

Preživetje in podjetnost

*Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem
od srednjega veka do danes*

Uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarević

REPNIK 85

Kmečko udejstvovanje

v neagrarnih panogah je ena najizrazitejših značilnosti v zgodovini slovenskega podeželja. A medtem ko opazuje raznolik splet kmečkih dejavnosti, slovenska zgodovina pretežno vidi kmetijstvo, ki teži le k preživetju. Ali se tu ne skriva protislovje?

Kmetu na Slovenskem

smo poskusili povrniti duha podjetnosti, vlogo akterja, sposobnega izbir in sprememb. V središče pozornosti smo postavili kmečko ekonomijo in jo obravnavali kot celoto. Tako prenovljeni pogled nam je razkril sistem, ki smo ga poimenovali integrirana kmečka ekonomija in zajema vse tri gospodarske sektorje kot enakovredne sestavine celote. Koncept smo preizkusili s teoretičnim in obenem empiričnim pristopom skozi različna zgodovinska obdobja in posamezne primere.

Integrirana kmečka ekonomija

postavlja pod vprašaj prevladujočo predpostavko, da je kmet na Slovenskem stremel izključno k preživetju in da so bile dejavnosti onkraj samooskrbnega kmetijstva izraz gole potrebe. Nasprotno je videti, kmet izkazuje podjetnost in sposobnost sooblikovanja zgodovine in gospodarstva tudi onkraj podeželja, slovenska zgodovina pa se s tem pokaže v bistveno kompleksnejši in zanimivejši podobi.

Preživetje in podjetnost

*Integrirana kmečka ekonomija
na Slovenskem od srednjega veka
do danes*

Uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarević

2018

Znanstvena monografija

Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes

Uredila • Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič

Recenzenta • Darja Mihelič in Jurij Perovšek

Slika na ovitku • Anton Repnik, zasebna zbirka

Lektor • Davorin Dukič

Oblikovanje, prelom in priprava na izdajo • Jonatan Vinkler

Izdala in založila

Založba Univerze na Primorskem (zanjo: prof. dr. Dragan Marušič, rektor)

Titov trg 4, SI-6000 Koper

Glavni urednik • Jonatan Vinkler

Vodja založbe • Alen Ježovnik

Koper 2018

ISBN 978-961-7023-80-0 (tiskana izdaja)

Naklada tiskane izdaje • 180 izvodov

ISBN 978-961-7023-81-7 (pdf)

<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-81-7.pdf>

ISBN 978-961-7023-82-4 (html)

<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-82-4/index.html>

DOI: <https://doi.org/10.26493/978-961-7023-81-7>

© 2018 Založba Univerze na Primorskem

Izdano v imenu

Fakultete za humanistične študije, Univerze na Primorskem

Publikacija je rezultat projekta *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem (16.–19. stoletje)* (ARRS J6-6831), ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID=293545216

ISBN 978-961-7023-81-7 (pdf)

ISBN 978-961-7023-82-4 (html)

Vsebina

- Aleksander Panjek*
7 Uvod
- I. Izzivi integrirane kmečke ekonomije**
- Aleksander Panjek*
15 Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije
- Ines Beguš*
51 Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku:
historiografski pregled po slovenskih pokrajinah
- Katja Hrobat Virloget*
75 Kmečka »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji
(19.–20. stoletje)
- Štefan Bojnec*
91 Integriranje dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji
- II. Konteksti integrirane kmečke ekonomije**
- Matjaž Bizjak*
127 Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji
v poznem srednjem veku
- Aleksej Kalc*
155 Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju
(16.–20. stoletje)
- Žarko Lazarevič*
189 Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije

III. Prakse integrirane kmečke ekonomije

Ines Beguš

- 219 **Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah
(Ažla, 18. stoletje)**

Petra Kavrečič

- 249 **Jamski turizem kot vir dohodkov na podeželju: Kras in Postojna
(17.–19. stoletje)**

Tanja Gomiršek

- 279 **Integriranje dohodkov in socialni položaj:
kmečka gospodinjstva v Goriških brdih (19. stoletje)**

Nataša Kolega

- 305 **Prostorska analiza prebivalstva in živinoreje na Primorskem
na podlagi franciscejskega katastra (1827)**

- 361 **Imensko kazalo**

Uvod

Aleksander Panjek

V zadnjem času se je v mednarodnem okolju ponovno okrepilo zanimanje za raziskovanje zgodovine podeželja (*rural history*). Kmečko prebivalstvo vidimo kot ekonomsko dejavno, podjetno in prizadevno. Gospodinjstva na podeželju se niso le pasivno prilagajala zunanjim razmeram in pritiskom, temveč so bila dejaven akter v širši sferi proizvodnje in porabe, z organizacijo dela in razmerij znotraj družine je kmet sooblikoval družbene in gospodarske procese in spremembe. Močnejši poudarek je na sistematičnem primerjalnem pristopu na evropski ravni. Tovrstno usmeritev smo poskusili aplicirati na eno najizrazitejših značilnosti v ekonomski zgodovini slovenskega podeželja, to je na razširjeni pojav kmečke trgovine in udejstvovanja v neagrarnih panogah nasploh. Čeprav je ta značilnost v slovenskem zgodovinopisju najbolj znana ravno pod navedenim splošnim poimenovanjem »kmečka trgovina,« vemo tudi, da kmet na Slovenskem ni bil dejaven le v različnih oblikah trgovine, temveč je posegal tudi po drugih vrstah dejavnosti in virov dohodka.

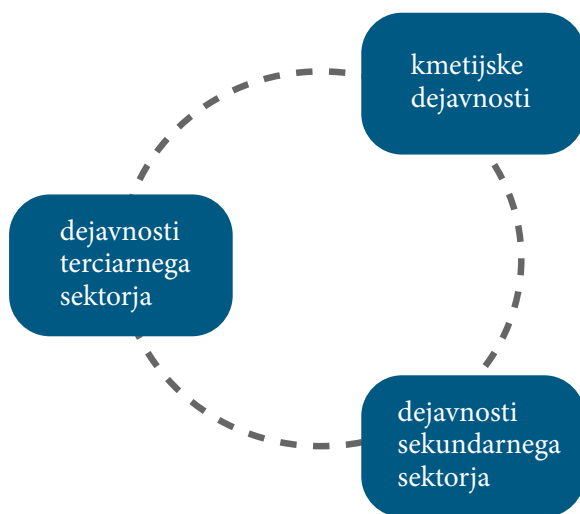
Vključevanje kmeta v širok splet raznolikih dejavnosti je nedvomno predstavljalo potrebo: pridobivanje neagrarnih dohodkov je namreč omogočalo tako doseganje ravni preživetja kakor tudi plačevanje dajatev in davščin. A da je to bila potreba, samo po sebi še ne pomeni nujno tudi tega, da je šlo za pasivno sprejeto rešitev. Nasprotno, naraščanje števila gospodinjstev preko ravni preživetja, ki ga je lahko zagotavljalo samo kmetijstvo, kaže na to, da je podeželsko prebivalstvo računalo in izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti kot virov dohodka. Nekoliko presene-

tljivo je, kako slovenska zgodovina po eni strani poudarja neagrarne dejavnosti, po drugi pa v kmečki ekonomiji še vedno prevladujoče vidimo stvarnost, v kateri preživetveno kmetijstvo igra osrednjo vlogo. Ali se tu ne skriva protislovje?

Tako smo kmetu in njegovi ekonomiji na Slovenskem poskusili vdahiniti – ali bolje in točneje – povrniti, priznati duha podjetnosti in priza-devnosti, vlogo dejavnega akterja, sposobnega odločitev in izbir, prilagajanj in sprememb. Ravno to je bil eden glavnih naporov, ki smo ga vložili v delo v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta, ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi*: kmečko ekonomijo smo želeli postaviti v središče pozornosti, raziskati njeno notranjo logiko in v ta namen zavzeti gledišče iz njene notranjosti, na stvari (po)gledati s perspektive kmečkih gospodinjestev, skupnosti in kmečke ekonomije kot celote. Tak prenovljeni pogled in sistem, ki se nam je na ta način razgrnil, smo poimenovali integrirana kmečka ekonomija. Pomemben del tega raziskovalnega in konceptualnega procesa je predstavljal primerjalni pristop, saj tudi na mednarodni ravni obstaja razpoznavna tradicija obravnave vprašanja samozadostnosti kmečkih obratov in neagrarnih dejavnosti, kakor je razširjen tudi pojav raznolikosti dejavnosti in dohodkov v kmečki ekonomiji. To seveda ne predstavlja prvega tovrstnega poskusa v zgodovini-pisju, a kljub temu koncept integrirane kmečke ekonomije premore nekaj izvirnosti, saj z njim zajamemo vse tri gospodarske sektorje obenem in jih razumemo kot enakovredne sestavine neke celote, pri čemer pod vprašaj postavljamo prevladujočo predpostavko, da je kmečka ekonomija stremela izključno k preživetju gospodinjstva in da so bile dejavnosti onkr-raj samooskrbnega kmetijstva izraz gole potrebe.

Več o konceptu in njegovem razvoju je mogoče prebrati v prvem poglavju te knjige, zato tega na tem mestu ne bomo dalje povzemali. Smotno pa je poudariti, kako se je koncept, razvit na podlagi slovenskega primera, izkazal kot uporaben in ustrezen tudi pri obravnavi in opredeljevanju kmečke ekonomije drugje v Evropi, in sicer tako v širšem prostoru južnih Alp, v sredozemskem hribovju apeninskega polotoka ter v Skandinaviji in drugje, kar smo že predstavili v knjigi *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond* (Panjek, Larsson in Mocarelli 2017).

Preživetje in podjetnost je namreč druga knjiga v nizu rezultatov projekta *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi*, v kateri se osredotočamo le na slovenski prostor v daljšem razponu od

Slika 0.1: Kako gledamo na integrirano kmečko ekonomijo: kot na celoto

zadnjih stoletij srednjega veka vse do današnjih dni. Posamezna poglavja v tej knjigi so le v manjši meri slovenske različice prispevkov, ki so bili objavljeni v pravkar navedeni publikaciji v angleškem jeziku,¹ saj so v pretežnem delu izvirni prispevki, bodisi bistveno dopolnjeni, nadgrajeni in prilagojeni ali pa povsem novi. Njena objava predstavlja rezultat večletnega obsežnega projektne delo z znanstveno literaturo, izvirnimi arhivskimi viri in v mednarodnem okolju, v katerega je bilo vključenih veliko število slovenskih in tujih sodelavk ter sodelavcev in čigar rezultati so vidni v obliki prispevkov v tej, slovenski knjigi kakor tudi v predhodni angleški publikaciji. Nekaj dela seveda ostaja tudi nevidnega, zato bom tu posebej omenil vsaj to, da je bil sistematičen pregled slovenskega zgodovinopisja, ki ga je pripravila Ines Beguš, osnova za poglavje »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije« (A. Panjek), nabor podatkov iz Franciscejskega katastra, do katerega so prišli Ines Beguš, Petra Kavrečič in Hrvoje Ratkajec, je ustvaril podlago za poglavje »Prostorska analiza prebivalstva in živinoreje na Primorskem« (N. Kolega), nabor podatkov iz registrov rojstev in smrti, ki ga je deloma izdelala Petra Kavrečič, pa je pripomogel k oblikovanju podatkovne baze za prispevek »Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju« (A. Kalc).

1 To so prispevki Ines Beguš o slovenskem zgodovinopisju, Katje Hrobat Virloget o slovenski etnologiji in Petre Kavrečič o turističnih dejavnostih v kmečki ekonomiji.

V projekt *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi* so bile vključene tri slovenske ustanove, to so Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem kot vodilna ter Inštitut za novejšo zgodovino z Žarkom Lazarevičem in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU z Matjažem Bizjakom kot partnerja, in več zunanjih partnerjev iz tujine: Luca Mocarelli (Univerza Milano Bicocca), Luigi Lorenzetti (Italijanska univerza v Švici), Alessio Fornasin (Univerza v Vidmu), Jesper Larsson (Švedska univerza kmetijskih znanosti) ter Mednarodno združenje za zgodovino Alp. Koncept integrirane kmečke ekonomije in rezultati istoimenskega projekta so nastajali, se razvijali in preverjali na različnih znanstvenih dogodkih v Sloveniji in tujini. Poleg zgodnejših predstavitev² velja omeniti tekom projekta izvedene primerjave in razprave, ki so potekale na sledečih konferencah: *Forum Alpinum* (Boario, Italija, 2014), svetovna konferenca ekonomske zgodovine (Kyoto, Japonska, 2015), mednarodna konferenca evropske zgodovine podeželja (Girona, Španija, 2015) ter mednarodni projektne delavnice (Koper in Uppsala, Švedska, 2016).³ Na teh

- 2 Mednarodna znanstvena konferenca *Gospodarska in družbena zgodovina med retrospektivo in perspektivo*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana, 16. november 2012 (org. Darja Mihelič); mednarodna delavnica *Participation in Rural Land & Credit Markets and Inequality, a Self-Sustaining Process? Workshop on Factor Markets and Their Impact on Social and Economic Processes in Europe between 1300 and 1800*, Ghent University, 25.–26. april 2013 (org. Michael Limberger); mednarodna znanstvena konferenca *Rural History 2013 – International Conference European Rural History Organization (EURHO)*, University of Bern, 19.–22. avgust 2013, panel 8.2: *Social and Economic Convergences and Divergences in the Rural World: The Alpine Space (16th–19th Century)* (org. Luigi Lorenzetti, Luca Mocarelli), in panel 9.1: *Land- and Credit-Market Participation and Inequality – A Self-Sustaining Process?* (org. Michael Limberger).
- 3 Mednarodna konferenca *Forum Alpinum 2014: Alpine Resources: Use, vValorisation and Management from Local to Macro-Regional Scale*, International Scientific Committee on Research in the Alps, 17.–19. september 2014, Darfo Boario Terme (Brescia), delavnica 2.2: *Natural Asset in the Alps. Social and Environmental Sustainability of Community in the Past* (org. Luigi Lorenzetti); mednarodna znanstvena konferenca *17th World Economic History Congress*, Kyoto, 3.–7. avgust 2015, session S20026: *A World Apart? The Eurasian Mountains and Modern Economic Growth* (org. Jon Mathieu, Luca Mocarelli, Satoshi Murayama); mednarodna znanstvena konferenca *Rural History 2015 – International Conference EURHO*, University of Girona, 7.–10. september 2015, panel 22: *Integrated Peasant Economy: The Uplands of Europe Compared* (org. Aleksander Panjek in projektna skupina); mednarodna znanstvena delavnica *Integrating Income Sources in Peasant Economies: Evidence and Research Questions from Slovenia, Italy and Japan*, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Koper, 26. februar 2016; mednarodna znanstvena delavnica *Integrating Income Sources in Peasant Economies: Scandinavia and the Alps Compared*, Swedish University of Agricultural Sciences, Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities, Uppsala, 1. junij 2016 (org. Jesper Larsson, Mats Morell, Aleksander Panjek).

posvetih so se nam pridružili novi sodelavci in sodelavke, katerih prispevki so objavljeni v knjigi *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective*. Na zaključnem projektne znanstvenem posvetu *Vprašanje dohodkov* (Koper, 2017) pa so se nam pridružile še nekatere raziskovalke, ki so predstavile del rezultatov svojega dela, opravljenega na različnih stopnjah študija na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, in katerih prispevki so deloma vključeni v to knjigo. Tedaj sta se nam v diskusiji pridružila tudi Stane Granda in Marko Štuhec.

Vsem poimensko in posredno navedenim se želim tudi na tem mestu iskreno zahvaliti za sodelovanje v različnih oblikah, za njihov prispevek k izostritvi in nadgradnji koncepta integrirane kmečke ekonomije in nenazadnje za sooblikovanje rezultatov. Jesper Larsson, Žarko Lazarevič in Luca Mocarelli pa so deležni posebne zahvale zaradi dragocene strokovne in prijateljske podpore pri projektu, vsak na svoj način so tudi pomembno prispevali k širini in h kakovosti opravljenega dela ter predstavljenih rezultatov.

S knjigo *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* želimo predstaviti prenovljen pogled na eno osrednjih in obenem klasičnih tem v slovenski agrarni zgodovini, ki ji lahko v nekoliko širšem smislu rečemo tudi zgodovina podeželja. Izhajajoč iz že predstavljenega gledišča in pristopa vprašanje dohodkov na slovenskem podeželju obravnavamo v treh sklopih, ki združujejo različne oblike soočanja z raziskovalnimi problemi in zgodovinsko stvarnostjo. V prvem delu so v ospredju metodološki in konceptualni izzivi integrirane kmečke ekonomije, kjer svoje poglede z vidika zgodovinopisja, etnologije in ekonomike predstavljamo Aleksander Panjek, Ines Beguš, Katja Hrobat Virloget in Štefan Bojnec. V drugem delu je z Matjažem Bizjakom, Aleksejem Kalcem in Žarkom Lazarevičem v ospredju preizpraševanje umeščenosti kmečke ekonomije v različne časovne in pojavne kontekste srednjega ter novega veka, industrializacije in zgodovinske demografije. V tretjem sklopu pa so skozi primere kmečkih praks v ospredje pritegnjene nekatere od možnih pojavnih oblik kmečke ekonomije, pri čemer se z Ines Beguš, Petro Kavrečič in Tanjo Gomiršek posebej osredotočamo na primorski prostor. Tu nas s kartografsko ponazoritvijo prostorskega oddisa kmečke ekonomije in družbe skozi temeljne kazalnike, kot sta gostota prebivalstva in živinoreje, Nataša Kolega še zadnjič v knjigi tudi vizualno opozori na neukrotljivo raznolikost podeželja, na potrebo po doslednem upoštevanju tako makro kot mikro ravni, na stalno napetost med splošnim

in partikularnim, med skupnimi in dolgoročnimi potezami ter lokalno in časovno pogojenimi specifikami. Knjiga torej ni strukturirana kronološko, temveč problemsko in konceptualno, a kljub temu – ali prav zato – se mi zdi, da prinaša dokaj širok in svež pogled na kmečko ekonomijo na Slovenskem skozi dolga stoletja od konca srednjega veka do sedanjosti.

I.
Izzivi
integrirane kmečke ekonomije

I

Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije

Aleksander Panjek

Fakulteta za humanistične študije
Univerza na Primorskem
Titov trg 5, 6000 Koper
aleksander.panjek@fhs.upr.si

Uvod

Slovensko zgodovinopisje že več desetletij ugotavlja, da je ena izrazitejših značilnosti zgodovine slovenskega podeželja ta, da so kmetje veliko posegali v neagrarne dejavnosti in da v velikem številu od kmetovanja na svoji kmetiji niso mogli preživeti. O tem razpolagamo s komaj pregledno množino drobnih informacij in raztresenih podatkov, pri čemer na polju zgodovinske rekonstrukcije in interpretacije ostajamo na pretežno narativni ravni s šibkejšim povezovanjem posameznih znanih elementov. Veliko je primerov navedb in opisov raznih oblik neagrarnih dejavnosti, pri čemer se je slovensko zgodovinopisje posebej osredotočilo na t. i. kmečko trgovino in na z njo povezano tovarništvo.

Pojavlja se mnenje, sicer doslej nepodprto z dokazi, da je bil ta pojav na Slovenskem posebej izrazit tudi v primerjavi s sosednjimi deželami, alpskim in celo evropskim prostorom nasploh. Tako je že Žontar izrazil oceno, po kateri je »kmečka trgovina obstajala tudi v drugih alpskih deželah, toda nikjer ni bila tako močno ukoreninjena kot na Kranjskem« (Žontar 1956, 92). Navedel je tudi, kako so predstavniki mest v 16. stoletju trdili, da »so kmetje na Kranjskem odvzeli meščanom toliko trgovskega prometa kot v nobeni avstrijski deželi« (Žontar 1956–57, 53). Jože Šorn je pojav postavil v še širši okvir, ko je ugotavljal, kako je »to trgovanje [...] bilo sicer splošen evropski pojav, toda v habsburških alpskih deželah je po širini in globini slovelo zlasti kmečko trgovanje na Kranjskem« (Šorn 1984, 40).

Ta značilnost in interpretacija sta našli svoje mesto tudi v najnovejšem pregledu slovenske zgodovine, v katerem beremo:

Posebnost kmetov v slovenskem prostoru je bila prej v tem, da so kot tovarniki in vozniki (furmani), pa tudi kot prekupčevalci in obrtniki svoje delo na kmetiji združevali z nekmečkim gospodarstvom. Kolikšen del kmetov se je ukvarjal s temi dejavnostmi, je težko reči, ni pa dvoma, da so bile zelo razširjene. Zato so bili mnogi med njimi kvečjemu manj kmetje kot povprečen tip evropskih kmetov. (Štih in Simoniti 2010, 154)

Pri nekaterih zgodovinarjih je zaznati večjo skrb za opredelitev območij znotraj slovenskega prostora, kjer so kmetje intenzivneje posegali po neagrarnih virih dohodka. Šorn je na primer izrazil mnenje, da je večjo intenzivnost pojava zaslediti v zahodnem delu slovenskih dežel, in sicer zaradi priložnosti, ki so jih nudila jadranska pristaniška mesta (Šorn 1984, 40, 43). Do splošnega pomena in obsega neagrarnih dejavnosti je bil morda še najbolj kritičen Valenčič, ki je opozoril na možnost precenjevanja in pri tem izpostavil, da sta bila kmečka trgovina in tovarništvo posebej koncentrirana »na ožjih območjih in v posameznih krajih, kjer so bile večje možnosti za povezavo z drugimi gospodarskimi dejavnostmi, na primer s solno trgovino ali z domačo obrtjo in prodajo njeni izdelkov« (Valenčič 1981, 255–6). Kljub tem smotrnim opozorilom lahko trdimo, da tudi novejša raziskava kažejo na to, da je bilo poseganje po neagrarnih virih dohodka, ki seveda poleg tovarništva vključuje tudi druge dejavnosti, razširjeno v zahodnem, a tudi v osrednjem slovenskem prostoru, ki zajema Kranjsko v celoti.¹ Prav tako je mogoče opaziti, da v navedenem prostoru beležimo močno razširjenost in veliko raznolikost dejavnosti, v katere so se vključevali kmetje, tudi v primerjavi z bistveno obsežnejšim alpskim in evropskim območjem.²

V tem prispevku v središče obravnave postavljamo kmečko ekonomijo kot celoto in si pri tem zastavljamo nekatera vprašanja, ki so po mojem prepričanju temeljnega pomena za prenovljeno in celovitejše razumevanje njene izrazite značilnosti, to je poseganja po neagrarnih virih dohodka s strani kmečkega prebivalstva. V ta namen se bomo najprej posvetili vprašanju opredelitve tega pojava, njegove periodizacije in kvantifikacije, nato bomo pozornost usmerili k interpretacijam pogojev, dejavnikov in

1 Beguš 2017, zdaj glej tudi njen prispevek o neagrarnih dejavnostih v slovenskem zgodovinopisju v tej knjigi.

2 Panjek 2014, 2015 in 2017, a zdaj glej tudi zadnji del tega prispevka.

vzgibov, ki so ga omogočali in uresničevali, kakor izhajajo iz slovenskega zgodovinopisja. Zaključni del je namenjen predstavitvi predloga nove konceptualizacije, ki gradi na slovenskem zgodovinopisju in primerjalnem pristopu ter je namenjen tako celostni obravnavi kmečke ekonomije kot izboljšanju primerljivosti med različnimi stvarnostmi v prostoru in skozi čas: ta koncept je integrirana kmečka ekonomija.

1. Vprašanja opredelitve, periodizacije in kvantifikacije

Za začetek si bomo ogledali, o čem govorimo, ko v slovenskem zgodovinopisju pišemo o kmečki trgovini in drugih neagrarnih dejavnostih, in kdaj so se različne oblike pojavile, čeprav je jasna razmejitev med opredelitvami in periodizacijo nekoliko nevhvaležna naloga, saj sta oba vidika precej tesno povezana in so ju zaradi tega zgodovinarji večkrat obravnavali skupaj.

Potrebo po opredelitvi terminologije kot pogoj za razumevanje pojava in njegovih podzvrsti je verjetno najodločneje izrazil Ferdo Gestrin in temu vprašanju posvetil tudi nekaj pozornosti, pa čeprav v splošnem sistematičnost morda ni bila ravno njegova največja vrlina (in verjetno niti namen). Pojem podeželska trgovina je »v najširšem pomenu besede pomenil vsako trgovanje na podeželju, toda sodobniki so ga pogosto uporabljali tudi za označevanje kmečke trgovine, torej za tisti del podeželske trgovine, ki so ga imeli v svojih rokah podložniki« (Gestrin 1973a, 73). Na tej osnovi gre torej razumeti kmečko trgovino kot dejavnost izključno agrarnega prebivalstva, medtem ko so se v podeželsko trgovino vključevali tudi drugi sloji. Gestrin je opozoril tudi na »nujno vprašanje terminologije, še posebej podrobne terminologije znotraj tovarništva, ki je nujno potrebna prav zavoljo jasnosti glede na razne oblike te dejavnosti. [...] Za vso to različno tovarništvo je treba uporabljati ustrezne pojme, oz. je treba najti ustrezne opise«. Kmečko tovorjenje svojega lastnega blaga na prodaj je imenoval »kmečko tovarništvo«. Tovorjenje proti plačilu za potrebe poklicnih mestnih trgovcev je opredelil kot »kmečko plačano tovarništvo«. Tovorjenje, ki so ga podložniki opravljali kot obveznost do svojih gospodov (in za kar so včasih prejeli odškodnino), pa je poimenoval »tlaško tovarništvo«. Poleg teh kmečkih oblik je navedel še dve in ju označil s terminoma »tovarništvo trgovcev« ter »poklicno tovarništvo« (Gestrin 1982a, 347). Drug prispevek k razčlenjevanju tipologij in posledičnemu opredeljevanju izrazov nam je zapustil Jože Šorn:

Torej moramo zelo širok pojem kmečko trgovanje specificirati in reči: O pravi kmečki trgovini, o kmečki trgovini v ožjem smislu besede smemo govoriti, kadar je kmet unovčeval svoje lastne izdelke; kadar je kupčeval z južnim sadjem, rižem in podobnimi dobrinami, v nasprotno smer pa dobavljal drugačno blago, potem je posnemal trgovca na velike razdalje in se nekvalificirano vsiljeval v te posle; pri soli gre za oskrbo z elementarno dobrino. (Šorn 1984, 43)

A v resnici se je s soljo tudi trgovalo in ne le zadoščalo domači potrebi. Opirajoč se na zgoraj omenjeno Gestrinovo delitev, a tudi na Valenčiča, je v novejšem času Miha Kosi razložil štiri »oblike« tovarništva »glede na okoliščine organizacije«, in sicer na tovorjenje, ki je potekalo »kot tlaka«, »kot pomembna dodatna gospodarska dejavnost podložnikov za plačilo«, »kot kmečka trgovina«³ in »kot poklicno tovarništvo za potrebe trgovine v trgih in mestih«, pri čemer je utemeljeno opozoril, da so se »oblike kmečkega tovorjenja [...] prepletale med seboj« (Kosi 1998, 139).

Iz teh razčlenitev lahko izluščimo, da je kmečko trgovino v ožjem smislu razumeti kot trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki, ki pa zahteva tudi tovorjenje svojega blaga. Trgovanje s tujim blagom se od tega razlikuje, a tudi v tem primeru je bilo treba obenem tovoriti. V ekonomskem smislu spet drugačna dejavnost je tovorjenje za nekoga tretjega (pri čemer je razlika, če je to trgovec ali fevdalec). Dejstvo pa je, da so se te različne oblike dejavnosti prepletale, saj jih je na isti poti kmet lahko izvajal hkrati. Verjetno se tudi zaradi tega, kljub upoštevanju obstoja različnih oblik tovarništva in njihovega le delnega prekrivanja s kmečko trgovino v ožjem smislu, izraz »kmečka trgovina« še vedno lahko razume tudi v širšem pomenu, kot skupek kmečkih dejavnosti na področju trgovine in prometa.⁴ Vsekakor pa je z ekonomskega vidika in zavoljo natančnejšega razumevanja pojava (ter kmečke ekonomije nasploh) po mojem mnenju smiselno izhajati iz osnovne ugotovitve, da gre v vseh navedenih primerih za dejavnosti iz terciarnega sektorja, ki sodijo na področje trgovine in prometa. Zaradi tega bi k tej skupini veljalo dodati še druge oblike dejavnosti, ki so tesno povezane s tem področjem, kot je na primer nudenje vprežne živine za transport ter krme in drugih sorodnih storitev (hlev, gostišče). Isto

3 Z ekonomskega in tudi širšega vsebinskega vidika bi težko rekli, da kmečka trgovina predstavlja obliko tovorjenja, temveč prej obratno, da je tovorjenje lastnih pridelkov in izdelkov del procesa v kmečki trgovini.

4 Tako se ta izraz na primer uporablja v Štih in Simoniti 2010 in s tako rabo je mogoče soglašati.

velja za popotno trgovanje v obliki nosaštva (krošnjarenje, kramarstvo) in nenazadnje za tihotapstvo (ki ga upošteva tudi Gestrin). Zato bomo tu med kmečkimi dejavnostmi na področju trgovine in prometa razlikovali med sledečimi tipologijami: trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (ki vključuje preprodajo nabavljenega blaga ter transport), transport (tovorjenje in prevoznništvo) tujega blaga, storitve na področju trgovine in transporta (oddaja vprežne živine, prodaja krme, nudenje namestitve), krošnjarenje ter tihotapstvo.

Gestrin je predlagal tudi periodizacijo kmečke trgovine in razvoja njenih oblik med poznim srednjim in zgodnjim novim vekom, njene začetke pa je postavil v 13. stoletje. Opredelil je dve obdobji, in sicer prvo in drugo »stopnjo komercializacije zemljiškega gospostva«, ki jima po njem odgovarjajo tudi različne stopnje razvoja kmečkih dejavnosti na področju trgovine in tovarništva. V prvem obdobju, od 13. do sredine 14. stoletja, je razvoj mest, rudarstva, fužinarstva in trgovine ustvarjal ugodno okolje za kmečko udejstvovanje na trgu. Trgovina na podeželju ni bila več omejena na menjavo blaga na vaških sejmih in proščenjih, temveč so kmetje presežke svojih kmetijskih obratov prodajali v mestih, trgih in na sejmih, in sicer tudi na nekoliko večje razdalje. Avtor je izpostavljal menjavo žita, živine in drugih živil s Kranjske za sol v primorskih mestih. Po Gestrinovem mnenju naj bi kmete v to »silile« zahteve po denarnih dajatvah s strani zemljiških gospodov po razkroju pridvornega gospodarstva, z uveljavitvijo denarnih dajatev pa naj bi »proces komercializacije precej na široko odprl vrata v okviru zemljiških gospostev in dobil mnogo širše družbene osnove. Zato so v trgovino posegajoči podložniki začeli kmalu prebijati meje veljavne družbene delitve dela«, saj so prevzemali dejavnosti, značilne za druge družbene stanove (Gestrin 1973b, 45–6). Matjaž Bizjak pa nas spominja, kako je prva znana omemba dajatev v denarju, ki kaže na obstoj kmečkih stikov s trgom, po Blazniku zabeležena že pred 13. stoletjem, in sicer v škofjeloškem urbarju iz leta 1160.⁵

Začetek drugega obdobja je Gestrin postavil v drugo polovico 15. stoletja, ko je zaznal nove razvojne težnje, ki jih je zaslediti do konca naslednjega stoletja:

Od začetka prve večje krize fevdalizma in zemljiškega gospostva posebej proti koncu srednjega veka in dalje skozi XVI. stoletje se je podeželje še v povečanem obsegu usmerjalo v trgovino. Podeželska

5 Bizjak 2017, 89, zdaj glej tudi njegov prispevek v tej knjigi.

trgovina je v obravnavanem obdobju, ki ga označuje druga stopnja komercializacije zemljiškega gospostva, prehajala v svoj višek. (Gestrin 1973a, 74; Gestrin 1973b, 45)

En del povečanega obsega podeželske trgovine je odpadel na zemljiške gospode, ki so izhod iz »krize zemljiškega gospostva« iskali v povečanem trgovanju. Tu Gestrin sicer navaja težnje in ukrepe gospodov, ki so ogrožali samostojno kmečko trgovanje (na primer določbe, da lahko kmetje prodajajo izdelke samo njim, nalaganje podložnikom obveznosti tlaškega tovarništva in prodaje gosposkega blaga; Gestrin 1973a, 74; Gestrin 1991, 224–6, 235). Kljub temu je kmečka trgovina v tem obdobju doživela razmah:

Kmečka trgovina je ob tem dobivala nekatere nove značilnosti. Poleg tega, da je v nasprotju s prejšnjim obdobjem kmet sedaj v vedno večjem obsegu posegal v trgovino z blagom poklicne, meščanske trgovine [...] in s tem še v povečani meri rušil tedaj veljavno družbeno delitev dela, je naraščalo tudi prekupčevanje kmetov z najrazličnejšimi pridelki in izdelki drugih [kmetov]. Kot tretja značilnost v kmečki trgovini pa se je tedaj pojavljalo to, da se je podložnik, med drugim tudi zaradi naraščajočih trgovsko-prometnih pristojbin, kolikor bolj gremo h koncu XVI. stoletja v tem večji meri zatekal v tihotapsko trgovino. (Gestrin 1973a, 74–5)

V periodizaciji in sistemizaciji oblik neagrarnega delovanja kmečkega prebivalstva se je preizkusil tudi Grafenauer, pri čemer velja poudariti, da je za razliko od Gestrina, ki se je osredotočil predvsem na dejavnosti, povezane s trgovino, v svojo shemo vključil tudi dejavnosti sekundarnega sektorja, torej industrijske. Tako kot Gestrin je prva pričevanja o udeleževanju slovenskega kmeta v trgovini zaznal v 13. stoletju na osnovi informacij iz Pirana o obstoju narvalne menjave žita za morsko sol (1274), ki je po njegovem predstavljala »temeljno podlago« za kmečko trgovino. Nato je kmečko trgovanje zajelo raznovrstno blago ter vse slovenske dežele, o čemer je prve pokazatelje videl v meščanskih pritožbah na ta račun iz 14. stoletja, ki so jim sledili spori o podeželski trgovini v 16. in 17. stoletju. Še kasneje, sredi 18. stoletja, »kmečka trgovina ob razvoju primorskih pristanišč zraste v prevoznništvo«. Sicer je Grafenauer uzrl še dve povezavi med kmečko ekonomijo in neagrarnimi dejavnostmi: »Druga povezava z neagrarno dejavnostjo je bilo *tovorništvo* blaga za fužine« in »končno se pri vaškem prebivalstvu uveljavlja tudi založniško razmerje z velikimi trgovci, ki organizirajo podeželsko obrtno proizvodnjo« (Grafenauer 1970, 627–8).

Dejansko lahko proteste mestnih trgovcev in ponavljajoče se prepovedi kmečke trgovine razumemo kot potrditev njenega obstoja in morda celo živahnosti skozi daljše obdobje. Tovrstne pritožbe so segale v pozni srednji vek in »v glavnem poenjale šele v šestdesetih letih 18. stoletja«. Povzročile pa so niz pravnih prepovedi kmečke trgovine na Kranjskem skozi ves zgodnji novi vek (1552, 1568, 1602, 1661, 1691, 1725), vendar so v vseh primerih kmalu zatem sledile sprostitev. Zadnja od slednjih iz leta 1737 je določala vrste blaga, dovoljene za kmečko trgovino, in jih opredeljevala kot vse, »kar je proizvedel kmet sam«, pri čemer je navajala kar štirideset (!) možnih izdelkov. Nasploh so v 18. stoletju merkantilistični in fiziokratski ukrepi habsburške države v svojem procesu modernizacije pripomogli k uveljavitvi obdobja gospodarske rasti, ki je prinesla nove in širše priložnosti tudi tržnim dejavnostim kmetov (Šorn 1984, 40–3). Tako lahko tudi po Šornu ugotovimo, da je 18. stoletje predstavljalo obdobje okrepljenega poseganja kmetov v trgovino.

Kot je bilo že omenjeno, tržno usmerjena kmečka aktivnost v slovenskih deželah ni bila omejena na dejavnosti v terciarnem sektorju, povezane s transportom v terciarnem sektorju, saj so se kmetje udejstvovali tudi na industrijskem področju. Čeprav to velja tudi za 16. in 17. stoletje, je fazo znatnejše rasti kmečke industrijske proizvodnje zaznati v drugi polovici 18. stoletja, torej enako kot pri kmečki trgovini. Za slednje obdobje je Šorn previdno ocenil, da je 29 % industrijske proizvodnje na trgu vojudine Kranjske izviralo od kmetov. Ta številka ne zajema kmečke proizvodnje v samooskrbne namene, kar je pozitivno za našo obravnavo tržno usmerjenih dejavnosti. Po drugi strani pa ne upošteva velikega rudnika v Idriji, katerega proizvodnja bi, če bi bila vključena, zmanjšala navedeni delež »kmečke proizvodnje« (tabela 1.3).⁶ Pri tem pa je smiselno opozoriti, da so številni idrijski rudarji izhajali iz kmečkih gospodinjstev in svoje delo v rudniku združevali z obdelovanjem majhnih parcel v okolici Idrije ter s sodelovanjem pri opravilih na domačih kmetijah, iz katerih so izvirali (Verbič 1952–53, 534–5; Valentinitsch 1981) – to pa bi ponovno povečalo delež kmečke proizvodnje v industriji. Šornov poudarek, da njegove vrednosti predstavljajo le oceno, ki temelji na lastnih poglobljenih raziskovalnih izkušnjah, »ker kljub pregledanemu arhivskemu gradivu še

6 Razlog za tako izbiro je, da je Idrija predstavljala upravni otok, ki ga neposredno upravlja finančna zbornica države. Kljub temu, da je zaradi tega v strogo zgodovinskem smislu izločitev pravilna, se ta izbira zdi manj smiselna, če želimo regionalno gospodarstvo razumeti kot celoto, nenazadnje zato, ker je idrijski rudnik vplival na gospodarske priložnosti tudi izven svojega upravnega ozemlja.

nismo izsledili stvarnih podatkov, ki bi pomagali zaokrožiti podobo do verjetnosti«, in to ravno v knjigi, polni števil in posebej posvečeni »začetkom industrije«, nazorno priča o težavnosti kvantificiranja pojavov v slovenski zgodovini podeželja (tabela 1.3). Razlog za tako stanje moremo le delno iskati v sposobnosti in pristopu zgodovinarjev, saj pomembno vlogo pri tem igrajo viri: celo pri zbiranju podatkov ter kategoriziranju industrijskih in obrtnih panog v drugi polovici 18. stoletja je avtorjem državnih pregledov v različnih deželah uspelo aplicirati različne kriterije in s tem ustvariti zbirke kvantitativnih vrednosti za Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst, ki med seboj niso povsem primerljive (Šorn 1984, 62, 74–5).

Na temo kvantifikacije neagrarne dimenzije kmečke ekonomije je Gestrin v svojih delih prispeval veliko količino podatkov in informacij o posameznih primerih, ki pa jih je težko povezati v koherentno celoto, ki bi ne bila le narativne narave, temveč tudi kvantitativno osnovana. Da mu je bil ta problem znan, je razvidno iz temu vprašanju posebej posvečenega prispevka, ki ga je sam opredelil kot »prvi poskus« v tej smeri »oz. poskus prikaza metode za izračun, ali bolje, za približno oceno obsega kmečke trgovine« (Gestrin 1978, 169). Čeprav tega vprašanja in tudi ne posebej predlagane metode na tem mestu ne moremo poglobljeno prikazati in še manj obravnavati, vseeno velja vsaj omeniti, da je na podlagi rezultatov svojih raziskav v Gestrinovo oceno podvomil Vlado Valenčič, po mnenju katerega tovarništvo ni imelo tolikšnih razsežnosti (Valenčič 1981, 251). Gestrin je ocenil, da je obseg »kmečke trgovine« v 16. »in še deloma v prvi polovici 17. stoletja« na Slovenskem dosegal »do 550.000 in več tovorov letno«. Za lažjo predstavbo: to bi pomenilo skoraj 100.000 ton (tabela 1.2)⁷ na območju, ki je zajemalo približno 24.000 km² (kar naj bi ustrezalo obsegu slovenskega »etničnega ozemlja« v zgodnjem novem veku) in za katero je predlagal oceno do 800.000 prebivalcev.⁸ Gestrin je zatrdil, da je »brez pretiravanja in z vso gotovostjo« navedeni obseg presegal količino blaga, s katero so tedaj trgovali poklicni meščanski trgovci (Gestrin 1978, 169, 177). Kmečka trgovina in tovarništvo sta po njegovem mnenju močno vplivala na celotno gospodarsko-družbeno in preostalo dogajanje na Slovenskem: »Prinašala sta kmetu ne ravno majhen vir dohodkov in sta ugodno vplivala na razvoj

7 Za pretvorbo *tovora* (nem. *Saum*) uporabljamo težo dunajskega tovara, tj. 168 kg (Panjek 2002, 16).

8 Gestrin 1991, 13. Tako oceno potrjuje novejši izračun, po katerem je bilo za današnje ozemlje Slovenije (20.000 km²) število prebivalstva ocenjeno na 662.000 – če bi Gestrinovo oceno preračunali za območje 20.000 km², bi bilo namreč število zelo podobno, in sicer do 675.000 prebivalcev (Makarovič 2003, 390–1).

blagovno denarnega gospodarstva in širjenje trga na slovenskem ozemlju ter povečevala njegovo gospodarsko moč« (Gestrin 1991, 288).

Z drugimi besedami bi lahko rekli, da sta imela po Gestrinu kmečka trgovina in tovarništvo pozitivne makroekonomske učinke, še posebej v 16. stoletju (tabela 1.2). Obenem smo že ugotovili, kako je tudi v sklopu sekundarnega sektorja kmečko industrijsko proizvodnjo mogoče izraziti v makroekonomskem obsegu, in sicer vsaj za obdobje proti koncu 18. stoletja (tabela 1.3). Če upoštevamo, da je okoli 30 % industrijske proizvodnje izhajalo iz kmetov in je okoli 50 % izmenjanega trgovskega blaga šlo skozi kmečke roke (saj so trgovali v obsegu, primerljivem z mestnimi trgovci), lahko zaključimo, da so kmečke tržno usmerjene dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju v zgodnjem novem veku na Slovenskem dosegle makroekonomske razsežnosti in učinke.

Vmesno obdobje med začetkom 17. stoletja in drugo polovico 18. verjetno predstavlja glavno vrzel v poznavanju slovenske gospodarske zgodovine v novem veku, predvsem kar zadeva širša ekonomska gibanja in posebej dinamike v kmečki ekonomiji (Gestrin 1982b, 207). Kljub temu je med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji mogoče zaznati neko splošno interpretativno konvergenco, ki jo lahko povzamemo, kot sledi: na t. i. Ljubljanski cesti, ki je preko slovenskih dežel habsburške Avstrije povezovala Panonsko nižino z Jadranskim morjem in severno Italijo, je po ekspanzivnem obdobju v 16. stoletju opaziti znake gospodarske upočasnitve med koncem 16. in začetki 17. stoletja.⁹ Takšna periodizacija ekonomske dinamike se dobro sklada s prehodom iz faze rasti v obdobje »krize« ali vsaj »stagnacije« v italijanskem gospodarskem prostoru, kar je bil izraz splošnega premika gospodarskega težišča iz sredozemske v severozahodno Evropo, ki je zajel tudi sosednjo Beneško republiko (Romano 1992, Malanima 1998, Tenenti 1961). Kljub temu pa še ne premoremo trdnjših temeljev za potrditev take interpretacije. Na podlagi regresije industrijskih dejavnosti je Žarko Lazarević nedavno identificiral »dve obdobji izrazite diskontinuitete,« ko je v slovenskih deželah potekal proces (protoindustrijske) »deindustrializacije« in »reagrarizacije«, to sta ravno 17. stoletje in kasneje še 19. Morda je še pomembnejši njegov poudarek, da tukajšnje razmeroma majhno gospodarstvo ni zmoglo ustvarjati zadostnega domačega povpraševanja, ki bi moglo podpreti ekonomski razvoj na osnovi internih dejavnikov. Zato sta bila sekundarni in terciarni sektor na Slovenskem »v tesni kore-

9 O tem glej Pickl 1971; 1977 in 1983; Valentinitš 1973; 1975 in 1989; Hassinger 1987; Gestrin 1991 in v drugih delih; sintetično povzeto v Panjek 2002, 139–43.

Tabela 1.1: Oblike, značilnosti in kronologija kmečke trgovine in tovarništva po Gestrinu, Grafenauerju in Šornu

1. ekspanzivna faza: sredina 13.–sredina 14. stol.	2. ekspanzivna faza: sredina 15.–konec 16. stol.	3. ekspanzivna faza: sredina in pozno 18. stol.
1. Z lastnim blagom	4. Z blagom poklicne trgovine	7. Prevoznništvo
2. Za trgovce	5. Z blagom drugih kmetov	
3. Za tovarno tlako	6. Tihotapstvo	
<i>Na kratke razdalje, v trgih in mestih</i>	<i>Na daljše razdalje (medregionalna in mednarodna, tudi po morju); v lokalne fužine</i>	<i>Izvoz preko morskih pristanišč; ekonomsko-politični ukrepi</i>

Opomba: Oblike in značilnosti kmečke trgovine iz vsake faze so prisotne tudi v naslednjih fazah. Viri: glej besedilo.

Tabela 1.2: Letni obseg kmečke trgovine na Slovenskem med zgodnjim 14. in zgodnjim 17. stoletjem – Gestrinova ocena

Obdobje	Letna kmečka trgovina	Ocena prebivalstva	Obseg tovora na gospodinjstvo
Zgodnje 14. stoletje	110.000 tovorov (18.500 ton)	90.000 kmečkih gospodinjstev	0,21 tone
Pozno 15. stoletje	400.000 tovorov (67.200 ton)	120.000 kmečkih gospodinjstev	0,56 tone
16. in zgodnje 17. stoletje	550.000 tovorov (92.400 ton)	800.000 prebivalcev v celoti	0,62 tone

Viri in pretvorba: Glej besedilo ter opombi 7 in 8.

Tabela 1.3: Delež industrijske proizvodnje za trg na Kranjskem v obdobju 1760–1775 po Šornovi oceni (brez idrijskega rudnika)

Oblika proizvodnje	Delež bruto domačega proizvoda (%)
Kmečka proizvodnja (delno vključena v založniške oblike organizacije)	29
Obrt (vključno s podeželskimi obrtniki in založniškimi proizvodnimi mrežami)	25
Osredotočeni obrati v lahki industriji	25
Osredotočeni obrati v težki industriji (rudniki in fužine)	21
Skupaj	100

Vir: Šorn 1984, 62–3.

laciji z obsegom zunanjega povpraševanja in drugih eksogenih dejavnikov« – v zgodnjem novem veku pa so zunanji trg, ki je poganjal slovensko gospodarstvo in bil »gibalo storitvenih in protoindustrijskih dejavnosti v slovenskem prostoru,« sestavljale ravno italijanske države in posebej Beneška republika (Lazarevič 2015, 27–9, 35–6), katerih ekonomsko krivuljo v tem obdobju smo pravkar očrtali. Če to ugotovitev povežemo z zgoraj navedenimi makroekonomskimi učinki kmečkih dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju, je mogoče predlagati interpretacijo, po kateri imamo v predindustrijskem obdobju na Slovenskem opraviti z izvozno gnano kmečko ekonomijo (*export-led*).

Vprašanje kvantifikacije je seveda mogoče prenesti z makro ravni in si ga zastaviti tudi na mikro ravni kmetije oz. posameznega kmečkega gospodinjstva, a tudi na tem področju še ne moremo računati na oprijemljive osnove. Zato je z oceno, po kateri »se je gmotni položaj podložnikov večji del 17. stoletja poslabševal« (Štih in Simoniti 2010, 269), mogoče soglašati bolj po občutku in analogiji z ekonomskimi dinamikami v širšem regionalnem prostoru, kot pa jo podpreti s podatki in dokazi. Na težavnost rekonstrukcije gospodarskega računa posamezne kmetije je opozoril že Grafenauer v svojem najbolj problemsko naravnem prispevku h kmečki ekonomiji, v katerem je posebej lucidno predstavil metodološke izzive in problematičnost virov za obdobja pred 19. stoletjem, začenši s pomanjkanjem poznavanja dejanskega obsega zemljišč posameznih kmetijskih obratov (Grafenauer 1970, 619–51). Tu je poleg na težavnost izračuna, za katerega je predlagal uporabo retrogradne metodologije, ki jo je izdelal tedaj aktualni (in pomembni) nemški agrarni zgodovinar Wilhelm Abel, z vidika vprašanj, ki jih obravnavamo v tem prispevku, pomenljivo opozoril še na to, da bi tovrstna analiza morala zajeti tudi »neagrarne zaslužke kmečkega prebivalstva, zadolžitev, davke ipd.«. In tudi v tem primeru lahko rečemo, da vsaj do pred kratkim še nismo začeli premoščati težav z uporabnostjo virov, in sicer tako o dohodkih od kmetijstva kot o »*postranskih dohodkih* iz neagrarne aktivnosti«, kot jih je opredeljeval Grafenauer, pa tudi ne izrabljati njihovih potencialov, ki jih je pravilno nakazal. Sicer je Grafenauer trdil, da ima »skoraj do konca srednjega veka [...] kmetijski obrat zaprt, avtarkičen in naraven značaj« in da je »kmečka življenjska raven skoraj izključno odvisna od pridelkov lastnega gospodarskega obrata«. Kako pa naj se to sklada z njegovo lastno ugotovitvijo, da je »že sedaj mogoče trditi, da se v pogojih natriletnega kolobarjenja [...] na kmetijah s 6–10 ha površine [...] ni bilo mogoče preživljati le s poljskimi pridelki? To pa so

kar velike mere za slovenske razmere. Odgovor je sam iskal v tem, »da je bilo mogoče manjšo *prehranjevalno možnost* [...] majhnih kmetij v slovenskih pokrajinah *dopolnjevati* ali z večjim številom živine ali z drugačno gospodarsko dejavnostjo (s pridelkom vinograda!)« (Grafenauer 1970, 625–6). Čeprav sta živina in vino povsem upravičeno upoštevana kot vir kalorij za kmeta, se velja vprašati, ali živina, mlečni izdelki in vino ne predstavljajo tudi tržnega blaga. Zaradi tega se je smotrno povrniti h Grafenauerjevi ugotovitvi, da je za razumevanje kmečke ekonomije na Slovenskem v gospodarski račun gospodinjstva potrebno zajeti vsaj še neagrarne vire dohodka. Vprašanje izračuna zaslužka od kmečkega tovarništva je eksplicitno postavil Valenčič, pri čemer je izrazil mnenje, da je pomen tovarništva kot vira kmečkega dohodka precenjen.

Potem ko smo obravnavali razširjenost in obseg tovarništva, je treba tudi, da si postavimo vprašanje, kakšen je bil gospodarski pomen tovarništva in kakšne so bile koristi za tovarnike. Mnoge dosedanje sodbe so prikazovale tovarništvo v zvezi s trgovanjem kot važno pridobitno panogo, ki je bila na splošno pomemben vir zaslužka, brez katerega kmečko prebivalstvo v deželi ne bi imelo gospodarskega obstoja. V tem je veliko pretiravanja. (Valenčič 1981, 272)

Na to vprašanje tudi tu še ne moremo odgovoriti na podlagi dovolj zanesljive kvantitativne opore, je pa mogoče reči, da so zneski tovarnin, ki so jih prejeli tovarniki in jih je navedel sam Valenčič, razmeroma visoki v primerjavi z obsegom zemljiških dajatev. Podobno je mogoče ugotoviti, če primerjamo tovarnino, ki jo navaja, z rudarsko mezdo, kakršno omenja Marija Verbič. Tako je bila v letih 1534–1536 tovarnina za tovor živega srebra iz Idrije v Trst, ki je znašala 1,27 goldinarjev, višja od tedanje tedenske mezde navadnih delavcev v idrijskem rudniku, ki so prejeli od 0,75 do 1 goldinarja, kar pomeni, da je z vsakim natovorjenim konjem tovarnik prejel več, kot je znašalo tedensko delavsko plačilo (in sicer od 27 do 69 % več).¹⁰ V novejšem času je za oris pomena dohodkov od tovarništva nekaj podatkov o njegovi donosnosti, poleg dnevnega dosega in trajanja poti na določenih relacijah, združil Miha Kosi, pri čemer se je oprl zlasti na navedbe v slovenskem in avstrijskem zgodovinopisju. Na tej osnovi je zaključil, da je bila »očitno [...] tovarniška dejavnost relativno donosna in vabljava zlasti za kmečko prebivalstvo« (Kosi 1998, 138).

¹⁰ Podatek za tovarnino v Valenčič 1985, 273, za mezde pa v Verbič 1952–53, 539.

2. Pogoji, dejavniki in vzgibi: preživetje ali podjetnost?

V tem razdelku se bomo posvetili interpretacijam kmečke dejavnosti v neagrarnih panogah, in sicer s pregledom pogojev in dejavnikov, ki naj bi privedli do razširjenosti tega pojava, predvsem pa z obravnavo kmečkih vzgibov za vključevanje v različne dejavnosti poleg kmetijstva. Kot osrednje vprašanje si postavljamo to, ali je vzgibe za poseganje po neagrarnih panogah in virih dohodka izven kmetije treba iskati v potrebi po preživetju in v zunanjih pritiskih ter prisilah ali pa jih je mogoče identificirati v kmečki podjetnosti, lastni izbiri in želji po izboljšanju življenjskih pogojev.

Če se navežemo na zgoraj omenjeno ugotovitev o povezanosti slovenskega gospodarstva in tudi kmečke ekonomije s tujimi trgi, kmalu ugotovimo, da tako rekoč vsi slovenski zgodovinarji poudarjajo pomen slovenskega prostora kot prometne povezave med panonskim in italijanskim prostorom. Za nekatere to predstavlja temeljni pogoj za razmah kmečkih neagrarnih dejavnosti, kar je posebej razvidno pri obravnavah tovorništva, za druge pa bolj neke vrste osnovno značilnost območja, ki pomeni ugodno okoliščino z vidika možnosti vključevanja v trgovske posle.

Posebej prepričljiva ostaja lucidna razlaga izstopajoče kmečke vloge v transportu, ki jo je Sergij Vilfan izpeljal iz značilnosti prometa v zgodnjem novem veku na Slovenskem. Medtem ko je velik del trgovinskih tokov potekal na osi severovzhod – jugozahod (med deželami srednje- in vzhodno-evropskega zaledja na eni strani ter jadransko obalo in italijanskimi deželami na drugi), so vodne poti večinoma tekle v drugo smer, proti jugovzhodu, to je iz slovenskih dežel proti Balkanu in Črnemu morju. Zaradi tega najcenejše oblike transporta, kar so bile tedaj vodne poti, v veliki meri niso bile uporabne in je bilo treba posegati po tvorjenju in prevažanju po kopnem, ki je bilo bistveno dražje in je zato pomembno vplivalo na sestavo končne cene blaga. Posledični »razmeroma visok delež transportnih stroškov ni koristil vključevanju v promet trgovcem z blagom nizke specifične vrednosti« (žito, sol ipd.). Na ta način »so bile dane možnosti, da so se kmetje kot transporterji s konji, torej kot tovarniki« vključevali v promet in trgovanje, »saj so lahko tako delali z razmeroma majhno vložbo denarja in je bil velik del cene v namembnem kraju sestavljen prav iz transportnih stroškov, torej iz tega, kar so sami prispevali. Zato pa so se lahko zadovoljili z manjšim profitom« od prodaje samega blaga.¹¹ Ekonomska racionalnost kmečke trgovine in tovorništva v predindustrijskem trans-

11 Vilfan 1978, 79. Na to pronicljivo in prepričljivo Vilfanovo interpretacijo se opira tudi Kosi 1998, 143.

portnem sistemu na Slovenskem je bila torej pri blagu z nizko enotno ceno v tem, da je kmet lahko zaslužil tako od samega transporta, ki je bil drag in zato dobičkonosen za tovarnika, kot od prodaje na primer žita in soli, medtem ko je trgovec imel dobiček le od prodaje samega blaga, transport pa mu je predstavljal čisti strošek, ki je najedal profitabilnost kupčevanja.

Na drug temeljni pogoj za razmah kmečke trgovine na Slovenskem je opozoril Grafenauer z ugotovitvijo, da je bila »temeljna podlaga za *kmečko trgovino* [...] naturalna menjava žita za sol v istrskih mestih«. V primorskem prostoru je bil »obseg žitnega pridelka [...] skromen, [...] zato je trgovina nujno vodila v posredniško trgovino med žitorodnimi pokrajinami na vzhodu in proizvajalci soli na zahodu« (Grafenauer 1970, 627–8).

Kaj pa je slovenskega kmeta gnalo na trg? Gestrin je izpostavil dva dejavnika, oba s priokusom nuje. Na eni strani je videl kmetovo potrebo po denarju za odplačevanje zemljiških dajatev v denarju in drugih povečanih gosposkih bremen ter naraščajočih državnih davkov. Na drugi strani so mu stale majhne kmetije, premajhne, da bi lahko preživljale kmečka gospodinjstva in omogočale plačevanje naraščajočih davkov in dajatev (Gestrin 1991, 248). Svojo interpretacijo je podkrepil z mnenjem, ki so ga sredi 16. stoletja izražali kranjski deželni stanovi, da na Kranjskem in posebej na Krasu kmetije ne bi mogli obstati na svojih kmetijah ter plačevati dajatev in davkov, če bi ne trgovali in tovorili. Razlog za proces delitve kmetijskih obratov, ki je drobil kmečko posest, pa je videl v naraščanju prebivalstva, saj je zapisal, da je bil »populacijski razvoj [...] eden poglobitnih vzrokov za proces delitve kmetij na manjše enote in za začetno diferenciacijo na vasi« (Gestrin 1973b, 47). Lahko bi torej rekli, da je Gestrin tretji, vsaj posreden dejavnik povečane kmečke dejavnosti na trgu videl v demografski rasti. Ta interpretacija, ki jo je izrazil tudi v drugih svojih delih, je bila in je še vedno zelo vplivna v slovenskem zgodovinopisju in jo v taki ali drugačni obliki srečamo v marsikaterem znanstvenem, strokovnem in poljudnem delu. To tudi pomeni, da Gestrin ni bil nujno edini in niti prvi, ki je to trdil. Tako je na primer že Žontar menil, da je imela posebej močna ukoreninjenost kmečke trgovine na Kranjskem »svoje vzroke deloma v neposredni soseščini laških in ogrsko-hrvatskih dežel, predvsem pa so silili majhni in malo donosni grunti kmečke podložnike, zlasti še kočarje in gostače, da so iskali zaslužka med drugim tudi v prekupčevanju« (Žontar 1956, 92–3).

Tovrstna interpretacija izpostavlja dejavnike, ki izvajajo pritisk na kmeta od zunaj. Povečevanje (denarnih) dajatev in višanje davkov sta zunanja dejavnika. Drobljenje kmetij deluje kot neizogibna posledica demo-

grafske rasti. Lahko bi rekli, da gre za determinističen pogled, saj kmetu ne pušča in ne priznava možnosti izbire, razen morda v fazi razmnoževanja. Na tej točki si vedno znova zastavim isto vprašanje: ali je pojmljivo, da bi kmetje delili svoje kmetije in s tem naravnost ogrožali svojo eksistenco, ne da bi sprejemali ukrepe na področju dedovalnih praks in uravnavanja rojstev vsaj z načrtovanjem porok svojih dedičev? S tem ne želim zagovarjati stališča, da je ekonomska racionalnost edino gibalno človeka, a vendar – ali je zamisljivo, da bi slovenski kmet skozi stoletja vztrajno ravnal ekonomsko neracionalno? Ali ni morda pričakovanje virov dohodka onkraj samooskrbnega preživetvenega kmetovanja omogočalo in spodbujalo delitev kmetij, ki je vendarle zavestno dejanje? Poraja se torej vprašanje o razumevanju kmeta kot pasivnega sprejemnika, ki ga poganjajo le zunanji impulzi, ali kot aktivnega akterja na področju kmečke ekonomije. Zato bomo najprej predstavili krajši izbor primerov bolj deterministične interpretacije in nato več prostora namenili drugače naravnanim poudarkom.

Gestrin je menil, da so po razkroju pridvornega gospodarstva do konca 13. stoletja in odtlej s spreminjanjem naturalnih dajatev v denarne (zaradi česar »bi mogli reči, da do srede 14. stoletja na slovenskih tleh skoraj ni bilo podložnika, ki ne bi dajal svojih obveznost vsaj deloma v denarju«) »fevdalci z zahtevo po denarni renti pravzaprav prisilili kmeta kot celoto, kot družbeni razred, da se je vključeval v blagovno-denarne odnose« (Gestrin 1978, 170). Tudi za kasnejše obdobje, ki sovпада z njegovo »drugo stopnjo komercializacije« zemljiškega gospodstva od konca 15. stoletja dalje, je Gestrinov poudarek podoben.

Komercializacija zemljiškega gospodstva se je pri nas v obravnavanem obdobju – v nasprotju z razvojem v precejšnjem delu srednje in vzhodni Evropi – izvršila v manjši meri s povečevanjem dominikalne zemlje in prehajanjem denarne v naturalno rento, kakor pa z večanjem neizmerjene tlake v veliki meri za prisilno tovorjenje ali pa za denarno odškodnino in z vključevanjem podložnikov v trgovske posle zemljiškega gospodstva. Kmet v zvezi s spremembami na zemljiškem gospodstvu seveda ni bil potisnjen iz blagovno-denarnega gospodarstva. Nasprotno, v procesu druge stopnje komercializacije zemljiškega gospodstva se je še v povečani meri vključeval v neagrarno proizvodnjo, to je v trgovino, v vaško domačo obrt, v promet (tovorništvo), torej v blagovno-denarne odnose. Opisani proces komercializacije zemljiškega gospodstva je kmeta sam po sebi potiskal v neagrarno področje dejavnosti in zlas-

ti v trgovino. Tako so povečane denarne datjave kmeta mnogokje nujno silile v kupčevanje. (Gestrin 1973b, 48)

Kmeta zunanji dejavniki »silijo« in »potiskajo«. Ne trdim, da navedeni dejavniki niso odigrali nobene vloge, prej nasprotno. To, kar želim poudariti, je vprašanje, ali res moremo kmeta obravnavati tako, kot da bi ne imel svojih namer in pričakovanj? Kot da bi ne bil dejaven? Navkljub tako jasno izraženi interpretaciji o prevladi zunanjih dejavnikov je treba pristaviti, da majhnost kmetij in nuja po dodatnem viru dohodka v denarju zaradi davkov in bremen po Gestrinovem mnenju vendarle nista bila edina vzroka za širjenje kmečke trgovine. Posebej tovarništvo je razumel kot pomembno »dodatno« gospodarsko dejavnost podložnikov, pri kateri se kažejo »uspešnost, rentabilnost in deloma celo uveljavljanje podjetniškega duha«. Kot je navedel, »so posamezni kmetje na leto prodali po 500–1.000 tovorov blaga in cela krdela živine. Znani so tudi primeri, da so kmetje prodali kmetije (ki so jih imeli v dednem zakupu) in se začeli poklicno ukvarjati s trgovino« (Gestrin 1962, 17). To pomeni, da je Gestrin kmetom priznaval nekaj samoiniciativnosti in obenem težnjo po izboljšanju svojih življenjskih pogojev. Niso bili povsem pasivni člani, ki bi se enostavno in avtomatično le odzivali na zunanje okoliščine in pritiske, temveč jim je Gestrin pripisal »uspešnost« in »celo uveljavljanje podjetniškega duha«.

Podobno je mogoče ugotoviti tudi pri Grafenauerju. Po eni strani je ekonomsko stanje kmečkega gospodinjstva v zgodnjem novem veku sklenil s sledečo mislijo:

Edina sodba, ki si jo danes že moremo dovoliti, je trditev, da sta poznali graščinska in državna omejitev pri obremenitvi podložnika le eno mejo: skrajno možnost njegove poprečne gospodarske eksistence. Zato tudi v tem času živi poprečni vaščan prav na robu možnega obstoja. [...] Kmet je vsako leto živel iz rok v usta, ob najtežjih delih z najslabšo prehrano. (Grafenauer 1970, 629)

Poleg tega pri njem zasledimo mnenje, v katerem je poudarjena nujnost, saj naj bi bilo kmečko trgovanje »spričo strukture kmečkih posestev nujno za gospodarski obstanek«, zaradi česar je zajelo raznovrstno blago ter vse slovenske dežele (Grafenauer 1970, 627–8). Po drugi strani pa je mogoče zaslediti vsaj dve interpretativni potezi, ki sta po mojem mnenju pomembni in sodobni.

Že s svojo sistematizacijo »povezav« med kmetijskim in neagrarnim delom kmečkih dejavnosti med koncem srednjega in zgodnjim novim

vekom (Grafenauer 1970, 627–8) je nakazal, da sta obe dimenziji tesno povezani. Od tod do ugotovitve, da je kmečko ekonomijo smotrno obravnavati (in razumeti) kot celoto, je le še korak, ki ga je Grafenauer tudi storil, ko je razmišljal o našem nezadovoljivem poznavanju delovanja »gospodarskega obrata kmetije«. Kot smo že omenili, je namreč pomenljivo in prepričljivo opozoril na to, da bi morala analiza ekonomskega računa kmetije zajeti tudi »neagrarne zasluške kmečkega prebivalstva, zadolžitev, davke ipd.«. Kljub temu je v istem zamahu pisal o »*postranskih dohodkih iz neagrarne aktivnosti*« (Grafenauer 1970, 619–51) – a če želimo na kmečko ekonomijo gledati kot na celoto, ki zajema tako kmetijske kot neagrarne dejavnosti, lahko še vedno govorimo o »postranskih« dohodkih?

Drugi zanimiv vidik Grafenauerjevega branja je poudarek na dinamičnosti v kmečki družbi in ekonomiji, povezani s poseganjem po različnih virih dohodka (v trgovini, tovorništvu, prevozništvu in vključevanju v založniške oblike industrijske proizvodnje), ko je predlagal interpretacijo, da »le takšen gospodarski razvoj vasi od 15. stol. naprej razlaga tako strukturo prebivalstva kot tudi nastajanje drobne vaške posesti« (Grafenauer 1970, 627–8). To pomeni, da je že nakazal možnost kompleksnejšega razumevanja razmerja med dejavniki, ki so ta pojav omogočali in spodbujali, in sicer da sta bila naraščajoča rzslojenost na vasi in povečevanje števila majhnih kmetijskih obratov bolj posledica obstoječih priložnosti pridobivanja dohodkov na trgu (kmetje so si lahko privoščili življenje na malih kmetijah zaradi drugih virov dohodka) kot pa obratno (kmetje so se morali udeleževati v drugih dejavnostih, ker so bile njihove kmetije premajhne).

Dejansko tudi pri Grafenauerju obenem najdemo dopolnjujočo možnost. Hkrati z naraščanjem »tiste skupine prebivalstva, ki je posebej tesno zvezana s podeželsko trgovino in obrtjo« v 16. stoletju, »se je ob tem gospodarskem razvoju na vasi razvijala tudi druga, čeprav redkejša in maloštevilnejša skupina kmetov, ki so si s trgovanjem pridobili precejšnje premoženje in se vzdignili nad povprečje svojih sovaščanov« (Grafenauer 1974, 133–4). To pomeni, da je Grafenauer upošteval tudi možnost, da bi neagrarni viri dohodka ne predstavljali le načina za doseganje ravni golega preživetja in da preživetje vendarle ni bilo edino zamisljivo gibalno kmečke ekonomije – kmetje so z neagrarnimi dejavnostmi vsaj v nekaterih primerih tudi izboljševali svoje gnotne pogoje in življenjski standard, dvi govali svoj družbeni položaj ter (nenazadnje) k temu tudi zavestno težili. Tako gledanje se nekako potrjuje v avtorjevem branju ekonomskih ozadij kmečkih uporov.

Ta gospodarski razvoj v smereh zgodnjega kapitalizma je deloval na osebni položaj podložnikov v smislu sprostitev [...]. Gospodarske možnosti so praktično nudile mnogo možnosti za premik podložnikov. Posebno tovarništvo je čedalje bolj odpiralo podložnikom in njihovim sinovom vrata v poslovno življenje in v svet, kamor ni segala moč njegovih gospodov. Tudi kolikor so sinovi ostali v domačih krajih, so nekateri postali kajžarji ali gostači in jih zemljiški gospodje očetove domačije niso mogli pripraviti do tega, da bi služili njim. [...] Še tedaj [1570] so podložniški sinovi dejansko odhajali, kamor so hoteli. [...] Prav ko si iščejo kmetje večje dohodke v svojem trgovanju, so nastajale od srede 16. stoletja naprej nove mitnice in pregraje trgovanja, združene tudi s povečevanjem mitninskih tarif [...]. Zato pač ni slučajno, da je v široki vstaji največkrat poudarjena uporniška zahteva odprava mitnic in mitnin na poti »proti morju«, boj za svobodo cest in kmečkega trgovanja ter da je puntarski nastop proti mitnicam in mitničarjem ostrejši kot njihov nastop proti graščinam. (Grafenauer 1973, 27, 29)

Na tej točki smo ponovno pri temeljnem vprašanju o genezi poseganja kmeta na trg, ki kaže na nekakšno dvojnost, na dve vzporedni interpretaciji, ki soobstajata druga ob drugi pri istih avtorjih. To je obveljalo vse do današnjih dni. V novejšem preglednem delu se sicer najde sistematizacija »razlogov« za večjo koncentracijo tovarništva v nekaterih krajih, ki jih Miha Kosi identificira štiri, med katerimi sta tudi »možnost kmečke trgovine« in »razvoj fužinarstva [...], ki je terjal transport«, ki bi ju bilo mogoče drugače ubesediti tudi kot zavestno izkoriščanje priložnosti s strani kmetov, vendar ob razlogu, ki se mu pravi »stanje kmetijstva (predvsem majhna posest in slabši naravni pogoji za kmetijstvo, ki so silili prebivalstvo k postranskemu zaslužku)«. Prvi razlog pa naj bi bila »bližina pomembnih tranzitnih poti«. Tako se soočamo z nekakšno nerazrešeno dvojnostjo, kjer kmečka podjetnost in vzgibi ostajajo implicitni, medtem ko je element prisile izrecen, neagrarna dejavnost pa »postranska« in posledica majhnih kmetij: »Tovorjenje se je razvilo tudi kot pomembna postranska dejavnost, posebej pri kmetijah, ki so se težko preživljale z lastnimi pridelki« (Kosi 1998, 139, 142). Tudi najnovejša sinteza upošteva oba momenta, tako da ob pehanju za preživetje v siromaštvu h kmečkim vzgibom prišteva še željo po dobičku, »iznajdljivost« in »podjetnost«. Kljub temu, da ob že znanem upoštevanju naraščajočih obveznosti prevlada ocena, ki bi ji lahko rekli pesimistična, in da se podjetniški duh ter vzgibi po izboljšanju življenj-

skih razmer nekako izgubita v teku interpretacije, pa je po mojem mnenju pomemben interpretativni premik pri Štihu in Simonitiju ta, da so kmečki agrarni in neagrarni dohodki vendarle razumljeni kot celota:

Kmeta sta gnali v posel tako borba za preživetje kot tudi želja po dobičku. Iznajdljivost in podjetnost sta omogočili, da so se nekateri prebili med bogatejše kmete in celo uspešne meščane, vendar pa je večina ostala v mejah tiste siromašnosti, ki je zagotavljala zgolj preživetje. [...] Povečane državne davke in močno narasle zahteve zemljiške gosposke je podložnik le stežka prenašal. Le redko jih je uspešno presegel z dodatno neagrarno dejavnostjo. [...] Enostavna enačba, ki jo je moral reševati kmet iz leta v leto, pa je bila, da je z agrarno (in neagrarno) dejavnostjo zagotovil dovolj zase in za obvezno oddajo: kmet = samooskrba + dajatve. (Štih in Simoniti 217–8, 269, 317)

Postavil bi si vprašanje o zaporedju, o tem, kaj je vzrok in kaj posledica. Ali so res zunanji pritiski v obliki dajatev in davkov tisti, ki poganjajo kmeta na trg v iskanje denarnih dohodkov, ali ni morda predhodna in samostojna kmetova vključitev v trgovinsko menjavo tista, ki sploh omogoči nalaganje in stopnjevanje tovrstnih bremen? Ali ni šlo morda vsaj za vzajemno učinkovanje? Enako velja za demografsko rast in drobljenje kmetij kot njeno neizogibno posledico – ali pa, obratno, drobljenje kmetij in demografska rast kot posledica tržnih priložnosti. Podobno bi lahko rekli o kmečki »podjetnosti«, ki ne najde trajnega mesta med razlogi ali dejavniki pomena in razmaha neagrarnih dejavnosti v kmečki ekonomiji. Ob natančnejšem pregledu del, mnenj in ocen slovenskih zgodovinarjev pa je dejansko mogoče sestaviti dokaj dolg niz interpretacij, ki upoštevajo in poudarjajo kmetovo željo po dobičku, katere obstoj seveda predpostavlja bistveno zavestnejše in samostojnejše kmečko odločanje. Ravno zato, ker se kmetovi samostojni vzgibi nekako izgubijo v interpretacijah, a igrajo pomembno vlogo v konceptu integrirane kmečke ekonomije, ki ga predstavljamo v naslednjem razdelku, bomo temu vidiku posvetili še nekaj odstavkov.

Za začetek bomo podvomili v uveljavljeno paradigmo, da so bile (pre)majhne kmetije, njihovo drobljenje in ustanavljanje novih enot z zelo malo obdelovalne zemlje posledica pritiska demografske rasti, kar je za posledico imelo prisilno poseganje po »dodatnih« dohodkih. Marsikaj se pojasni že z Žontarjevo predstavitevijo diskusij o določenih policijskega reda

za Kranjsko sredi 16. stoletja, objavljeno v petdesetih letih prejšnjega stoletja. Po tem, ko jim odvzamemo polemični in negativni predznak, je iz argumentacij plemstva mogoče izluščiti sliko procesa vzpostavljanja novih kmečkih enot in gospodinjstev na slovenskem podeželju, ki zelo jasno prikazuje, kako je bilo osamosvajanje mladih kmečkih mož in vzpostavljanje novih gospodinjstev brez zadostne zemlje za preživljanje prej kot posledica zunanjega (demografskega ali drugega) pritiska stvar proste in zavestne izbire, ki je slonela na predpostavki, da je mogoče živeti tudi od drugih virov dohodka poleg kmetovanja. »Na Kranjskem obstaja občutna težava [z vidika plemstva] v tem, da na kmetih skoraj noben mlad kmečki fant noče služiti, marveč se oženi, si postavi hišico na gmajni, postane podružnik ali gostuje pri podložnikih, dela v dnini in se ukvarja z raznim kupčevanjem, pogosto bolj kot naseljeni podložniki.« Pri tem so kmečki fantje raje zapuščali domača gospostva in odhajali v »tuje službe«, kot pa delali na družinski kmetiji, očetje podložniki so po lastni presoji svoje sinove poročali in jih dajali »učiti kakšne obrti« ter pod svojo streho prosto jemali poročene in samske gostače. Podružniki so si na gmajni gradili hišice, urejali in ograjevali vrtove ter sejali žito, in to z dovoljenjem gosposke ali pa kmečkih podložnikov, ki so jim pri tem tudi pomagali. Podružniki in gostači so se ukvarjali z »dninarskim delom in svojim rokodelstvom«, a tudi z drugimi dejavnostmi, ki so bile dovoljene le »naseljenim kmetom«. Kmečki sinovi, podružniki in gostači so v obdobju poletnega dela na polju odhajali »iz dežele na mlatev, trgatev ali drugo delo« (Žontar 1956–57, 80–1). Tudi interpretacija samega Josipa Žontarja potrjuje, da je razloge za kmečko poseganje po virih dohodka na trgu treba iskati bolj v kmečki podjetnosti pri izrabi tržnih priložnosti kot pa v zunanjih dejavnikih prisile in da je pri »kmečkem sloju [...] mogoče govoriti o delnem gospodarskem, čeprav ne družbenem dvigu«. Že v prvi polovici 16. stoletja je bilo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem opaziti »močno diferenciacijo« med kmeti.

Na kmetih se je položaj pravih kmečkih gospodarstev gotovo nekoliko poslabšal zaradi zvišanja naturalnih in denarnih dajatev, davkov in raznih pristojbin [...]. Dasi je naraslo število prebivalcev, je na kmetih manjkalo poslov. Močno pa je naraščal sloj kajžarjev, ki so krčili gmajno in si izbrali kako gosposko za zaščitnico. Omenjeni kajžarji pa so bili tudi pomembni za razvoj platnarstva ter trgovine z živino in platnom. Tretjo plast kmečkega prebivalstva so tvorili gostači, ki so se zaposlili kot posli in dninarji. [...] Zaradi pogostih slabih letin so bile razmere na tržišču živil v 16.

stoletju stalno zelo napete. To je dajalo tudi manjšim kmetom obilo možnosti dobrega zaslužka. Kot tovarniki in prevozniki so uživali polno svobodo gibanja, ki so jo znali izkoristiti za kupčevanje. Tako ni manjkalo kmečkemu človeku tedanje dobe možnosti, da si pridobi boljši gospodarski položaj. [...] Med podjetniki so bile zastopane mnogo širše plasti prebivalstva, kakor so doslej domnevali: poleg meščanov je poudariti zlasti trgovanje kmetov [ter plemstva in rokodelcev]. (Žontar 1956–57, 119–20)

Z upoštevanjem tegob kranjskega plemstva zaradi samoiniciativnosti kmečkega prebivalstva in Žontarjevim branjem se slika nedvomno precej drugače zariše in obarva, celó globlje vzročno-posledično sosledje med majhnimi kmetijami in neagrarnimi dohodki se drugače osvetli. Zavestne izbire kmečkega prebivalstva se pokažejo kot precej izrazit dejavnik v zgodovinskem procesu. V nadaljevanju bomo navedli še nekaj primerov interpretacij, ki gredo v to smer, in sicer da je bil vzorec ‚majhna kmetija plus neagrarna dejavnost‘ izbira kmečkega prebivalstva, da sta bili kmečki gibalni podjetnost in želja po dobičku (ne pa le potreba) in da je to lahko privedlo do ekonomskega ter tudi socialnega dviga posameznih kmetov ravno preko neagrarnih panog.

Glede relacije med majhnimi kmetijami in neagrarnimi dejavnostmi se je morda najeksplicitneje izrazil Ignacij Voje, ki je jasno zatrdil, da je bila v razmerah zgodnjega kapitalizma konec 15. in začetek 16. stoletja delitev hub izbira kmeta, ne pa posledica zunanjega pritiska.

V bližini mest, trgov, poti in gospodarsko pomembnih kmečkih središč kmetu cela, nedeljena huba ni bila več potrebna. Dohodek je lahko poiskal tudi zunaj nje. To velja tudi za tista območja, kjer se je kmet začel ukvarjati s tovorjenjem trgovskega blaga v karavanah. (Voje 1978, 149)

Enako je treba tolmačiti Šornovo ugotovitev za obdobje 18. stoletja, da so kmetje raje plačevali kot popravljali ceste:

Vse kaže, da je bilo res tako, da so kmetje čedalje raje plačevali cestni davek, odkupnino od tlake, cestni prispevek ali kakorkoli že hočemo imenovati predpisano vsoto. Vključevanje kmetov v neagrarno proizvodnjo in v promet je bilo iz leta v leto opaznejše [...]. Poznamo veliko dokazov o tej resnici. (Šorn 1979, 160–2)

Svoj čas so kmetje raje namenjali pridobitnim dejavnostim v neagrarnih panogah, ki so jim nosile denar.

Razpolagamo tudi z interpretacijami, po katerih sta med kmečkimi vzgibi pomembno mesto zasedali podjetnost in želja po dobičku, ne pa potreba po golem preživetju, kar je seveda povsem v skladu z zgornjo ugotovitvijo, da je bila tovrstna kmečka ekonomija izraz kmečkih izbir in ne le zunanjih prisil. »Da je bilo vse opravljeno z željo po dobičku, z voljo po tem, da pokažejo svoje sposobnosti trgovskega tveganja (zaplembe dobrin) in tako dalje, se razume samo po sebi in ni treba dokazovati posebej«, je ocenjeval Šorn, ko je opredeljeval vrste »kmečkega trgovanja« (Šorn 1984, 43). Tu je pri kmetih uvideti tudi nekaj ambicioznosti. Tudi Valenčič je poudaril, kako nekateri kmetje niso trgovali iz nuje, temveč zaradi izkoriščanja priložnosti zaslužka.

Bili so še drugi primeri kmečkega trgovanja, ki jih niso vzpodbudile male kmetije in potreba po dodatnih zaslužkih, temveč trgovska podjetnost in želja po pridobivanju denarja. [...] Sorazmerno veliko število živine pri kmetih loškega območja kaže, da so bile kmetije gospodarsko trdne in so brez dvoma mogle preživljati lastnike in njihove družine. K tvorjenju jih ni naganjala toliko gospodarska nuja in borba za življenjski obstanek, kolikor tamkajšnje gospodarske razmere, razširjeno platnarstvo in fužinarstvo ter prodaja izdelkov teh dejavnosti. [...] Na Gorenjskem je bilo precejšnje število takih podeželskih trgovcev.

Ker pa je bil kritičen do količin, ki so jih kranjska mesta navajala kot obseg letnega pretovora posameznih kmetov (v tem primeru žebļjev), je Valenčič menil, da so taki primeri sicer obstajali, a »tovorniki z nadpovprečnim prometom so bili le redke izjeme v kmečkem tovarništvu; šlo je za posamezne podeželske trgovce, ki so imeli dovolj kapitala za trgovanje v večjem obsegu«. Tako je okoli leta 1700 tudi ljubljanski magistrat razlikoval med kmeti, ki občasno trgujejo z lastnimi pridelki, in »tistimi premožnimi kmeti, ki so na podeželju vse pokupili ter stalno trgovali zunaj dežele« (Valenčič 1981, 252, 260).

S tem pa smo že pri pojavu ekonomskega in socialnega dviga med kmeti, kjer ne najdemo le primerov velikih kmetov, ampak tudi kajzarjev, ki se s pomočjo neagrarnih dejavnosti povzpnejo na raven srednje velikih kmetov.

Zelo mnogo kajžarjev se je ukvarjalo z obrtjo, v nemajhni meri pa tudi s podeželsko trgovino in tovarništvom. Med slednjimi so si mnogi s podjetnostjo ustvarili trdno gospodarsko podlago in prenekateri med njimi niso po imetju kar nič zaostajali za gruntarskim življem.

Blaznik je pokazal na loške primere dviga tudi onkraj meja kmečkega stanu, ko je omenjal veletrgovce, ki niso samo trgovali, ampak so bili tudi založniki izdelkov podeželske obrti. Ti založniki so prihajali iz vrst domačega, kmečkega prebivalstva: kmečki sinovi so se preselili v Škofjo Loko in se sčasoma dvignili nad povprečne loške trgovce ter se začeli ukvarjati z založništvom (Blaznik 1973, 201, 289). Zelo podobno je ugotavljal tudi Šorn, čigar interpretacija na to temo je nekoliko bolj artikulirana in ne zajema le ene lokalne stvarnosti, temveč širši slovenski prostor.

Spoznali bomo [...], da je kazal kmečki trgovec podobne ambicije kot trgovec v mestu, da se je določeno število kmečkih trgovcev, ki so obogateli, enostavno naselilo v mestih in po nekaj letih uspešnega delovanja težilo za tem, da bi jih sprejeli v gremij grosistov. Videli bomo, da je prenekateri mestni trgovec za vedno ostal trgovec ali celo nazadoval na stopnjo trgovčiča, da pa je temu nasproti dokaj kmečkih trgovcev še precej pred naselitvijo v mestu organiziralo v svojem okolju založniški način proizvodnje, da so svoj akcijski radij tako zelo povečali. (Šorn 1984, 38)

Zdi se mi, da smo do te točke zbrali dovolj argumentov, ki oporekajo interpretaciji, da so se kmetije drobile in kajže ustanovljale enostavno (in vzročno enosmerno) zaradi povečevanja števila prebivalstva ter da so tako nastale nesamozadostne kmetijske enote kmečki živelj silile v neagrarne dejavnosti, kar naj bi dodatno pospeševali naraščajoči davki in dajatve.

K povedanemu je vredno dodati še nekaj sklepov, ki so po mojem prepričanju velikega pomena tako za dožemanje kmečke ekonomije kot take kakor tudi za razumevanje vloge, ki jo je s svojim ustrojem imela ne le v zgodovini podeželja, temveč tudi v širši ekonomski in siceršnji slovenski zgodovini zgodnjega novega veka. Gre za to, da je bil slovenski kmet zagovornik liberalizacije trgovine, da je izvor ekonomske modernizacije na Slovenskem treba iskati na podeželju ter da je pri nas podeželje prevladalo nad mestom – v ta namen pa nazaj h Gestrinu.

Poleg teh družbenih premikov na podeželju pa se je v tem [16.] stoletju bistveno spremenilo tudi kmetovo mišljenje. S posegi v neagrarno proizvodnjo, zlasti v trgovino in promet, se je večalo njegovo znanje izven kroga vasi. [...] V njem se vse bolj jasno oblikuje zahteva po prosti trgovini in je bil kmet pri nas vsekakor prvi pomembni pobornik svobodne trgovine. To je bila vsekakor ena važnih pobud, ki so ga tirale v velike upore. (Gestrin 1962, 22)

Gestrin je izrazil tudi mnenje, da je »ena izmed poti« za razrešitev problema »prehoda iz fevdalizem v kapitalizem« oz. nastopa modernejših oblik ekonomije »prav študij procesa komercializacije (podeželja posebej) in vsega, kar je z njim v zvezi«. To svojo tezo je utemeljeval z ugotavljanjem razlik med zahodno in vzhodno potjo, po katerih je šel »globalni razvoj v kapitalizem v evropskem prostoru«, torej z umestitvijo slovenskega primera v evropski kontekst. »V Zahodni Evropi, kjer je proces komercializacije v njeni drugi fazi v veliki meri vključeval tudi kmečko prebivalstvo podeželja, širil bazo razvoja kapitalističnih elementov [...], sta se kapitalistična proizvodnja in kapitalizem sploh hitreje razvijala oz. uveljavljala«. Slovenski primer naj bi bil nekje vmes (Gestrin 1982b, 209), a kar želim poudariti na tem mestu, je ravno namig, da naj odgovor na vprašanje prehoda v dobo industrializacije na Slovenskem iščemo kar na podeželju (komercializacija podeželja), kjer ga danes tudi iščejo najnovejše interpretacije v mednarodnem zgodovinopisju.¹²

Ker se v tej razpravi skušam čim bolj osredotočiti izključno na kmečko ekonomijo, še nisem opozoril, da zunaj obravnave ostajata vsaj dva pomembna interpretativna momenta, povezana s kmečkim delovanjem v trgovini in tovarništvu, in sicer po eni strani interesna razmerja med kmeti in plemstvom ter t. i. »boj« med mestom in podeželjem na področju trgovine. Žontarjeva ocena diskusij ob oblikovanju policijskega reda za Kranjsko v 16. stoletju in Gestrinovo mnenje, izraženo v več delih, sta si enaka v ugotovitvi, da so vsi poskusi preprečevanja in zamejevanja kmečkega udejstvovanja v trgovini in prometu, ki so jih zagovarjala mesta, ostali neuspešni skozi ves zgodnji novi vek. Na ta način je kmečko prebivalstvo uspešno posegalo na področje, ki je bilo osrednjega pomena za obstoj, rast in razvoj mest. Lahko bi rekli, da je s tem na Slovenskem podeželje prevladalo nad mestom. To pa bi že bila pomembna razlika na primer s sosednjim italijanskim prostorom, kjer so imela mesta s komunsko tradicijo jasno prevlado nad podeželjem, ki jim je pripadalo.

12 Na primer de Vries 2008.

3. Konceptualizacija in primerjava

Doslej smo predstavili glavne raziskovalne rezultate in načine obravnave kmečkih neagrarnih dejavnosti ter njihove povezave s kmetijstvom v slovenskem prostoru, pri čemer smo ob nekaterih kritičnih pripombah in vprašanjih, s katerimi smo že deloma napovedali svojo interpretativno naravnost, posebej izpostavili tiste poglede in interpretacije, ki so že prisotni v slovenskem zgodovinoписju in na katerih je mogoče graditi drugačno razumevanje ter novo konceptualizacijo kmečke ekonomije. Kako po vsem navedenem še vedno moremo, ko se oziramo v stoletja novega in tudi srednjega veka, imeti v mislih kmeta, ki se (dokaj neuspešno) samooskrbno preživlja s kmetijstvom, in obenem videti kmeta, ki se podi na trgu, ne da bi obe strani iste stvarnosti združili v koherentno celoto? Ali ni verodostojno razmišljati v smeri, da kmetijske in druge dejavnosti tvorijo zaokrožen sistem? K razumevanju domačega sistema kmečke ekonomije lahko pomembno prispeva primerjava z drugimi prostori, saj je na ta način mogoče ugotoviti podobne vzorce, ki nam pomagajo pojasniti domače značilnosti, obenem pa identificirati razlike in s tem opredeliti morebitne specifične slovenskega primera, kolikor so ugotovljive. Tem vprašanjem se bomo posvetili v tem zadnjem razdelku.

Opazili smo, kako se pri označevanju kmečkih dejavnosti v sekundarnem in terciarnem sektorju v slovenskem zgodovinoписju uporabljajo izrazi, kot so kmečka trgovina, kmečka proizvodnja in neagrarne dejavnosti, ki so praviloma opredeljene kot dopolnilne, dodatne ali postranske dejavnosti, iz katerih kmečko prebivalstvo pridobiva dodatne ali postranske dohodke in zaslužke. Tovrstna opredelitev pomeni, da se te dejavnosti in iz njih izvirajoči dohodki razumejo kot nekaj, kar predstavlja dopolnilo kmetijstvu. Če izvzamemo pojem komercializacije, ki ga uporablja zlasti Gestrin (a se z njim ne nanaša le na kmete), je mogoče sprevideti, kako že samo uporabljen izraz je kot pojmovno orodje kaže na to, da se na ta način kmečka ekonomija ne obravnava kot celota in niti kot specifičen predmet raziskovanja.¹³ Na to kaže tudi redkost, če že ne odsotnost pojma »kmečka ekonomija« v slovenski zgodovinski literaturi.

Kaj pa je slovenske kmete spodbujalo k temu, kar zgleđa kot splošna usmerjenost na trg? Njihovo vključevanje v preplet industrijskih, trgovskih in transportnih dejavnosti je nedvomno predstavljalo nujo: za večino kmetov je bilo pridobivanje neagrarnih dohodkov sestavni del strategije za

13 Med izjemami je Grafenauer 1970.

doseganje ravni preživetja in plačevanje zemljiških, deželnih in cerkvenih dajatev ter državnih davščin. Vendar ugotovitev, da je bilo tako poseganje po neagrarnih virih dohodka nujno, še ne pomeni nujno tudi tega, da stojimo pred pasivno sprejeto rešitvijo, in niti tega, da imamo preprosto opraviti z izhodno strategijo iz gole potrebe.

Na tej točki je treba vzeti v poštev dejstvo, da je bil velik del kmečkih gospodarstev majhnega obsega. Kmečka družba je bila v predindustrijski Sloveniji precej razslojena, predvsem pa je bilo najkasneje od 16. stoletja dalje vse večje število kmečkih gospodinjstev, ki niso premogla veliko zemljišč, zaradi česar je skozi zgodnji novi vek naraščal delež kmečkih gospodarstev, ki niso bila dovolj velika, da bi gospodinjstvom omogočala preživljanje samo na osnovi svoje zemlje. Pravzaprav je v tem obdobju opaziti stopnjevanje v procesu ustanavljanja kmetijsko nesamozadostnih gospodinjstev, in sicer tako v obliki kajž in drugih enot z malo ali nič zemlje kot tudi s postopnim drobljenjem starejših in večjih kmetijskih obratov (hub oz. gruntov).

Pred tem smo že izpostavili vprašanje, ali je pojmljivo, da so kmetje skozi več stoletij sistem peljali v smeri svojega gospodarskega propada, ne da bi kakorkoli ukrepali, na primer s prilagoditvijo starosti ob poroki in vzorca dedovanja. Ali bi lahko – nasprotno – razumneje domnevali, da množenje gospodinjstev preko ravni preživetja, ki ga je zmogla zagotoviti sama kmetijska zemlja, nakazuje, da je podeželsko prebivalstvo računalo na in izkoriščalo možnost dostopa do alternativnih dejavnosti? To pomeni, da je ekonomsko racionalnost drobljenja kmetijskih gospodarstev treba iskati v pričakovanjih in priložnostih, ki so jih nudile tržno usmerjene dejavnosti. V tem smislu so prisotnost (čeprav majhnih) lokalnih urbanih središč, trgov in industrijskih centrov, bližina (razmeroma močnih gospodarstev in širokih trgov) severnoitalijanskih držav in predvsem Beneške republike kakor tudi utečeni trgovinski tokovi na dolge razdalje, ki so italijanski prostor povezovali s srednje- in vzhodnoevropskimi deželami ravno preko slovenskega ozemlja, kmečkemu prebivalstvu predstavljali zagotovilo, da obstajajo priložnosti za delo in dohodek zunaj kmetijskega obrata.

To pa pomeni, da so na sistemski ravni nekmetijski in nasploh tržni viri dohodka predstavljali gradnik v kompleksnejši in celoviti ekonomski strategiji. Kmetje so računali na ter aktivno in sistematično uporabljali možnost dostopa do drugih dejavnosti. Ta možnost je bila očitno eden od vidikov, ki so jih upoštevali pri načrtovanju gospodinjstev – če bi temu ne bilo tako, bi ne naleteli na tolikšno število kmetijsko nesamozadost-

nih enot. Raznolika paleta nekmetskih virov dohodka je kmečki družbi omogočala strukturno preseganje okoljskih, tehnoloških in drugih možnih omejitev, kar podpira interpretacijo, da nekmetske in tržno usmerjene dejavnosti niso bile nujno v podrejeni vlogi v razmerju do samooskrbnega kmetovanja. Ali je potemtakem v takih okoliščinah upravičeno in (ekonomsko) pravilno govoriti o »dodatnih« dejavnostih? Ali je o teh »dodatnih« dejavnostih sprejemljivo razmišljati zgolj kot o ukrepu za premagovanje primerov trenutnega pomanjkanja ali slabe konjunktore, ko kmetijski viri niso zadoščali za preživetje? Moj odgovor je nikalen. Zaradi tega menim, da je smiselno narediti temeljni obrat v perspektivi, in sicer od interpretacije, da so se tržno usmerjene in nekmetske dejavnosti opravljale zato, ker so bila kmečka gospodarstva premajhna in kmetijski dohodki posledično nezadostni, k spoznanju, da so bila kmetijska gospodarstva majhna zato, ker so kmetje razpolagali z različnimi viri dohodka.

Ravno to predstavlja pomemben vidik tega prispevka, s katerim si prizadevamo postaviti kmečko ekonomijo v središče pozornosti in dosledno s tem obravnavati njeno inherentno ekonomsko racionalnost, to pa storiti tako, da skušamo zavzeti gledišče od znotraj, na stvari gledati s perspektive kmečkih gospodinjstev, skupnosti in kmečke ekonomije kot celote. Čeprav to še zdaleč ni prvi tovrsten poskus v mednarodnem zgodovino-pisju, vseeno vsebuje nekaj izvirnosti: tu upoštevamo vse tri gospodarske sektorje obenem in jih obravnavamo kot enakovredne sestavine celote, hkrati pa pod vprašaj postavljamo prevladujočo predpostavko, da je ekonomija kmečkih gospodinjstev stremela le k samooskrbi in preživetju, kakor tudi da je poseganje po dejavnostih, različnih od kmetovanja na svoji kmetiji, izviralo samo iz potrebe. Relevantnost teh vprašanj izhaja nenazadnje iz dejstva, da tovrstne okoliščine niso bile izključna značilnost predindustrijskega podeželja na Slovenskem. V mnogih evropskih regijah kmečka gospodarstva niso zmogla zagotavljati zadostnih sredstev za preživljanje svojih gospodinjstev le na osnovi kmetovanja. To je dobro znana in razširjena značilnost zlasti na številnih hribovitih in goratih območjih, kjer se je z namenom pridobivanja večjega dohodka prebivalstvo poleg poljedelstva in živinoreje ukvarjalo z raznovrstnimi dejavnostmi.

Dejansko se doslej na slovenskem primeru obravnavani sistem zelo sklada s »splošnimi značilnostmi alpske ekonomije zgodnjega novega veka«, ki jo je italijanski zgodovinar Gauro Coppola imenoval »integrirana ekonomija«, pa čeprav le v naslovu svojega (osvetljujočega, a sintetičnega) članka, v katerem jo je povezal s »skromnostjo virov« – taka »integrira-

na ekonomija« je zagotavljala »gospodarsko ravnotežje« tudi takrat, ko se je soočala s »spremembami« (Coppola 1991, 203). Izhodišče mu je bila ugotovitev, da je glede na razmere in značilnosti kmetijstva alpski prostor »na makro nivoju, to je glede na skupno število prebivalstva«, trpel za »kroničnim prehranskim primanjkljajem, posebej žita«. Če tak »sistem stoji«, je sklepal Coppola, »to pomeni, da so dohodkovne integracije iz drugih dejavnosti in sektorjev veliko večjega pomena od samega obdelovanja njiv«. V alpski ekonomiji je obstajalo »kompleksno ravnotežje«, v katerem se je »gostota posameznih komponent« (to je dejavnosti) lahko razlikovala v prostoru in spreminjala skozi čas, saj so se »šibkejši člani« opuščali in zamenjevali z drugimi panogami in viri dohodka. »Organska komplementarnost proizvodnih sektorjev, varovanje in integriranje virov, procesi zamenjave krhkejših in šibkejših delov celote« so po njegovem mnenju tvorili »sistem, ki je [...] sposoben zagotavljati ustrezne procese oblikovanja dohodkov« in »prilagajanje spremembam tržnih razmer«. Na ta način v alpski in predalpski ekonomiji »oblike integriranja dobijo primarno podporno funkcijo in zagotavljajo trdnost konteksta« (Coppola 1991, 213–4, 221–2). Poleg razvidnih podobnosti s slovenskim primerom je pomemben poudarek v Coppolovem branju ta, da je alpska »integrirana ekonomija« z ohranjanjem ravnotežja med številnimi različnimi viri dohodka vzdrževala višjo raven prebivalstva in da je bilo to ravnotežje dovolj prožno ne samo za prilagajanje spremembam razmer na trgu, ampak tudi širšim spremembam razmerja med številom prebivalstva in razpoložljivimi (naravnimi in tržnimi) viri dohodka. Dejavnosti so se lahko uvajale ali opuščale, krepile ali krčile, njihov sorazmerni pomen v strukturi dohodkov kmečkega gospodinjstva pa se je lahko spreminjal skozi čas (in seveda prostor). Toda v vsakem primeru so »dohodkovne integracije iz drugih dejavnosti in sektorjev« ohranjale svojo temeljno vlogo.

Že v zgodnji fazi oblikovanja in opredeljevanja koncepta integrirane kmečke ekonomije sem z namenom, da bi določil, v kakšni meri je kmečka ekonomija na Slovenskem vključevala različne vire dohodka, posegel tudi po primerjalnem pristopu ter sestavil shemo dejavnosti, ki so prinašale povečanje in diferenciacijo dohodkov v odnosu do samooskrbne kmetijske proizvodnje. Namen te sheme je bil omogočiti prvo primerjavo slovenskih razmer v predindustrijskem obdobju s širšo alpsko in zahodnoevropsko stvarnostjo. V ta namen sem povzel dejavnosti, ki jih je omenjal Coppola v razpravi o »integrirani ekonomiji« v italijanskih (južnih) Alpah, in jih združil s tistimi, ki jih Jan de Vries navaja v svoji obravnavi »prizadevnos-

ti« (*industriousness*) na podeželju zahodne Evrope (Coppola 1991; de Vries 2008, 71–121, 169). Tipologije dejavnosti sem razvrstil in združil po gospodarskih sektorjih, tako dobljeni seznam pa vzporedil z dejavnostmi, ki so zgodovinsko izpričane v zahodnem slovenskem prostoru (Panjek 2014, 203).

Tovrstna primerjava je že na prvi pogled pokazala, kako je bila večina dejavnosti, omenjenih na ravni zahodne Evrope in južnih (italijanskih) Alp, prisotna tudi na zahodnem slovenskem območju (ki prav tako sodi v sklop južnega alpskega in predalpskega prostora). To ne pomeni, da so bile vse tam navedene dejavnosti enakomerno razporejene po celotni zahodni Sloveniji, saj so obstajale lokalne posebnosti, specifikke in specializacije. Njihova prisotnost, kombinacija in vloga so se poleg tega lahko spreminjale skozi čas, tako na lokalni ravni kot na celotnem območju, nenazadnje zaradi odzivanja na širšo ekonomsko konjunkturo ali spremembe. Posamezne tipologije je smotrno tudi postaviti v razmerje do različnih družbenih slojev podeželskega prebivalstva. Kljub temu je mogoče upravičeno trditi, da je bila v zahodnem slovenskem prostoru, ki obsega bistveno manjše območje v primerjavi z italijanskimi Alpami in zahodno Evropo, med kmečkim prebivalstvom prisotna velika večina različnih tipologij neagrarnih dejavnosti. To pomeni, da so bile njihova raznolikost, razširjenost in gostota na Slovenskem primerjalno zelo visoke.

Integrirana kmečka ekonomija je predlagani koncept za takšno stvarnost. To je ekonomija, v kateri so se kmečka gospodinjstva in prebivalstvo preživljali s kombiniranjem samooskrbnega kmetijstva in tržno usmerjenih dejavnosti. Dejansko so bile celo kmetijske dejavnosti (vsaj delno) tržno usmerjene. Druga značilnost je ta, da kmetijstvo ni nujno predstavljalo njene podlage, tržne dejavnosti pa niso bile preprosto dopolnilne. To pomeni, da kmetijska proizvodnja, usmerjena v lastno porabo, ni bila nujno osnova ekonomije kmečkega gospodinjstva in da so tržne dejavnosti predstavljale enakovreden vir dohodka. Bistvenega pomena je tretja značilnost, ki opredeljuje integrirano kmečko ekonomijo in predstavlja tudi razlog, zakaj smo ta sistem poimenovali »integriran« – to je dejstvo, da je združevala dejavnosti in dohodkovne vire iz vseh treh ekonomskih sektorjev obenem, in sicer iz primarnega, sekundarnega in terciarnega. To pomeni, da se ne ukvarjamo enostavno s kmeti, ki so porabljali lastne pridelke, v zimskih mesecih pa so dodatno opravljali nekaj industrijskega dela (čeprav tudi ti sodijo v naš koncept) ali so se s kakšno »dodatno« dejavnostjo ukvarjali le ob slabih letinah, temveč s kmečkimi gospodinjstvi, ki so sis-

tematično uporabljali plug (ali samo lopato), se ukvarjali z obrtnimi dejavnostmi, se podajali na pot ter katerih viri dohodka so segali od dninarskega dela v kmetijstvu do nezakonitega prekupčevanja, preko industrijskih in transportnih dejavnosti. Nazadnje še nekaj, kar je morda bolj posledica kot značilnost, vendar kljub temu predstavlja izstopajočo potezo integrirane kmečke ekonomije: kmečki družbi je omogočala premagovanje naravnih in tehničnih omejitev ter znatno povečanje nosilnosti okolja, v katerem je živela, saj je zagotavljala preživljanje populacije, ki je po številu presegala raven, kakršno bi dopuščali sama kmetijska zemlja in samoporaba iz nje izvirajočih pridelkov. K navedenim je smotrno dodati še potezo, ki jo je poudaril Coppola, in sicer fleksibilnost sistema, s čimer imamo v mislih to, da so se posamezne dejavnosti lahko prevzemale, krepile, krčile ali opuščale, njihova vloga v strukturi dohodkov kmečkih gospodinjstev pa se je lahko spremenila skozi čas in prostor. Na tej podlagi je bil skiciran prvi seznam značilnosti, ki označujejo integrirano kmečko ekonomijo (Panjek 2015, 203–4).

Pravkar navedena opredelitev je prestala tudi poskusno apliciranje na druge stvarnosti skozi širši nabor študij primera, ki sega od sredozemskega hribovja Apeninskega polotoka preko Alp do severne Skandinavije, s pomočjo katerih jo je bilo mogoče ne le potrditi, temveč tudi nadgraditi in še natančneje profilirati.¹⁴ Tovrstni primerjalni pristop je namreč opozoril na še neupoštevane vidike in dejavnosti tako lokalnega kot splošnejšega značaja, obenem pa pokazal, da je koncept integrirane kmečke ekonomije uporaben v res različnih delih Evrope in zgodovinskih obdobjih, in sicer vsaj od zadnjih stoletij srednjega veka do vključno 20. stoletja ter vse do današnjih dni. Izkazalo se je, da integrirano kmečko ekonomijo pogosto zasledimo v hribovitih okoljih, a obenem tudi v nižinskih predelih, večkrat v sklopu majhnih kmetij, a obenem tudi pri gospodinjstvih, ki so razpolagala z veliko zemlje. Potrdilo se je, da je integrirana kmečka ekonomija fleksibilen in prilagodljiv sistem, da so se kmetije delile in drobile, ker so drugi viri dohodkov zmanjševali odvisnost gospodinjstev od kmetijskih zemljišč, da so povečane priložnosti za zaslužek zunaj kmetije pospeševale rast prebivalstva in ne obratno ter da so kmetje po neagrarnih virih dohodka posegali tudi v želji po izboljšanju svojih življenjskih razmer in ne le zaradi preživetja. Med dejavnosti, po katerih so posegali v ta namen, je bilo

14 Natančen seznam znanstvenih srečanj, v sklopu katerih je potekalo to delo, je naveden v uvodu k tej knjigi. Omenjene študije primera so objavljene v Panjek, Larsson in Mocarrelli 2017.

mogoče dodati uradna zaupna dela (cenilci ipd.), ribištvo in celo turizem (na Slovenskem najkasneje od 17. stoletja dalje), če naj omenimo le najbolj izstopajoče dopolnitve seznama kmečkih dejavnosti (Panjek, Larsson in Mocarelli 2017, 41–2).

Nenazadnje smo dopolnili tudi temeljne značilnosti integrirane kmečke ekonomije, s katerimi je le-ta še natančneje opredeljena. Študije primera in primerjave so pokazale vpliv zunanjih trgov in zunanjega povpraševanja ter drugih dejavnikov, ki so izvirali zunaj lokalne kmečke ekonomije ter podeželja, kakršni so na primer lahko bile spremembe v času industrializacije ali ekonomske politike. Podobno lahko rečemo za pomembno vlogo, ki jo je marsikje mogoče pripisati srenjski zemlji in rabi njenih virov v namene integriranja kmečkih dohodkov, čeprav ni predstavljala pogoja za obstoj integrirane kmečke ekonomije. Zaključili bomo z ugotovitvijo, da sta tako koncept integrirane kmečke ekonomije s svojimi (doslej sedmimi) značilnostmi kot tabela dejavnosti (tabela 1.4) izkazala svojo pripravnost in učinkovitost pri zagotavljanju primerjalnosti v obravnavi kmečke ekonomije skozi prostor in čas, in sicer tudi v primerjavi s starejšimi in z novejšimi, bolj ali manj uveljavljenimi izrazi, modeli in koncepti, kakršni so »kmečka družinska ekonomija« (Čajanov), protoindustrija, »pluriaktivnost« (v italijanski in francoski različici), »prizadevnost« (de Vries) in »preživetveno komercialna ekonomija« (Thoen).¹⁵ Na ta način je bilo mogoče na osnovi slovenske stvarnosti oblikovati koncept, ki je uporaben tudi v širšem evropskem prostoru, in ga predlagati mednarodnemu zgodovinarstvu.

Sedem značilnosti integrirane kmečke ekonomije (nadgradnja)

- 1 Kmetje kombinirajo kmetijstvo in tržno usmerjene dejavnosti za preživljanje in/ali dvig svoje življenjske ravni.
- 2 Tržno usmerjene dejavnosti predstavljajo enakovreden (lahko manjši ali večji) vir dohodka v primerjavi s samooskrbnim kmetijstvom.
- 3 Izbrane dejavnosti in viri dohodka pripadajo vsem trem ekonomskim sektorjem (primarni, sekundarni, terciarni).
- 4 Sistem je dinamičen in fleksibilen, prilagaja se spremembam razpoložljivih virov dohodka in stanja na trgu kakor tudi prebivalstva in družinske strukture skozi čas.

15 Glej njihovo obravnavo in primerjavo (ter navedeno literaturo) v Panjek 2017, 26–39.

- 5 Nosilnost okolja je povečana preko števila prebivalstva, ki bi ga omogočila sama kmetijska zemlja.
- 6 Viri dohodka, ki izvirajo iz rabe srenjske zemlje, imajo pomembno vlogo (vendar ne nujno).
- 7 Integrirana kmečka ekonomija je povezana z zunanjim povpraševanjem in zunanjimi priložnostmi ter eksogenimi dejavniki.

Tabela 1.4: Kontrolni seznam dejavnosti v integrirani kmečki ekonomiji (nadgradnja)

Sektor	Dejavnost	Prisotnost v zahodni in osrednji Sloveniji	
I.	Specializacija kmetijske proizvodnje	✓	
	Povečana intenzivnost kmetijstva (brez praha, mešana kultura ...)	✓	
	Dninarsko delo v kmetijstvu in dolgotrajnejše pomožno delo na večjih kmetijah (dekle, hlapci ...)	✓	
	Razširjanje/intenziviranje živinoreje	✓	
	Povečana intenzivnost izkoriščanja gozdnih površin (z dejavnostmi iz primarnega sektorja, a tudi sekundarnega in terciarnega)	✓	
	Širjenje obdelovalne zemlje (krčenje srenjskih in gozdnih površin)	✓	
	Kamnolomi, premogovniki ipd.	✓	
	Ribištvo	✓	
	II.	Predelava primarnih virov/pridelkov (vino, sir, mesni izdelki, oglje, apno ...)	✓
		Podeželska obrt	✓
Založništvo (protoindustrija)		✓	
Delo v osredotočenih obratih (manufakture, fužine, rudniki ...)		✓	
Migrantni/mobilni obrtniki (zidarji ...)		?	
Mezdno delo v modernem industrijskem sektorju		✓	
III.	Storitve na področju trgovine na srednjo in dolgo razdaljo (najem vlečne živine, krma, gostilne in prenočišča ...)	✓	
	Transport blaga drugih lastnikov na kratko in srednjo razdaljo	✓	
	Trgovanje z lastnimi pridelki in izdelki (vključno z nabavljenim blagom) na kratko in srednjo razdaljo	✓	
	Krošnjarstvo (kramarstvo)	✓	
	Tihotapstvo	✓	
	Migrantni/mobilni delavci (pristaniški težaki ...)	✓	
	Uradna, zaupna dela (merilci, cenilci, priče ...)	✓	
	Turizem	✓	

Literatura

- Beguš, I. 2017. »Peasant Income Integration in Early Modern Slovenia: A Historiographical Review.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 51–81. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Bizjak, M. 2017. »Integrated Peasant Economy in Medieval Slovenia: A Preliminary Study.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 83–93. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Blaznik, P. 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- Coppola, G. 1991. »Equilibri economici e trasformazioni nell'area alpina in età moderna: scarsità di risorse ed economia integrata.« V *Lo spazio alpino: area di civiltà, regione cerniera*, uredila G. Coppola in P. Schiera: 203–22. Napoli-Pisa: Liguori.
- de Vries, J. 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York: Cambridge University Press.
- Gestrin, F. 1973a. »Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca 15. do srede 17. stoletja.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 12: 72–80.
- Gestrin, F. 1973b. »Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.« *Situla* 13: 45–67.
- Gestrin, F. 1978. »Prispevek k kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in 16. stoletju.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 17 (1–4): 169–78.
- Gestrin, F. 1982a. »Marginalije k Valenčičevi razpravi o tovarništvu na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 347–54.
- Gestrin, F. 1982b. »Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem zgodovinisju.« *Zgodovinski časopis* 36 (3): 205–11.
- Gestrin, F. 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gestrin, F. 1962. »Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju (Oris razvoja).« *Zgodovinski časopis* 16: 5–24.
- Grafenauer, B. 1970. »Gospodarski obrat kmetije.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1, uredili P. Blaznik idr., 619–51. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

- Grafenauer, B. 1973. »Kmečki upori na Slovenskem do 18. stoletja.« V *Položaj kmeta in kmečki upori od 15. do 19. stoletja / Bauernstand und Bauernaufstände vom 15. bis 19. Jahrhundert. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci / Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*, uredil A. Leskovec, 19–33. Maribor: Združenje visokošolskih zavodov.
- Grafenauer, B. 1974. *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573*. Ljubljana: DZS.
- Hassinger, H. 1987. *Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Kosi, M. 1998. *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Lazarevič, Ž. 2015. *Spremembe in zamišljanja. Gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Makarovič, G. 2003. »Retrogradna konstrukcija podobe gibanja prebivalstva na Slovenskem pred 18. stoletjem.« *Etnolog* 13 (1): 351–410.
- Malanima, P. 1998. *La fine del primato. Crisi e riconversione nell'Italia del Seicento*. Milano: B. Mondadori.
- Panjek, A. 2002. *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli (Gorizia): Edizioni della Laguna.
- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 199–205. Ljubljana: Založba ZRC.
- Panjek, A. 2015. »Integrated Peasant Economy in Early Modern Slovenia. The Institutional Framework and the Concept.« *Histoire des Alpes* 20: 187–207.
- Panjek, A. 2017. »Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–49. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A., J. Larsson in L. Mocarelli, ur. 2017. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Pickl, O. 1971. »Die Auswirkungen der Türkenkriege auf dem Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert.« V *Die wirtschaftlichen*

Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas, uredil O. Pickl, 71–129. Graz: Universität Graz.

- Pickl, O. 1977. »Das Mautbuch von Vransko/Franz von 1584/85. Zur Geschichte des Handels auf der ‚Laybacher Strasse‘ in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts.« V *Erzeugung, Verkehr und Handel in der Geschichte der Alpenländer. Tiroler Wirtschaftsstudien* 33: 307–29. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
- Pickl, O. 1983. »Die Rolle der Habsburgischen Ostalpenländer im Ost-West-Handel von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.« V *Domus Austriae. Eine Festgabe Hermann Wiesfläcker zum 70. Geburtstag*, uredili W. Höflechner, H. J. Mezler andelberg in O. Pickl, 303–20. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Romano, R. 1992. *Opposte congiunture. La crisi del Seicento in Europa e in America*. Venezia: Marsilio.
- Šorn, J. 1979. »Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju.« *Kronika* 27 (3): 157–67.
- Šorn, J. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba obzorja.
- Štih, P., in V. Simoniti. 2010. *Na stičišču svetov: slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Tenenti, A. 1961. *Venezia e i corsari*. Bari: Laterza.
- Valenčič, V. 1981. »Tovorništvo na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 35 (3): 243–77.
- Valentinitsch, H. 1973. »Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der ersten Hälfte des 17. Jhs.« *Carinthia* 1 (163): 213–47.
- Valentinitsch, H. 1975. »Ferdinand II., die innerösterreichischen Länder und der Gradiskanerkrieg 1615–1618.« V *Johannes Kepler Gedenkschrift 1571–1971*, uredila P. Urban in B. Sutter, 497–539. Graz: Leykam.
- Valentinitsch, H. 1981: *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark.
- Valentinitsch, H. 1989. »Die Verpachtung von Handelsmonopolen durch den Landesfürsten in Österreich von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jhs.« V *Menschen, Münze, Märkte*, uredil G. Schöpfer, 85–95. Judenburg: Steierische Landesausstellung.
- Verbič, M. 1952–53. »Idrijski delavec v 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 6–7: 531–50.
- Vilfan, S. 1978. »Transportni stroški okrog leta 1600.« *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 5: 79–88.

- Voje, I. 1978. »Upliv puteva (saobračajnica) na raslojavanje slovenačkog sela u logaškom vlasteništvu.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–4: 149–57.
- Žontar, J. 1956. »Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju.« *Loški razgledi* 3: 89–102.
- Žontar, J. 1956–1957. »Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine.« *Zgodovinski časopis* 10–11: 32–121.

Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v zgodnjem novem veku: historiografski pregled po slovenskih pokrajinah

Ines Beguš

Goriški muzej
Grajska cesta 1, 5000 Nova Gorica
ines.begus@goriskimuzej.si

Fakulteta za humanistične študije
Univerza na Primorskem
Titov trg 5, 6000 Koper
ines.begus@fhs.upr.si

Uvod

Poseganje kmečkega prebivalstva v neagrarne dejavnosti je bilo v slovenskem prostoru precej razširjeno. Že v zgodnjem novem veku se je namreč velik del slovenskega agrarnega prebivalstva s svojimi pridelki, izdelki in storitvami vključeval v lokalne in čezmejne trge ter trgovske tokove na krajše in daljše razdalje. Zаметki znanstvenega preučevanja tega pomembnega dela agrarne zgodovine se umeščajo v čas raziskovanja mestnega oz. neagrarnega gospodarstva v prvi polovici 20. stoletja (Gestrin 1982b, 205), ko je bilo aktualno obravnavanje »boja« meščanstva proti podeželski trgovini (na primer Zwitter 1929; Žontar 1939, ponovna izdaja 1982). Poglobljenejše raziskave na temo kmečke trgovine in tovarništva v slovenskem prostoru je v slovenskem zgodovinopisju prispeval Gestrin v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Vzporedno z njegovimi raziskavami so nastajala še druga dela, ki posredno obravnavajo tudi »dopolnilne« dejavnosti kmečkega prebivalstva. Tu mislimo predvsem na dela na temo lokalne zgodovine, študije drugih področij slovenske zgodovine in na splošne zgodovinske preglede v obliki enciklopedičnih izdaj (na primer Blaznik 1973; Grafenauer 1962; Blaznik idr. 1970; 1980; Čepič in Nečak 1979). V zadnjem času je opaziti ponoven interes za raziskovanje tega dela agrarne zgodovine, ki se ga raziskovalci lotevajo z novimi metodološkimi pristopi in primerjalnimi analizami z alpskim in zahodnoevropskim prostorom (Panjek 2011; 2014; 2015a; 2017).

V tem prispevku obravnavamo prisotnost neagrarnih dejavnosti na slovenskem podeželju na podlagi zgodovinarske literature. V ta namen so najprej predstavljene nekatere osnovne poteze in problemski pristopi zgodovinarskih obravnav, za prikaz njihovih izsledkov in ugotovitev, s katerim smo želeli izpostaviti izrazito raznolikost dejavnosti, ki jih izpričujejo številni članki in knjige, pa smo imeli na voljo več poti, pri čemer smo se odločali predvsem med dvema: predstavitev po panogah ali na regionalni osnovi. Odločili smo se za slednjo, ker ob upoštevanju sektorske pripadnosti in ohranjanju poudarka na pestrem naboru kmečkih neagrarnih dejavnosti, značilnem za slovensko podeželje, omogoča hkraten vpogled v lokalne specifične in primere specializacije, ki so pomemben element za poznavanje in interpretacijo praks integriranja dohodkov med kmečkim prebivalstvom.

1. Uvod v slovensko zgodovinopisje o kmečki trgovini in drugih neagrarnih dejavnostih

Kot prvega, ki v svojem delu opisuje gospodarske dejavnosti, s katerimi se je kmečko prebivalstvo ukvarjalo v novem veku, lahko štejemo kranjskega plemiča Janeza Vajkarda Valvasorja. V svojem obsežnem delu *Slava vojvodine Kranjske* iz leta 1689 je temeljito popisal in raziskal naravne, zgodovinske in kulturne elemente v posameznih regijah takratne Kranjske. Med drugim je v svoje opise zajel tudi aktivnosti, s katerimi so kmetje integrirali svoje vire dohodka. Ti opisi so še danes pomemben vir preučevanja v slovenski zgodovini in jih bomo kasneje tudi natančneje predstavili.

Temeljne študije o zgodovini neagrarnih dejavnosti kmečkega prebivalstva ter »zgodnjem kapitalizmu« na Slovenskem je opravil Ferdo Gestrin.¹ V okviru preučevanja gospodarstva in družbe v slovenskih deželah v zgodnjem novem veku se je v svojih delih posvetil trgovini, naložbam trgovskega – predvsem tujega – kapitala, trgovskim izmenjavam med slovenskimi zalednimi in primorskimi mesti, vrstam trgovskega blaga in trgovskim potem, ki so že v novem veku povezovale slovenske dežele z Jadranom in alpskim prostorom ter ogrskimi in italijanskimi deželami. Precejšen poudarek je namenil tistemu delu trgovske dejavnosti, ki je bil v domeni agrarnega prebivalstva, to je kmečki trgovini z lastnimi ali tujimi pridelki in izdelki, tovarništvu in tihotapstvu. Za kmečko oz. podeželsko

1 Glej Gestrinova dela 1962; 1963; 1965; 1972; 1973a; 1973b; 1973c; 1973d; 1982a; 1982b; 1991 idr.

trgovino in tovarniško dejavnost je kot prvi tudi definiral terminologijo, ob njem pa velja na to temo omeniti še Šorna.²

Razvoj kmečke trgovine od 13. stoletja do začetka novega veka je Gestrin opredelil v dveh časovnih obdobjih, ki sovpadata z obdobji prodiranja blagovno-denarnih odnosov na zemljiško gospostvo in ju označuje kot prva in druga stopnja komercializacije zemljiškega gospostva. V prvem obdobju, ki traja od 13. do sredine 14. stoletja, je z uveljavitvijo denarnih dajatev »proces komercializacije precej na široko odprla vrata v okviru zemljiških gospostev in dobil mnogo širše družbene osnove. Zato so v trgovino posegajoči podložniki začeli kmalu prebijati meje veljavne družbene delitve dela« (Gestrin 1973b, 45–6) z vedno bolj razširjenim trgovanjem mimo mest in trgov, kar je pričelo ustvarjati trenja med mesti in vasjo. V drugi polovici 15. stoletja je po mnenju Gestrina zaznati nove razvojne težnje. Podeželska trgovina je v tem obdobju, ki ga označuje druga stopnja komercializacije zemljiškega gospostva, prehajala v svoj »višek« (Gestrin 1973a, 74; 1973b, 45). Prisotnost blagovno-denarnega gospodarstva v zemljiškem gospostvu je bila po njegovem že tako velika, da je vplivala na odnose v celotni fevdalni družbi. Posledice so se kazale v spremembi strukture zemljiškega gospostva in njegovi vedno večji komercializaciji. Fevdalci so izhod iz »krize zemljiškega gospostva« iskali na različne načine. Med drugim so pričeli izrazito posegati v blagovno-denarne odnose, pri čemer so kmete vključevali v trgovske posle, uvajali določbe, da lahko kmetje prodajajo pridelke in izdelke samo njim in si s tem lastili kmečko trgovino ter nalagali podložnikom obveznost tlačnega tovarništva in prodaje gospodovega blaga (Gestrin 1973a, 74; 1991, 224–6, 235). Zahteve fevdalcev so sicer omejevale trgovanje kmetov z lastnimi pridelki in blagom, a kljub temu se je kmečka trgovina že zelo razmahnila tudi z vključevanjem kmetov v trgovino meščanov. Razlogov za poseganje kmečkega prebivalstva v trgovsko dejavnost je bilo po mnenju Gestrina več. Prvi je bil potreba, ki je izvirala iz težnj zemljiških gospodov po odplačevanju fevdalne rente v denarju ter večanju davčnih bremen s strani deželne uprave in države. Poleg tega vidi dodaten razlog v majhnosti kmetij, katerih donosnost ni zadostovala za poplačilo naraščajočih davkov in fevdalne rente (Gestrin 1991, 248). Vendar majhnost kmetij in nuja po dodatnem viru dohodka v denarju po Gestrinovem mnenju nista bila edina vzroka za širjenje kmečke trgovine. V poseganju kmetov v trgovsko dejavnost vidi tudi željo po pridobivanju

2 Gestrin 1973a, 73; Gestrin 1982a, 347; Šorn 1984, 43; o terminološkem vprašanju glej prispevek A. Panjeka v tej knjigi.

denarja in trgovsko podjetnost kmetov – temu vidiku je več pozornosti namenjene v prvem poglavju, zato ga tu le omenjamo. Kot smo že omenili, je poseganje kmečkega prebivalstva v trgovino in širjenje blagovno-denarnih odnosov po Gestrinovem mnenju pričelo načenjati takratno družbeno delitev dela, kar pa se ni kazalo samo v odnosih znotraj zemljiških gospodarstev, torej med fevdalcem in podložnikom, temveč tudi med mestom in podeželjem (Gestrin 1973a, 74–5). Ta tematika je bila v slovenskem zgodovinsko-pisju pogosto obravnavna, in sicer kot boj meščanstva proti podeželski trgovini oz. kot boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo. Temeljni vir avtorjem pri preučevanju tega vprašanja so bili predlogi in sprejeti akti policijskih redov za dolnjeavstrijske dežele iz prve polovice 16. stoletja, ki jih je kot prvi prevedel in objavil Josip Žontar.³ Kot je razvidno iz njihove vsebine, se je pri sestavi aktov deželni knez opiral na deželne stanovne, ki so bili zlasti predstavniki plemstva in zemljiških gospodarstev, in na predstavnike mest slovenskih dežel.

Meščanstvo si je prizadevalo omejiti oz. odpraviti poseganje kmečkega prebivalstva v trgovsko dejavnost, ki naj bi bila v domeni mest. Vendar so bili podložniki pri tem deležni podpore deželnih stanov, ki so zagovarjali njihovo poseganje po dopolnilnih dejavnosti, saj naj bi s tem lažje odplačevali fevdalna bremena. Tu se razkrije dvojna vloga plemstva v odnosu do podložnika. Po eni strani so predstavniki zemljiških gospodarstev podpirali poseganje kmečkega prebivalstva v podeželsko trgovino, kot zaznamo tudi že iz obravnave Gestrina (1991, 251), po drugi strani pa so težili k povečanju »fevdalnega izkoriščanja do skrajnosti« in monopolu presežkov kmečke proizvodnje. Mestom je v tem boju sprva uspelo omejiti podeželsko trgovino. Že leta 1525 so koroška mesta predlagala, da se duhovščina, plemstvo in kmetje ne bi smeli ukvarjati »s prekupčevanjem, ker se jim ne spodobi. Saj morejo živeti duhovniki in plemiči od svojih rent in dednih dohodkov, kmetje pa so preskrbljeni s hrano od letnih plodov« (Žontar 1956–57, 47). Tudi v kasnejših predlogih iz leta 1542 najdemo zahteve, naj »noben duhovnik, plemič, meščan in kmet« ne trgujejo ali prekupčujejo z blagom, kmečko trgovino pa naj bi se omejilo le na prodajo lastnih presežkov na sejmih v mestih in trgih. Deželni stanovni se s takimi določbami niso strinjali in sčasoma dosegli, da so dežele prejele nekatere olajšave v prid podeželske trgovine, ter s tem vsaj navidezno stopili tudi v bran svojim podložnikom.

3 Žontar 1956–57. Obravnave boja mest in vasi na podlagi omenjenega vira sicer zasledimo že ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja (Vrhovec 1886; Zwitter 1929). Za nadaljnje analize in povzetke teh dokumentov glej na primer Grafenauer (1962), Gestrin (1991, 191; 1973a, 72) idr.

Na stanovskih deželnih zborih so kot razlog, da kmetje ne morejo odplačevati davkov, navedli, da se »revnim ljudem« preprečuje vsako kupčevanje; »brez njega pa se pri svojih drobnih, malo rodovitnih 'gruntih' ne morejo prehraniti in vzdrževati. Ako nimajo kmečki podložniki zaslužka, zemljiški gospod ne more dobiti dajatev in davkov« (Žontar 1956–57, 73). Tudi leta 1552 so zatrjevali, da se kmetje ne bi mogli obdržati na kmetijah, če se ne bi ukvarjali s tovorništvom na Goriško, Vipavsko, v Trst in na Laško ter tam trgovali ter da posebej na Dolenjskem in na Krasu kmetje ne bi zmoogli ostati na svojih kmetijah, če ne bi trgovali in bili dejavni v prevozništvu (Žontar 1956–57, 114).

Žontarja je sicer v obravnavanih virih bolj kot težnje mest po odpravi podeželske trgovine zanimalo, kakšne so bile gospodarske in družbene spremembe po posameznih slovenskih pokrajinah na prehodu iz srednjega v novi vek. Zanj najpomembnejša ugotovitev, ki so mu jo posredovali policijski redovi, je diferenciacija v vseh slojih prebivalstva. Pri kmečkemu sloju je zasledil delno gospodarsko in ne toliko družbeno rast. Zaradi višanja dajatev, davkov in drugih pristojbin se je položaj nekaterih pravih kmečkih gospodarstev nekoliko poslabšal. Kljub temu je na podeželju zaznati kmete, ki so imeli tudi po tri kmetije. Bistveno je narasel sloj kajzarjev, to je kmetov z malo zemlje, ki se je pretežno vključeval v platnarstvo ter trgovino z živino in platnom. Tretjo plast kmečkega prebivalstva so tvorili gostači, ki svoje zemlje niso imeli in so se preživljali pretežno kot dninarji.

Z analizo in objavo policijskih redov je dal Žontar pomemben prispevek tako k spoznavanju razmerij med različnimi družbenimi sloji takratnega prebivalstva kot tudi poznavanju vzrokov, obsega in raznolikosti neagrarnih dejavnosti kmetov. Kasnejšim avtorjem, med katere spada tudi že predstavljeni Gestrin, je s tem dal kar nekaj izhodišč, ki so jim bila v pomoč pri razvijanju interpretacij o pomenu neagrarnih virov dohodka za kmečko prebivalstvo in položaju kmečkega prebivalstva na Slovenskem v zgodnjem novem veku.

Položaju kmečkega prebivalstva v 16. stoletju in pomenu neagrarnih dejavnost se je v svojih delih posvetil tudi Bogo Grafenauer. Tudi njega so zanimali vzroki in položaj kmečke trgovine in obrti v času razvoja mestnega gospodarstva v novem veku ter boj meščanstva proti podeželski trgovini. Po njegovem mnenju vzrokov za dvig kmečke trgovine ne gre iskati samo v majhnosti kmečkih obratov, v katerih kmetje niso uspeli pridelati zadostne količine hrane, temveč tudi v mestni omejitvi maksimalnih odkupnih cen poljskih pridelkov, po katerih so plačevali kmetom. Zatem so

meščani žito prodajali naprej po bistveno višji ceni in na ta način zadržali zase velik del dobička. Temu so se kmetje želeli izogniti in žito prodajati drugje, kjer bi lahko dosegli višje prodajne cene (Grafenauer 1962, 61–2). Te ugotovitve je Grafenauer kasneje v svojem raziskovalnem delu integriral s študijami kmečkih uporov na Slovenskem. Pri obravnavi vzrokov kmečkih uporov izpostavlja omejevanje kmečkega trgovanja s strani meščanstva in zemljiških gospodov – kot ga obravnavata tudi Gestrin in Žontar – ter deželnega kneza. V programih kmetov je namreč jasno zaznati, da je v kmečko trgovino posegala tudi država z vedno strožjim mitninskim in cestnim režimom. Med pritožbami in zahtevami kmetov v kmečkih uporih je bilo pogosto izraženo nezadovoljstvo z uveljavljanjem prisilnih poti in novih mitnic ter uveljavljanjem in večanjem mitnin, ki jih je odredjala država. Konjiški kmetje so na primer v kmečkem uporu leta 1514 v eni od dvanajstih točk oz. zahtev, namenjenih cesarju, navedli, da jih na raznih krajih »obtežujejo z nenavadnimi cestami (pač glede obvezne poti pri kmečkem trgovanju!), ki jih po starem nikoli ni bilo in ki bi jih tudi radi naznanili« (Grafenauer 1974, 60–1). V programu hrvaško-slovenskega kmečkega upora leta 1572/73 Grafenauer ugotavlja, da je imelo podeželsko trgovanje že izjemno velik pomen med vzroki za upor. Argumenti pa so bili tudi tokrat nove oz. zvišane mitnine in carine, ki so bremenile trgovanje kmeta v slovenskih deželah (Grafenauer 1974, 155–6).

Po mnenju Grafenauerja je pot do uporov odprl tedanji gospodarski razvoj v smeri zgodnjega kapitalizma, ki je deloval »na osebni položaj podložnikov v smislu sprostitev ter s tem zaostрил družbena nasprotja«⁴ (1973, 27). Iskanje virov dohodka tudi zunaj zemljiškoposestnih razmerij, bodisi v trgovini in tovarništvu bodisi v fužinarstvu, podeželskem obrtništvu ali založniških razmerjih, je po njegovem mnenju spodbudilo mobilnost kmečkega prebivalstva, ki naj bi bila do tedaj precej omejena s strani deželnega plemstva. »Posebno tovarništvo je čedalje bolj odpiralo podložnikom in njihovim sinovom vrata v poslovno življenje in v svet, kamor ni segala moč njihovih zemljiških gospodov« (Grafenauer 1973, 27), medtem ko je trgovina znatno »vplivala na notranje razslojevanje vaškega prebivalstva«. Predvsem na Kranjskem se je posebej hitro večal sloj kajzarjev, ki zaradi majhnih zemljiških posesti »niso mogli živeti brez vaške obrti, prometa in trgovine, zlasti pa ne brez zaslužka v zvezi s fužinarstvom« (Grafenauer

4 Grafenauer se pri tej trditvi naslanja na S. Vilfana, ki pravi, da je »zgodnji kapitalizem načenjal v bistvenih temeljih fevdalno družbo in deloval na osebni položaj (podložnikov) v smislu sprostitev« (citat v Grafenauer 1974, 20).

1974, 133–4). Istočasno se je na podeželju razvijala sicer manj številčna skupina kmetov, ki je s trgovanjem pridobila precejšnje premoženje in se z odkupovanjem zemljišč osvobodila dolžnosti, ki so jih vezale na zemljiškega gospoda, kot ugotavlja tudi Žontar.

V zadnjih letih se temi neagrarnih virov dohodka z novimi pristopi in raziskovalnimi vprašanji posveča Aleksander Panjek. Ugotoviti skuša vzroke za poseganje kmetov po neagrarnih virih dohodka, pri čemer izhaja iz tu že obravnavanih značilnosti kmečke ekonomije na Slovenskem. Pri svojih obravnavah je prišel do dveh ključnih ugotovitev. Pri prvi pritrjuje interpretacijam Gestrina in Grafenauerja, da se je kmečko prebivalstvo vključevalo v neagrarne dejavnosti iz potrebe, saj mu je to omogočalo doseganje ravni preživetja in sposobnost plačevanja davkov. Vendar po Panjekovem mnenju to še ni pomenilo, da je pri tej potrebi šlo tudi za pasivno sprejeto rešitev. Razdrobljenost in majhnost kmetij, ki niso uspele zagotoviti preživetja samo s kmetijsko dejavnostjo, kažeta na to, da je lahko podeželsko prebivalstvo tudi računalo na možnost dostopa do alternativnih dejavnosti.

Sčasoma je postal pojav drobitve in razslojevanja prebivalstva posledica obstoječih neagrarnih virov dohodka ter neagrarnih dejavnosti, zaradi česar so si kmetje lahko privoščili živeti na manjših kmetijskih obratih, ki jim sicer niso omogočali samozadostne oskrbe (Panjek 2015a, 202; Panjek 2017, 15, 22–3). Druga ugotovitev ravno tako izhaja iz slovenskega zgodovinopisja, ki ugotavlja, da je znotraj sicer precej razslojenega kmečkega prebivalstva poleg kmetov z malo ali nič zemlje obstajal tudi delež premožnejših in podjetnejših kmetov, ki so ravno tako posegali po neagrarnih dejavnostih. To dokazuje, da se teh dejavnosti niso posluževali samo najrevnejši sloji kmečkega prebivalstva za doseganje ravni preživetja, ampak tudi bogati kmetje, katerih cilj ni bil preživetje, temveč želja po izboljšanju življenjskega statusa in podjetniška sposobnost. Na podlagi teh interpretacij Panjek razvija koncept integrirane kmečke ekonomije kot sistem, za katerega je značilno integriranje kmečkih in neagrarnih virov dohodka iz primarnega, sekundarnega ter terciarnega sektorja (Panjek 2017).

2. Pregled po deželah in pokrajinah osrednje in zahodne Slovenije

Poglejmo si bolj podrobneje gospodarske dejavnosti, s katerimi je slovensko kmečko prebivalstvo integriralo svoje dohodke od kmetijstva. Pred tem je potrebno dati nekaj pojasnil o tem, katera območja in panoge niso

bile vključene v analizo in zakaj. Najprej gre za številčnost zgodovinopisnih del, ki omenjajo kombiniranje kmetijstva z neagrarnimi panogami. Čeprav se, z izjemo zgoraj obravnavanih avtorjev, ostalo slovensko zgodovinopisje ni posebej posvetilo tu obravnavani tematiki, je v številnih delih mogoče zaslediti neposredne omembe posameznih neagrarnih panog, v katere so se vključevali kmetje. Zato je razumljivo, da ni bilo mogoče zajeti čisto vseh avtorjev, ki so kdajkoli omenjali kmetijsko dejavnost v kombinaciji neagrarno. Prav tako ni bilo mogoče obravnavati vseh neagrarnih dejavnosti, ki jih je bilo v novem veku izredno veliko, zato so v nadaljevanju obravnavane pretežno tiste, ki so bile na določenem območju posebej razširjene in uveljavljene. Tretje pojasnilo se nanaša na omembe obrtnikov ali nosilcev drugih dejavnosti (mlinar, sodar, fužinar), za katere ni vedno jasno, ali gre za specializirane poklice ali za podložnike, ki so kmetijsko dejavnost kombinirali z neagrarno. Taki primeri zato v prispevku tudi niso obravnavani. V analizo je vključena približno polovica današnje Slovenije, in sicer osrednje in zahodne slovenske dežele in pokrajine, to so Kranjska (brez današnjega hrvaškega dela Istre), Goriška grofija in podeželsko območje severnoistrskih obmorskih mest, izpuščeni pa bodo deželi Koroška in Štajerska ter Prekmurje, ki je v novem veku spadalo pod Ogrsko kraljestvo. Te vzhodne regije bi zaslužile enako pozornost kot ostale, vendar bodo zaradi preobširnosti dejavnosti v ostalih deželah in omejenosti z obsegom tega prispevka tokrat izpuščene. Opuščena bo tudi predstavitev zahodnih območij s slovenskim prebivalstvom zunaj današnjih meja (tedaj Beneška republika)⁵.

2.1 Gorenjska

Začnimo pri Gorenjski, kjer so bile dejavnosti kmetov, s katerimi so integrirali svoje dohodke od kmetijske dejavnosti, precej raznovrstne. Poglejmo, kako to deželo in njene ljudi opisuje Valvasor v 17. stoletju. Med prebivalci omenja veliko tovarnikov, »ki s konji tovorijo blago tja in spet sem; pa tudi veliko rudarjev ter tudi veliko tkalcev in trgovcev, ki z vsemi mogočimi deli skrbijo za svoje preživljanje in posel«. V vasi Bitnje so večinoma živeli »izdelovalci sit, ki pletejo mreže za sita iz žime [...] ti isti kmetje pa redijo tudi veliko lepih konj, ki jih večinoma vodijo na pašo v Italijo in tam prodajo«. V skoraj vsaki gorenjski vasi so za prodajo izdelovali tudi mezlan (tkani na iz lanene osnove in volne), kupčevali so z volno in ovčjimi siri, s črnim in rdečim usnjem ter celo s škorpijoni, iz katerih so v lekarnah izdelova-

5 Temu prostoru je namenjeno posebno poglavje v tej knjigi; glej Beguš, »Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah«.

li škorpjonovo olje. Kot pomembni gospodarski panogi Valvasor omenja tudi pridobivanje in predelavo železa. V Bohinjski Bistrici je zabeležil prisotnost »številnih rudarjev, ki kopljejo železovo rudo, ali kako drugače najdejo svoje preživljanje v rudarski dejavnosti« (Valvasor 2009–13, 110, 117–8).

Železarstvo oz. kovaštvo se je na območju Gorenjske razvilo že v srednjem veku. Kmetje so sprva sami pridobivali in talili rudo, iz katere so nato izdelovali izdelke za svojo porabo (Blaznik 1959, 93; Mohorič 1955, 25–6; Gašperšič 1959, 5). S priseljivanjem fužinarjev in kovačev iz bližnjih dežel (Koroške in Furlanije) se je iz domače obrti pridobivanja železa pričelo razvijati bolj modernizirano fužinarstvo. Ponekod so imeli fužinarji »več hub zemlje s pašniki in planinami, kjer so pridobivali živež za fužinarsko naselje rudarjev, talilcev in kovačev, ter gozdove, kjer so žgali oglje in jemali jamski les« (Mohorič 1969, 30). V Železnikih so fužine zaposlovale kmete in dninarje kot rudoslede, kopače rude, oglarje, tovarnike in delavce v obratih (Mohorič 1954, 96; Blaznik 1973, 88; Mohorič 1969, 39). Razvoj fužinarstva je v 16. stoletju na nekaterih območjih Gorenjske povzročil tudi hiter porast kajžarskega in gostaškega prebivalstva. Gašperšič omenja, da naj bi bil prav razcvet fužin pod Jelovico, v Kropi in Kamni Gorici poglavitni vzrok za nastanek kajžarstva in bajtarstva na tem območju (Gašperšič 1959, 98). Na fužinskih območjih so kajžarji delovali zlasti kot fužinski delavci ali oglarji, mnogi drugi pa so se ukvarjali tudi z obrtjo, s podeželsko trgovino in tovarništvom (Blaznik 1973, 201).

Poleg fužinarstva je bilo na tem območju precej razširjeno platnarstvo, kot omenja tudi že Valvasor. Trgovina s platnom je bila precej živahna že v 15. stoletju, posluževali pa so se je tako njeni glavni proizvajalci – kmetje kot tudi poklicni trgovci. V 16. stoletju so se v vaseh okoli Kranja že uveljavili založniški odnosi v platnarstvu pa tudi sitarstvu in železarstvu (Žontar 1982, 161), v 18. stoletju pa naj bi bili po pisanju Žontarja v loškem gospostvu že »skoraj vsi kmetje producenti platna, saj je imela skoraj vsaka hiša statve«, zelo prisoten pa je bil tudi že založniški sistem produkcije nogavičarstva (Gestrin 1965, 194; Žontar 1956; Blaznik 1973, 289; Šorn 1984, 87–8, 98; Čepič in Nečak 1979, 339).

Na Gorenjskem velja poleg naštetih podeželskih obrti omeniti še krojaštvo, tesarstvo, zidarstvo, sodarstvo, gostilničarstvo in mlinarstvo, ki so bile v glavnem v domeni kajžarskega in gostaškega prebivalstva (Blaznik 1973, 280–4; Hodnik 1995a 34, 36; Mihelič 1999, 659). Močno se je razvilo tudi tovarništvo, toda, kot navaja Valenčič, je to »tovarništvo imelo drugačen značaj, služilo je predvsem prodaji izdelkov tamkajšnjega železarstva

in platnarstva. Deloma je bilo tudi v zvezi s kmečko trgovino. Tovarniki železnih izdelkov v Trst in Italijo so se vračali s tovari vina, gotovo ne le za lastne potrebe, temveč za prodajo« (Valenčič 1981, 251). Ena pomembnih prometnih povezav, ki so se je posluževali, je vodila preko Škofje Loke čez Poljansko dolino, mimo mitninske postaje v Bači proti Čedadu in naprej v Furlanijo v Beneški republiki⁶. Po tej poti je »silno cvetelo« tudi tihotapstvo (Blaznik 1973, 224). V Gorico in furlanska mesta so vozili platno, vino in živino. Slednjo so kupovali na Ogrskem, jo vzredili na svojih kmetijah in jo nato prodajali preko Tolminske v Beneško republiko (Blaznik 1973, 223; Gašperšič 1960, 152; Gestrin 1965). Nezanemarljiva je bila tudi tovarniška dejavnost, ki so jo podložniki opravljali za potrebe fužin.⁷

2.2 Goriška grofija

Pomaknimo se proti Goriški grofiji, obmejni regiji z Beneško republiko. Integrirani kmečki ekonomiji na tem območju se je v slovenskem zgodovinopisju posvetil predvsem Panjek. S prometnega vidika sta po njegovem mnenju Zgornje Posočje in Kanalska dolina predstavljala osrednji prehod čez alpsko gorovje med srednjeevropskim in sredozemskim prostorom v najvzhodnejšem delu Alp (Panjek 2002a, 217). Po bovški poti, ki je iz Furlanske nižine in doline Soče vodila prek Kobarida v Bovec in dalje čez Predel proti Trbižu na Koroškem, so bovški in tolminski kmetje prevažali vino, živino, mesne izdelke in sir. Bili so tudi glavni oskrbovalci mesa Gorice, svoje izdelke in živino pa so prodajali tudi čez mejo v beneški Čedad.

Panjek izpostavlja vino kot »bogastvo Goriške grofije« (2015b, 60), katerega glavno tržišče je bila Koroška. Vinska trgovina s Koroško je temeljila na vrsti sporazumov, po katerih so Korošci morali primarno odkupovati goriška in tržaška vina. Na Koroško so sladka goriška in tržaška vina (rebuła, prosek) dobavljali preko koroških prevoznikov, krčmarjev, trgovcev, a tudi lokalnih tovarnikov – slednji so bili pretežno kmečkega porekla. Med Koroško in Goriško je potekala tudi izmenjava vina za železo (Panjek 2015b, 59–79; Gomiršek 2007, 59). Poleg tega je 17. stoletju čez Kanalsko dolino

6 Več o tej prometni povezavi in drugih zvezah glej na primer v Blaznik 1966, Rajšp 1994.

7 S fužinarstvom so bili tesno povezani na primer tovarniki, ki so v Železnike prevažali rudo in oglje, iz Železnikov pa fužinarske izdelke (Blaznik 1973, 180). Fužine izpod Jelovice so svoje izdelke največ tvorile čez Bačo proti Gorici, Devinu in Vidmu ali čez Col proti Trstu in Reki. V glavnem so tod tovorili kmečki tovarniki in fužinarji (Šmitek 1989, 27, 30).

v Goriška brda in Furlanijo prihajalo »veliko število Korošcev« na sezonsko delo, da bi se »v tamkajšnjih vinogradih začasno zaposlilo pri trgatvi« (Panjek 2002a, 218; Panjek 2015b, 102–3).

Na območjih Goriške, Tolminske in spodnje Vipavske doline je prebivalstvo posebej intenzivno izkoriščalo gozdne vire. Gorica se je zaradi plavljenja lesa po Soči v 16. stoletju razvila v središče lesne industrije (Gestrin 1965, 195). Kmetje so gozdove primarno izkoriščali za pridobivanje lesa in prosto pašo živine. V višjih alpskih legah je potreba po lesu nastajala predvsem zaradi izgradnje staj za živino na planinah ter pridobivanja kurjave za predelovanje mlečnih izdelkov. Tudi na planotah Trnovskega gozda so bližnji podložniki in kajžarji izkoriščali cesarske gozdove za pašo ovac in koz ter košnjo. V vasi Lokve so se poleg paše ukvarjali tudi s poklici, vezanimi na gozdarstvo, kot so sekači, oglarji, tesarji in vozniki. Tu se je v 18. stoletju razvila steklarska obrt, pri kateri so sodelovali tudi domačini, ter škafarstvo, s katerim so se ukvarjali pretežno moški v zimskem času (Kolenc 2011, 97–9; 2012, 131). Gozdni les so domačini izkoriščali tudi za potrebe domače industrije. Iz njega so izdelovali kmetijska orodja in opremo tako za domačo uporabo kot prodajo v obliki suhorobarstva (Panjek 2015b, 107). Porabnik lesa goriških in posoških gozdov so bile poleg glažut fužine, ki so delovale na Bovškem, Ajdovščini in v Idriji. Izrazito razvita je bila na obravnavanem območju lesna trgovina, vezana predvsem na mesta Videm, Gorica in Trst. Prebivalci Trnovskega gozda so kot kmetje-gozdarji znaten del dohodka pridobivali s sečnjo, prevozom (furmanstvo) ter prodajo lesa v Gorico (Panjek 2015b, 110–1; Kolenc 2012, 206).

Kot industrijska dejavnost se je na Goriškem precej razvilo svilarstvo, za katero je bil les pomemben energijski vir in je nase vezalo dejavnosti, ki so se pretežno nahajale na podeželju v obliki založništva (Panjek 2015a, 103–5). Gojenje sviloprejk je v 18. stoletju postalo »poleg vinogradništva važna panoga kmetijstva na Gradiščanskem in v delu Goriške«, bilo pa je v domeni pretežno »revnih prebivalcev vasi« (Žontar 1957, 16). Listje murv, s katerimi so hranili sviloprejke, so kmetje sprva kupovali in se za nakup močno zadolževali. Zato je država spodbujala zemljiške gospode, da kmetom narakujejo in omogočajo sajenje murv na njihovih zemljiščih, sama pa je kmete oproščala dajatev od te dejavnosti ter jim obljubljala nagrade. Prepoved grofa Attemsa v Sv. Križu iz leta 1768, da podložniki pošiljajo svoje otroke na delo v goriške delavnice, kaže na to, da so v svilarskih predilnicah delali tudi otroci kmečkega prebivalstva (Žontar 1957, 54–5, 70, 76), sicer pa je delo v predilnicah slonelo predvsem na tujih mojstrih-svilarjih.

Dejavnost, ki je bila na tem območju precej razširjena, je bilo tudi tihotapstvo. To je bilo po mnenju Panjeka »sestavni del prometa in vsesplošen pojav«. Posebej živahno je bilo čezmejno tihotapstvo živine. Kako je potekalo, je razvidno iz spomenice kranjskih mest iz leta 1548:

Ko peljejo konja na Laško, mu naložijo majhen tovor, kakor da bi hoteli iti po vino ali sol. [...] Ko pa dospejo na Beneško, prodajo konja s tovorom vred. [...] V bližini beneške meje dajo kmetom zemljiški gospodarje za denar dovolilnice, kakor da bi šlo za hišne potrebe. Tako priženo kmetje vole in drobnico, ne da bi plačali mitnino, ponoči pa tihotapijo živino preko gora na Beneško. Blaga, ki ga prineso kmetje v zameno iz Benečije, ne prodajajo samo v deželi pri svojih domovih in neposredno pred mestnimi vrati, marveč ga tovorijo dalje v tretjo ali četrto deželo. (Žontar 1956–7, 85)⁸

Za tihotapljenje je veljalo tudi izogibanje predpisanim trgovskim putem, s čimer so se tovarniki izmikali plačilu mitnin in carin. Iz Kranjske prek Vipavske doline in Krasa na Goriško ter s Krasa v Tržič (na beneškem ozemlju) so na ta način tihotapili vino, žito in živino. Skozi Posočje, čez bohinjske gore proti Kobaridu in z Bovškega so tihotapili predvsem mast, sir in v veliki meri že omenjeno živino. V večini primerov je bila končni cilj Beneška republika (Panjek 2002a, 221–2; Panjek 2015b, 102).

Na Goriškem je potrebno kot pomemben vir dohodka kmečkega prebivalstva posebej izpostaviti rudnik živega srebra v Idriji, ki je bil v novem veku največji rudnik živega srebra na svetu za španskim Almadnom. Rudnik je kmečke sinove zaposloval v obliki meznega in pogodbenega dela kot kopalce in žgalce rude ter črpalce vode iz rudnika (Verbič 1952–3, 534, 538). Transport so opravljali idrijski podložniki ter podložniki sosednjih gospodstev, predvsem loškega (Verbič 1963, 98). Glavni izdelovalec in dobavitelj lončenih posod za taljenje rude so bili v prvih dveh stoletjih delovanja rudnika kmečki lončarji z območja Škofje Loke. Posode so izdelovali izključno za potrebe rudnika, kar nakazuje že na industrijsko proizvodnjo oz. obliko založništva (Verbič 1963, 99; Blaznik 1973, 222; Kavčič 2010, 144; Panjek 2015b, 108). Očitno neizogibno je bilo tudi tihotapstvo z živosrebrno rudo, ki so se ga posluževali pretežno podložni-

8 Podobno izkoriščanje dovolilnic za čezmejno prodajo je v arhivskih virih zasledil tudi Panjek s strani bovških podložnikov (Panjek 2000, 162; 2002b, 221).

ki-kramarji idrijskega, tolminskega in loškega gospodstva, ki so v Idrijo prihajali pod pretvezo, da prinašajo živež v zameno za čipke, ki so jih nakupovali od idrijskih klekljaric. Tradicija izdelovanja idrijskih čipk, ki so se ga posluževale kmečke žene in dekleta, sega že v 16. stoletje. Laneni sukanec in platno so v zameno za čipke nabavljale v Škofji Loki (Verbič 1969, 157; Hodnik 1995a, 1995b; Terpin 2007, 84).

2.3 *Notranjska, Vipavska dolina in Kras*

Z vzhoda je v Gorico in dalje v beneško Furlansko nižino vodila cesta čez Vipavsko dolino in Notranjsko, ki je prihajala s Kranjske. Na Notranjskem so se odcepile še druge poti, ki so čez Kras vodile proti obalnim mestom Trst, Štivan, Koper, Izola, Piran ter Reka. Poglejmo kako je območje Notranjske, Vipavske doline in Krasa opisal Valvasor. Na Krasu, kjer je »zemlja kamnita«, kjer »primanjkuje lesa« in vode in kjer »nimajo nobene-ga žita in jedo zelo suh kruh«, vendar pa zori »prekрасno vino«, omenja, da je rasla »najlepša in najbolj plemenita trava«, ki je služila za pašo in vzrejo živine. Na območju Notranjske in Krasa je zaznal tudi veliko tovarnikov s konji. V Zgornji Pivki se je veliko prebivalcev preživljalo z lesom, ki so ga vozili do morja, kjer so iz njega izdelovali »vse mogoče reči, potrebne za velike ladje«. V Vipavski dolini je poleg sadja zelo dobro uspevala vinska trta, vino, ki so ga pridelali, pa so dobičkonosno prodajali v »tuje dežele« (Valvasor 2009–13, 263–5).

Zaradi prehodne lege proti obalnim mestom so bile na Notranjskem in Krasu najbolj razširjene panoge, v katere se je vključevalo kmečko prebivalstvo, trgovina, tovarništvo in tihotapstvo. Ta tematika je v slovenskem zgodovinopisju najbolj obdelana s strani že obravnavanega Gestrina (1962; 1969; 1963; 1991). Iz obalnih mest proti notranjosti dežel Kranjske, Štajerske pa do Hrvaške sta potekala kmečka trgovina in tovarništvo s soljo, z vinom in oljem. V obratni smeri, v primorska mesta, je s kmečko trgovino potovalo »žito vseh vrst in moka, živina in mesni izdelki, sir in mast, kože in usnje in domače sukno ter platno, med in vosek, les in lesni izdelki ter drugi proizvodi domače dejavnosti« (Gestrin 1965, 42). Kmetje so tovorili lastno ali tuje žito, ki so ga kupovali na trgih ali tovorili in prodajali za zemljiške gospode v okviru tlačnega tovarništva. Voje je za logaško gospodstvo ugotovil, da so najmočnejše kajžarske naselbine ležale prav ob poti Ljubljana–Trst, kar nakazuje na prisotnost tovarništva. Vendar sklepa, da so kajžarji služili kot tovarniki – dninarji za gruntarje (večje kmete), ki so imeli svoje konje (Voje 1952–3, 661).

Kot smo že omenili, sta v Vipavski dolini in na Krasu dobro uspevala tudi sadje in trta. O kmečki prodaji vina in sadja najdemo v objavljenih arhivskih virih več zapisanega kot v literaturi. Po zapisih v ljubljanskem tržnem redu iz leta 1571 so bili Vipavci (in Tržačani) med glavnimi prodajalci sadja na ljubljanskem trgu, svojega in tujega (Blaznik idr. 1980, 321). Istega leta predlagajo kranjski deželni stanovi, da se kmetom dovoli izvažati »vipavca, rebulo in druga laška sladka vina« iz dežele, saj zamenjava soli ni bila več docela prosta in je bilo to »do sedaj« v domeni tujcev (Žontar 1956–7, 78). Tudi Notranjska (Kras in Vipavska dolina), je bila po Valvasorju »blagoslovljena z zelo številnimi vini, ki so najboljša in povsod dobro znana [...] kajti vinska trta poganja roke in noge ne le s čašami, polnimi radosti, temveč tudi z dobrim upanjem na lep dobiček, ki ga bo prevažanje vina pripeljalo v mošnjiček« (Valvasor 2009–13, 255, 269). Pridelava vina in sadja ter njuna prodaja oz. menjava sta bili torej v novem veku pomembni in tradicionalni panogi, ki se ju je posluževalo kmečko prebivalstvo. Podobno lahko trdimo tudi za rejo živine, ki jo omenja Valvasor. To naj bi po besedah stanov leta 1531 kmetje redili »za delo in ne za zakol, saj se Kraševci preživljajo z rejo vlečnih volov (*ziehochsen*), ki imajo neužitno, trdo meso«, zato je bila izvzeta iz prepovedi izvoza iz dežele (Vilfan 1962, 139).

Kraški les je predstavljal blago, po katerem je povpraševanje prihajalo predvsem iz bližnjih mest, v času rasti v 18. stoletju pa še posebej Trsta. V omenjeno mesto so v 18. stoletju prihajali vaščani iz bližnjih kraških gozpostev z lesom za kurjavo, gradnjo in trte (Gestrin 1965, 195; Panjek 2015b, 109–10). V notranjskih gozdovih so kmetje lovili tudi polhe. O lovu na polhe na Javorniku nam priča delo naravoslovca Franza Antona Steinberga iz leta 1758. Po njegovih besedah je polhovo krzno kmetom prinašalo velike dobičke:

Polšje kože prinašajo (na Javorniku) zelo dober profit; prodajajo jih krznarjem, ki jih izdelajo in šivajo v četverkotne tablice ter jih prodajajo v velikih količinah [...] pošiljajo jih tudi v tuje dežele. Tukajšnji deželani jih poleg škorpionovega olja in drugega drobnega blaga pošiljajo na Holandsko, od koder jih prodajajo celo v Indijo. Ker so ti polhi zelo mastni, razpustijo kmetje njihovo mast, meso pa uživajo z zeljem in repo. (Baš 1981–3, 44)

Omenimo še tihotapstvo, ki je na tem območju doseglo svoj višek konec 16. stoletja, posluževali pa so se ga tako kmetje kot meščani. Še posebej se je razmahnilo po uveljavitvi tržaške prisilne poti in ukrepov, s katerimi je država uredila način plačevanja mitnin in predpisov na postajah

v Ložu, na Planini, v Postojni in Podkraju v smeri proti Tržaškemu zalivu (Jadranskemu morju) in okrepila nadzor na poteh ter sejmih s cestnimi patroljami (ibljatarji – *Überreiter*). Kmečki trgovci so se ukrepom in nasilnim »ibljatarjem« upirali tako, da so se posluževali drugih, neobičajnih poti in se tako izogibali mitnic oz. so mitnice prehajali nasilno (Gestrin 1963, 78–9; 1965, 81–2; 1991, 277; Vilfan 1963, 2–4; Panjek 2002b, 162–3).

2.4 Severna Istra

Tržaška prisilna pot in tihotapstvo sta prizadela predvsem severno Istro (obmorska mesta Koper, Piran in Izola ter njihovo podeželje), ki so spadala pod Beneško republiko. Najhuje je bilo po mnenju Gestrina v Piranu. »Že od srede XV. stol. dalje je začela upadati v njem trgovina z lesom iz zaledja. Po letu 1500 [je še vedno morala] biti živahna le kmečka, tudi tihotapska trgovina, s katero je v Piran še vedno prihajalo žito in druga živila ter predmeti kmečke trgovine, a v notranjost je šla zlasti sol« (Gestrin 1963, 79).⁹ Avstrijski (habsburški) državni ukrepi so poleg Pirana močno prizadeli tudi Koper. Koprski podestat, lokalni predstavnik beneške države, sredi 17. stoletja omenja, kako je bila v preteklosti trgovina s habsburškim zaledjem živahna, zdaj pa zamira. Dnevno naj bi bili habsburški podložniki prihajali v Koper tudi s po 200 do 300 konji, »v zameno za istrske proizvode pa so prinašali žita, sir, volno, kože, železo, meso, zlasti goveje za potrebe mestnih mesnic, in razne izdelke, predvsem iz lesa, kot so sodi, kadi, čebri, škafi, omare ipd.« (Darovec 2004, 178).

Izvozno blago iz primorja v zaledje daje razumeti, da so bile na priobalnih beneških območjih razvite agrarne panoge, od katerih bi presežek pridelave kmetje lahko prodajali in prejeli dodaten vir dohodka. Med temi lahko naštejemo solinarstvo, ribištvo, oljarstvo in vinogradništvo. Vendar to domnevo le težje potrdimo, saj so z izjemo solinarstva¹⁰ ostale našteje panoge za območje Istre v slovenskem zgodovinopisju slabše raziskane. Poleg tega se težava pojavi tudi pri prepoznavanju slojev prebivalstva v mestih in zaledju. Znotraj mest so poleg plemičev živeli *popolari*, tj. mestno prebivalstvo nižjih slojev, med katere so sodili »solinarji, ladjedelci, mornarji, ribiči«, obrtniki, trgovci ter kmetje. Literatura jih največkrat navaja po imenu mesta ali obrti, ki jo opravljajo (na primer Pirančan,

9 O tihotapljenju kopske in piranske soli glej Žitko 1979; Bonin in Bonin 2015, 189–206.

10 Glej na primer Pahor 1957; 1972; Vilfan 1962; 1963; Z. Bonin 2005; 2009; F. Bonin 2016 idr.

Koprčan, solinar), in ne po sloju, ki mu pripadajo. Po pisanju Pahorja naj bi bilo v Kopru leta 1610 »izrazitih mestnih kmetov-*popularov*« mnogo, medtem ko naj bi jih bilo v Piranu zelo malo ali nič.¹¹ *Populare* tako srečamo kot na primer poklicne solinarje, ki so kot zakupniki (koloni) obdelovali solne fonde meščanov in plemičev, ali kot lastnike (običajno zelo majhnega) dela solnih fondov (Pahor 1972, 32, 34, 57).

Poglejmo na kratko druge našete panoge: ribištvo, vinogradništvo, oljarstvo in svilarstvo. Za piranske ribiče je znano, da so se ukvarjali s tihotapskim ribolovom in prodajo rib zunaj mesta (Pahor 1972, 61). Svilarstvo se je v severozahodni Istri pričelo razvijati ob koncu 17. stoletja, že prej pa sta bila prisotna tkalstvo in predilstvo. Leta 1763 sta dva podjetnika iz Kopra postavila predilnice svile, da bi s prodajo svile »v Avstrijske dežele« zagotovili delo in preživetje »tukajšnjemu ubogemu prebivalstvu«. Tako kot že na Goriškem, so bili tudi v obmorskih mestih aktualni predlogi s strani oblasti in posameznikov, da bi kmete usmerili v to donosno kulturo s sajenjem in z gojenjem murv za sviloprejo. Vendar so bili kmetje bolj naklonjeni tradicionalni istrski kmečki panogi, vinogradništvu (Darovec 2004, 244, 247, 280), katerega pridelek je bil eden glavnih izvoznih artiklov obmorskih mest.

2.5 »Srednja Kranjska« in Dolenjska

Ozrimo se še k zadnji tu obravnavani regiji, ki je bila v Valvasorjevem času deljena na dva dela, »Srednjo Kranjsko« in Dolenjsko, v današnjem času pa zajema vzhodni del Notranjske in Dolenjsko. Valvasor je tu zaznal veliko tovarnikov, rokodelcev in trgovcev, ki so trgovali s platnom, z volmi in drugo živino, medom ter s polšjimi kožicami, pozabil pa ni omeniti niti »mogočnega gozda pri Snežniku« in prehvaliti »zdravega dolenjskega vina« (Valvasor 2009–13, 174, 188–92, 223). Posebej je omenil suhorobarsko obrt na območju Ribnice in Kočevja ter tovarništvo preko Cerknice proti Ljubljani in tudi proti morju. Tovorili niso samo po kopnem, ampak so tudi plavili po reki Savi, po kateri je tovor prihajal s Štajerske, z Dolenjske in s Hrvaške. Valvasor je na Dolenjskem, tako kot na Gorenjskem, zaznal tudi vasi, specializirane v neki dejavnosti. Na primer, omenja, da je v vasi Šmartno na štirih kmečkih hubah prebivalo »veliko tovarnikov in vseh mogočih rokodelcev, zlasti 'veliko usnjarjev', ki so izdelovali črno usnje«. Drugi primer je kraj Perišče, ki je ime dobil prav zaradi »peric, in žensk,

11 Po podatkih proveditorja iz leta 1626 naj bi večina koprskega prebivalstva živela od obdelave zemlje in pridelave soli, saj naj bi se vsak večer vračalo v mesto 1.500 ljudi (Darovec 2004, 175; Bonin 2005, 291; 2009, 100).

ki belijo perilo in hodijo vsak teden v Ljubljano po umazano platno ter ga operejo. V vasi pa obelijo tudi veliko platnenega blaga in platnene preje« (Valvasor 2009–13, 180–1, 218–9).

Kot lahko vidimo iz Valvasorjevih opisov, je bilo obravnavno območje izredno dejavno z vidika obrti in tovarništva. Slednje je značilno predvsem za okolico Cerknjske doline, ki se povezuje s kraškimi in notranjskim tovarništvom proti obmorskim mestom oz. zaledju in smo ga torej že obravnavali. Iz Novega mesta je namreč vodila prometnica proti Notranjski prek Rašice. Še pomembnejša prometna povezava je potekala ravno tako prek Novega mesta, in sicer iz Ljubljane proti hrvaškemu Zagrebu (Gestrin 1991, 105–6; Kosi 1998, 235), podložniki iz Bele Krajine in s Kočevskega pa so se vključevali v kmečko trgovino proti Reki (Gestrin 1972, 57). Kot omenja Valvasor, je trgovina potekala tudi po reki Savi, po kateri so plavili »vso robo iz Hrvaške, pa tudi del robe iz Štajerske in Dolenjske, proti Ljubljani« (Valvasor 2009–13, 158). Čolnarjenje »je bilo za večino čolnarjev postransko delo, ki so ga opravljali tedaj, ko niso bili vezani na delo na lastni kmetiji ali na zemljiškem gospostvu« (Umek 1999, 276). Kmetje so torej dohodke od kmetijstva integrirali z dohodki od trgovine in čolnarjenja, v mejah višnjegorskega deželskega sodišča pa tudi od zakupa mitnic. V 16. in 17. stoletju so podeželske, »manjše mitnice praviloma zakupili kmečki ljudje«, v trgu Litija pa njeni prebivalci in sodniki (Golec 1995, 84).

Kot večina ostalih že opisanih regij je bil tudi današnji del Dolenjske v novem veku vinoroden okoliš. Tu so kmetje obdelovali vinograde bodisi kot podložniki bodisi kot zakupniki »gorskih vinogradov«, za katere so plačevali v naravi ali denarju. S širjenjem prebivalstva v 16. stoletju srečamo še druge vrste podeželskega prebivalstva, kajžarje ter gostače, ki »stanujejo pri drugih kmetih ter trgujejo s platnom in drugim« (Vilfan 1952, 112; Granda 2005, 287). Območje Ribnice in Kočevja je še posebej poznano po suhorobarski obrti. Valvasor je za Kočevsko polje zapisal, da je tu

najti veliko lepih in velikih vasi; njihovi prebivalci so zelo bogaboječi in delovni. Vsi bodisi izdelujejo škatle, stružijo krožnike in sklede, izdelujejo žlice, rete in sita; tudi sicer delajo še vse mogoče izdelke iz lesa; svoje izdelke pa tudi raznašajo in razvažajo ne samo po vsej deželi, temveč tudi v sosednje dežele; pa svoje izdelke tudi precej daleč razpošiljajo. Prodajo tudi veliko polhovih kožic.

Tudi v Ribniški dolini je med prebivalci »veliko lončarjev in izdelovalcev ret, obročev, skled, krožnikov, škafov, in še vseh mogočih drugih posod

iz lesa, pa strugarjev in mizarjev, ki vozijo in prodajajo svoje izdelke tako doma po deželi kot tudi v tujini« (2009–13, 218–9).

Večje zanimanje za te dejavnosti je zaznati v etnološki stroki, ki se je tej temi posvetila predvsem za obdobje 19. in 20. stoletja (Bras 1982; Drnovšek 2007; posamezni članki v Orel in Matičetov 1951 idr.), manj pa v zgodovinarški stroki. Kljub temu lahko orišemo nekatere prvine te dejavnosti že za obdobje zgodnjega novega veka. O trgovanju s suho robo priča že sejemska listina iz leta 1492, ko je cesar Friderik III. kočevskim in ribniškim podložnikom podelil privilegij, s katerim jim je dovolil trgovati »s svojo živino, platnom in drugim, kar sami vzgojijo in pridelajo« na Hrvaško in v druge dežele, s čimer je želel pomagati od turški vpadov uničenim ribniškim in kočevskim vasem. Ta privilegij je postal osnova tamkajšnjega krošnjarstva (Otošec 1982, 83; Gradišnik 2012, 13). V 16. stoletju je bilo trgovanje z lesnimi izdelki že tako razširjeno, da ga je želela oblast obdavčiti. Sčasoma se je iz prvotne stroke razširilo več bolj specializiranih panog, kot so škafarstvo, žličarstvo, posodarstvo idr. (Trošt 1950–1, 36–7). Suhorobarji so svoje izdelke prodajali tudi kot krošnjarji, kot omenja že Valvasor, »tako po domači deželi kot tudi v tujini«. Lesno surovino so dajali prostrani snežniški in kočevski gozdovi. Kmetje pod Snežnikom so imeli v snežniških gozdovih služnostno pravico do merkantilnega lesa za prodajo in trgovanja z lesnimi proizvodi. Podobno kot so kočevski podložniki prejeli privilegij za prodajo lesnih izdelkov, so omenjeno pravico prejeli tudi kmetje loškega gospostva z namenom, da si ekonomsko opomorejo od turških vpadov v 16. stoletju (Kačičnik Gabrič 2004, 48–9). Med podložniki na gospostvu Snežnik mimogrede še omenimo, da zasledimo v 18. stoletju poleg tovornikov sezonske migrante, ki so »hodili poleti kositi, pozimi pa mlatiti na Hrvaško« (Valenčič 1981, 254). V gozdovih »Srednje Kranjske« so, tako kot v javorniških gozdovih, kmetje lovili tudi polhe, njihove kožice pa so »nosili v zelo oddaljene dežele kot na primer v Holandijo ter celo v Anglijo in Španijo« (Valvasor 2009–13, 211).

Zaključek

Za zaključek poskusimo preveriti, ali lahko v prispevku obravnavane gospodarske dejavnosti vzporedimo s shemo dejavnosti, prisotnih v integrirani kmečki ekonomiji, kot je bila predstavljena za zahodno Slovenijo v primerjavi z alpskim in zahodnoevropskim prostorom (Panjek 2014, 203; 2015a, 199). Na ta način bomo ugotovili, ali je omenjeno shemo mogoče razširiti tudi na osrednjo Slovenijo.

Iz nabora gospodarskih dejavnosti, s katerimi se je novoveško kmečko prebivalstvo v večini slovenskih dežel ukvarjalo poleg kmetijstva, je mogoče ugotoviti precejšnjo raznovrstnost in gostoto panog. Te so sodile v vse tri ekonomske sektorje: primarnega, sekundarnega in terciarnega. Trdimo torej lahko, da je bila raznolikost in razširjenost dejavnosti v obravnavanih deželah precej velika. Težko bi sicer opredelili, katera od dejavnosti je bila najbolj razširjena oz. katera manj. Lahko pa rečemo, da je bila večina terciarnih dejavnosti (trgovina, tovorništvo, prevoznništvo, tihotapstvo) zastopanih v vseh regijah. Nekaj je tudi takih, ki so lokalna specifika: na primer čipkarice na območju Idrije, ki so še danes svetovno prepoznavne, ali pa sviloprejestvo na Goriškem in v obalnih mestih, ki se je tam razvilo predvsem zaradi ugodnih pogojev za rast murvinih dreves. Na razširjenost določenih dejavnosti so tako vplivali tudi naravni pogoji, poleg že omenjenega sviloprejestva omenimo še, recimo, solinarstvo v obmorskih mestih.

Primerjava zahodnega slovenskega prostora s celotnim alpskim prostorom in z zahodno Evropo je pokazala, da je bilo pri nas »prisotno in razširjeno veliko število različnih neagrarnih dejavnosti oz. kar večina izpričanih tipologij« (Panjek 2014, 203; 2017, 21–2). To izkazuje tudi naša analiza, ki poleg zahodnega prostora vključuje še osrednji slovenski prostor. Na podlagi ugotovljene številčnosti in raznovrstnosti gospodarskih panog torej lahko potrdimo, da je koncept integrirane kmečke ekonomije mogoče aplicirati v večjem delu slovenskih dežel v obdobju (zgodnjega) novega veka.

Nazadnje namenimo še nekaj besed slovenskemu zgodovinopisju. Pregled slovenske literature je pokazal, da v obdobju od zadnjih del F. Gestrina v devetdesetih letih prejšnjega stoletja do pojavitve koncepta integrirane kmečke ekonomije nismo bili deležni novih obsežnejših študij o kmečkem poseganju v neagrarne dejavnosti na Slovenskem. V vsakem primeru je mogoče zaključiti, da je še največ raziskovalne pozornosti slovenskih zgodovinarjev pritegnilo širše področje »kmečke trgovine«, ki je tudi konceptualno bolj dodelano in periodizirano do prehoda iz 16. v 17. stoletje, in sicer zahvaljujoč Gestrinu. Tudi za Grafenauerja in druge avtorje iz prejšnjega stoletja lahko trdimo, da so ustvarili zelo dobro osnovo za nove raziskave, čeprav nekoliko neenako po posameznih področjih in z nekaterimi težavami, na katere so tudi že sami opozarjali.

Literatura

Baš, A. 1981–83. »Polšji lov na Slovenskem.« *Traditiones, zbornik inštituta za slovensko narodopisje* 10–2: 35–60.

- Blaznik, P. 1959. »O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja.« *Loški razgledi* 6: 91–7.
- Blaznik, P. 1966. »Prometne zveze preko Poljanske doline v freisinški dobi.« *Loški razgledi* 13: 37–43.
- Blaznik, P. 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- Blaznik, P., idr. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Blaznik, P., idr. 1980. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Bonin, F. 2016. *Belo zlato krilatega leva: razvoj severnojadranskih solin v obdobju Beneške republike*. Piran: Pomorski muzej.
- Bonin, Z. 2005. »Koprskie soline v poročilih beneških uradnikov.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 53 (3): 283–300.
- Bonin, Z. 2009. »Koprskie soline.« *Studia Iustinopolitana: Revija Osrednje knjižnice Srečka Vilharja Koper*, 2 (1): 95–120.
- Bonin, Z., in F. Bonin. 2015. »Tihotapljenje koprskie in piranske soli v obdobju beneške republike.« *V Upor, nasilje in preživetje*, uredila F. Bianco in A. Panjek. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Bras, L. 1982. »Ribnica, njena suha roba in lončarstvo.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 30, (2): 144–151.
- Čepič, Z., in D. Nečak. 1979. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Darovec, D. 2004. *Davki nam pijejo kri*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Drnovšek, M. 2007. »Podoba kočevskih in belokranjskih krošnjarjev v očeh javnosti do začetka 20. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 55 (3): 387–404.
- Gašperšič, J. 1959. »Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 7 (1): 5–10.
- Gašperšič, J. 1960. »Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 8 (3) 149–158.
- Gestrin, F. 1962. »Gospodarstvo in družba na Slovenskem (Oris razvoja).« *Zgodovinski časopis* 16: 5–24.

- Gestrin, F. 1963. »Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od XIII. do konca XVI. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 11 (2), 73–85.
- Gestrin, F. 1965. *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Gestrin, F. 1969. »Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju zgodnjega kapitalizma.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17 (1): 1–8.
- Gestrin, F. 1972. *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Gestrin, F. 1973a. »Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca 15. do srede 17. stoletja.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 12: 72–80.
- Gestrin, F. 1973b. »Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.« *Situla* 13: 45–67.
- Gestrin, F. 1973c. »Kmečka trgovina in upori.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 21 (1): 1–4.
- Gestrin, F. 1973d. »Trgovina in kmečki upori na Slovenskem in Hrvaškem v XVI. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 26 (3–4): 207–17.
- Gestrin, F. 1982a. »Marginalije k Valenčičevi razpravi o tovarništvu na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 347–54.
- Gestrin, F. 1982b. »Nekaj pogledov na gospodarsko zgodovino v slovenskem.« *Zgodovinski časopis* 36 (3): 205–11.
- Gestrin, F. 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Golec, B. 1995. »Trgovski promet na širšem območju Višnje gore do konca 18. stoletja v luči deželskosodnih in mestnih mitnic.« *Zgodovinski časopis* 49 (1): 75–98.
- Gomiršek, T. 2007. *Rebula nekoč in danes*. Nova Gorica, Goriški muzej.
- Gradišnik, M. 2012. »Obdobje petnajstega in šestnajstega stoletja – med novo vero, božjo šibo in krošnjarjenjem.« V *Križem svajt so se podal pa sujo ruobo ponujal: pregled ribniškega krošnjarjenja od patenta leta 1492 do danes*, uredili M. Gradišnik idr. Ribnica: JZ Rokodelski center – zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost: 8–15.
- Grafenauer, B. 1962. *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Grafenauer, B. 1973. »Položaj kmeta in kmečki upori od 15. do 19. stoletja.« Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Maribor 1973.
- Grafenauer, B. 1974. *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s pose-*

- bnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573.* Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Granda, S. 2005. »K zgodovini cvička.« V *Ad fontes: Otorepčev zbornik*, uredila D. Mihelič, 281–301. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Hodnik, M. 1995a. »Kraja živosrebrne rude in kaznovanje tatov iz loškega gospostva.« *Loški razgledi* 42 (1): 31–7.
- Hodnik, M. 1995b. »Tihotapci živosrebrove rude v 18. stoletju.« *Idrijski razgledi* 40: 22–27.
- Kačičnik Gabrič, A. 2004. *O kmečkih dolgovih nekoliko drugače: problem servitutnih pravic na posestvu Snežnik*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Arhiv Republike Slovenije.
- Kavčič, I. 2010. »Petsto dvajset let vezi med Idrijo in Škofjo Loko.« *Loški razgledi* 57 (1): 135–47.
- Kolenc, P. 2011. »Med glažutarji na robu Trnovskega gozda: razvoj steklarske obrti med Gorenjo Trebušo, Lazno in Lokvami v letih od 1722 do 1825/30.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja* 35: 95–125.
- Kolenc, P. 2012. »'V osrčju brezmejnega gozda'. Raba, izkoriščanje in gospodarjenje s Trnovskim gozdom od naselitve do konca 19. stoletja.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60 (2): 203–20.
- Kosi, M. 1998. *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Mihelič, D. 1999. »Zgodovina sodarske obrti na Slovenskem.« V *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod*, uredila V. Rajšp in E. Bruckmüller, 659–79. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Mohorič, I. 1954. »Zgodovina plavža v Železnikih.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 2 (2): 95–100.
- Mohorič, I. 1955. »Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 3 (1–2): 25–32.
- Mohorič, I. 1969. *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. I. del. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Orel, B., in M. Matičetov, ur. 1951. *Slovenski etnograf* 3–4. Ljubljana: Etnografski muzej.
- Otorepec, B. 1982. »Doneski k zgodovini Ribnice in okolice v srednjem veku.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 30 (2): 79–87.
- Pahor, M. 1957. »Statuti Izole, Kopra in Pirana ter istrski zakoni o solarjih, solarnah in tihotapcih.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 5 (3): 123–34.

- Pahor, M. 1972. *Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera«.
- Panjek, A. 2002a. »O gospodarskem pomenu meje za prebivalstvo Vzhodnih Alp s posebnim ozirom na zgornje Posočje: (16 –18. stoletje).« V *Soški razgovori I: zbornik za domoznanstvo Zgodovinske sekcije KD Golobar*, uredil J. Kunaver, 215–26. Bovec: Zgodovinska sekcija Kulturnega društva Golobar.
- Panjek, A. 2002b. *Terra di confine: agriculture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli (Go): Edizioni della Laguna.
- Panjek, A. 2011. »Not Demesne but Money: Lord and Peasant Economies in Early Modern Western Slovenia.« *Agricultural History Review* 59 (2): 293–311.
- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 199–205. Ljubljana: Založba ZRC.
- Panjek, A. 2015a. »Integrated Peasant Economy in Early Modern Slovenia: The Institutional Framework and the Concept.« *Histoire des Alpes* 20: 187–207.
- Panjek, A. 2015b. *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Panjek, A. 2017. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–49. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Rajšp, V. 1994. »Obsoška cesta v prometni politiki avstrijske države.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 42 (1) 1994: 46–51.
- Šmitek, J. 1989. »Fužinsko tovorništvo (Mitnice v Bači 1536).« *Loški razgledi* 36 (1): 23–31.
- Šorn, J. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba obzorja.
- Terpin, M. 2007. »Marina Melhiorca – pomočnica tatov: proces proti tolpi tatov in tihotapcev 1729–1731.« *Idrijski razgledi* 52 (2): 84–99.
- Trošt, J. 1950–51. »Ribniška suha roba v lesni domači obrti.« *Slovenski etnograf* 3–4: 28–67.
- Umek, E. 1999. »Promet po Savi in Ljubljani.« V *Gestrinov zbornik* uredila D. Mihelič, 271–8. Ljubljana: ZRC (ZRC SAZU).
- Valenčič, V. 1981. »Tovorništvo na Kranjskem.« *Zgodovinski časopis* 35 (3): 243–77.

- Valvasor, Janez V. 2009–13. *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Faksimile – prevod. Izvirnik iz leta 1689. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska.
- Verbič, M. 1952–53. »Idrijski delavec v 16. stoletju.« *Zgodovinski časopis*, Kosov zbornik, 6–7: 531–51.
- Verbič, M. 1963. »Gospodarski stiki Loke z Idrijo v 16. in 17. stoletju.« *Loški razgledi* 10 (1): 97–103.
- Verbič, M. 1969. »O začetkih slovenskega čipkarstva s posebnim ozirom na Idrijo.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 17 (3): 157–60.
- Vilfan, S. 1952. »Od vinskega hrama do bajte: (prispevki k zgodovini bajtarstva in gostaštva v dolenskih vinogradih).« *Slovenski etnograf* 5: 107–42.
- Vilfan, S. 1962. »K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo: (gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu).« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 10 (3): 129–44.
- Vilfan, S. 1963. »K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo: (gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu).« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*. 11 (1): 1–12.
- Voje, I. 1952–1953. »Kajžarstvo v logaškem gospostvu.« *Zgodovinski časopis*, Kosov zbornik, 6–7: 650–62.
- Vrhovec, I. 1886. *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih: kulturhistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Zwitter, F. 1929. »Starejša kranjska mesta in meščanstvo.« Doktorska disertacija, Leonova družba.
- Žitko, S. 1979. »Solno tihotapstvo na območju piranskih, koprskih in miljskih solin v času Beneške republike.« *Slovensko morje in zaledje: zbornik za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave* 2–3: 79–95.
- Žontar, J. 1956. »Platnarstvo in sitarstvo v loškem gospostvu v 18. stoletju.« *Loški razgledi* 3: 89–102.
- Žontar, J. 1956–57. »Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine.« *Zgodovinski časopis* 10–11: 32–121.
- Žontar, J. 1957. *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Žontar, J. 1982. *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo.

3

Kmečka »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji (19.–20. stoletje)

Katja Hrobat Virloget

Fakulteta za humanistične študije
Univerza na Primorskem
Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija
katja.hrobat@fhs.upr.si

Uvod

Prispevek obravnava dva problema, povezana s percepcijo in z raziskavami kmečkih gospodarskih aktivnosti v slovenski etnologiji. Prvo raziskovalno vprašanje je povezano z uporabo koncepta »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji. Koncept je bil uporabljen v sodobni etnološki slovenski literaturi o gospodarskih agrarnih dejavnostih celo, preden je bil predlagan kot inovativna interpretacija na področju ekonomske zgodovine (de Vries 1994 in 2008). Moj namen je preveriti, koliko so ta termin premislili etnologi, ki so ga uporabili, kdaj in v katerem kontekstu je bil uporabljen. Glede na omejenost virov etnografske metode, ki se v največji meri osredotoča na ustne vire, sega čas analize v glavnem od 19. do prve polovice 20. stoletja.

Drugo raziskovalno vprašanje zadeva načine raziskovanja različnih gospodarskih panog agrarne družbe v slovenskem etničnem prostoru. Etnologi so bili pozorni na gospodarske agrarne dejavnosti, pri čemer so se osredotočali predvsem na poljedelstvo in živinorejo, vendar so pri tem vključevali t. i. »dopolnilne« gospodarske dejavnosti, kot na primer vrtnarjenje, vinarstvo, sadjarstvo, hmeljarstvo, gozdarstvo, nabiralništvo, čebelarstvo, solinarstvo, sviloprejestvo, ribarstvo, lov in različne oblike obrti, trgovine in transportnih uslug (furmanstvo, splavarstvo itd.). Ker je osrednje vprašanje etnoloških raziskav način življenja, in se je v preteklosti etnološke vede v Evropi osredotočalo na kmečko prebivalstvo, je namen član-

ka preveriti, na kakšen način so etnologi raziskovali kmečke gospodarske dejavnosti, in izpostaviti določene zanimivejše študijske primere.

1. Koncept »gospodarske prizadevnosti« v slovenski etnologiji

Medtem ko se je najprej zdelo, da je termin »gospodarska prizadevnost« med slovenskimi etnologi splošno razširjen in uporabljen, sem ob prebiranju poglavitne literature s presenečenjem ugotovila, da ga v resnici uporablja le en etnolog. To je Janez Bogataj (1992, 84), ki je izraz prvič uporabil v naštevanju različne slovenske etnološke dediščine v naslovu poglavja njegove knjige *Dediščina vsakdanjega gospodarskega prizadevanja*. Avtor ne ponudi razlage o tem, kaj termin »vsakdanje gospodarsko prizadevanje« pomeni, ampak je razlaga prepuščena bralcu glede na veje in dejavnosti, ki jih avtor pod tem terminom navede. Edino pojasnilo, ki ga navede, je, da bo v »okviru dediščine vsakdanjega gospodarskega prizadevanja [...] predstavil le nekaj izbranih, najbolj pogostih oblik, panog in zvrsti. Dediščino domačih obrti, rokodelstev in drugih znanj pa obravnava [...] v posebnih poglavjih« (Bogataj, 1992, 84). Pod terminom »vsakdanje gospodarsko prizadevanje« našteje sledeče kmečke aktivnosti: poljedelstvo, živinorejo, sadjarstvo, hmeljarstvo, vinogradništvo in vinarstvo, čebelarstvo, nabiralništvo, vrtnarstvo, lovstvo in ribištvo, gozdarstvo, industrijo. Gospodarske dejavnosti, ki jih poveže z dediščino gozdarstva, so na primer žagarstvo, oglarstvo, apneničarstvo, splavarstvo, tudi fužinarstvo in rudarstvo itd.« (Bogataj, 1992, 84-141). Ločeno je naštetna dediščina domačih mojstrov in obrtnikov, transportne in prometne kulture ter trgovanja (Bogataj, 1992, 222-69, 270-96). Poudarek knjige je na materialnih in (sicer manj) nematerialnih ostankih gospodarske prizadevnosti, kot so na primer (agrarnih) stavbah, hrani in drugih izdelkih ali surovinah zgoraj naštetih dejavnosti. Opazno je, da gospodarske dejavnosti niso klasificirane v skladu s klasičnim razlikovanjem ekonomskih dejavnosti ekonomistov ali ekonomskih zgodovinarjev, torej glede na primarni, sekundarni in terciarni sektor (Panjek, 2015, 199). Zavedati se je potrebno, da se je Bogataj osredotočal na dediščino kot ostanke preteklosti v sedanjosti; torej glavni kriterij klasifikacije ni bil ekonomski vidik, ampak študije dediščine v interpretativnem, aplikativnem in turističnem smislu, se pravi valorizacija dediščine. Primarno vprašanje je bolj povezano s sedanjim stanjem dediščine z vprašanjem, kateri tip slovenske dediščine je vreden ohranjanja in prezentacije kot del narodne identitete. Opaziti je mogoče, da avtor uporablja termin »vsakdanja gospodarska prizadevnost« tudi v drugih delih, in sicer ko

se nanaša na vsakdanji trud kmetov, da bi preživel v ekonomskem smislu (Bogataj, 1989, 3). Kot bo razvidno v sledečem poglavju, nihče od predhodnih etnologov, ki je raziskoval agrarne gospodarske dejavnosti, termina »gospodarska prizadevnost« ni uporabljal.

Ta kratka analiza uporabe obravnavanega termina v slovenski etnološki literaturi je pokazala, da je bil uporabljen bolj naključno kot premišljeno. Ne glede na to je Bogataj z njegovo uporabo našel dober slovenski prevod za bolj premišljen ekonomsko-zgodovinski koncept, ki je bil predlagan kasneje, še posebno v delu de Vriesa o »industrijski revoluciji« in prizadevnosti (de Vries 2008). Čeprav etnologi termina »gospodarska prizadevnost« niso premislili, saj so ostali bolj na opisni ravni, le-ta predstavlja dober slovenski prevod ekonomsko-zgodovinskega koncepta.

2. Etnološki pristop v raziskovanju kmečkih gospodarskih dejavnosti

Kmečke gospodarske dejavnosti so etnologi preučevali preko materialne kulture, medtem ko sta bila ostala dva stebra etnološke sistematizacije socialna in duhovna kultura (Slavec Gradišnik 2000, 458). Ingrid Slavec Gradišnik je v svoji študiji o razvoju etnološke vede na Slovenskem analizirala osnovno literaturo o kmečkih gospodarskih dejavnostih, in sicer v poglavju s pomenljivim naslovom: »Materialni svet in ljudje« (Slavec Gradišnik 2000, 475–84). Dva temeljna pregleda gospodarskih dejavnosti predstavljata knjigi *Slovensko ljudsko izročilo* v uredništvu Angelosa Baša (1980) in *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem* Marije Makarovič (1978). V Baševi monografiji so gospodarske dejavnosti razvrščene v več poglavij glede na vrsto dejavnosti: poljedelstvo, živinoreja, vrtnarstvo, vinarstvo, sadjarstvo, gozdarstvo, nabiralništvo, lov in ribolov, čebelarstvo, obrt in trgovina. Podobne kategorije avtorica našteva v svoji knjigi, vendar dodaja aktivnosti, kot so hmeljarstvo, perutninarstvo, svilogojstvo, splavarstvo in oglarstvo. Ekonomske dejavnosti v teh delih niso povezane s celoto kmečkega življenja, čeprav Makarovičeva družbene odnose omenja prek medsebojne pomoči med kmečkimi družinami in prek dnevnika enega kmeta (Slavec Gradišnik 2002, 475), ki pa je v očeh zgodovinarjev datiran v sodobnost (od leta 1946 naprej) (Makarovič 1978, 244–92).

Pomemben pregled kmečkih gospodarskih dejavnosti in načina življenja v 19. stoletju so objavili različni avtorji v reviji *Slovenski etnograf* (33–4), s poglavji o gospodarskih dejavnostih (Smerdel 1991), vinarstvu (Dular 1991), rokodelstvu in obrti (Bras 1991), vendar tudi o prehrani, oblačilni

kulturi, stavbarstvu in bivalni kulturi, o družbeni kulturi, kmečkih poslih, ljudski umetnosti in zdravstveni oskrbi kmečkega prebivalstva. V istem časopisu je objavljena študija hišnih arhivov kmetije v Spodnji Šiški pri Ljubljani, ki temelji na arhivih kmetije od leta 1834 naprej in drugih virih, ki so datirani med 1761 in 1898 (Golob 1991). Avtor zgolj predstavlja materialne podatke in ne ponudi nikakršne globlje analize družbenega in gospodarskega stanja tega kmečkega gospodarstva. V razpravah tega tipa avtorji »izvabljajo govorico 'sestavin'; tako je bilo mogoče izrisati podobo preživetvenih naporov in družbeno zaznamovanost takratnega podeželskega prebivalstva« (Slavec Gradišnik 2000, 476).

V zadnjih desetletjih 20. stoletja so se etnološke raziskave kmečkih gospodarskih dejavnosti osredotočale na mikroregije in so bile usmerjene v študij načina življenja različnih poklicnih in družbenih skupin (na primer s projektom slovenske etnološke topografije), ki so bile pogosto regionalno specifične, na primer omejene na solinarstvo in solinarje, splavarje, gozdne in žagarske delavce, planšarje, mlinarje, lončarje, rešetarje, ovčarje, vinogradnike itd. Te raziskave so se osredotočale na veščine in predmete z dokumentiranjem podrobnosti. Glavna ideja je bila, da človeško delo določa posameznika in njegovo ali njeno skupino, torej so bile središče zanimanja različne poklicne skupnosti in njihove dejavnosti (Slavec Gradišnik 2000, 476). Bile so narejene tudi nekatere lokalne raziskave kmečkega gospodarstva, na primer Boris Kuhar (1965, 1972) o spremembah ljudske kulture v Škocjanskih hribih in Anka Novak (1974) o kmečkem gospodarstvu v Poljanski dolini (Slavec Gradišnik 2000, 476). Pri pregledu dela A. Novak (1958) o kmetovanju v Poljanski dolini je mogoče zopet potrditi, da je raziskava osredotočena na vsakdanje kmečke dejavnosti, kot so poljedelstvo, živinoreja in gozdarstvo. Študij ekonomije v slovenski etnologiji je bil torej osredotočen na dve medsebojno povezani temi: »način življenja« in »kulturne elemente« (Slavec Gradišnik 2000, 477).

Kot ugotavlja Ivan Sedej, predmet govori o tehnikah, o stopnji obrtnih veščin, o težavnosti posla, o življenju na intimen način – in to vključuje tudi likovno obzorje in konzum (Sedej 1991, 13). V tem kontekstu je bil prvič uporabljen zanimiv koncept v slovenski etnologiji – »konzum«, ki se nanaša na umetnostni izraz hiše in pohištva t. i. deprivilegiranih razredov (Sedej 1991, 302, 317; Slavec Gradišnik 2000, 480).

Kar ta metodologija izpušča z osredotočenjem na posamezne gospodarske dejavnosti, je »način življenja« v odnosu na preživetje kmeta. Nisem zasledila nikakršne raziskave, ki bi bila posvečena vprašanju gospo-

odarskega preživetja, preživetju samem ali izboljšanju življenjskega standarda posameznika, družine ali celotne vaške skupnosti. Raziskovalci se vsakič osredotočajo na posamične dejavnosti, ne da bi jih povezali v gospodarski sistem ali razumljivo strategijo.

Duška Knežević Hočevar in Majda Černič Istenič (2010), avtorici ene redkih sodobnih monografij o kmečkem človeku, s poudarkom na odnosih med generacijami in spoloma, opažata, da so raziskave o kmečki ekonomiji oz. kmetijstvu s perspektive kmetijskega podjetja v domeni agrarnih ekonomistov, medtem ko so družinski posli ali družina v domeni etnologov, ruralnih sociologov, geografov in drugih raziskovalcev humanističnih in socialnih ved od 60-ih let prejšnjega stoletja naprej. Nekatere (družbene) podatke o načinu življenja je mogoče najti v zbirkah življenjskih zgodb mikroetnoloških študij M. Makarovič (Knežević Hočevar in Černič Istenič 2010, 61–3).

3. Domače obrti z etnološke perspektive

Problem preteklih etnoloških raziskav je v idealizaciji kmetov, ki so bili dojeti kot temelj narodne mitologije (Sedej 1988–90, 9). Odnos do domačih obrti v etnologiji se je spremenil iz predhodnega dokumentiranja izginjajočih izvornih produktov in tehnik proti širšemu razumevanju njihovega zgodovinskega razvoja z ekonomske in družbene perspektive: tak primer predstavlja na primer Bogatajeva monografija (1989) o obrteh na slovenskem ozemlju (Slavec Gradišnik 2000, 477).

Enega pomembnejših etnoloških člankov o zgodovini kmečke ekonomije je napisala Inja Smerdel (1991, 25–60). Ta raziskava ima drugačno perspektivo kot doslej opisane, saj opisuje prelomne dogodke v slovenski agrarni zgodovini v drugi polovici 18. in v 19. stoletju. Raziskava temelji na različni literaturi, od etnoloških člankov, arhivskih virov, časopisov, tedanjih raziskovalcev (Balthasar Hacquet) in romanopiscev do literature zgodovinarjev, kot na primer temeljni (enciklopedični) deli o slovenski agrarni zgodovini avtorjev Pavla Blaznika idr. (Blaznik idr. 1970) ter Boga Grafenauerja (1979).¹ Po interpretaciji I. Smerdel (1991) so v okviru fiziokratizma in agrotehnične revolucije glavne novosti, ki so odločilno vplivale na strukturo dveh temeljnih agrikulturnih dejavnosti v Sloveniji – poljedelstvo in živinorejo –, odprava prahe, boljše gnojenje in pridelava

1 Zdi se, da I. Smerdel napačno navaja delo Ferda Gestrina in Vasilija Melika kot avtorjev poglavja z naslovom »Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije« v *Zgodovini Slovencev* (1979), ki je v resnici izpod peresa Boga Grafenauerja.

va krompirja. Velike spremembe so bile narejene z izboljšavo poljedelskega orodja, opustitvijo pašne živinoreje in delitvijo srenjskih zemljišč, kar je prineslo spremembe v živinoreji. V povezavi z zemljo kot osnovnim sredstvom agrikulturne proizvodnje je bila velika sprememba »zemljiška odveza«, ki je bila povezana z odpravo fevdalnega sistema v Avstrijskem cesarstvu v letu 1848. Zemljiška odveza in druge zgoraj našteje novosti so prinesle spremembe posameznim vejam kmečkega gospodarstva, kot na primer sadjarstvu. Sprememba, ki označuje prehod v 20. stoletje, je vpeljava kmetijske mehanizacije.

V svojem pregledu rokodelstva in obrti Ljudmila Bras (1991, 207–8) omenja vse večji vpliv merkantilistične politike od začetka 18. stoletja. Z letom 1732 se cehovska avtonomija okrni, leta 1765 pa se še zmanjšajo cehovske pravice z delitvijo obrti na komercialne obrti za trgovanje na daljavo (prek 40 obrti kot komercialne, na primer železarstvo) in policijske za krajevne potrebe (na primer lončarstvo, tiskarstvo, podkovsko kovaštvo, čevljarstvo, mizarstvo itd.). Poleg teh so bile proste obrti, med njimi predvsem predenje in tkanje. Te so že od nekdaj opravljali izven cehov, večinoma kot »postranske« dejavnosti kmečkega gospodarstva (Bras 1998–90, 210–4). Leto 1859 označuje konec cehovstva z novim zakonom, ki je slonel na liberalnih principih in enotnih pravilih (Bras 1998–90, 210; Bogataj 1989, 9).

Glede na interpretacije zgodovinarjev, ki jih je predstavila L. Bras (in tudi Ivan Sedej) je imel liberalizem merkantilistične gospodarske politike negativen vpliv na rokodelce. Državna oblast se je zavzemala za načrtno industrializacijo, za rokodelstvo se ni menila. Nastajali so novi manufakturni in industrijski obrati, medtem ko so mnogi obrtniki obubožali. Z izgradnjo železnice leta 1857 je prišlo do propada različnih prevoznih storitev, kot na primer vozarstva (glej *Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih reči* 1852–53), brodarstva, gostilničarstva itd. Industrijski proizvodi iz tujine so bili cenejši. Domača obrt, ki je prinašala skromen zaslužek kmečkim družinam in edini dohodek kmetom brez posesti, je propadala. Dokaz teh težkih pogojev je ustanovitev društva za vzajemno pomoč za rokodelce, v katerega so slednje vabili v časopisu *Novice* leta 1857 (*Bratovšina v denarno pripomoč obrtnikom in rokodelcem v Ljubljani*). Istega leta je v istem časopisu moč zaslediti željo oz. potrebo po ustanovitvi hranilnic in posojilnic za kmete. Leta 1843 so v poskusu pospeševanja domače obrti in rokodelstva začele izhajati *Kmetijske in rokodelske novice* kot prvi periodični časopis za obrtniške in kmetijske zadeve v slovenskem jeziku. Leta 1884 so v deželnem zboru razpravljali o razvoju »hišne industrije«. Slovensko deže-

lo je zajelo množično izseljevanje in kmetije so bile prezadolžene. Rešitev so videli v domači obrti. Zavzemali so se za ustanovitev šol za različne obrti, organizirali so in se udeleževali obrtno-industrijskih razstav na lokalni in mednarodni ravni z razpisom priznanj (na primer v Ljubljani leta 1844), sprejeli so zakone, ki so obrti oprostili plačevanja davkov (suhorobarstvo iz Ribnice je bilo oproščeno davkov že stoletja prej) (Bras 1998–90, 208–4; Sedej 1998–90, 18).

Rekonstrukcija L. Bras temelji na delih nekaterih najpomembnejših zgodovinarjev druge polovice 20. stoletja, kot na primer Gestrina (1972) in Grafenauerja (1974), kot tudi na zgoraj omenjeni (enciklopedični) monografiji o slovenski agrarni zgodovini (Blaznik idr. 1970; 1980) in *Zgodovini Slovencev*, preglednem delu Čepiča in Nečaka (1979). Kljub temu večino navedenih del predstavljajo dela slovenskih etnologov, kot so Vilko Novak (na primer 1960), Boris Orel (na primer 1951), Angelos Baš (1987), Franjo Baš (na primer 1951) in Rajko Ložar (1944; 1959).

Bogataj poudarja, da se termin domača obrt ustali šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je bila ta veja videna kot zelo pomembna. Pred tem so domačo obrt dojemali samo kot »postransko« kmetovo delo na podeželju. V nasprotju s sodobnim razumevanjem obrti kot različnih del in izdelkov, ki so narejeni doma ali v domačih delavnicah za lastne potrebe ljudi ali za prodajo, je bilo po Bogatajevi interpretaciji dojetje obrti v preteklosti povezano s podeželskimi gospodarskimi dejavnostmi. Danes je element podeželja izpuščen, saj veliko obrti izhaja iz urbanih in drugih okolij. Današnja stereotipna povezava domačih obrti s tradicijo izhaja iz avstro-ogrske zakonodaje iz leta 1883, v kateri so bile domače obrti ali hišne industrije (*Hausindustrie*) razumljene kot obrtne produktivne dejavnosti, ki so jih ljudje izvajali na domu, vendar »po krajevnih šegah«. Tudi povezava s tradicijo je danes opuščena, saj se postavlja poudarek na razvoju obrti, ki se ne omejuje zgolj na posnemanje dediščine. Zaradi povezave z mehanizirano proizvodnjo (kar danes predstavlja potrebo) je termin hišne industrije že takrat prinašal nezadovoljstvo glede terminologije, ki je zamenjala prejšnji termin »postranska hišna opravila« (Bogataj 1989, 3–5, 229). Te gospodarske dejavnosti so bile namreč prej definirane kot »domača ali hišna delavnost« (izhajajoč iz nemške besede *Hausfleiss*, ki je označevala način proizvodnje različnih predmetov na podeželju, ki jih je kmet sam ali nekdo drug sam ali s pomočjo družine naredil za lastno rabo). Iz te oblike hišne dejavnosti naj bi se razvile domače obrti, ki pa so že pomenile delo za zaslužek (Bogataj 1989, 3–5). V tej interpretaciji je mogoče opaziti velik vpliv etnološ-

kega osredotočanja na ruralno okolje, ki zanemarja urbano okolje, kjer so bile obrti ravno tako prisotne (Valenčič 1972), in Bogatajevo osredotočanje na dediščinska bolj kot na zgodovinska vprašanja, kar pa je s stališča etnologa povsem razumljivo. Po Bogatajevem mnenju velja, da bolj ko so se družbene razlike na podeželju poglobljale, bolj ko so se kmetije drobile, bolj se je obrtna proizvodnja večala. Domače obrti so za večino kmetov predstavljale preživetje, še posebno za t. i. »ruralni proletariat« – za kajžarje, bajtarje, gostače in male kmete itd. Domače obrti so zagotavljale dopolnilni zaslužek in so kmetom izboljšale ali vsaj zagotavljale minimalni življenjski standard, omogočale so preživetje. Celotne vasi, kmetije, družine in ozemlja so se usmerili v eno obrt, na primer tkanje v vaseh med Krajem in Škofjo Loko, sitarstvo v vasi Stražišče itd. (Bogataj 1989, 7–8). V 18. in 19. stoletju je mogoče ločiti tradicionalne obrti od uvedenih, ki niso imele povezave s tradicijo. Prve so bile prenašane iz generacije na generacijo in surovina je bila pri roki. Taki primeri so lončarstvo, izdelovanje suhe robe, pletarstvo, žebjarstvo v Kropi, žimarstvo v Stražišču itd. Uvedene domače obrti so bile vpeljane v okviru prizadevanj gospodarske politike, še posebno od druge polovice 18. stoletja naprej, kot na primer čipkarstvo v Idriji, ki je bilo namenoma vpeljano iz Holandije v Idrijo, da bi omogočalo revnim rudarskim družinam dodaten zaslužek, ali slamnikarstvo, ki se je razširilo iz Italije ter se prepletlo z industrijo, podobno kot t. i. »delo na domu«. Večina teh izdelkov je bila namenjena izvozu za stranke privilegiranih razredov (Bogataj 1989, 8–9; Sedej 1991, 15). V tem primeru je govora o »protoindustrijski« obliki proizvodne organizacije (*Kauf- oz. Verlag-System*, čemur kot gospodarsko-zgodovinarski slovenski izraz ustreza založništvo).

4. Nekaj primerov domače obrti in drugih kmečkih neagrarnih gospodarskih dejavnosti v etnološki literaturi

Kot že povedano, je bil velik delež preteklih etnoloških študij usmerjen v domače obrti, vendar so se raziskovalno osredotočale na razvoj posamezne domače obrti in na njeno sodobno stanje, niso pa bile povezane v okvir kmečkih gospodarskih dejavnosti kot celote ali v okvir kmečkega gospodarstva. V tem poglavju bom na kratko navedla nekaj neagrarnih gospodarskih dejavnosti, ki nam dajejo slutiti svojo veliko raznovrstnost v slovenskih regijah, še posebno v 19. stoletju, ampak tudi prej in kasneje, v začetku 20. stoletja.

Gospodarska dejavnost, ki je bila povezana z obrtjo in bila precej razvita, ampak kot taka ni bila dojeta s strani oblasti, je bilo potujoče obrtniško

delo, imenovano tudi »delo na domu« ali »ambulantna obrt na podeželju«. Starejše ime, ki so ga uporabljali Slovenci, »delo na štero«, je primarno označevalo izvajanje domače obrti brez oblastnega dovoljenja (»štera« izhaja iz nemške besede *Störer*, ki v slovenščini označuje šušmarja). Potujoči domači obrtniki so potovali od hiše do hiše, kjer so izdelovali naročene stvari, na primer, klali so živino in jo predelovali v mesne izdelke, izdelovali ali popravljali so obleke ali čevlje za celotno družino itd. (Bogataj 1989 10–1, 232).

V etnološki stroki za najstarejše domače obrti veljajo lončarstvo, lesne obrti (suha roba) in pletarstvo (Bogataj 1989, 235; Bras 1991, 214). Izdelovanje suhe robe predstavlja najpomembnejšo neagrarno dejavnost na območju Ribnice in Kočevja, ki je dopolnjevala prihodke malih razdrobljenih kmetij z malo ali brez rodovitne zemlje – malih kmetov, kočarjev in gostačev (Bras 1991, 214–6). Že Janez Vajkard Valvasor je v svojem monumentalnem delu *Slava vojvodine Kranjske* leta 1689 pisal, da se ljudje iz Kočevja v glavnem preživljajo z izdelovanjem suhe robe (Bogataj 1989, 8). Dejavnost je bila oproščena davkov že leta 1492, vladarica Habsburškega cesarstva Marija Terezija je obnovila patent (1780), podobno kot dva patenta iz 19. stoletja, ki sta to obrt oprostila davkov, tako da trgovci niso nikoli uspeli ukiniti teh privilegijev. Zaradi te obrti so se migracije v Ameriko upočasnile v 80-ih letih 19. stoletja. Držali so se zanimivih nenapisanih pravil, kot, recimo, dedovanja družinskih pravic, tako da je vsak imel pravico do prodaje v svojem teritoriju, ki ga je dedoval po svojem sorodniku. Zanimiva je primerjava časa, namenjenega tej dejavnosti, ki so jo izvajali vsi člani družine: 200–250 dni je bilo potrebnih za pripravo in obdelavo lesa, medtem ko je za poljedelstvo ostala le tretjina leta (Bras 1991, 214–6).

Pri veji pletarstva je zanimivo omeniti, da obrtniki niso bili nikoli združeni v cehe, kar po mnenju L. Bras nakazuje, da je bila vedno »dodatna« gospodarska dejavnost za kmete in povezana s poljedelstvom. Ponekod so celotne vasi izdelovale pletene koše in zibelke. Tudi to aktivnost naj bi izvajali gospodarsko šibkejši kmetje: »Posebno tam, kjer je primanjkovalo rodovitne zemlje, so si z dodatnim zaslužkom izboljševali življenje, včasih si pa celo pomagali iz gmotnih stisk.« (Bras 1991, 220)

Najstarejši pisni vir o lončarstvu leta 1340 omenja lončarje iz Drete, veliko pa je pisnih virov iz 16. stoletja v zvezi s cehi. Tudi Valvasor (1689) omenja kraje, kjer je bila večina prebivalcev lončarjev. Pisni vir iz leta 1782 omenja, da ni nikjer toliko lončarjev kot na Kranjskem. Proti koncu 19. stoletja je dejavnost začela upadati zaradi uvajanja štedilnikov in kovinske ku-

hinjske posode ter je postala le še dopolnilna dejavnost malih kmetov (z izjemo pečarjev iz urbanih okolij) (Bras 1991, 223-8).

Etnološka literatura je polna vseh vrst obrti, preveč, da bi jih navedla in opisala v tem kratkem članku. Izpostavila bom le gospodarsko dejavnost, ki je bila običajno povezana z dobrim dohodkom, tj. splavarstvo, ki sodi v okvir gozdnega gospodarstva. Polagrarni splavarji so pripravljali les, medtem ko so ga lastniki gozdov prodajali. Splavarji so izhajali iz »ruralnega proletariata«. V 16., 17. in še v 19. stoletju je bila to še vedno prevladujoča dejavnost v okolici Ljubnega, Gornjega Grada in Mozirja v severni Sloveniji. Večina se je preživljala s splavarjenjem, s prodajo lesa na daljave, na primer vse do Beograda v Srbiji. O konkretnih dohodkih priča podatek izpred 2. svetovne vojne, ko je nekdo v samo dveh do treh delovnih dneh zaslužil 6.000 dinarjev poleg oskrbe s hrano in plačnega prevoza do doma (Makarovič 1978, 197-9). Za primerjavo, v istem obdobju je imel industrijski delavec letno plačo v višini okrog 9.000 dinarjev (glej Lazarevič v tej knjigi).

V povezavi s to dejavnostjo je Baš ločeval med dvema kategorijama kmetov po zemljiški odvezi (1848), ki ju je imenoval »patriarhalni« in »delno urbanizirani« kmeti. Delno urbanizacijo kmetov v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju sta omogočila promet in razvoj tehnične kulture v bližini mest, industrijskih naselij in večjih prometnih poti, na primer okrog Ljubljane, Maribora, Celja, v regijah z industrijskimi rastlinami, kot je hmelj v Savinjski dolini, ali v krajih, kjer se je razvil promet na daljše razdalje, kot v primeru transporta lesa v Dravski dolini ali v Zgornjesavski dolini. Ta tip kmetov je bil v manjšini in med njimi so bili tudi premožnejši kmetje, ki so bili »vas ali sosesko obvladajoči veljaki«. Po drugi strani naj bi »patriarhalni« kmetje živeli v kontinuiteti s predfiziokratsko preteklostjo (na območjih Dolenjske, Bele Krajine, za Sotlo, v Halozah, Podravju, Prekmurju in na hribovitem Gorenjskem, v zahodnem okolici Kranja). »Urbanizirani« kmetje naj bi imeli prehrano, oblačilno in bivalno kulturo (hiša z ločenimi sobami, posteljami, boljše higieno) ter duhovno kulturo (branje časopisov) podobno mestnim prebivalcem. Konzumirali naj bi kavo in meso tudi med delovnimi dnevi in imeli naj bi precej mešano prehrano, medtem ko naj bi »patriarhalni« kmetje imeli enako in nezadostno prehrano s pomanjkanjem mleka, masti itd. »Polurbanizirani« kmetje so si izboljševali življenjski standard z dodajanjem »urbanih« gospodarskih dejavnosti kmetijskim dejavnostim, od obrti do trgovine (Baš 1984, 172-3).

Na koncu bom med tem velikim številom kmečkih gospodarskih aktivnosti predstavila primer ledeničarstva na območju Krasa, ki sem ga raz-

iskovala pred leti in pred nedavnim, ko sem pripravljala dediščinsko pot. Ta gospodarska dejavnost je bila povezana z rastjo Trsta kot urbanega središča in njegovega gospodarskega zaledja, ki je skrbelo za blago za potrebe mesta. Z vsakdanjim trgovanjem z različnim trgovskim blagom so bili prebivalci kraškega zaledja močno povezani s Trstom in kot rezultat teh trgovskih poti je vzniknilo veliko gostiln. V drugi polovici 19. stoletja so vse večje potrebe po konzerviranju mesa, rib, piva in drugih hitro pokvarljivih izdelkov pripeljale do priprave ledu za prodajo na množičen način. Led, ki so ga Kraševci izdelali, je bil izvažan tudi v Benetke in Koper in je bil med drugim uporabljen za industrijsko izdelavo piva v Senožeah na Krasu. Ledenice so bile specifične (večinoma okrogle) zgradbe iz suhega zidu, ki so bile za 2/3 vkopane v zemljo in imele le majno odprtino, da ne bi vanje uhajala toplota. Predpogoj za pripravo ledu so bile deževne mrzle zime ($< 0^{\circ}\text{C}$), ki so napolnile umetno narejene kale za pobiranje ledu. Kal je lahko dal za dve ledenici ledu (ali približno 70 ton). Zanimiv način pobiranja ledu je bil zabeležen v vaseh Velike Loče, Male Loče, Slivje, Brezovica in Slope v Matarskem podolju, kjer je bila voda spuščena po travnikih v dolinah, tako da so rezali led iz zamrznjene poplavljenе vode (Bugarič in Hrobat 1994a; 1994b; Belingar 2005, 343–51; Klemenčič 1959, 135).

Ledenica je lahko bila last dveh kmetov, lahko pa so jo zgradili in je bila v lasti celotne vaške skupnosti. Na primer, samo v majhni vasi Vrhpolje (ob glavni trgovski cesti Reka–Trst) je bilo registriranih 23 ledenic, od katerih so bile štiri v lasti po dveh vaščanov skupaj (Belingar 2005, 365–8; Bugarič in Hrobat 1994a, 26–7). Jasno je, da je skoraj vsak kmet iz te vasi izvajal ledeničarsko dejavnost in celo najrevnejši so združili moči, da so zgradili skupno ledenico (Bugarič in Hrobat 1994a, 26–7). V Krvavem Potoku je bilo dokumentiranih 11 in na Kozini 9 ledenic; obe vasi se nahajata v neposredni bližini Trsta in ob glavni cesti, ki vodi do njega (Belingar 2005, 357–8; Bugarič in Hrobat 1994a, 20–2; 1994b). Po ustnih informacijah je bilo do leta 1930 na Kozini le 9 družin in le ena ni imela lastne ledenice (Bugarič in Hrobat 1994a, 20). V sosednjem Rodiku je bilo zabeleženih 32 kalov za pobiranje ledu. Največja ledenica, 19 metrov globoka in premera 17 metrov s središčnim stebrom, visokim 32 metrov, se je nahajala v Kačičah. Bila je v posesti nekega Mušiča iz Trsta, ki jo je zgradil z idejo »tovarne« ledu. Proti koncu 30-ih let 20. stoletja je na celotnem Matarskem podolju (dolžine približno 20 kilometrov) delovalo prek 100 ledenic. Z razvojem električnih hladilnikov je ledeničarska dejavnost začela izgubljati donos-

nost in je počasi izumrla. Zadnja ledenica je delovala leta 1961 v Krvavem Potoku (Bugarič in Hrobat 1994a, 24; 1994b; Belingar 2005, 351–5).

Ledeničarska dejavnost je bila kmetom vir zaslužka. Po besedah njihovih sogovornikov so bili kmetje z ledenicami premožnejši. Z zaslužkom so si lahko zgradili novo hišo, vodnjak ali »porton« (Bugarič in Hrobat 1994a, 9). Še leta 2005 so ustni podatki potrdili, da je led prinašal dober zaslužek. Ko je lastnik ledenico zapolnil in zaprl, je rekel: »Ne bomo lačni kruha« (Belingar 2005, 350). Sogovornik je povedal, da je pred 1. svetovno vojno zaslužil 20 goldinarjev na voz ledu, v najtoplejših poletjih do 25 in 30 goldinarjev (Belingar 2005, 351, n. 13). Za primerjavo, povprečna letna plača običajnega delavca v rudniku v Idriji je leta 1891 znašala 212 goldinarjev (glej Kavrečič v tej knjigi). Če primerjamo s časom, ki je verjetno bližje sogovornikovemu, je bila plača tovarniškega delavca leta 1913 3 do 3,4 krajcarjev na dan za moškega, kar bi znašalo 1,5 do 1,7 goldinarjev, in 2 do 2,3 krajcarjev, v znesku 1 do 1,15 goldinarjev, za žensko na dan (za deset ur dela).² Po drugi svetovni vojni sta vrednost ledu in donosnost njegove proizvodnje in prodaje padli, saj se je za stot ledu v Trstu dobilo 4 lire (25 ali 30 vozov ledu je zapolnilo ledenico s 25 do 35 kg stotov na voz, Belingar 2005, 350). Za primerjavo, v tem času je bilo tele vredno okoli 120 lir in odrasla krava 200–300 lir (Klemenčič 1959, 136), medtem ko je bil voz ledu vreden stot moke (Belingar 2005, 350). Potrebno je navesti, da se za led ni plačevalo carine, pa čeprav se plačilo carine ni izognilo drugo trgovsko blago, kot je meso, žgana pijača, živina, kokoši in poljski pridelki (Belingar 2005, 351; Bugarič in Hrobat 1994a, 15).

Ledeničarstvo je predstavljalo majhen dohodek tudi za najete delavce. Sogovorniki so se spominjali, da je bila dnevnicca oz. *žrnada* za najete delavce pozimi za spravljanje ledu okrog 10 lir, kar je veljalo za dobro plačilo med 1. in 2. svetovno vojno. Za ta denar so si kupili delavske hlače (Bugarič in Hrobat 1994a, 23). Plačilo delavcem poleti, ko je bilo potrebno spraviti led iz ledenice, je bilo v višini 5–6 lir na delavca, le najtežje delo, to je nošnje ledu iz ledenice, je bila plačano 10 lir (Belingar 2005, 350; Bugarič in Hrobat 1994a, 25).

Zaključne ugotovitve

Etnologi so v kmečkih gospodarskih dejavnostih, ki niso bile povezane s poljedelstvom, videli »dopolnilne« ali »dodatne« dejavnosti osnovnemu

² *Slovenec*, 29. 9. 1913, 5; <http://www.rtvsllo.si/kultura/razglednice-preteklosti/kaj-in-kako-so-oglasevali-pred-sto-leti/318891>, 20. 12. 2016.

agrarnemu gospodarstvu (glej Makarovič 1978, 8; Sedej 1991; Bras 1991, 208; Bogataj 1992, 86–141). Janez Bogataj pa vendarle opozarja, da z vpeljavo termina »hišna industrija« leta 1883 obrt ni bila več dojeta kot dopolnilna dejavnost, temveč kot glavni poklic (Bogataj 1989, 10).

Kakorkoli, M. Makarovič predstavi nekaj zanimivih podatkov in regijskih specifik kmečkega gospodarstva, iz katerih je mogoče sklepati o pomenu trgovine kmečkih izdelkov. V 17. in 18. stoletju je doma pridelana koruza v Istri zadostovala le za štiri mesece v letu, manjkajoča koruza je bila uvožena, medtem ko je bilo 4/5 oljčnega olja in vina izvoženo. Na Gorenjskem, slovenskem Koroškem in zahodnem Štajerskem je doma pridelana koruza zadostovala za domače potrebe, medtem ko so na vzhodnem Štajerskem koruzo uvažali in vino izvažali. Po avtoričinem mnenju so se kmetje v 19. stoletju vse bolj usmerjali napram drugim gospodarskim dejavnostim. Poročilo o gospodarski strukturi Kranjske iz leta 1811 iz časa francoskih oblasti omenja, da je regija pasivna v pridelavi koruze in živine, ampak imajo presežno proizvodnjo lanu in železa. V drugem poročilu piše, da so prebivalci Notranjske angažirani pri transportu dobrin ali pa so zaposleni kot lesni delavci. Poročilo iz leta 1838 za Ribnico trdi, da zaradi prenaseljenosti domači izdelki ne zadostujejo za preživetje, zato so se ljudje prisiljeni preživljati s trgovino v drugih regijah (Avstrijskega cesarstva). Glede vrtnarstva kot dopolnilne dejavnosti (v Ljubljani, Prekmurju, na Primorskem) se omenja, da so prebivalci Ospa začeli gojiti radič okrog leta 1900 zaradi vse večjega povpraševanja po zelenjavi iz Trsta in mnogi domačini povedo, da je v tem času veliko hiš »zraslo na radiču«. Na Primorskem je bilo v 18. in 19. stoletju močno tudi gojenje sviloprejk, ki je predstavljalo »dopolnilno« dejavnost in za nekatere celo glavni vir dohodka (Makarovič 1978, 9, 70, 188).

Zanimivo je opaziti, da v glavnih etnoloških pregledih kmečkih gospodarskih dejavnosti pogosto spregledano solinarstvo. Predlagala bi, da se ga vsaj omeni, saj predstavlja jasen primer dejavnosti, ki je bila prepletena s poljedelstvom in obliko integriranega kmečkega dohodka. Kmetje so namreč skoraj pol leta preživeli pri delu na solinah, od konca aprila do prvega deževja jeseni.³

Moja zaključna razmišljanja izhajajo s pozicije etnologinje, ki se je prvič raziskovalno znašla v okviru ekonomske zgodovine, kar mi je dalo

3 Kot je razvidno iz Registra nesnovne kulturne dediščine Ministrstva za kulturo (http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Razvidi/RKD_Ziva/Rzd-02_00042.pdf, 7.10.16).

drugačen pogled. Po listanju teh stotin etnoloških študij o kmečki gospodarski dejavnosti sem ugotovila, da obstaja velika vrzel med tema dvema vedama, etnologijo in ekonomsko zgodovino. Glavna razlika izhaja iz temeljnega raziskovalnega vprašanja: medtem ko poskuša ekonomski zgodovinar spoznati gospodarske dejavnosti tako, da jih umesti v širši kontekst ekonomije, ostaja temeljno etnološko vprašanje bolj v tehničnem opisu posameznih gospodarskih dejavnosti, njihovih orodij in izdelkov, ali v »načinu življenja« na sploh, vendar ne da bi upoštevali vprašanje ekonomije. Po pregledu nekaterih temeljnih etnoloških pregledov različnih tipov agrarnih in neagrarnih kmečkih gospodarskih dejavnosti se postavlja vprašanje, zakaj avtorji konstantno uporabljajo izraz »dopolnilne« kmečke dejavnosti, če istočasno dokazujejo, da so te vrste gospodarskih dejavnosti predstavljale osnovo preživetja družin ali celo celotnih vaških skupnosti.

Viri in literatura

Viri

Slovenec: Slovenec, Političen list za slovenski narod, 29. 9. 1913, L. 41, št. 223.

Literatura

Baš, A., ur. 1980. *Slovensko ljudsko izročilo*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Baš, A. 1984. »Življenjski nivo kmeta.« V *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*, uredil A. Baš, 168–74. Ljubljana: Slovenska matica.

Baš, A., 1987. *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Baš, F., 1951. »Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini.« *Slovenski etnograf* 3–4: 159–79.

Belingar, E. 2005. »Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa / Ice Trade in Matarsko podolje and Part of Karst.« V *Voda in življenje v kamniti pokrajini / Water and Life in a Rocky Landscape*, uredil A. Mihevc, 341–68. Ljubljana: Založba ZRC.

Blaznik, P., idr., ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

Blaznik, P., idr., ur. 1980. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

- Bogataj, J. 1989. *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bogataj, J. 1992. *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Bras, L. 1991. »Rokodelstvo in obrt.« *Slovenski etnograf* 33-34: 207-46.
- Bugarič, B., in K. Hrobat. 1994a. »Opis ledeničarske dejavnosti v okolici Hrpelj in Kozine: etnological work.« Koper: Gimnazija Koper (ni objavljeno).
- Bugarič, B., in K. Hrobat. 1994b. »Opis ledeničarske dejavnosti v okolici Hrpelj in Kozine.« *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 4 (5): 267-74.
- Čepič, Z., in D. Nečak, ur. 1979. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- de Vries, J. 1994. »The Industrial Revolution and the Industrious Revolution.« *Journal of Economic History* 54 (2): 249-70.
- de Vries, J. 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York: Cambridge University Press.
- Dular, A. 1991. »Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33-34: 61-82.
- Gestrin, F. 1972. *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Golob, F. 1991. »Hišni arhiv in podoba četrinske kmetije iz Spodnje Šiške v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33-34: 83-126.
- Grafenauer, B. 1974. *Zgodovina slovenskega naroda 2*. Ljubljana: Kmečka knjiga.
- Grafenauer, B. 1979. »Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije.« V *Zgodovina Slovencev*, uredili Z. Čepič in D. Nečak, 442-67. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Klemenčič, V. 1959. *Pokrajina med Snežnikom in Slavnikom. Gospodarska geografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Knežević Hočevan, D., in M. Černič Istenič. 2010. *Dom in delo na kmetijah: raziskava odnosov med generacijami in spoloma*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuhar, B. 1965. »Ljudska materialna kultura v škocjanskih hribih s posebnim ozirom na spremembe po osvoboditvi.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.
- Kuhar, B. 1972. *Odmirajoči stari svet vasi. Poljudnoznanstvena razprava*. Ljubljana: Prešernova družba.

- Ložar, R. 1944. *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas.
- Ložar, R. 1959. »Ljudska obrt in trgovina na Slovenskem.« V *Zgodovinski zbornik*, uredil M. Marolt, 70–131. Buenos Aires.
- Makarovič, M. 1978. *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Novak, A. 1958. »Nekaj posebnosti v kmetovanju Poljancev.« *Loški razgledi* 5 (1): 137–43.
- Novak, A. 1974. *Kmečko gospodarstvo v Dolini: Vodnik po razstavi*. Kranj: Gorenjski muzej.
- Novak, V. 1960. *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Orel, B. 1951. »Domača delavnost in obrt v etnografiji.« *Slovenski etnograf* 3–4: 3–4.
- Panjek, A. 2015. »Integrated Peasant Economy in Early Modern Slovenia.« *Histoire des Alpes* 20: 187–208. Zürich: Cronos Verlag.
- Sedej, I. 1991. »Vsakdanje življenje večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–90): 7–23.
- Slavec Gradišnik, I., 2000. *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.
- Smerdel, I. 1991. »Prelomna in druga gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog na Slovenskem.« *Slovenski etnograf* 33–34: 25–60.
- Vajkard Valvasor, J. 1689, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Ljubljana: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändler in Nürnberg.
- Valenčič V. 1972. *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Zbornik razprav*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski.

Spletni viri

- Register of Intangible Cultural Heritage on Ministry of Culture. http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Razvidi/RKD_Ziva/Rzd-02_00042.pdf.
- <http://www.rtv slo.si/kultura/razglednice-preteklosti/kaj-in-kako-so-ogljasevali-pred-sto-leti/318891>.

4

Integriranje dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji

Štefan Bojnec

Univerza na Primorskem
Fakulteta za management
Cankarjeva 5, Koper
stefan.bojnec@fm-kp.si

Uvod

Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji je bila zgodovinska stalnica (Panjek, Larsson in Mocarelli 2017). V prispevku se osredotočamo na integriranje dohodkov kmečkih in podeželskih gospodarstev v sodobni kmečki ekonomiji. V zadnjih dveh desetletjih so se v evropskem in v slovenskem kmetijstvu zgodile pomembne strukturne spremembe. Med njimi je upad števila kmetij. Povečala sta se število večjih kmetij in njihova povprečna velikost (Bojnec in Latruffe 2013). Ne samo odkup zemljišča, temveč zlasti zakup zemljišč je postal pomemben dejavnik za povečanje števila večjih kmetijskih gospodarstev in povečanje njihove povprečne velikosti. V Sloveniji to kaže na tržno sprostitev tradicionalno močne povezave med družinskim lastništvom kmetijske zemlje ter njeno lastno obdelavo ter obratovanjem na družinskem zemljišču. Zaradi tega so se povečale transakcije na trgu zemlje in zakupa zemljišč. Porast zakupa zemlje je osredotočen na obdelavo zemlje več kmetij, ki so prenehale kmetovati. Za sodoben razvoj je značilno večje število lastnikov zemljišč, kot je upravljavcev in obdelovalcev zemljišč oz. tistih kmetij, ki dejansko obdelujejo zemljo. Ta razvojni vzorec je podoben nekaterim državam v zahodni Evropi, kot sta Belgija in Francija, kjer je delež rabe zemljišč na najetih zemljiščih precejšen.

Velik delež kmetijskih gospodarstev na slovenskih podeželskih območjih je tradicionalno združeval zaposlitvene in dohodkovne dejavnosti na kmetiji in zunaj nje (Knific in Bojnec 2015). Ti vzorci zaposlovanja in

raznovrstnosti v dohodkih kmetijskih gospodarstev v gospodarskem razvoju so v skladu s podobnimi gibanji v nekaterih razvitih državah, kot so Francija (Campagne, Carreere in Valceschini 1990), sosednja Italija (Bull in Corner 1993), Japonska (Francks 1995), Irska (Kinsella idr. 2000), kakor tudi v državah v razvoju (Ellis 1998; 2000) in na Kitajskem (van der Ploeg in Jingzhong 2010). Zato je zaposlovanje na kmetiji in zunaj nje s povezanimi dohodkovnimi viri na kmetiji in zunaj nje postalo ena bistvenih značilnosti pri razvoju več delovnih mest v kmetijskih gospodarstvih in na podeželju v njihovih strategijah razvoja v konkurenčnem lokalnem in globalnem gospodarskem okolju.

Teoretična, konceptualna in empirična literatura ter prakse so se razvile na različnih konceptih in značilnostih pluriaktivnosti, kmetovanja s krajšim delovnim časom (angl. *part-time farming*), diverzifikacije kmetij ter integriranega in vključujočega razvoja podeželja v sodobni ekonomiji. V več državah, med njimi tudi v Sloveniji, je družinsko kmetijstvo oz. kmetija opredeljena z zakonom (Graeub idr. 2016). Definicije družinskih kmetij se med državami razlikujejo (Davis idr. 2010; Graeub idr. 2016). Obstaja tudi velika raznolikost družinskih kmetij na svetovni ravni. Na splošno družinska kmetija opravlja kmetijske dejavnosti predvsem za samoobdelavo: v lasti ima zemljišče, kjer proizvajajo družinski člani, zagotavlja minimalni dohodek iz kmetijskih dejavnosti in opravlja večnamenske (angl. *multi-functional*) vloge na podeželju. Sodoben razvoj družinske kmetije v razvitih državah pa vse bolj temelji tudi na obdelavi najete zemlje.

Prispevek se osredotoča na oblike in vsebine integriranja dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji. Pri tem so prikazane strukturne spremembe v kmetijstvu in na kmetijah ter v sodobni podeželski ekonomiji, ki so povezane z večfunkcionalnostjo kmečkih gospodarstev in kmetijstva s podeželsko ekonomijo, družbo in okoljem, smeri razvoja kmečkih gospodarstev in njihova pluriaktivnost, diverzifikacija kmetijske dejavnosti na različne proizvodne usmeritve in integriranje dohodkov kmečkih gospodarstev v sodobnem razvoju kmetijstva in podeželske ekonomije. Pregled predhodne literature kaže na interdisciplinarnost analiziranih vprašanj, kar izhaja tudi iz same narave in načinov integriranja dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji. Gre za vprašanja, ki so povezana z zgodovinsko-antropološko evolucijo pojava, s pravno-organizacijskimi, z agrarno-ekonomskimi in s podjetniškimi vidiki ureditve in razvoja dopolnilnih dejavnosti na kmetijah, zaposlovanja in dohodkov izven kmetij ter s tem integriranja dohodkov v sodobni kmečki in podeželski ekonomiji.

1. Večfunkcionalnost kmetijstva in smeri integriranja dohodkov kmečkih in podeželskih gospodarstev

Večfunkcionalnost kmetijstva in kmečkih gospodarstev je postal interdisciplinarni in agrarno-politični slogan v svetovnem kmetijskem razvoju ter v razvoju podeželja z zelo različnim pomenom in pojmovanjem (Bojnec 2017). Poleg različnih načinov in virov integriranja dohodkov kmetij lahko v širšem smislu med cilje vključuje prehransko varnost, varno prehrano, blaginjo živali, vrednote na področju kulturne in zgodovinske dediščine, kakovost na področju okolja, podeželske pokrajine, biološko raznolikost in razvoj podeželja kot samo nekatere od rezultatov, ki se povezujejo z večfunkcionalnostjo kmetijskega sektorja in kmečkih gospodarstev v sodobni podeželski ekonomiji. Implikacije za posamezne vladne in lokalne politike, ki se povezujejo in izhajajo iz večfunkcionalnosti kmetijstva ter kmečkih gospodarstev v podeželski ekonomiji, se prav tako precej razlikujejo med posameznimi državami, kar ponazarja, vendar ne presenetljivo, stališča posameznih ekonomskih politik do kmetijske pomoči, subvencij in zaščite kmetijstva. Med več skupinami držav so nekatere države EU-28, vključno Slovenija, tiste, ki so vsaj na formalni ravni močni zagovorniki večfunkcionalnosti kmetijstva in kmečkih gospodarstev v sodobnem razvoju podeželja. To so države, ki, na splošno gledano, zagotavljajo visoke ravni državne pomoči, subvencij in zaščite za domače kmetijske sektorje. Glede na specifičnosti pojava po posameznih državah, regijah in v ožjem lokalnem razvoju obstaja literatura o specifičnih teoretičnih in empiričnih vidikih večfunkcionalnosti kmetijstva ter kmečkih gospodarstev v razvoju podeželja.

Večfunkcionalnost kmetijstva in kmečkih gospodarstev v razvoju podeželja se povezuje tudi v krožnem gospodarskem razvoju s posebnim odnosom in povezavami med ekonomijo, družbo in naravnim okoljem. Različne vloge, ki jih kmetije in kmetijstvo igrajo na podeželju, se poleg pridelave hrane povezujejo z različnimi pozitivnimi učinki oz. pozitivnimi eksternalijami, ki so pomembne za naravno okolje (prst, voda in zrak) in prispevajo druge storitve čistega naravnega okolja in urejenosti krajine, kar je pomembno za rekreacijo, razvoj turizma in podobno. Reforme skupne kmetijske politike v Evropski uniji v zadnjih dveh desetletjih so bile osredotočene na preusmeritev ukrepov in subvencij od intervencij in posegov na trgu in v mednarodni trgovini na direktna plačila za enote kmetijske zemlje ali posamezne živali, ki so postala proizvodno nevezana (steber 1) ter na politike in ukrepe trajnostnega razvoja kmetijstva in podeželja (steber 2) (Bojnec in Fertő 2017). Steber 2 – skupne kmetijske politike v Evropski uniji

– vključuje tri skupine ukrepov in povezanih subvencij: kmetijsko-okoljske ukrepe, ukrepe, usmerjene na območja z omejenimi dejavniki za kmetijsko proizvodnjo, in ukrepe za naložbe v prestrukturiranje kmetijstva in povečanja konkurenčnosti ter razvoja podeželja. Proizvodno nevezane subvencije kmetom naj bi tako bile v funkciji plačila za pozitivne eksternalije za družbo, ki so usmerjene v vzdrževanje kulturne krajine, poseljenosti podeželja in perifernih hendikepiranih območij, ohranjanje naravnih in okoljskih dejavnikov in podobno, ne pa v samo povečevanje obsega kmetijske proizvodnje.

Razvoj kmečkih gospodarstev gre v smeri diverzifikacije virov zaposlitev, povečane vloge in odvisnosti od državnih in drugih transferjev ter s tem povečanega integriranja dohodka kmečkih gospodarstev in podeželske ekonomije, kjer je kmetijstvo pomembno, vendar ne nujno glavni vir zaposlitev in dohodkov. Več ustvarjenih zaposlitev v kmečkih gospodarstvih in v podeželski ekonomiji lahko zmanjša migracije – kot strategija za ohranjanje in razvoj v konkurenčnem lokalnem in globalnem ekonomskem okolju. Pri tem so lahko uporabljani različni koncepti in značilnosti integriranja dohodkov kmečkih gospodarstev: pluriaktivnost, kmetovanje s krajšim delovnim časom, diverzifikacija kmetij ter integrirani in vključujoči razvoj kmečkega ter podeželskega gospodarstva (Bojnec 2017).

Pluriaktivnost kmetij, z določenimi specifičnostmi med državami in znotraj med regijami, je prisotnejša v severni kot v južni Evropi. Kmetije s prisotnimi drugimi koristnimi dejavnostmi (angl. *farmers with other gainful activities*) v državah EU-28 so močno zastopane na Švedskem, v južnem delu Finske, v Veliki Britaniji, na Irskem, v južnem delu Nemčije in Avstrije ter v Sloveniji. Manj zastopane so v delih Grčije, južnem (valonskem) delu Belgije, obmejnih območjih med Francijo in Italijo ter v nekaterih drugih delih Francije in Španije (Eurostat 2017).

Razviti so bili različni koncepti diverzifikacije kmetijske dejavnosti in razvoja podeželskih nekmetijskih dejavnosti v različne smeri, tako v okviru kot zunaj okvira kmetijske zaposlenosti in diverzifikacije ter integriranja dohodkov kmečkih in podeželskih gospodarstev. Različni koncepti so bili razviti v različnih državah, za njihova posamezna območja in za različna časovna obdobja. To pomeni, da gre pri integriranju dohodkov kmečkih in podeželskih gospodarstev za kompleksen in dinamičen koncept, ki se lahko prostorsko in časovno razlikuje. Zato med državami obstajajo velika teoretična kompleksnost in praktične različice v evoluciji (Bojnec 2017). Povezanosti med kmetijskimi in nekmetijskimi dejavnostmi na

kmečkem gospodarstvu in dejavnostmi razvoja podeželja se lahko ustvarjajo v različnih smereh. Med najpomembnejšimi smermi razvoja diverzifikacije kmetijskih dejavnosti, zaposlenosti in dohodkov je pluriaktivnost kmečkih gospodarstev kot povezanosti med kmetijskimi in nekmetijskimi dejavnostmi, ki so se spremenile v smeri večje kompleksnosti povezav z različnimi oblikami zaposlenosti in diverzifikacijo virov dohodkov. Nato je tu kmetovanje s krajšim delovnim časom (angl. *part-time farming*) kot (začasna) strategija preživetja kmečkega gospodarstva – v Sloveniji v času socializma imenovana tudi *kmet-delavec* ali mešano kmečko gospodarstvo –, ki je povezana s pluriaktivnostjo kmečkega gospodarstva z dvotirno zaposlenostjo dela: redna zaposlitev izven kmetije in zaposlitev na kmetiji po redni zaposlitvi izven kmetije (Krašovec 1982). Diverzifikacija kmečkega gospodarstva skozi različne oblike diverzifikacije z zaposlenostjo na kmetiji in izven nje ter s tem diverzifikacijo dohodkov predstavlja pomemben instrument večfunkcionalnosti podeželskih območij. Številna podeželska gospodarstva, ki so bila včasih kmečka, ostajajo podeželska z nekmetijsko zaposlenostjo in diverzifikacijo dohodkov izven kmetijske dejavnosti.

Nekmetijska zaposlenost kmečkim in nekmečkim podeželskim gospodarstvom prinaša redni mesečni dohodek, kot je plača in pozneje pokojnina. Nekmetijska samozaposlenost lahko predstavlja način podeželskega podjetništva, ki prispeva več delovnih mest in dohodkov v podeželskih vaseh. Povezanosti med podeželsko in širšo urbano (globalno) ekonomijo predstavljajo različni medsebojni krožni tokovi, kot so povezava zaposlenosti in tokovi dohodkov med mesti in podeželjem, ki vodijo do prilivov nakazil v podeželska območja.

Različni motivi in determinante so lahko pomembni za nekmetijsko zaposlenost kmečkih in podeželskih gospodarstev, kot so višji donosi dela in/ali kapitala v nekmetijskem gospodarstvu, večji riziki, povezani z zaposlitvijo dejavnikov kmetijske proizvodnje, in nepopolni trgi za kmetijsko-živilske proizvode, ki vodijo v večje nestabilnosti kmetijskih dohodkov v primerjavi z nekmetijskimi dohodki. Na ponudbeni strani se je zaradi tehnološkega napredka v kmetijstvu močno povečala produktivnost dejavnikov zaposlenih v kmetijstvu, kar omogoča, da precej manj zaposlenih lahko ohranja ali celo povečuje kmetijsko proizvodnjo, pri čemer se z ukrepi kmetijske politike poskušajo ohranjati obdelana tudi območja, ki bi v večji meri lahko prešla iz kmetijske proizvodnje v zaraščanje. V Sloveniji naj bi se površine kmetijskih zemljišč v zaraščanju in neobdelanih kmetijskih zemljišč v zadnjih letih zmanjšale. V letu 2010 naj bi

bilo zaraščenih in neobdelanih 32.659 hektarjev (ha) kmetijskih zemljišč, medtem ko v letu 2016 okrog 15.060 ha kmetijskih zemljišč. Večji delež kmetijskih površin v zaraščanju so imela kmetijska gospodarstva, ki so opustila kmetijsko dejavnost ali niso izpolnjevala zahtevanih statističnih meril za njihovo spremljanje. Del kmetijskih zemljišč v zaraščanju pa so postala gozdna zemljišča (SURS 2017).

2. Integriranje dohodkov kmečkih gospodarstev z dopolnilnimi dejavnostmi na kmetiji

Pri vprašanju integriranja dohodkov kmečkih gospodarstev z dohodki od kmetovanja, prejetimi subvencijami in dohodki od dela izven kmetijskih dejavnosti kakor tudi pri vprašanju obdavčenja posamezne dejavnosti in dohodkov na kmetiji se postavi tudi vprašanje opredelitve kmetije oz. kmečkega gospodarstva. Podobno kot ni enotno urejena definicija in opredelitev kmetije, tudi ni enotno urejena opredelitev dopolnilne dejavnosti na kmetiji. Dopolnilna dejavnost na kmetiji je po »Zakonu o kmetijstvu« (Uradni list RS, št. 45/08, 57/12, 90/12, 26/14, 32/15) s kmetijstvom oz. gozdarstvom povezana dejavnost, ki kmetiji omogoča boljše rabo njenih proizvodnih zmogljivosti in delovne moči kmetije ter pridobivanje dodatnega dohodka na kmetiji. »Zakon o kmetijstvu« določa najvišji možni letni dohodek iz dopolnilne dejavnosti – oz. iz vseh registriranih dopolnilnih dejavnosti – na polnoletnega člana kmetije, ki ne sme preseči treh povprečnih letnih plač zaposlenega v Sloveniji v preteklem letu, pri čemer so izjema območja z omejenimi možnostmi za kmetijsko dejavnost, kjer je omejitev pet povprečnih letnih plač zaposlenega v Sloveniji. V praksi je takšna opredelitev precej ohlapna, da definira in zajame kompleksna vprašanja, ki so povezana z motivi in aktivnostmi dopolnilnih dejavnosti na kmetiji.

Opredelitev dopolnilnih dejavnosti na kmetiji tudi ni enotno urejena med državami EU-28 glede obsega, pogojev in integriranja dohodkov, opravljanja dopolnilnih dejavnosti na kmetiji in diverzifikacije dohodka ter razmejitve med kmetijsko dejavnostjo, dopolnilno in drugo podjetniško dejavnostjo na kmečkem gospodarstvu in na podeželju. Gre za dejavnosti in subjekte, ki so registrirani kot dopolnilna dejavnost na kmetiji, in subjekte, ki so registrirani kot gospodarske družbe, ki vključujejo razne vrste podjetij in samostojnih podjetnikov. Razmejitev med kmetijsko dejavnostjo in dopolnilno dejavnostjo je pomembna s pravno-organizacijskega in z ekonomskega vidika z možnimi vzroki in posledicami ter učinki za razvoj števila kmetij, ki se ukvarjajo z dopolnilno dejavnostjo, in najpogostejših

tipov ter obsegov posameznih dopolnilnih dejavnosti. Sam razvoj je lahko povezan z obdavčitvijo in obremenitvijo s prispevki za socialno varstvo ter njihovim vplivom na dohodek iz dopolnilnih dejavnosti. Sam razvoj dopolnilnih dejavnosti na kmetiji je lahko povezan še z drugimi dejavniki, kot sta ciljno usmerjeno trženje in promocija, ki prispevajo k razvoju dopolnilnih dejavnosti na kmetijah z možnostjo diverzifikacije dohodkov od prodaje diverzificiranih in trgu zanimivih produktov ali storitev.

3. Strukturne spremembe na kmetijskih gospodarstvih, v kmetijstvu in na podeželju

Kmetijska gospodarstva, kmetijstvo in podeželska gospodarstva doživljajo občutne strukturne spremembe, ki se kažejo v spremenjeni uporabi dejavnikov kmetijske proizvodnje z manj dela in več kapitala ter v spremenjeni strukturi proizvodov in storitev. V preteklosti so na strukturne spremembe v kmetijstvu pomembno vplivale kmetijsko-zemljiške reforme, ki so bile povezane s političnimi in institucionalnimi spremembami; na primer, v letih po drugi svetovni vojni in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja na današnjem ozemlju Slovenije. Na družinskih kmetijah je bila posebej močna družinska povezanost med lastništvom in obdelavo zemlje. Hkrati so v času socializma obstajale institucionalne omejitve glede velikosti družinske kmetije.

Najnovejše strukturne spremembe na kmečkih gospodarstvih in v kmetijstvu so povezane z razvojem trga zemlje in trgom zakupa zemlje, kar vodi do pomembnega razlikovanja med lastništvom in obdelavo zemlje na družinskih kmetijah. Prevzemi kmetij v opuščanju obdelave in zakup obdelave zemlje s strani mlajših, vitalnejših kmetij so postali pomembna značilnost najnovejših strukturnih sprememb v kmetijstvu in na kmetijskih gospodarstvih. Opuščanje kmetovanja je poleg izstopanja iz kmetovanja zaradi demografskih razlogov (starost in smrtnost) povezano tudi z novo strukturo zaposlenosti na kmečkem in drugem podeželskem gospodarstvu v nekmetijskih dejavnostih in s povečano zaposlenostjo v različnih dejavnostih izven kmetije. Različne vrste zaposlenosti vodijo do različnih novih virov dohodkov, povezanih z razvojem novih dejavnosti na podeželju, ki ustvarjajo nove vrste dohodkov za kmečka in druga podeželska gospodarstva.

Strukturne spremembe v kmetijstvu in spremembe v velikostni strukturi kmetij se lahko merijo na različne načine. V preteklosti je bila to zlasti velikost kmetijske zemlje ali pa obdelovalne kmetijske površine, ki jo

kmetija ima v lasti ali pa jo obdeluje. V primeru kmetij, usmerjenih v živinorejo, je lahko pomembna tudi velikost črede, ki je običajno izražena v enotah živali ali pa v posameznih vrstah rejenih živali. V novejšem času se velikost kmetije pogosto izraža v ekonomski velikosti oz. v enotah evropske velikosti (angl. European Size Unit, ESU, pri čemer en ESU predstavlja 1.200 evrov standardne bruto marže, angl. Standard Gross Margin, SGM). Mogoči so še drugačni načini merjenja velikosti kmetij, na primer glede na število zaposlenih ali pa glede velikosti kapitala, ki ga uporablja kmetijsko gospodarstvo.

4. Kmetijska proizvodnja in spreminjanje števila kmetijskih gospodarstev

Velikost kmetijske proizvodnje v posamezni državi je poleg same razvitosti kmetijstva in konkurenčnih prednosti države za kmetijsko proizvodnjo odvisna od velikosti države. Med državami EU-28 je bil standardni proizvod velikosti vrednosti kmetijske proizvodnje v letu 2013 največji v Franciji (56,9 milijarde evrov), sledijo Nemčija (46,3 milijarde evrov), Italija (43,8 milijarde evrov), Španija (36,0 milijard evrov), Velika Britanija (21,9 milijard evrov), Poljska (21,8 milijarde evrov), Nizozemska (20,5 milijarde evrov) in Romunija (12,0 milijard evrov). Slovenski standardni proizvod kmetijstva znaša nekaj več kot eno milijardo evrov in se uvršča na 23. mesto, pred Estonijo, Ciprom, Latvijo, Luksemburgom in Malto (Eurostat 2017).

Tabela 4.1: Število kmetijskih gospodarstev v Sloveniji

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
Kmetijska gospodarstva	86.467	77.149	77.175	75.340	74.646	72.377	69.902
Kmetijska podjetja	131	112	133	131	221	201	231
Družinske kmetije	86.336	77.037	77.042	75.209	74.425	72.176	69.671

Vir: SURS 2017.

Med državami EU-28 obstajajo razlike v spreminjanju števila kmetijskih gospodarstev. V letu 2013 je bilo v državah EU-28 10,84 milijona kmetij. Od tega jih je bilo največ v Romuniji (3,63 milijona), na Poljskem (1,43 milijona) in v Italiji (1,1 milijona) (Eurostat 2017). V Sloveniji jih je bilo 72.400. Iz tabele 4.1 je razvidno, da se je število kmetijskih gospodarstev

v Sloveniji od leta 2000 do leta 2016 zmanjšalo zaradi zmanjšanja števila družinskih kmetij, medtem ko se je manjše število kmetijskih podjetij po vstopu Slovenije v Evropsko unijo po letu 2004 povečalo.

Če so bile strukturne spremembe na kmetijskih gospodarstvih po vstopu Slovenije v Evropsko unijo občutnejše v vzhodni kot pa v zahodni slovenski kohezijski regiji, so v najnovejših letih opazne strukturne spremembe tudi v zahodni kohezijski regiji (tabela 4.2). To velja tako za zmanjševanje števila kmetijskih gospodarstev kot tudi za zmanjševanje kmetijskih zemljišč v uporabi, ki so se v zadnjih letih povečale v vzhodni Sloveniji in zmanjšale v zahodni Sloveniji. Ekonomska velikost kmetijskih gospodarstev je precej večja v vzhodni kot pa v zahodni kohezijski regiji. Podobno velja za polnovredne delovne moči (PDM), ki se ciklično spreminjajo s tendenco zmanjševanja, kar velja tako za vzhodno kot za zahodno kohezijsko regijo.

Tabela 4.2: Kmetijska gospodarstva po kohezijskih regijah v Sloveniji

	Slovenija	Vzhodna Slovenija	Zahodna Slovenija
2007			
Število kmetijskih gospodarstev	75.340	53.657	21.683
Ekonomska velikost (SGM v ESU)	447.743	331.356	116.387
Polnovredne delovne moči, PDM	83.950	59.842	24.108
Kmetijska zemljišča v uporabi, ha	488.774	340.014	148.761
2010			
Število kmetijskih gospodarstev	74.646	52.647	21.999
Polnovredne delovne moči, PDM	77.012	54.781	22.231
Kmetijska zemljišča v uporabi, ha	474.432	337.389	137.043
2013			
Število kmetijskih gospodarstev	72.377	50.580	21.798
Polnovredne delovne moči, PDM	82.746	58.963	23.783
Kmetijska zemljišča v uporabi, ha	477.023	336.508	140.515
2016			
Število kmetijskih gospodarstev	69.902	49.448	20.454
Polnovredne delovne moči, PDM	79.967	57.295	22.673
Kmetijska zemljišča v uporabi, ha	479.589	342.895	136.694

Vir: SURS 2017.

5. Povprečna velikost in struktura kmetijskih gospodarstev

Strukturne spremembe v kmetijstvu v splošnem potekajo v smeri zmanjševanja števila kmetij in povečevanja njihove povprečne velikosti, pogosto merjeno kot velikost kmetijskih površin na kmetijsko gospodarstvo. V letu 2013 je povprečna velikost kmetij po velikosti kmetijskih površin v državah EU-28 znašala 16,1 ha. Največje kmetije po površini obdelovalnih/kmetijskih površin so na Češkem (133 ha), v Veliki Britaniji (92,3 ha), na Slovaškem (80,7 ha), na Danskem (67,5 ha), v Luksemburgu (63 ha), v Franciji (58,7 ha), v Nemčiji (58,6 ha) in v Estoniji (49,9 ha). V Sloveniji je bila povprečna velikost 6,7 ha, kar je daleč pod povprečjem za EU-28 in Slovenijo uvršča na 25. mesto. Manjša povprečna velikost kmetij je na Cipru (3,1 ha), Malti (1,2 ha) in v Romuniji (3,6 ha) (Eurostat 2017).

Razlike v velikosti kmetij so tudi znotraj posameznih držav po regijah, posebej pri večjih državah z določenimi razlikami v zgodovinsko-institucionalnem razvoju, kot to na primer velja med nekdanjo vzhodno in zahodno Nemčijo, saj je povprečna velikost kmetij glede na število hektarjev kmetijske zemlje v uporabi na kmetijo na območju nekdanje vzhodne Nemčije precej večja kot v zahodni Nemčiji. Različna povprečna velikost kmetij je lahko povezana tudi z različno organizacijsko obliko kmetij, kjer praviloma velja, da so družinske kmetije v zahodni Nemčiji v povprečju precej manjše velikosti kot korporativna podjetja, ki so pomembno zastopana v kmetijski strukturi na ozemlju nekdanje vzhodne Nemčije.

Poleg same povprečne fizične in ekonomske velikosti kmetij je pomembna porazdelitev v velikostni strukturi kmetij. Glede na fizično velikost kmetij v primeru kmetijske zemlje spada Slovenija v skupino držav z velikim deležem kmetij, ki so manjše od 5 ha kmetijske zemlje v uporabi, in z relativno majhnim deležem kmetij z več kot 100 ha kmetijske zemlje v uporabi. Gre za t. i. bimodalno velikostno strukturo kmetij, ki je podobna tudi v nekaterih drugih tranzicijskih srednje- in vzhodnoevropskih državah (Bolgarija, Hrvaška, Latvija, Litva, Madžarska, Poljska, Romunija in Slovaška) in v mediteranskih državah (Grčija, Ciper, Malta, Portugalska ter delno Italija in Španija). V nekaterih mediteranskih državah so zato posebej razvite različne oblike združenja proizvajalcev in zadruga, s pomočjo katerih poskušajo odpraviti pomanjkljivosti majhnosti kmetij in povečati ekonomije obsega, ki jih pogosto zahtevajo vertikalno povezani ponudbeni kanali, ki so pod posebno močnim vplivom velikih trgovskih verig.

Tabela 4.3: Število kmetijskih gospodarstev in površina kmetijske zemlje v uporabi po velikostnih razredih v Sloveniji

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
Število kmetijskih gospodarstev							
SKUPAJ	86.467	77.149	77.175	75.340	74.646	72.377	69.902
brez KZU	44	23	34	43	191	100	83
več kot 0 do pod 0,5 ha	3.307	2.198	2.682	2.956	3.969	2.475	2.888
0,5 do pod 1ha	4.692	3.177	3.049	4.011	4.061	3.970	2.708
1 do pod 2 ha	14.999	11.894	12.210	11.617	12.372	12.109	11.904
2 do pod 3 ha	12.256	10.326	10.996	10.496	10.201	10.551	10.485
3 do pod 5 ha	18.130	16.777	16.868	15354	14.934	14.579	13.851
5 do pod 10 ha	22.058	20.633	19.775	19.143	17.530	17.207	16.174
10 do pod 15 ha	6.928	7.049	6.386	5.897	5.784	5.489	5.415
15 do pod 20 ha	2.237	2.646	2.433	2.652	2.316	2.393	2.507
20 do pod 30 ha	1.264	1.648	1.709	1.895	1.916	1.956	2.100
30 do pod 50 ha	377	555	723	888	920	1.043	1.195
50 do pod 100 ha	101	149	210	290	358	394	480
100 ha ali več	74	75	101	98	94	112	113
Površina (ha)							
SKUPAJ	485.879	486.473	485.432	488.774	474.432	477.023	479.589
brez KZU	0	0	0	0	0	0	0
več kot 0 do pod 0,5 ha	1023	684	782	801	1136	679	776
0,5 do pod 1ha	3.444	2.365	2.255	2.986	2.925	2.864	1.954
1 do pod 2 ha	21.932	17.690	17.746	16.970	17.989	17.456	17.054
2 do pod 3 ha	30.237	25.403	26.921	25.769	24.985	25.889	25.643
3 do pod 5 ha	70.875	65.713	66.151	60.145	58.127	56.284	52.891
5 do pod 10 ha	155.278	145.170	139.239	134.180	122.842	120.317	113.081
10 do pod 15 ha	82.872	85.031	76.638	71.078	69.650	66.154	64.634
15 do pod 20 ha	38.191	45.230	41.504	45.387	39.841	40.850	42.864
20 do pod 30 ha	29.927	39.233	40.452	45.228	45.939	47.318	50.454
30 do pod 50 ha	13.805	20.660	26.345	32.945	34.250	38.955	45.169
50 do pod 100 ha	6.361	9.647	13.841	19.266	23.978	26.339	31.710
100 ha ali več	31.933	29.647	33.558	34.021	32.772	33.919	33.359

Vir: SURS 2017.

Tabela 4.3 potrjuje zmanjšanje števila kmetijskih gospodarstev v Sloveniji in spremembe v velikostni strukturi kmetijske površine v uporabi na kmetijsko gospodarstvo. Zmanjšano število je opazno za majhna kmetijska gospodarstva (brez kmetijske zemlje in v velikosti do treh hektarjev) in posebej za srednje velika kmetijska gospodarstva med 3 in 10 ha kmetijske zemlje v uporabi ter tudi med 10 in 15 ha površine kmetijske zemlje v uporabi. Povečanje števila je opazno za kmetijska gospodarstva, ki so večja od 15 ha kmetijske površine v uporabi.

Spremembe so še opaznejše v površinah kmetijske zemlje v uporabi, ki jo obdeluje posamezna velikostna struktura kmetijskih gospodarstev. Zmanjšanje kmetijskih površin v uporabi je za kmetijska gospodarstva v velikosti do vključno 15 ha in povečanje velja za velikostne skupine nad 15 ha. Posebej viden je upad kmetijskih površin v uporabi za srednje velikostne razrede kmetijskih gospodarstev med 3 in 10 ha kakor tudi za velikosti do 15 ha kmetijske zemlje v uporabi na kmetijsko gospodarstvo. Največji porast kmetijskih površin v uporabi je za velikostne razrede kmetijskih gospodarstev med 20 in 100 ha, kakor tudi med 15 in 20 ha in delno nad 100 ha.

Po ekonomski velikosti se število kmetijskih gospodarstev v Sloveniji zmanjšuje zaradi zmanjševanja števila kmetijskih gospodarstev, ki so manjša od 4.000 evrov (tabela 4.4). Na drugi strani se število kmetijskih gospodarstev posebej povečuje za velikostni razred nad 25.000 evrov. Z izjemo dveh najmanjših velikostnih razredov manj kot 4.000 evrov se ekonomska velikost kmetijskih gospodarstev povečuje. Nadalje se – z izjemo kmetijskih gospodarstev, večjih od 50.000 evrov – kmetijska zemljišča v uporabi zmanjšujejo. Poleg opuščanja obdelave in zaraščanja kmetijskih zemljišč so lahko razlogi za zmanjševanje kmetijskih zemljišč v uporabi tudi drugi, na primer širjenje mest in vasi na nekdanja kmetijska zemljišča, izgradnja cestne (na primer avtocestni križ) in druge infrastrukture. Podobno kot pri kmetijskih zemljiščih v uporabi se – z izjemo kmetijskih gospodarstev, večjih od 50.000 evrov – število glav velike živine zmanjšuje.

Zmanjševanje PDM na kmetijskih gospodarstvih ni linearno. Med letoma 2007 in 2010 je opazno zmanjšanje PDM za ekonomske velikostne razrede kmetijskih gospodarstev do 25.000 evrov. Med letoma 2010 in 2013 je – z izjemo ekonomskih velikostnih razredov do 4.000 evrov in delno za velikostni razred med 8.000 in 15.000 evrov – za druge ekonomske ve-

likostne razrede opazno povečanje PDM na kmetijskih gospodarstvih v Sloveniji.

Tabela 4.4: Kmetijska gospodarstva po ekonomskih razredih velikosti

Velikostni razred ekonomske velikosti	Število kmetijskih gospodarstev	Ekonomska velikost (v 1.000 EUR)	Kmetijska zemljišča v uporabi (v ha)	Število glav velike živine (GVŽ)	Polnovredne delovne moči (PDM)
2007					
Skupaj	75.340	884.996	488.774	433.382	83.950
manj kot 2.000 EUR	16.969	20.279	27.704	5.706	9.397
od 2.000 do manj kot 4.000 EUR	16.851	48.903	51.220	22.268	13.785
od 4.000 do manj kot 8.000 EUR	18.447	105.721	94.141	60.715	20.480
od 8.000 do manj kot 15.000 EUR	11.051	119.612	85.811	72.987	15.383
od 15.000 do manj kot 25.000 EUR	5.366	102.859	61.964	59.866	9.088
od 25.000 do manj kot 50.000 EUR	4.296	149.911	73.064	84.284	8.182
od 50.000 do manj kot 100.000 EUR	1.634	109.404	46.909	59.230	3.854
100.000 EUR ali več	724	228.306	47.961	68.328	3.783
2010					
Skupaj	74.646	913.194	474.432	421.553	77.012
manj kot 2.000 EUR	15.691	18.970	22.942	5.112	7.404
od 2.000 do manj kot 4.000 EUR	17.650	51.757	49.103	21.538	12.753
od 4.000 do manj kot 8.000 EUR	18.120	103.055	85.235	55.140	17.593
od 8.000 do manj kot 15.000 EUR	10.648	114.507	80.072	66.241	13.193
od 15.000 do manj kot 25.000 EUR	4.996	96.202	53.654	51.188	7.634

Velikostni razred ekonomske velikosti	Število kmetijskih gospodarstev	Ekonomska velikost (v 1.000 EUR)	Kmetijska zemljišča v uporabi (v ha)	Število glav velike živine (GVŽ)	Polnovredne delovne moči (PDM)
od 25.000 do manj kot 50.000 EUR	4463	156.163	68.502	76.792	8.337
od 50.000 do manj kot 100.000 EUR	2.170	147.273	54.852	70.410	4.957
100.000 EUR ali več	908	225.267	60.071	75.131	5.143
2013					
Skupaj	72.377	1.009.230	477.023	399.349	82.746
manj kot 2.000 EUR	12.202	15.125	16.771	3.371	6.136
od 2.000 do manj kot 4.000 EUR	15.372	44.778	37.177	14.060	11.959
od 4.000 do manj kot 8.000 EUR	19.284	111.052	81.659	48.531	21.153
od 8.000 do manj kot 15.000 EUR	11.434	124.360	80.731	586.93	15.341
od 15.000 do manj kot 25.000 EUR	5.850	111.972	61.073	50.997	8.964
od 25.000 do manj kot 50.000 EUR	4.702	164.859	69.658	72.227	8.787
od 50.000 do manj kot 100.000 EUR	2.408	165.489	59.598	69.779	5.318
100.000 EUR ali več	1.126	271.595	70.355	81.691	5.087

Vir: SURS 2017.

6. Delovna sila v kmetijstvu

Za delovno silo v kmetijstvu so značilni migracijski tokovi znotraj nacionalnega gospodarstva (industrijske in storitvene dejavnosti), zaradi brezposelnosti in upokojevanja (Bojnec in Dries 2005) ter v tujino. Največ delovne sile, neposredno zaposlene na kmetijah, je na Poljskem (1,9 milijona letnih delovnih ekvivalentov) in v Romuniji (1,6 milijona letnih delovnih ekvivalentov) (Eurostat 2017). Obe omenjeni državi sta novi članici Evropske unije iz srednje in vzhodne Evrope. Med starimi članicami Evropske unije je število letnih delovnih ekvivalentov največje za Italijo (0,82 milijona),

Španijo (0,81 milijona), Francijo (0,72 milijona), Nemčijo (0,52 milijona) in Grčijo (0,46 milijona). Slovenija je z 82.500 letnih delovnih ekvivalentov na 18. mestu med državami EU-28. Z manj zaposlenimi v kmetijstvu so še Belgija, Danska, Estonija, Ciper, Latvija (za malenkost manj kot Slovenija), Luksemburg, Malta, Slovaška, Finska in Švedska. Ker so nekatere od teh držav po kmetijskih površinah v uporabi in po številu enot živine precej večje, to kaže, da je slovensko kmetijstvo relativno delovno intenzivnejše in glede na obstoječe strukturne in dane geografske pogoje manj produktivno. Zato ima večjo vlogo pri zaposlovanju v kmetijstvu in pri poseljenosti na podeželju.

Glede na velikost kmetij, organizacijsko obliko kmetije in na prevladujočo usmeritev v proizvodnji oz. tip kmetovanja se praviloma razlikuje tudi vrsta delovne sile, ki je angažirana pri delu v kmetijstvu. Več kot tri četrtine delovne sile v kmetijstvu v državah EU-28 predstavlja lastno delo družine na kmetiji. Temu sledi redna zaposlitev dela nedružinskih članov (več kot 15 %) in neredna zaposlitev nedružinskih članov (okrog 8 %) (Eurostat 2017). Ob Poljski je Slovenija na vrhu držav EU-28, kjer večino delovne sile v kmetijstvu predstavlja lastna delovna sile družine na kmetiji. Podobno velja tudi za druge države EU-28, ki imajo manjšo velikostno sestavo kmetij, na primer Hrvaška, Irska, Romunija, Malta in Grčija. Na drugi strani so države EU-28 z največjimi kmetijami oz. kmetijskimi podjetji in podobnimi organizacijami, ki v večji meri uporabljajo redno zaposleno nedružinsko delovno silo, na primer Češka, Slovaška, Francija in Estonija. Delež neredno zaposlene nedružinske delovne sile v nobeni od držav EU-28 ne presega 20 % in je med največjimi v Španiji, na Nizozemskem in v Italiji. Pomembno vlogo pri tem igrajo sezonska dela v času setve in žetve ter druga občasna priložnostna dela, ki so poznana tudi v slovenskem kmetijstvu.

V Sloveniji se vložek dela na kmetijskih gospodarstvih, izražen v PDM, zmanjšuje zlasti zaradi zmanjševanja družinske delovne sile, in sicer gospodarjev-upraviteljev in drugih članov gospodinjstev, ki živijo na družinski kmetiji (tabela 4.5). Zmanjšujejo se tudi število redno zaposlenih v kmetijskih podjetjih in zadrugah ter strojne storitve na družinskih kmetijah. Ciklično tendenčno zmanjševanje je opazno za sezonsko in priložnostno delo na družinskih kmetijah. Povečano število, ki pa je med manjšimi v velikostni strukturi, je opazno za redno zaposlene na družinskih kmetijah, za sezonsko in priložnostno delo v kmetijskih podjetjih in zadrugah ter za strojne storitve v kmetijskih podjetjih in zadrugah.

Tabela 4.5: Vložek dela na kmetijskih gospodarstvih (v PDM) po izvoru delovne sile v Sloveniji

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
Izvor delovne sile – skupaj	107.809	95.605	95.263	83.950	77.012	82.746	79.967
Družinska delovna sila – gospodar-upravitelj	44.690	38.763	40.912	36.816	34.645	38.866	36.609
Družinska delovna sila – drugi člani gospodinj- stev, ki živijo na družinski kmetiji	55.028	48.978	45.846	40.581	34.037	38.420	36.978
Redno zaposleni – na družinskih kmetijah	156	167	221	175	225	246	359
Redno zaposleni – v kmetijskih podjetjih in zadrugah	4.032	3.104	3.124	2.445	2.610	1.942	2.078
Sezonsko in priložnostno delo – na družinskih kmetijah	3.622	4.081	4.558	3.253	4.686	2.658	3.255
Sezonsko in priložnostno delo – v kmetijskih podjetjih in zadrugah	...	273	315	449	573	389	494
Strojne storitve – na družinskih kmetijah	281	233	277	222	227	210	177
Strojne storitve – v kmetij- skih podjetjih in zadrugah	...	6	10	9	10	15	17

Vir: SURS 2017.

Primerjava tabel 4.5 in 4.6 pokaže razlike v vložku dela na kmetijskih gospodarstvih, ki je izraženo v PDM in v številu oseb. Večje število oseb glede na PDM kaže na to, da je sodelujoče število oseb pri delih na kmetijskih gospodarstvih večje, kot če se delo izrazi v PDM, kar pomeni, da številni med njimi niso polno zaposleni v kmetijstvu in na kmetijskem gospodarstvu. Splošne tendence in struktura števila oseb glede vložnega dela na kmetijskih gospodarstvih (tabela 4.6) pa ostajajo podobne kot pri PDM (tabela 4.5). Večina vložnega dela na kmetijskih gospodarstvih v Sloveniji je družinska delovna sila, in sicer gospodar oz. upravitelj ter drugi člani gospodinjstev, ki živijo na družinski kmetiji. Delež družinske delovne sile (ene in druge) se zmanjšuje. Nova tendenca je porast redno zaposlenih na družinskih kmetijah in povečana pomembnost sezonskega ter priložnostnega dela v kmetijskih podjetjih in zadrugah. Na drugi strani pa se zmanjšuje število oseb, ki so redno zaposlene v kmetijskih podjetjih in zadrugah.

Tabela 4.6: Vložek dela na kmetijskih gospodarstvih v PDM po izvoru delovne sile (število oseb)

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
Družinska delovna sila – gospodar-upravitelj	86.336	77.037	77.042	75.209	74.425	72.176	69.671
Družinska delovna sila – drugi člani gospodarstev, ki živijo na družinski kmetiji	166.192	130.706	126.975	122.286	130.820	125.822	123.498
Redno zaposleni – na družinskih kmetijah	197	268	283	247	352	354	544
Redno zaposleni – v kmetijskih podjetjih in zadrukah	4.058	3.234	3.271	2.853	2.896	2.279	2.322
Sezonsko in priložnostno delo – na družinskih kmetijah	-	-	-	-	-	-	-
Sezonsko in priložnostno delo – v kmetijskih podjetjih in zadrukah	...	998	1.195	1.664	2.698	2.987	3.036
Strojne storitve – na družinskih kmetijah	-	-	-	-	-	-	-
Strojne storitve – v kmetijskih podjetjih in zadrukah	-	-	-	-	-	-	-

Vir: SURS 2017.

Družinska delovna sila – gospodar-upravitelj in drugi družinski člani – se zmanjšuje po spolu in po dveh kohezijski regijah v Sloveniji (tabela 4.7). Povprečna starost gospodarja-upravitelja je na podobni ravni, ki je 57 let. Ta je podobna ali nekoliko nižja v vzhodni kot v zahodni slovenski kohezijski regiji. Povprečna starost moških gospodarjev-upraviteljev je nekoliko nižja kot žensk, kar velja za vzhodno in zahodno kohezijsko regijo. Drugi družinski člani so v povprečju mlajši kot gospodarji-upravitelji. Število drugih družinskih članov se je zmanjšalo in njihova povprečna starost se je zvišala, zlasti v zadnjih letih. Število drugih družinskih članov se je bolj zmanjšalo v vzhodni kot pa v zahodni kohezijski regiji. Povprečna starost drugih družinskih članov je podobna med vzhodno in zahodno kohezijsko regijo. Kljub povečanju povprečne starosti moških – drugih družinskih članov ostaja ta precej nižja kot pri ženskah, katerih povprečna starost se prav tako povišuje. Gibanja v povprečni starosti drugih družinskih članov so podobna za vzhodno in zahodno kohezijsko regijo. Razlike so v

Tabela 4.7: Delovno aktivni družinski člani na družinski kmetiji po spolu in kohezijski regiji v Sloveniji

	2000		2003		2005		2007		2010		2013		2016	
	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost
Gospodar-upravitelj														
Skupaj														
Slovenija	86.336	57	77.037	57	77.042	57	75.209	58	74.425	57	72.176	56	69.671	57
Vzhodna	61.625	56	54.699	57	54.830	57	53.578	58	52.508	57	50.447	56	49.292	57
Zahodna	24.711	58	22.338	58	22.212	58	21.631	59	21.917	58	21.730	56	20.379	58
Moški														
Slovenija	63.013	55	57.747	56	56.853	56	55.446	57	54.125	56	55.730	55	55.575	56
Vzhodna	43.658	55	39.878	56	39.016	56	38.169	56	36.880	56	37.476	55	38.530	56
Zahodna	19.355	57	17.869	57	17.837	57	17.277	58	17.245	57	18.253	56	17.045	57
Ženske														
Slovenija	23.323	60	19.290	61	20.189	61	19.763	61	20.300	60	16.447	58	14.096	59
Vzhodna	17.967	60	14.821	60	15.813	60	15.409	61	15.628	60	12.970	58	10.762	58
Zahodna	5.356	62	4.469	63	4.375	62	4.355	63	4.672	61	3.476	60	3.334	61

2000		2003		2005		2007		2010		2013		2016	
Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost	Število	Starost
Drugi družinski člani													
Skupaj													
Slovenija	-	130.706	43	126.976	42	12.2286	43	130.820	43	125.822	43	123.498	46
Vzhodna	-	93.183	42	89.634	42	86.899	43	91.881	42	88.574	43	86.909	46
Zahodna	-	37.523	43	37.341	43	35.387	43	38.939	43	37.248	44	36.589	46
Moški													
Slovenija	-	53.246	38	52.798	37	51.011	38	56.784	38	53.657	39	53.511	42
Vzhodna	-	38.663	38	38.029	37	36.501	38	40.282	38	38.495	39	38.021	42
Zahodna	-	14.583	36	14.770	36	14.510	37	16.502	38	15.162	38	1.5490	42
Ženske													
Slovenija	-	77.460	46	74.177	46	71.275	47	74.036	46	72.165	47	69.988	49
Vzhodna	-	54.521	46	51.606	46	50.398	47	51.599	46	50.079	46	48.889	49
Zahodna	-	22.940	47	22.572	47	20.877	47	22.437	47	22.086	47	21.099	50

Opomba: Število oseb in povprečna starost
Vir: SURS 2017.

gibanju števila drugih družinski članov. V vzhodni kohezijski regiji se je število moških zmanjšalo, medtem ko se je v zahodni kohezijski regiji povečalo. Število žensk kot drugih družinskih članov se je zmanjšalo v vzhodni in zahodni kohezijski regiji.

7. Spreminjanje kmetijskih zemljišč v uporabi

Celotna velikost kmetijske zemlje v uporabi je odvisna od velikosti države in njenih geografsko-klimatskih značilnosti. Med državami EU-28 je največ zemlje v uporabi v Franciji (27,7 milijona ha), v Španiji (23,3 milijona ha), v Veliki Britaniji (17,1 milijona ha), v Nemčiji (16,7 milijona ha), na Poljskem (14,4 milijona ha), v Romuniji (13,1 milijona ha) in v Italiji (12,1 milijona ha). Slovenija se uvršča na 25. mesto (Eurostat 2017). Za njo so le Luksemburg, Ciper in Malta.

Kot je razvidno iz tabele 4.8, se kmetijska zemljišča v uporabi v Sloveniji iz leta v leto spreminjajo s tendenco njihovega zmanjševanja. To velja tako za prevladujoče družinske kmetije kot tudi za kmetijska podjetja.

Tabela 4.8: Kmetijska zemljišča v uporabi v Sloveniji (v ha)

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
Kmetijska gospodarstva	485.879	486.473	485.432	488.774	474.432	477.023	479.589
..Kmetijska podjetja	29.664	26.895	25.447	25.593	26.581	26.077	25.528
..Družinske kmetije	456.215	459.578	459.986	463.182	447.851	450.946	454.060

Vir: SURS 2017.

8. Spreminjanje števila živine in kmetijska gospodarstva z živino

Med državami EU-28 je največ enot živine v Franciji (21,9 milijona), v Nemčiji (18,4 milijona), v Španiji (14,5 milijona), v Veliki Britaniji (13,3 milijona), v Italiji (9,4 milijona), na Poljskem (9,2 milijona), na Nizozemskem (6,6 milijona) in na Irskem (5,9 milijona). Slovenija je s 488 tisoč enotami živine na 23. mestu. Za njo so Estonija, Ciper, Luksemburg, Malta in z nekoliko manjšim številom živine kot Slovenija tudi Latvija (Eurostat 2017).

Podobno kot se je razrahljala tradicionalna povezanost med družinskim lastništvom kmetijske zemlje in njeno obdelavo z lastnim delom na

družinski kmetiji, se je zmanjšal tudi delež reje živine na družinskih kmetijah. V letu 2016 se je v Sloveniji z živinorejo ukvarjalo okrog 80 % kmetijskih gospodarstev: okrog 54 % kmetijskih gospodarstev je redilo perutnino, 47 % govedo, 32 % prašiče, 9 % ovce, 8 % konje in 7 % koze. Zanimivo je, da se je število kmečkih gospodarstev s kravami zmanjšalo bolj – v letu 2016 je le nekaj več kot 35 % kmetijskih gospodarstev – kot to velja za govedo (SURs 2017).

Tabela 4.9: Število kmetijskih gospodarstev in število živine po kohezijskih regijah v Sloveniji

	Število kmetijskih gospodarstev				Število živali			
	2007	2010	2013	2016	2007	2010	2013	2016
Slovenija								
Število glav velike živine (GVŽ)	63.551	58.648	57.749	55.782	433.382	421.553	399.349	418.684
Govedo	40.842	36.119	34.087	32.805	472.363	472.333	462.066	486.014
Prašiči	31.690	26.441	23.700	22.649	544.405	382031	287498	273.359
Perutnina	39.786	36.240	36.657	37.840	5.364.220	4.900.990	4.858.025	6.222.661
Konji	5.081	5.948	6.029	5.766	19.623	22.673	21.832	194.53
Ovce	5.923	6.181	6.243	6.150	135.887	137.737	130.657	134.929
Koze	4.133	4.214	4.022	4.598	34.593	34.864	34.542	38.564
Vzhodna Slovenija								
Število glav velike živine (GVŽ)	46.133	42.570	41.307	40.550	310.017	295.773	277.048	294.535
Govedo	27.733	24.675	23.136	22.865	322.747	320.960	313.997	338.114
Prašiči	29.456	24.366	21.895	20.938	485.819	327.049	244.881	235.328
Perutnina	29.616	27.159	26.600	28.108	4.583.709	4.087.141	3.851.768	5.02.1597
Konji	3.354	3.875	3.960	3.508	12.680	14.530	13.974	11.482
Ovce	4.370	4.613	4.564	4.533	94.304	95.336	89.089	90.607
Koze	2.401	2.607	2.241	2.857	17.008	19.388	18.381	21.399

	Število kmetijskih gospodarstev				Število živali			
	2007	2010	2013	2016	2007	2010	2013	2016
Zahodna Slovenija								
Število glav velike živine (GVŽ)	17.418	16.078	16.442	15.232	123.366	125.779	122.301	124.150
Govedo	13.109	11.444	10.952	9.940	149.615	151.373	148.069	147.900
Prašiči	2.234	2.075	1.804	1.711	58.586	54.982	42.617	38.030
Perutnina	10.170	9.081	10.057	9.732	780.511	813.849	1.006.257	1.201.064
Konji	1.727	2.073	2.069	2.258	6.943	8.143	7.858	7.971
Ovce	1.553	1.568	1.679	1.616	41.583	42.401	41.567	44.322
Koze	1.732	1.607	1.781	1.741	17.585	15.476	16.161	17.165

Vir: SURS 2017.

Medtem ko se število kmetijskih gospodarstev in število glav velike živine zmanjšuje, obstajajo razlike v spreminjanju strukture živine (tabela 4.9). Padec števila kmetijskih gospodarstev in števila živine je zlasti opazen pri prašičih, pri kozah pa je opazen porast. Pri govedu in perutnini se je zmanjšalo število gospodarstev in povečalo število živali. Pri konjih in ovcah se je povečalo število gospodarstev in delno zmanjšalo število živali. Večji del slovenske živinoreje je v vzhodni kohezijski regiji v Sloveniji, kjer so smeri razvoja števila kmetijskih gospodarstev in števila živali dokaj podobne strukturi in gibanjem, ki veljajo za celotno Slovenijo. Z manjšimi izjemami so strukture živali in njihove tendence podobne tudi v slovenski zahodni kohezijski regiji. Med izjemami v tej regiji je zmanjšanje števila goveda in povečanje števila konj in ovc.

Posebej zanimiv je primer števila krav molznic in njihovega števila na kmečko gospodarstvo. Krave molznice so imele včasih na slovenskih družinskih kmetijah pomembno vlogo kot vir doma pridelane hrane za kmečko gospodarstvo (mleko in pozneje meso telet oz. goveda), kot vir denarnega dohodka od prodaje mleka in goveda prek tržnih kanalov ter kot pomoč pri določenih fizičnih delih na kmetiji. Če je v preteklosti veljalo pravilo, da ima slovenska družinska kmetija vsaj eno kravo za prehrano z mlekom in morebitno pomoč pri delu, kot je bilo na primer oranje pred uvedbo traktorjev in sodobne kmetijske mehanizacije, je sodoben razvoj šel v smeri, da je večina kmetijskih gospodarstev opustila rejo krav molznic in lastno proizvodnjo mleka. Na primer, v letu 2000 je imelo krave molznice 28.588 kmečkih gospodarstev, medtem ko jih je bilo v letu 2016

le še 9.572 (tabela 4.10). Največji upad kmečkih gospodarstev pri reji krav molznic je za manjše črede, posebno z eno do dvema kravama, sledijo črede s tremi do štirimi kravami, s petimi do devetimi kravami in z desetimi do štirinajstimi kravami. Število kmečkih gospodarstev s petnajstimi ali več kravami pa se je povečalo. To kaže na občutne strukturne spremembe v tradicionalni kmečki ekonomiji, ki je bila ne glede na velikost kmetije močno vezana na pridelavo mleka. Zaradi uvedbe zahtevnejših in zaostrenejših standardov kakovosti pri odkupu in prodaji mleka ter mlečnih izdelkih je postala reja mleka na manjših kmetijah nekonkurenčna, kar je posledično vodilo v opuščanje reje krav molznic na manjših kmetijah in v občutno zmanjšanje števila kmetijskih gospodarstev s kravami molznicami. Na drugi strani pa je bilo opazno povečanje koncentracije z večjim številom krav molznic na manjšem številu kmečkih gospodarstev, njihova specializacija in komercializacija v mlečno proizvodnjo na večjih kmetijah. Prelom med zmanjševanjem in povečevanjem števila gospodarstev pri reji krav molznic nastopi pri 15 kravah, kar vodi do popolnoma nove strukture v reji krav molznic in prodaji mleka s slovenskih kmetij.

Tabela 4.10: Število kmetijskih gospodarstev in velikostni razredi števila krav molznic v Sloveniji

Velikostni razred krav molznic	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
SKUPAJ	28.588	17.189	19.711	19.196	10.953	9.770	9.572
1– 2	12.970	4.759	7.927	8.044	3.454	3.037	2.842
3–4	5.906	3.361	3.457	3.535	1.298	1.028	1.144
5–9	5.973	4.709	4.256	3.702	2.412	2.103	1.754
10–14	2.187	2.170	1.803	1.772	1.454	1.323	1.277
15–19	822	1.015	926	908	891	848	970
20–29	520	789	867	759	822	757	810
30–49	161	293	354	365	450	463	512
50–99	37	83	108	104	159	189	228
100 in več	12	11	13	8	13	22	35

Vir: SURS 2017.

9. Pretežni namen kmetijske pridelave na družinskih kmetijah

Zelo opazna je sprememba v pretežnem namenu kmetijske pridelave družinskih kmetij v Sloveniji z »za lastno porabo« na »za prodajo« (tabela 4.11). Čeprav velik delež manjših družinskih kmetij v večji meri prideluje za lastno porabo, večje kmetije, ki uporabljajo večino kmetijskih zemljišč, pridelujejo za prodajo. To spet potrjuje strukturne spremembe znotraj družinskih kmetij, katerih število se zmanjšuje, vendar se hkrati povečuje število družinskih kmetij, ki v pretežni meri pridelujejo za prodajo na trgu. Zaradi vse večje komercializacije družinskih kmetij je prodaja za trg s treh četrтин kmetijskih zemljišč v uporabi v Sloveniji.

Tabela 4.11: Pretežni namen kmetijske pridelave družinskih kmetij v Sloveniji

	2005	2007	2010	2013	2016
Število kmetijskih gospodarstev					
Za lastno porabo	52.767	45.574	44.426	42.976	40.149
Za prodajo	24.274	29.635	29.999	29.200	29.523
Kmetijska zemljišča v uporabi (ha)					
Za lastno porabo	207.106	158.257	127.564	127.822	115.819
Za prodajo	252.880	304.925	320.286	323.124	338.242

Vir: SURS 2017.

10. Integriranje dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji

Integriranje dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji je močno povezano in odvisno od prodaje kmetijskih proizvodov s kmetije, od zaposlitev v nekmetijskih dejavnostih in od subvencij, ki so povečevale neto dohodek kmetije. Slovenija se poleg Luksemburga, Češke, Finske in Švedske uvršča med države z največjimi subvencijami v neto dohodku kmetije, ki presega 150 % neto dohodka kmetije (OECD 2016).

Slovenske družinske kmetije, ki so relativno majhne, so v povprečju visoko subvencionirane. Bojnec in Latruffe (2013) sta ugotovila, da je bila pred vstopom Slovenije v Evropsko unijo in po njem tehnična učinkovitost slovenskih kmetij pozitivno povezana z velikostjo kmetije. Majhne kmetije so tehnično manj učinkovite, so pa bolj alokativno učinkovite in dobičkonosne. Obstoj majhnih kmetij bi lahko bil povezan s subvencijami, ki

so negativno povezane s tehnično učinkovitostjo, toda pozitivno z njihovo dobičkonosnostjo. Zmanjšanje števila srednjih kmetij po vstopu Slovenije v Evropsko unijo bi lahko pojasnili z dejstvom, da srednje kmetije vključujejo vse pomanjkljivosti glede obnašanja: so premajhne, da bi bile ekonomsko učinkovite, toda prevelike, da bi bile dobičkonosne.

Družinske kmetije še zmeraj v večji meri delujejo z zaposlovanjem lastne delovne sile, medtem ko podjetja in korporacije v glavnem delujejo na zaposlovanju delovne sile izven kmetije oz. korporativnega podjetja. Čeprav so tako družinske kmetije kot korporacije močno odvisne od subvencij, večji delež subvencij konča v velikih družinskih kmetijah in predvsem v velikih korporacijah, ki imajo poleg večjega deleža kmetijske zemlje v uporabi in večjega števila živine, na kar so vezana direktna plačila, tudi večje človeške in druge vire ter znanja, da se uspešno prijavijo in pridobijo javna sredstva oz. različne možne subvencije.

11. Statistično spremljanje integriranja dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji

Za statistična spremljanja integriranja dohodkov v sodobni kmečki ekonomija je pomembna EU-tipologija kmečkega gospodarstva, ki jo uporablja uradna statistika za tekoče statistične podatke, popise kmečkih gospodarstev (angl. Farm Structure Survey, FSS) in za spremljanje računovodskih podatkov za vzorec kmetij (angl. Farm Accountancy Data Network – FADN). Kljub neenotnim teoretičnim pogledom in posameznim nerešenim vsebinskim vprašanjem glede integriranja dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji je za potrebe statističnih spremljanj definirano kmečko gospodarstvo ali tipologija kmetije kot enotna klasifikacija kmečkih gospodarstev v Evropski uniji (Eurostat 2017). EU-tipologija za FADN-podatke in statistične podatke vključuje klasifikacijsko spremenljivko druge pridobitne dejavnosti (angl. *other gainful activities*, OGA), ki so direktno povezane s kmečkim gospodarstvom.

FSS pluriaktivnost opredeljuje kot koncept, ki se nanaša na gospodarja-upravitelja kmetije z obstojem dopolnilne dejavnosti na kmetiji, ki ni dejavnost, povezana z delom v kmetijstvu, ki se izvaja za plačila, kot so zunanja zaposlitev in ustanovitev turističnih dejavnosti. Leta 2005 je bilo 36 % gospodarjev-upravljalcev družinskih kmetij v državah EU-27 vključenih v pluriaktivnost, kar je bolj posebnost malih kmetij (Barthomeuf 2008; Eurostat 2017).

Tabela 4.12: Število družinskih kmetij z dopolnilno dejavnostjo na družinskih kmetijah

	2000	2003	2005	2007	2010	2013	2016
Dopolnilne dejavnosti – skupaj	3.987	2.867	3.146	3.116	12.517	11.676	12.486
Predelava mesa	221	101	189	68	155	337	257
Predelava mleka	247	115	185	129	242	241	264
Predelava sadja in zelenjave	394	354	390	525	502	342	403
Druge dejavnosti, povezane s predelavo hrane	172	104	200	219	1637	1135	623
Predelava lesa	699	508	449	398	513	520	415
Opravljanje storitev s kmetijsko mehanizacijo za druge	750	905	796	689	310	262	243
Turizem na kmetijskem gospodarstvu	692	675	628	655	642	726	665
Domača obrt (ročno delo)	268	130	171	165	167	181	153
Ribogojstvo	75	13	13	z	28	61	20
Gozdarske storitve	200	98	300	360	173	239	153
Gozdarstvo in trgovina z lesom (prodaja lesnih izdelkov)	104	26	80	28	9078	8705	9809
Komunalne storitve (javne gospodarske službe)	330	149	297	491	328	391	626
Proizvodnja in trženje energije iz obnovljivih energetskega virov	...	38	79	58	78	96	167
Drugo	...	17	16	174	407	81	303

Vir: SURS 2017.

FSS diverzifikacijo dejavnosti kmetije opredeljuje kot koncept, povezan s kmetijskim gospodarstvom, z ustvarjanjem kakršnekoli pridobitne dejavnosti, ki ne zajema kmetijskega dela, temveč je neposredno povezana s kmetijskim gospodarstvom. Leta 2005 je bilo v državah EU-27 12 % kmetijskih gospodarstev ali kmetij, ki so se ukvarjale z diverzifikacijsko dejavnostjo kmetije, kar je odvisno od velikosti kmetijskega gospodarstva in vrste kmetovanja. Diverzifikacijska dejavnost je bolj razširjena na velikih kmetijah. Predelava kmetijskih proizvodov je najbolj razširjena dejavnost diverzifikacije, in sicer na 55,8 % kmetijskih gospodarstev v državah članicah EU-27, na primer v Italiji na 84,0 % kmetijskih gospodarstev in na Madžarskem na 62,7 % kmetijskih gospodarstev. Poleg tega je 7,1 % kmetijskih gospodarstev z diverzifikacijsko dejavnostjo v državah članicah EU-27 to razvijalo v turizmu, na primer v Avstriji 35 % kmetijskih gospo-

odarstev, na Švedskem 22,8 % kmetijskih gospodarstev in v Sloveniji 20,0 % kmetijskih gospodarstev (Barthomeuf 2008; Eurostat 2017).

V letu 2016 je bilo v Sloveniji 12.486 družinskih kmetij z dopolnilno ali drugo pridobitno dejavnostjo na družinskih kmetijah (tabela 4.12). Kljub zmanjševanju števila družinskih kmetij se je njihovo število z dopolnilno dejavnostjo v zadnjih letih precej povečalo. Največ družinskih kmetij z dopolnilno dejavnostjo je bilo vključenih v gozdarstvo oz. v prodajo lesnih proizvodov. Na slovenskih družinskih kmetijah so bile pomembne tudi druge dopolnilne dejavnosti, povezane s predelavo hrane, s turizmom na kmetijskem gospodarstvu, s predelavo lesa, s komunalnimi storitvami, s predelavo sadja in zelenjave, s predelavo mesa, s predelavo mleka, s kmetijskimi in gozdarskimi storitvami za druge, z obrtjo, s proizvodnjo obnovljive energije, z ribogojstvom in z drugimi pridobitnimi dejavnostmi na družinskih kmetijah.

12. Subvencije in državni transferji pri integriranju dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji

Reforme skupne kmetijske politike v Evropski uniji so spremenile vsebine in ukrepe kmetijskih subvencij, saj so neposredna plačila po površini ali na glavo živine nevezana na obseg proizvodnje. Državne subvencije so postale pomemben element prihodkov kmetij in kmetijskih gospodarstev v državah članicah Evropske unije (European Commission 2015). Na primer, v letu 2014 je bila odstotna ocena podpore pridelovalcev (angl. *Producer Subsidy Equivalent*), ki predstavlja transferje politik za kmetijske proizvajalce, izražena kot delež bruto prejemkov kmetij, 18,1 % za države EU-28, 49,5 % za Japonsko in 60,2 % za Norveško (OECD 2016). Razvoj kmetijskih gospodarstev in kmetijstva ter raznolikost dohodkov kmetijskih gospodarstev sta pomembno povezana s subvencijami pri integriranju dohodkov kmečkih gospodarstev in s subvencijami za prestrukturiranje ter diverzifikacijo dejavnosti kmečkih gospodarstev in za naložbe v razvoj na podeželju.

Delež nekmetijskih dohodkov v celotnem dohodku kmečkih gospodarstev se je povečeval v razvitih državah in znaša okrog ali več kot 75 % na Švedskem in Finskem. Tudi v Veliki Britaniji, na Irskem in Danskem je delež večji kot 50 %. Približno toliko znaša tudi na Madžarskem konec 90. let prejšnjega stoletja (Eurostat 2017).

Kmetijske subvencije in subvencije za razvoj podeželja v Sloveniji predstavljajo približno enak delež celotnega prihodka kmetij kot tisti del, ki ga kmetijska gospodarstva dosežejo s prodajo kmetijskih proizvodov (Bojnec in Fertó 2017). Razvoj kmečkih gospodarstev in njihova življenjska raven sta tako pomembno odvisna od diverzifikacije dohodkov kmečkih gospodarstev, ki jih dosegajo z dohodki izven kmetijstva in subvencij, ki so povezane z reformami kmetijske politike in politike razvoja podeželja ter s strukturno-kohezijskimi sredstvi, namenjenimi za uravnoteženejši regionalni razvoj. Med dohodki izven kmetijske dejavnosti pa so predvsem pomembni nekmetijske dopolnilne dejavnosti na kmečkem gospodarstvu in nekmetijske zaposlitve ter s tem povezani dohodki na kmečkem gospodarstvu in izven njega. Subvencije naj bi v večji meri prispevale k pozitivnim eksternalijam oz. pozitivnim učinkom za družbo z večfunkcionalnostjo kmečkega gospodarstva in kmetijstva ter trajnostno naravnanim razvojem podeželja, in sicer z različnimi proizvodi in storitvami, povezanimi s kulturno krajino in zgodovinsko dediščino na vaseh ter na podeželju, z boljšo kakovostjo kmetijskega in življenjskega okolja (zemlja, zrak in voda), večjo urejenostjo in obdelanimi kmetijskimi površinami v podeželski pokrajini in z biodiverzitetjo. Dolgoročni trajnostni razvoj kmetijstva in podeželja se osredotoča na ekonomske, socialne in okoljske vidike dolgoročnega razvoja, pri čemer lahko vključuje še druge vidike trajnostnega upravljanja, na primer povezanost s kulturno-zgodovinskimi dogodki in z danostmi v podeželskem okolju, ki pa se lahko financirajo še iz drugih zasebnih in javnih virov.

Sklep

Iz prispevka izhaja pomanjkanje teoretičnih in strokovnih spoznanj pri raziskovanju integriranja dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji. Zaradi večje razpložljivosti podatkov se to pogosto osredotoča na raziskovanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji. Zato so ključnega pomena opredelitev in definiranje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji ter učinki, ki so s tem povezani. Gre za interdisciplinarna raziskovalna vprašanja, ki so prepletana z ekonomijo, agrarno ekonomiko, s podjetništvom in z razvojem podeželja, pravno-organizacijskimi in drugimi interdisciplinarnimi vprašanji trajnostnega razvoja kmečkih gospodarstev in razvoja podeželja.

Predstavljene so hitre strukturne spremembe v kmetijstvu, na kmetijskih gospodarstvih in na podeželju v državah EU-28, med katere spada tudi Slovenija: upad števila kmetij oz. kmetijskih gospodarstev, po ob-

segu uporabljenih dejavnikov in po velikosti proizvodnje povečanje njihove povprečne velikosti, povečana specializacija in komercializacija proizvodnje ter hiter porast integriranja dohodkov kmečkih in tudi nekmečkih gospodarstev na podeželju. Znotraj držav EU-28 in med njimi soobstajajo razlike v strukturi kmetij. Razlike so med državami z notranjo dualnostjo s številnimi malimi in z nekaj velikimi kmetijami. Soobstoj teh razlik in njihova evolucija se lahko pojasni z njihovo različno ekonomsko, socialno in okoljsko vlogo ter učinki, ki jih različne strukture kmetij igrajo ne samo pri proizvodnji hrane, ampak tudi v ohranjanju kulturne krajine in naravnih virov, podeželskih skupnosti, kulture in tradicije v podeželski ekonomiji, kar naj bi se posebej spodbujalo s subvencijami za kmetijstvo in razvoj podeželja.

Prispevek je osredotočen na integriranje dohodkov v sodobni kmečki ekonomiji na podeželju s poudarkom na državah EU-28 in znotraj tega posebej na analizo ter mednarodne primerjave obstoječega stanja s Slovenijo. Diverzifikacija dohodkov kmečkih gospodarstev je odvisna od strukture kmetijske proizvodnje in s tem od prestrukturiranja znotraj kmetijske proizvodnje, drugih pridobitnih dejavnosti na kmečkem gospodarstvu in dohodkov od izvenkmetijske zaposlenosti v državi ter izven nje, ki so povezani z dnevnimi, občasnimi in stalnimi migracijami ter s tem povezanimi nakazili na kmečko gospodarstvo. Evidence o prilivih iz tujine so omejene in jih nismo posebej analizirali, kar je možnost za nadaljnje raziskovanje. V novejšem času to še posebno velja za vzhodno kohezijsko regijo v Sloveniji, kjer so številne dnevne migracije na delo zlasti na avstrijsko Štajersko.

Različne dopolnilne dejavnosti so v kmečkih gospodarstvih razvite kot lokalna ponudba proizvodov in storitev, v povezavi z nekmetijskimi podjetniškimi dejavnostmi izven kmečkega gospodarstva in pri zagotavljanju storitev trajnostnega razvoja podeželja. Vse pomembnejši vir dohodka kmečkih gospodarstev so vladni transferji z različnimi implikacijami za kmetije, kmetijstvo in gospodarstvo na podeželju. Integriranje dohodkov z nekmetijskimi dohodki in subvencijami lahko prispeva k ohranitvi kmetijstva in obdelovalnih površin na območjih z omejenimi dejavniki za kmetijsko proizvodnjo ter k zmanjšanju odhajanja mladih s kmetij. Zmanjševanje števila kmetij in porast njihove povprečne velikosti s povečano specializacijo in komercializacijo kmetijske proizvodnje je mogoče pričakovati tudi v prihodnje. Če je bilo za slovenske družinske kmetije tipično, da je imelo vsako kmečko gospodarstvo vsaj eno ali dve kravi za hrano, pridelano na kmetiji, in za občasno uporabo za razna kmečka dela

na kmetiji, kot sta krajši prevozi in oranje, je vse bolj, zlasti v posameznih vaseh v ravninskem delu Slovenije, kjer so različne subvencije za mleko nižje, težko najti kmečko gospodarstvo, ki ima v hlevu krave, seveda ne več za delo na kmetiji, ampak za prodajo mleka in telet ter goveda. Nadaljnji razmah strukturnih sprememb in s tem povezanega integriranja dohodkov na kmečkih gospodarstvih je mogoče pričakovati od nadaljnjega razvoja na trgu najema zemlje, katerega pomen narašča in tako je razlika med lastništvom in obdelavo zemlje vse večja, kar je tudi tipično za nekatere stare članice Evropske unije, kot so Francija in države Beneluksa. Obstoj in nadaljnji razvoj kmečkih gospodarstev s kmetijsko proizvodnjo pa je vse bolj odvisen od subvencij, medtem ko so za poseljenost podeželja vse pomembnejša nekmečka gospodarstva, ki predvsem integrirajo dohodke iz nekmetijskih dejavnosti na podeželju in iz dela v mestih ter v tujini.

Ustrezna ureditev in učinkovito delovanje dopolnilnih dejavnosti na kmetiji je še zmeraj odprto vprašanje ekonomske in kmetijske politike. Gre za interdisciplinarno raziskovalno in strokovno praktično vprašanje s pravno-organizacijskega in ekonomskega vidika ter vprašanje agrarno-ekonomskih posledic za razvoj kmetij z dopolnilnimi dejavnostmi in za razvoj podeželja. Iz pravno-organizacijskega statusa dopolnilnih dejavnosti na kmetiji izhajajo tudi ekonomske posledice za dohodek kmetije, socialno varnost zaposlenih, razvoj podeželja in na davčnem področju. Dopolnilne dejavnosti na kmetiji se pogosto prepletajo in konkurirajo s podobnimi dejavnostmi drugih udeležencev na lokalnem trgu, in sicer s samostojnimi podjetniki in podjetji. Pogoji med različnimi subjekti, ki so registrirani kot dopolnilna dejavnost na kmetiji, in subjekti, ki so registrirani kot podjetja oz. gospodarske družbe in samostojni podjetniki, se lahko razlikujejo, kar lahko vpliva na konkurenco med njimi in s tem na razvoj podjetništva na podeželju, kot na primer turizem na kmetijah in turizem pri drugih ponudnikih turističnih storitev na podeželju. Ekonomski pogoji za poslovanje se zlasti razlikujejo zaradi različnih obdavčitev in obremenitev s prispevki za socialno varstvo dopolnilnih dejavnosti na kmetiji z enakimi dejavnostmi drugih udeležencev na lokalnem trgu, kot so samostojni podjetniki in podjetja.

V zadnjih letih se posebna pozornost posveča evidencam, ki bi prikazale dopolnilne dejavnosti in integriranje dohodkov kmečkih gospodarstev. Med te statistične podlage se lahko uvrstijo nacionalne in Eurostatove statistike za države EU-28, vključno s popisi kmečkih gospodarstev in podatki FADN. Za sam razvoj in integriranje dohodkov kmečkih in podeželskih

gospodarstev so pomembni spodbuden pravno-institucionalni okvir glede pogojev in mehanizmov upravljanja dejavnosti, odstranjevanje administrativnih težav in ureditev statusa dopolnilnih dejavnosti na kmetiji za njihov lažji razvoj ter nove vstopne v dejavnost in posledično s tem ustvarjanje novih delovnih mest ter dohodka na kmetijah in na podeželju. Pomembno pa je tudi ciljno usmerjeno trženje proizvodov in storitev dopolnilnih dejavnosti na kmetiji ter promocija za doseganje večje učinkovitosti dopolnilnih dejavnosti na kmetijah ter s tem posledično dolgoročneje in trajnostneje umerjeni razvoj dopolnilnih dejavnosti na kmetijah. Dopolnilne dejavnosti na kmetijah so pomemben vir zaposlitev in dohodka za številne kmetije in s tem prispevajo k poseljenosti krajine ter trajnejšemu razvoju podeželja. V primeru novih naložbenih dejavnosti je lahko njihov razvoj pomembno povezan tudi s strukturno-kohezijskimi politikami in njihovimi naložbenimi ukrepi za bolj usklajen regionalni razvoj.

Literatura

- Barthomeuf, L.-T. 2008. *Other Gainful Activities: Pluriactivity and Farm Diversification in EU-27*. Brussels: European Commission – AGRI G2.
- Bojnec, Š. 2017. »Pluriactivity, Part-Time Farming, Farm Diversification, Integrated and Inclusive Rural Household Development in Contemporary Economics.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 415–36. Koper: University of Primorska Press.
- Bojnec, Š., in L. Dries. 2005. »Causes of Changes in Agricultural Employment in Slovenia: Evidence from Micro-Data.« *Journal of Agricultural Economics* 56 (3): 399–416.
- Bojnec, Š., in I. Fertő. 2017. »The Impact of CAP Reform on Farm Household Income in Slovenia.« Prispevek na 15. European Association of Agricultural Economists Congress, Parma, 28. avgust–1. september 2017.
- Bojnec, Š., in L. Latruffe. 2013. »Farm Size, Agricultural Subsidies and Farm Performance in Slovenia.« *Land Use Policy* 32: 207–17.
- Bull, A., in P. Corner. 1993. *From Peasant to Entrepreneur: The Survival of the Family Farm in Italy*. Oxford: Berg.
- Campagne, P., G. Carreere in E. Valceschini. 1990. »Three Agricultural Regions of France: Three Types of Pluriactivity.« *Journal of Rural Studies* 6 (4): 415–22.

- Davis, B., P. Winters, G. Carletto, K. Covarrubias, E. J. Quinones, A. Zezza, K. Stamoulis, C. Azzarri in S. Digiuseppe. 2010. »A Cross-Country Comparison of Rural Income Generating Activities.« *World Development* 38 (1): 48–63.
- Ellis, F. 1998. »Household Strategies and Rural Livelihood Diversification.« *Journal of Development Studies* 35 (1): 1–38.
- Ellis, F. 2000. *Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries*. Oxford: Oxford University Press.
- European Commission. 2015. *EU Agriculture Spending: Focused on Results*. Brussels: European Commission – Agriculture and Rural Development. http://ec.europa.eu/agriculture/cap-funding/pdf/cap-spending-09-2015_en.pdf.
- Eurostat. 2017. Agriculture Database. Luxembourg: Eurostat. <http://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/data/database>.
- Francks, P. 1995. »From Peasant to Entrepreneur in Italy and Japan.« *The Journal of Peasant Studies* 22 (4): 699–709.
- Graeb, B. E., M. J. Chappell, H. Wittman, S. Ledermann, R. Bezner Kerr in B. Gemmill-Herren. 2016. »The State of Family Farms in the World.« *World Development* 87: 1–15.
- Kinsella, J., S. Wilson, F. De Jong in H. Renting. 2000. »Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and Its Role in Rural Development.« *Sociologia Ruralis* 40 (4): 481–96.
- Knific, K., in Š. Bojnec. 2015. »Agricultural Holdings in Hilly-Mountain Areas in Slovenia before and after the Accession to the European Union.« *Eastern European Countryside* 21 (1): 19–34.
- Krašovec, S., ur. 1982. *Part-Time Farmers and Their Adjustment to Pluriactivity: Proceedings of the Seminar on Mixed Households, held on 21th–24th June 1981 at Ljubljana*. Ljubljana: Slovenian Academy of Sciences and Arts.
- OECD. 2016. Producer and Consumer Support Estimates Database. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development. <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/producerandconsumersupportestimatesdatabase.htm>.
- Panjek, A., J. Larsson in L. Mocarelli, ur. 2017. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: University of Primorska Press.
- SURS. 2017. Statistični urad Republike Slovenije, portal SI-STAT. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, <http://pxweb.stat.si/pxweb/dialog/statfile2.asp>.

van der Ploeg, J. D., in Y. Jingzhong. 2010. »Multiple Job Holding in Rural Villages and the Chinese Road to Development.« *The Journal of Peasant Studies* 37 (3): 513–30.

»Zakona o kmetijstvu.« *Uradni list RS*, št. 45/08, 57/12, 90/12, 26/14, 32/15).

II.
Konteksti
integrirane kmečke ekonomije

5

Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v poznem srednjem veku

Matjaž Bizjak

Zgodovinski inštitut Milka Kosa
ZRC SAZU
Novi trg 2, Ljubljana
matjaz.bizjak@zrc-sazu.si

Uvod

Kmečka trgovina in široka paleta drugih neagrarnih dejavnosti slovenskega kmečkega prebivalstva, ki so v vsej svoji pestrosti dokumentirane v zgodnjem novem veku, se niso nenadoma pojavile šele takrat. Zаметke teh pojavov gre iskati v srednjem veku. Za pravilno razumevanje preučevanih pojavov je nujno poznavanje vzrokov, ki so privedli do njih, in razmer, v katerih so se izoblikovali. Med njimi lahko vsekakor izpostavimo uvedbo denarnega gospodarstva, ki je bilo – vzporedno z naravnim – pri nas v veljavi vsaj od 12. stoletja dalje, demografske in klimatske spremembe, zaostrovanje makroekonomskih razmer v poznem srednjem veku, predvsem pa vlogo zemljiškega gospodstva kot iniciatorja presežne kmetijske proizvodnje, podeželske obrtne dejavnosti in kmečke trgovine. Na osnovi dosedanjih raziskav in poznavanja konkretnih zgodovinskih virov je mogoče postaviti hipotezo, da ima večina neagrarnih dejavnosti, dokumentiranih v zgodnjem novem veku, svoj izvor oz. neke predhodne faze v srednjem veku. Namen tega prispevka je preveriti in v končni fazi potrditi ali ovreči omenjeno hipotezo v splošnem kot tudi v vseh posameznih segmentih.

Pomemben vidik tega raziskovalnega problema je vpliv zemljiškega gospodstva na kmetijsko proizvodnjo. V obravnavanem prostoru si je za obdobje srednjega veka, vsaj nekje od 12. stoletja dalje, pravzaprav težko predstavljati kmetijsko dejavnost zunaj okvirov zemljiškega gospodstva; če pa že, je le-ta tvorila zelo majhen delež celotnega sektorja. Kmečko prebival-

stvo se je v veliki večini uvrščalo v diferenciran podložniški sloj ljudi, podrejenih neki pravni ali fizični osebi iz višjih družbenih slojev. Te pravne ali fizične osebe (plemiči od najnižje rangiranih do vladarjev, cerkvene institucije, kot so škofije, samostani, župnije pa tudi posamezne cerkvene stavbe in bratovščine, vezane na določen oltar v neki cerkvi) oz. njihovo oblast nad kmetijskimi obrati, vključno z na njih nastanjenim prebivalstvom, lahko enačimo s pojmom zemljiško gospostvo. Gledano z ekonomskega vidika lahko ta gospostva obravnavamo kot širše organizacijske enote ali obrate kmetijske proizvodnje, ki so z zahtevami do neposrednih proizvajalcev – te pa so temeljile na spreminjajočih se potrebah višjih družbenih slojev – pomembno vplivale na kmetijsko proizvodnjo in jo v bistvu do neke mere tudi usmerjale. V grobem so se posledice teh zahtev kazale v povečevanju obsega kmetijske proizvodnje, njeni specializaciji za potrebe gospostva, gospoda in tudi trga ter vstopu podložnikov na trg kot posledici vedno močnejših tendenc po denarnih dajatvah. A kazale so se tudi v razvijanju lastne infrastrukture, kar je usmerjalo kmečko prebivalstvo v neagrarne dejavnosti, spet sprva za lastne potrebe gospostva in pozneje tudi za potrebe trga. Tipičen primer tega pojava je vznik naselbin s poudarjeno neagrarno dejavnostjo v neposredni bližini gradov kot centrov zemljiških gospostev, ki so se lahko – ne pa nujno – sčasoma razvile v urbana naselja.

Neagrarne in druge dejavnosti, s katerimi so kmetje presegali samooskrbno kmetovanje in katerih korenine gre iskati v srednjem veku, je mogoče najti v različnih sferah gospodarstva. Tako je med dejavnostmi *primarnega sektorja* zaslediti povečano intenzivnost koriščenja gozdnih površin in krčenje novih obdelovalnih površin ter tudi primere specializacije, zlasti živinorejo in vinogradništvo. V sklopu *sekundarnega sektorja* je mogoče navesti oblike predelave pridelkov in naravnih virov (vinarstvo, sirarstvo, apnarstvo in oglarstvo) ter različne obrti, med dejavnosti *terciarnega sektorja* pa vsaj prodajo kmetijskih pridelkov na trgu, tovorništvo in prevozništvo na kratke in srednje razdalje in kot nekakšno krono vsega povedanega, zadnji stadij v razvoju, kmečko trgovino.

1. Primarni sektor

1.1 Koriščenje gozdnih površin

Gozd je bil od vsega začetka kmetov najpriročnejši vir raznovrstnih surovin. V njem se je oskrboval z gradbenim in s kurilnim lesom, raznimi plovci za prehrano in krmo, z listjem in s praprotjo za steljo kot tudi lovil manjšo divjad. Regulacija izkoriščanja gozdnih virov je že v srednjem veku

dosegla precej visoko raven; pojavi se z vznikom oz. uveljavitvijo zemljiških gospošteev. Na ozemlju današnje Slovenije se je ta proces odvijal predvsem od konca 10. (v obdobju po madžarskih vpadih na ozemlje cesarstva) pa do konca 11. stoletja (Vilfan 1980, 106–7). Pravni temelj regulativi sta nedvomno predstavljala pojmovanje in praksa, po katerih je vse do tedaj neprilaščno ozemlje pripadlo vladarju. S tem je dejansko vladar avtomatično pridobil obsežna neposeljena, skoraj izključno z gozdom pokrita območja (Vilfan 1980, 108). Gospodarski pomen omejevanja izkoriščanja gozdov je bil zagotavljanje naravnih virov zemljiškim gospoštevom, ki so jih v tem času intenzivno ustanavljali prejemniki obsežnih površin kronske zemlje (Vilfan 1980, 133–41; Štih 2005, 37–53; Štih 2006, 24–30). V tej prvi fazi se je omejevanje izkoriščanja v pretežni meri skoncentriralo na lov divjadi, kar je dokumentirano v številnih podelitvah lovske pravice (= *Wildbann*), s katerimi je bila le-ta izključno pridržana prejemnikom, tj. zemljiškim gospodom (Dasler 2001, 13 sl). Vsekakor je bilo v pristojnosti zemljiških gospošteev tudi reguliranje ostalih vrst koriščanja gozda (sečnja gradbenega in kurilnega lesa, šibja, kolov in vejevja, gozdna paša in krčenje gozdnih površin s požigom za kmetijsko obdelavo), ki pa je bilo v skladu s potrebami in z gospodarskimi koristmi – seveda pod nadzorom – prepuščeno podložnikom gospošteva (Blaznik 1970, 151–2). Nenazadnje v ta sklop sodi pomemben proces trajne preobrazbe določenega deleža gozdnih površin v obdelovalne, ki ga je povzročila kolonizacija (Kos 1970, 69–70; Zwitter 2013, 85–98).

Povedano razmeroma dobro opisuje stanje na območju zemljiških gospošteev, ki so nastala na pretežno neposeljenih, kolonizacijskih ozemljih – izrazit primer v slovenskem prostoru je Škofja Loka (Blaznik 1973, 11–6; Štih, 2005, 44–5). Nekoliko manj takšna razlaga ustreza gospoštevom, ki so nastala s podelitvami pretežno že poseljenih območij, kjer so bile vsakršne podelitve v veliki meri odvisne od praktične sposobnosti uveljavljanja podeljenih pravic nasproti obstoječim pravnim subjektom. Na ozemlju blejskega briksenskega gospošteva je, denimo, v drugi polovici 11. stoletja dokumentiran primer posedovanja lovske pravice (*bannum ferrarum*) s strani lokalnega nižjega plemstva v mejah ozemlja, nad katerim je škofija že nekaj desetletij pred tem prejela izključno lovsko pravico (Redlich 1886, 108).

V naslednjih stoletjih je prišlo do diferenciacije med eksplicitno lovsko in splošnejšo gozdno pravico (*ius forestum, forstrecht*), ki je pokrivala vsa druga področja izrabe gozdnih virov razen lova (Blaznik 1980, 250). Od 13. stoletja dalje obe postaneta predmet pravnega prometa (fevdne podelitve,

prodaje, zastave in zakupi) med imetniki zemljiških gospostev, ki so bili v glavnem omejeni na cerkveno in posvetno plemstvo (Otošec 1995).¹ Proti koncu srednjega veka, v manjši meri in le na najnižjem nivoju so se v ta proces vključevali tudi nekateri meščani.

Tekom srednjega veka je nadzor nad izkoriščanjem gozda večinoma ohranjalo zemljiško gospodstvo preko svojega upravnega aparata (v loškem gospodstvu ima na primer vsak zemljiški urad svojega gozdarja – *vorstar-ius*). V obliki podložniške tlake – sečnja, plavljenje in odvoz gradbenega in kurilnega lesa, žganje apna, sekanje šibja in kolov (Blaznik 1963, 219–21) – ali pa dajatev – oddaja klanih desk oz. skodel, kolov za vinograde, šibja za obroče sodov (Bizjak 2006b, 60, 77; Bizjak 2007, 88, 122; Bizjak in Žižek 2010, 36–7; Bizjak 2013, 88)² – so bila običajno regulirana dela, ki so se nanašala na črpanje gozdnih surovin za potrebe gospodstva. Poleg tega so gospodstva svojim podložnikom dovoljevala koriščenje omenjenih surovin za lastne potrebe, praviloma posameznim soseskam na določenem ozemlju. Slednje je razvidno iz listin, ki regulirajo spore med podložniki različnih gospodstev, ki so nastali na mejnih ozemljih oz. tam, kjer je po principu fevdalnega partikularizma prišlo do nastanka oz. odcepljanja novih gospodstev iz okvira prvotnih.³

Vsekakor pa se podložniki niso vedno držali omejitev, ki so pogojevale zgolj njihovo lastno uporabo v okviru kmečkega gospodarstva. V sporih med radovljiškimi podložniki in blejskim oskrbnikom s konca 15. stoletja je omenjeno, da kmetje plavijo iz gozdov več lesa, kot ga sami potrebujejo (Kaspret 1889, 90). Že v urbarjih s konca 15. stoletja najdemo ponekod urbarialno oddajo različnih lesnih polizdelkov (žagane in klane deske, skodel, hlode), včasih kot nazivno dajatev, včasih pa kot nadomestilo oz. protivrednost za neko drugo obveznost (Kos 1954, 252). Oboje kaže na presežno izkoriščanje lesa, ki se je v končni fazi znašel tudi na trgu.⁴ Že od konca 14. stoletja dalje obračuni škofjeloškega gospodstva izkazujejo znatne izdatke za gradbeni les, ki je nedvomno izviral z ozemlja gospodstva (Bizjak 2013, 88). Iz podrobnejših virov iz devetdesetih let 15. stoletja je razvidno, da so za ta

1 Številni primeri so v obliki registov zbrani v Otošec (1995).

2 K temu še DAK, HS 122, fol. 119. Prim. tudi Bizjak (2013, 88).

3 Tipičen primer je več kot stoletje trajajoč spor med gospodstvom Škofja Loka in mestom Kranj, ki je nastal zaradi konfliktov v zvezi z izkoriščanjem obmejnega gozda v Besnici; obširno o tem Žontar (1939, 79–88). Razen tega še nekaj izbranih primerov: ARS, AS 1063, 1402–VII–29; AS 1063, 1437–VI–22; AS 1063, 1459–VIII–4.

4 Na primer les, ki so ga ob koncu 15. stoletja sekali in splavljali bohinjski podložniki (Zwitter 2013, 96).

les plačevali določenim podložnikom iz posameznih uradov gospostva (na primer koroški in brodski).⁵ Takšen notranji odkup se gotovo ni nanašal na surovino, ki je že tako pripadala gospostvu, pač pa na delo podložnikov, ki so les posekali, predelali v polizdelke (deske, skodle ...), ga dostavili na zeleno lokacijo in si s tem pridobili dodaten zaslužek. Zadevni seznam iz leta 1491 navaja 20 podložnikov, ki so za lesene polizdelke skupaj prejeli 46 mark in pol (zneski za posamezne podložnike so se gibali med pol in šestimi markami), kar je, za primerjavo, predstavljalo vrednost 23.000 strešnih skodel.⁶

Vseskozi je bilo prisotno tudi nabiranje različnih plodov v gozdu, vendar je v srednjem veku le redko dosegalo pomen gospodarske dejavnosti, ki bi imela komercialni potencial ali bi bila vsaj zanimiva za zemljiško gospostvo. Takšno izjemo predstavlja na primer kostanj, ki so ga kot cenualno dajatev oddajali nekateri podložniki dolenskih gospostev Kostanjevica in Štatenberk ter števerjanski podložniki goriškega gospostva (Bizjak 2016, 85–6, 120; Pavlin 2006, 141–4). Dejstvo, da je bil kostanj predmet urbarialne oddaje, kaže na to, da je nabiranje teh plodov že zelo zgodaj doseglo občuten obseg. Nedvomno so del te bere podložniki prodali tudi na trgu. Podobno je bilo verjetno tudi z nabiranjem žira in želoda za prašičjo krmo oz. pašo prašičev v gozdovih, za kar so podložniki gospostvu plačevali določeno odškodnino v obliki dajatve, imenovane žirnina (*aßrecht*).⁷ V vaseh radovljiškega gospostva v okolici peračiškega gozda je v letih, ko je obrodil žir, vsak podložnik, ki je v gozdu pasel prašiče, oddajal gospostvu po eno svinjsko pleče. Tudi splošna dajatev za uporabo gozda (*vorstrecht*) je bila (verjetno v teku časa) prilagojena svinjereji; poravnavali so jo s pečenicami.⁸ Težko bi razumeli zavestno odločitev plačevanja takšne odškodnine s strani podložnikov, če ne bi mogli pričakovati povrnitve, denimo, s prodajo mesa, niti ne bi bila takšna dajatev smiselna s strani gospostva, če bi bila svinjereja v zadostni meri regulirana z oddajo prašičev oz. svinjskega mesa. Verjetneje je pobiranje žirnine odraz povečanega obsega podložniške svinjereje, ki je bila vsaj deloma tudi tržno usmerjena.

Pravice do lova so bili kmetje deležni le v zelo omejenem obsegu. V najboljšem primeru jim je bilo dovoljeno loviti malo divjad, le izjemoma tudi kaj večjega. Zemljiška gospostva so pravico do lova običajno podelje-

5 Register izdatkov 1491, AEM, Heckenstaller's Frisingensia 164, fol. 5.

6 Za ceno glej Bizjak 2003, 105–6.

7 Posamezni primeri v škofjeloških urbarjih (Blaznik 1963, 145, 191, 202, 365).

8 Urbar Radovljica 1498, AS 174, šk. 246, p. 102.

vala samo določenim skupinam podložnikov, ki so jim praviloma nalagala tudi urbarialne dajatve od te dejavnosti. Soseska v Selu v Vipavski dolini je bila, denimo, dolžna goriškemu gospodstvu oddajati jerebice (Pavlin 2006, 68, 171), podobno posamezne kmetije v Čiginju in Volčah na Tolminskem jerebice in kljunače (Kos 1948, 64–5), škofjeloški urbar iz leta 1318 pa navaja celo vrsto vasi v Selški in Poljanski dolini, ki so oddajale ujede – sokole in jastrebe (Blaznik 1963, 213). Blejske podložnike v Gorjah, Rečici, Žirovnici in Dvorski vasi je bremenila dajatev kunjih kož (Bizjak 2006b, 188, 196–9). Posebno pravico do lova na gamse so uživali bohinjski podložniki radovljiskega gospodstva v Studorju, domnevno kot odškodnino za straženje deželne meje proti Beneški republiki (Kaspret 1889, 95). Kmetom je bil dovoljen tudi lov na zveri, ki so jim povzročale škodo. Znan je primer s konca 15. stoletja, ko so blejski podložniki uplenili štiri medvede, ki so dalj časa pustošili njihove črede. Ko je oskrbnik od njih terjal določen delež izplena za grajsko kuhinjo, se je izkazalo, da so kmetje celoten ulov že prodali v Radovljico, kar prej kot ne kaže na neko utečeno prakso zalaganja lokalnega trga z divjačino (Kaspret 1889, 83).

Nekaj podobnega je veljalo za ribolov. Tudi ribolovna pravica je prvotno načeloma pripadala gospodstvu; tako jo je, denimo, freisinška škofija na škofjeloškem ozemlju pridobila z darovnicami v 10. stoletju, vendar so škofje v poznem srednjem veku posamezne revirje podeljevali svojim uradnikom oz. lokalnemu plemstvu. Ob koncu 15. stoletja je bil le še ribolov v Sori od sotočja do meje gospodstva pridržan škofu, Poljanska Sora in nekateri potoki v Selški dolini so pripadali oskrbniku gospodstva, Selška Sora pa gospodarskemu upravniku, kaščarju (Bizjak 2013, 87). V nekaterih primerih pa so pravico do ribolova prejeli tudi podložniki. Takšna je bila situacija na ozemlju radovljiskega gospodstva v Bohinju. Tamkajšnji kmetje so lovili ribe v Bohinjskem jezeru, v Savi Bohinjki do Bohinjske Bele ter v potokih Velika in Mala Suha ter v Radovni. Ta pravica je bila povezana z urbarialno oddajo rib, nedvomno pa podložniki pri tej dejavnosti niso zapostavljali lastnih koristi, na kar je mogoče sklepati iz ogorčenega boja, razvidnega iz pritožb, ki jih je povzročilo kratenje teh pravic s strani oskrbnika blejskega gospodstva (Kaspret 1889, 91–5). Podložniško ribolovno pravico najdemo še v goriškem gospodstvu, in sicer v Podgori pri Gorici, Orehovljah, Vogrskem, Čepovanu in Prvačini (Kos 1954, 155, 158, 161, 165, 188) in verjetno še kje. Nenazadnje je nanjo mogoče sklepati iz praktično vsakotedenskih izdatkov za nakup rib v registru gornjegrajskega gospodstva s konca 15. oz. z začetka 16. stoletja (Bizjak 2013, 87).

1.2 Specializacija kmetijske proizvodnje

V srednjeveških virih je na nekaterih območjih opaziti specializacijo kmetijske proizvodnje, ki je karakteristična za določene kmetijske panoge (živinoreja, vinogradništvo). Specializacija kmetijske proizvodnje favorizira pridelavo določenega proizvoda na račun ostalih in s tem prisili kmeta v menjavo oz. prodajo presežkov. Pridelava na takšnih obratih je zaradi učinkovitosti specializacije običajno učinkovitejša, kar prinaša večji donos zemljiškemu gospodarstvu, v končni fazi pa dotičnega podložnika postavlja v boljši ekonomski položaj.

Specializirana živinoreja (švajge). V tradicionalnem kmetijstvu je imela živinoreja na območjih, primernih za poljedelstvo, specifično vlogo. Domala vse kmetije so gojile delovno (vprežno) živino – na pretežnem delu slovenskega ozemlja predvsem govedo, v manjši meri tudi konje in osle (Novak 1970, 367–8) – in male živali, na primer perutnino, ki so služile prehrani. Medtem ko so kokoši in jajca bolj ali manj redna postavka podložniške oddaje, ostale živalske produkte oz. živino srečujemo le na območjih, specializiranih za živinorejo, tj. predvsem v hribovitih predelih alpskega in predalpskega sveta ter na Krasu. Poleg živinorejskih dvorov (*curtes stabulariae*), ki so jih vzdrževala gospodarstva v lastni režiji oz. v okviru pridvornega gospodarstva, so med specializirane živinorejske obrate sodile švajge oz. sirnice. Švajga je pravni termin za gospodarsko enoto, pogojno rečeno kmetijo, kjer so gojili molzno živino (v slovenskem prostoru pretežno ovce, ponekod tudi govedo) in pridelovali sir. V primerjavi z običajnimi kmetijami, hubami, so zemljiški gospodarji v upravo švajg posegali nekoliko intenzivneje. Običajno so jih vzdrževali v okviru gospodarstva v stalnem številu, ki je ohranjalo stabilno proizvodnjo sira, in v primeru zapletov po potrebi status švajge podeljevali primernejšim kmetijam.⁹ Skrbeli so za optimalen stalež goveda ali drobnice, v škofjeloškem gospodarstvu denimo okoli 25 ovac (Blaznik 1963, 122), čemur je bila običajno namenjena spomladanska (ob svetem Juriju) dajatev ovce z jagnjetom, *ovis cum agno* (Blaznik 1963, 122; Bizjak 2006b, 76; Bizjak 2006a, 40). Sir je imel pomembno mesto v srednjeveški prehrani, predstavljal je glavni vir maščob. Zato ne preseneča, da je bila proizvodnja na ozemlju gospodarstev z večjim živinorejskim potencialom tudi komercialno usmerjena. Med vodilne proizvajalce sira sta se v 14. in 15. stoletju uvrščali gornjegrajsko

9 Tak primer zasledimo v škofjeloškem obračunu iz let 1400–1401, ko sta propadli dve švajgi v Žireh in je uprava gospodarstva njuno dejavnost prenesla na dve drugi kmetiji (Bizjak 2006a, 40). Prim. tudi Gestrin 1952–53, 482–3.

in škofjeloško gospodstvo s povprečno letno proizvodnjo okoli 12.000 sirov (Blaznik 1963, 122; Novak 1970, 374). Nekoliko manjša je bila proizvodnja na tradicionalno sirarskem območju lociranega tolminskega gospodstva, in sicer okoli 5.000 sirov letno.¹⁰ Škofjeloški obračuni s konca 14. stoletja izkazujejo razvito prodajno mrežo; med kupci sira se omenjajo stiški opat, oskrbnik blejskega gospodstva Kraig in okoliško plemstvo. Preostalo količino sira je ob koncu obračunskega leta odkupil škofjeloški kaščar in ga dalje prodajal v lastni režiji (Bizjak 2005, 2–3, 11, 17, 19; Bizjak 2006a, 30, 41). Omeniti velja še vitanjsko gospodstvo krške škofije, kjer so švajge v hribovitem predelu (*swaygen an dem perg*) z letno proizvodnjo 2.700 hlebcev zagale upravni sedež škofije v Straßburgu na Koroškem.¹¹

Vinogradništvo in pivovarstvo. Vinogradništvo je ena od tistih kmetijskih panog, v katerih je zelo zgodaj prišlo do specializacije. Obseg proizvodnje vina v srednjem veku nikakor ni bil majhen, saj je vino v okviru proizvodnje oz. donosa zemljiških gospodstev predstavljalo drugi najpomembnejši artikel, takoj za žitom. Vinogradništvo je bilo razvito v vseh okoljih, ki so tudi danes tradicionalno vinorodna – ohranjeni podatki za srednjeveško obdobje se nanašajo na posamezne predele vseh treh slovenskih vinorodnih regij: Goriška brda, Vipavsko dolino in Kras v primorski regiji (goriška gospodstva), dolenski (gospodstva Mokronog, Klevevž, Štatenberk in Kostanjevica) in bizeljski vinorodni okoliš (Bizeljsko) v posavski regiji ter Vitanje in gospodstva v zgornjem Posotelju, ki spada v štajerski okoliš podravske vinorodne regije. Med vrstami vin, ki so poznane iz 15., nekatere pa že iz 14. stoletja,¹² se v goriških obračunih omenjata teran in rebula (Kos 1954, 123–9), v freisinških rebula in muškata (Bizjak 2009, 144), v celjski poleg rebule tudi malvazija in pinela (Bizjak in Žižek 2010, 4–5, 60–1, 68–9, 88–9, 126–7). Predvsem rebula je predstavljala nadvse pomembno tržno blago, ki, denimo, ni bilo nepoznano na Bavarskem in celo Pomorjanskem.¹³ Vinogradništvo je bilo v srednjem veku razširjeno tudi na za to panogo manj ugodnih območjih, denimo na Gorenjskem.

10 Kos 1948, 36. Tolminski urbar sir sicer meri v funtih, ki pa so cenovno (in posledično vsaj okvirno tudi količinsko) primerljivi s kosi/hlebčki, ki jih navaja škofjeloški urbar; Tolmin 2 pfeniga za funt, Škofja Loka 2 do 4 pfenige za hleb (Blaznik 1963, 107, 153, 197, 271; Zahn 1871, 125, 128). Za Gornji Grad Gestrin (1952–53, 482) navaja težo za hleb sira med 1,5 in 3 funti ter ceno 3 pfenige.

11 DAK, HS 122, fol. 124'–126; HS 106, fol. 113.

12 Dokumentirano rebula, vipavec in ljutomerčan leta 1377 (Paravicini 1989, 293; 1995, 129).

13 Ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja na primer pogosto srečujemo rebulo na ozemlju nemškega viteškega reda ob Baltiku (Erich 1896, 10, 55–6, 103, 235, 286, 314, 368,

Medtem ko imamo za blejsko gospodstvo zadnje podatke o gojenju vinske trte iz sredine 13. stoletja (Bizjak 2006b, 188), pa se je na škofjeloškem ozemlju ohranilo do začetka 16. Oračuni s konca 14. stoletja beležijo še redno urbarialno oddajo vina, v prvi polovici 15. pa je ta dejavnost, najverjetneje zato, ker na teh legah pridelano vino ni dosegalo zadovoljive kakovosti, za gospodstvo postala nezanimiva in so jo začeli postopno opuščati (Blaznik 1963, 121; Bizjak 2005, 6, 12, 22).

Skoraj povsod, kjer srednjeveški viri omenjajo vinogradništvo, naletimo na specializirane kmetijske obrate, ki so se ukvarjali s to dejavnostjo. Že zgodaj so zemljiška gospodstva razvila posebno kategorijo t. i. viničarske hube, podložniškega kmetijskega obrata, ki se je v pretežni meri, če že ne izključno, ukvarjal z gojenjem vinske trte in s proizvodnjo vina. Takšne viničarje najdemo na primer na ozemlju freisinškega loškega gospodstva – v Stražišču in okolici (Blaznik 1963, 121, 131, 181; Blaznik 1973, 69), freisinškega klevevskega gospodstva – v Beli cerkvi (Blaznik 1963, 214, 175; Blaznik 1958, 76–7) in vipavskega gospodstva – v Vrabčah in Planini (Kos 1954, 254, 256). Škofjeloški primer kaže izrazito specializacijo; pogloblitna zadolžitev tamkajšnjih viničarjev je bila obdelovanje dominikalnih vinogradov, medtem ko je bila sama huba bolj kot ne namenjena lastni oskrbi in podvržena le minimalnim dajatvam (Blaznik 1963, 131, 181, 220–1). Specializirana proizvodnja vina je bila lahko organizirana tudi v okviru urbarialnih hub. Milko Kos navaja, da so posamezne kmetije v okolici Tomaja in na Vipavskem oddajale izključno vino (Kos 1954, 79).

Tudi pivovarstvo je moralo biti v srednjem veku precej razširjeno. Podložniško oddajo hmelja in piva zasledimo predvsem v zgodnejših urbarjih; v Škofji Loki v letih 1160 in 1291 (Blaznik 1963, 128) ter na Bledu v letih 1253 in 1306–1309 (Bizjak 2006b, 185–8, 191, 192), v nekoliko mlajših pa le še denarno nadomestilo za pivo, na primer v Tolminu leta 1377 (Kos 1948, 56, 58). Plemstvo v poznem srednjem veku očitno ni več kazalo tako močnega interesa za doma varjeno pivo, kar pa ne pomeni nujno, da je ta dejavnost na podeželju zamrla. Podložniki krške škofije iz Metniza na Koroškem so, denimo, v 15. stoletju prodajali pivo na trgu v bližnjem Gradesu, zahodno od Brež (Wiessner 1951, 165).

Poleg teh najbolj razširjenih specializiranih kmetijskih panog je bila običajna praksa, vsaj v bolje organiziranih zemljiških gospodstvih, ustanavljanja manjšega števila specializiranih hub z nalogo opravljanja različnih

404, 456–7, 459, 470, 474, 477; Hirsch, Toppen in Strehlke 1965, 147; prim. Paravicini 1989, 222, op. 229, 293, op. 256). Glede Bavarske glej spodaj, op. 50.

dejavnosti v interesu zemljiškega gospoda. Škofjeloška urbarja iz let 1291 in 1318 v tem kontekstu navajata kovaške, tesarske in pekovske hube, ki sodijo v sklop kmečkih obrtnih dejavnosti, pa tudi lovske in ribiške hube, ki jih gre obravnavati v sklopu kmetijske specializacije. Podložniki na teh hubah so oskrbovali grajsko kuhinjo z mesom oz. ribami, medtem ko so obdelovali zemljo zgolj za lastno preživljanje.¹⁴

2. Sekundarni sektor

2.1 Predelava pridelkov in naravnih virov

Opredeljevanje neagrarnih kmečkih dejavnosti sekundarnega sektorja je do neke mere oteženo, saj se predelava določenih kmetijskih pridelkov v veliki meri navezuje na specializirane panoge poljedelske ali živinorejske proizvodnje, na primer sirarstvo na živinorejo in vinarstvo na vinogradništvo (obravnavano v ustreznih gornjih razdelkih). Podobno se predelava nekaterih drugih naravnih dobrin na eni strani navezuje na intenzivno izkoriščanje gozda (oglarstvo, apnarstvo in izdelava lesnih polizdelkov), na drugi strani pa lahko sodi v okvir obrtnih dejavnosti in je deloma obravnavana v omenjenem sklopu.

Medtem ko o oglarstvu v srednjeveških virih nimamo prav veliko podatkov – pojavljati se začnejo nekoliko pozneje v kontekstu fužinarskih industrijskih obratov –, smo nekoliko bolje obveščeni o apnarstvu. Apno je v srednjem veku predstavljalo nepogrešljiv material pri gradnji kamnitih stavb, ki so se – razen v okoljih, kjer je primanjkovalo lesa – poleg sakralnih objektov večinoma omejevale na gradove, stolpe, obzidja in druge utrjene, obrambi namenjene objekte. Zato ne preseneča, da so bila zemljiška gospostva eden glavnih porabnikov in obenem tudi pobudnikov proizvodnje apna, ki je bila običajno organizirana na ozemlju, z naravnimi viri in delovno silo gospostva. Podrobnejšo organizacijo apnjekuhe v 14. in 15. stoletju je mogoče opisati na podlagi dobro ohranjenega gradiva za škofjeloško gospostvo. Opisi, ki so se ohranili v gosposčinskih obračunih (Bizjak 2009, 128–9) in urbarjih (Blaznik 1963, 219, 351) kažejo, da je vsaj do neke mere v osnovi šlo za tlačansko obveznost, ki so jo opravljali podložniki posameznih uradov. Celoten delovni proces je v virih natančno razčlenjen, pri čemer posamezna opravila bremenijo podložnike različnih urbarialnih uradov (delo v kamnolomu, sečnja lesa, transport kamenja, kurilnega lesa,

14 Blaznik 1963, 167, 213; posamezni primeri ribiških hub v Blaznik 1963, 130; Bizjak 2006, 188, 196, 199; posamezni primeri lovskih hub v Blaznik 1963, 131; Kos 1954, 55.

apna, nadziranje in oskrbovanje apnenice). Že sredi 15. stoletja je moralo gospodstvo določena opravila v procesu apnjekuhe (predvsem delo mojstrov, pa tudi nekatera fizična dela: transport, kuhanje apna) plačevati. Očitno je obseg del zaradi naraščajočih potreb po apnu prerasel okvire, ki jih je bilo mogoče kriti s tlačnimi obveznostmi, in določenim podložnikom omogočal dodaten zaslužek (Bizjak 1997, 41–2).

2.2 Obrtna dejavnost

Izdelovanje vsakdanjih potrebščin (orodja, posode, oblačil ...) za lastno uporabo človeka spremlja od najzgodnejših časov. Čeprav je do poznega srednjega veka na obravnavanem ozemlju že v veliki meri prevladala osnovna diferenciacija gospodarskih dejavnosti (kmetijstvo, obrt, trgovina), je povsem razumljivo, da so podložniške kmetije v okviru zemljiških gospodstev še ohranjale določeno stopnjo samooskrbe tudi v tem pogledu. Izdelovanje predmetov za lastno rabo je bila tista osnova, iz katere se je lahko razvila obrtna dejavnost, ki je bila sprva morda usmerjena v blagovno menjavo, pozneje pa je lahko prerasla v neagrarno dejavnost, namenjeno trgu. Zemljiška gospodstva so tovrstno dejavnost spodbujala, na eni strani in sprva kot odjemalci določenih obrtnih izdelkov, na drugi strani in s časom vedno intenzivneje pa preko zahtev po denarnih dajatvah, ki so podložnike silile v trgovino.

Kmetje so poleg viškov poljedelske in živinorejske proizvodnje na trg dostavljali tudi obrtne izdelke. Prve vesti o obstoju kmečke obrti najdemo v urbarjih, kjer se ponekod med dajatvami pojavljajo posamezni obrtni izdelki (Blaznik 1980, 249). Omenjajo se izdelki tekstilne obrti: vreče in vrvi (Blaznik 1963, 127; Bizjak 2006b, 186), platno, loden; lesarske obrti: palice,¹⁵ hlodi, deske,¹⁶ sodi, sklede (Pavlin 2006, 159); železarske obrti: surovo železo (Blaznik 1963, 130, 166, 180, 211) in podkve (Kos 1954, 303–5).

V doslej edini specialni študiji o podeželski obrti na Slovenskem Blaznik za ozemlje škofjeloškega gospodstva ugotavlja, da so se podložniki ukvarjali pretežno z živilskimi in oblačilnimi obrtmi ter s tesarstvom in kovaštvom (Blaznik 1959, 93). Na vrste obrti na podeželju je do neke mere mogoče sklepati tudi na podlagi obrtniških priimkov, ki jih najdemo v urbarjih pri posestnikih kmetij. Priimke v urbarjih prvič bolj sistematično navajane srečujemo od sredine 15. stoletja dalje. Priimki so namreč začeli nastajati šele v tem času oz. malo prej. Eden od tipov se nanaša na de-

15 Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 40.

16 Orožen 1876, 234; Kos 1954, 265; Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 98.

javnost oz. poklic, ki ga je dotični opravljal. Ker gre za čas nastajanja priimkov, je velika verjetnost, da le-ti še dokaj verodostojno odražajo dejansko dejavnost, ki so jo z njimi zabeleženi ljudje opravljali. Ker gre za posestnike hub, torej ljudi, ki so bili v prvi vrsti kmetje, lahko analiza obrtniških priimkov pokaže na vrste obrtnih dejavnosti na območju gospodstva. Tudi tovrstna analiza kaže predvsem na živilske, oblačilne, lesarske, železarske obrti in lončarstvo. Živilske panoge zastopajo poklicni priimki, kot so Mülner, Mulnerčič (mlinar)¹⁷ in Fleischhaker (mesar),¹⁸ med oblačilnimi najdemo tkalce (Weber, (T)Kalec, Kalczicz),¹⁹ krznarje (Kursnar, Kursner),²⁰ krojače (Schneider),²¹ čevljarje (Calcifex, Schuster)²² in klobučarje (Glubutzar).²³ Med tistimi, ki so se ukvarjali z lesnopredelovalnimi obrtmi, se navajajo tesarji (Carpentarius, Zimmerman, Czymerman),²⁴ mizarji (Tischler),²⁵ žagarji (Sager),²⁶ izdelovalci desk oz. skodel (Prettner, Skodlar),²⁷ strugar-

- 17 Blaznik 1959, 93; Orožen 1876, 227, 267, 272, 277, 287; Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 3; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 21'.
- 18 Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 4; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 10.
- 19 Blaznik 1959, 92–3; Orožen 1876, 230, 236, 239, 240, 246, 247, 252, 254, 255, 280, 294, 295; Pavlin 2006, 94, 116; Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 2, 32, 33; Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 1; Urbar Gamberk 1498, ARS, AS 1, šk. 81, p. 59; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 16', 18'; Urbar Turjak 1464 HHStA, FAA, C 55/1, fol. 59, 67; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 3, 26', 34'.
- 20 Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 3', 38; Urbar Turjak 1464 HHStA, FAA, C 55/1, fol. 13'; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 67.
- 21 Blaznik 1959, 95; Orožen 1876, 222, 239, 252, 263, 265; Pavlin 2006, 126, 144, 150, 166; Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 39, 55; Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 1, 22; Urbar Gamberk 1498, ARS, AS 1, šk. 81, p. 67; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 3, 18, 20, 20'.
- 22 Blaznik 1959, 95; Kos 1948, 60, 70; Kos 1954, 115, 211, 218, 219; Orožen 1876, 245, 248, 260, 270, 273, 297; Bizjak 2006, 193, 218; Pavlin 2006, 139, 152, 160, 167; Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 2, 14; Urbar Gamberk 1498, ARS, AS 1, šk. 81, p. 60; Urbar Naklo 1498, ARS, AS 1, šk. 100, fol. 13; urbar Križe 1498, ARS, AS 1, šk. 75, fol. 5'; Urbar Kamnik 1494, ARS, AS 1074, 80u, fol. 8; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 36', 37, 37'; Urbar Turjak 1464 HHStA, FAA, C 55/1, fol. 27; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 2.
- 23 Pavlin (2006, 152; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 19).
- 24 Blaznik (1959, 93; Bizjak 2006, 186; Orožen 1876, 224, 234, 253; Pavlin 2006, 135, 138, 153; Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 2; Urbar Turjak 1464 HHStA, FAA, C 55/1, fol. 37).
- 25 Urbar Naklo 1498, ARS, AS 1, šk. 100, fol. 10'.
- 26 Blaznik 1959, 95.
- 27 Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 27, 34; Urbar Naklo 1498, ARS, AS 1, šk. 100, fol. 5.

ji (Draxel),²⁸ kolarji (Kolar, Wagner),²⁹ sitarji (Sitar)³⁰ in sodarji (Sodar, Pinter).³¹ Od kovinskopredelovalnih panog so se kmetje ukvarjali predvsem s kovaštvom; v urbarjih pogosto naletimo na priimek Smid, Schmid,³² tudi Faber,³³ redkeje pa se omenjajo kovačnice.³⁴ Dokaj pogost je v urbarjih tudi priimek Ha(f)fner, ki kaže na lončarsko obrt,³⁵ nekoliko redkeje naletimo na zidarje (Mawrer, Sydar),³⁶ pečarje (Petschar)³⁷ in opekarje (Farnasar).³⁸

Do neke mere – sicer v zelo omejenem obsegu in z rezervo – je na podlagi teh podatkov mogoče sklepati tudi na obseg posameznih obrti v nekem okolju. Za takšno oceno morajo biti izpolnjeni trije temeljni pogoji: a) vir (urbar) poleg osebnih imen bolj ali manj sistematično navaja tudi priimke podložnikov, b) okolje, naklonjeno načinu dodeljevanja priimkov glede na opravljanje poklica/dejavnosti, c) izvor vira iz časa nastajanja priimkov (čas okoli sredine 15. stoletja), ko se le-ti večinoma še dejansko ujemajo s poklicem/z dejavnostjo njihovih nosilcev. Te tri pogoje v celoti izpolnjujeta le urbarja za posest plemiške rodbine Turjaških iz šestdesetih let 15. stoletja. Na podlagi teh dveh (urbarja za Turjak 1464 in Šumberk 1463)³⁹ je mogoče izdelati vzročno študijo. Rezultate je potrebno jemati z določeno mero rezerve, saj je kljub navedenemu še vedno treba upoštevati možnost, da vsi, ki so se z neko dejavnostjo ukvarjali, niso nujno nosili ustrežajočega priim-

28 Urbar Gamberk 1498, ARS, AS 1, šk. 81, p. 67; Blaznik 1963, 307, 323.

29 Blaznik 1959, 95; Urbar Gamberk 1498, ARS, AS 1, šk. 81, p. 36; Urbar Naklo 1498, ARS, AS 1, šk. 100, fol. 13; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 15.

30 Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 39', 41'.

31 Blaznik 1959, 96; Orožen 1876, 252; Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 1; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 31', 36'; Urbar Turjak 1464 HHStA, FAA, C 55/1, fol. 68; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 53

32 Blaznik 1959, 95; Orožen 1876, 222; Kos 1954, 133, 139, 140; Pavlin 2006, 94, 116, 120, 132, 160, 166; Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 34, 38, 54, 82; Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 22; Urbar Križe 1498, ARS, AS 1, šk. 75, fol. 3; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 12, 36'; Urbar Turjak 1464 HHStA, FAA, C 55/1, fol. 5', 6, 7'; Urbar Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113, fol. 19.

33 Kos 1954, 61, 64, 65, 66; Orožen 1876, 262, 291; Bizjak 2006, 193.

34 Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 4.

35 Blaznik 1959, 95; Kos 1954, 135, 224; Orožen 1876, 256, 258; Pavlin 2006, 94, 116; Urbar Radovljica 1498, ARS, AS 174, šk. 246, p. 13, 16, 54; Urbar Kamnik 1494, ARS, AS 1074, 80u, fol. 13; Urbar Rihemberk 1502, ARS, AS 1, šk. 105, fol. 8', 18'.

36 Blaznik 1959, 93; Kos 1954, 211, 219, 260; Pavlin 2006, 95, 118, 127, 167.

37 Urbar Naklo 1498, ARS, AS 1, šk. 100, fol. 6.

38 Pavlin 2006, 95.

39 Urbar za Turjak 1464, HHStA, FAA, C 55/1; Urbar za Šumberk 1463, HHStA, FAA, A 15/113.

ka. Urbarja sta razdeljena na urade, ki obsegajo po nekaj vasi, v vsakem od uradov pa se dokaj enakomerno pojavljajo priimki, ki kažejo na obstoj najrazličnejših, za življenje v tedanjem okolju potrebnih obrti (omenjajo se krznarji, usnjarji, tkalci, krojači, čevljarji, kovači, kolarji, tesarji, sodarji, lončarji, zidarji, mlinarji, peki in mesarji). Delež obrtniških priimkov v posameznih uradih gospostva se giblje med 5,7 ter 26,9 odstotki – povprečni odstotek za obe gospostvi je okoli 13 oz. 8 (gl. tabelo 5.1).

Tabela 5.1: Pojavljanje obrtniških priimkov v urbarjih

a) Gospostvo Turjak 1464

Urad Rob	Št. kmetij 96	Delež obrtniških priimkov
Mullner	2	9,4 %
Schuester	1	
Smid	3	
Stopar	1	
Kursner	1	
B(W)eber	1	
Urad Brate	Št. kmetij 67	Delež obrtniških priimkov
Sneider	2	26,9 %
Kolar	1	
Mulner	6	
Phister	1	
Schuester	1	
Vischer	2	
Czymerman	1	
Hafner	2	
Golobar	2	
Urad Bloke	Št. kmetij 46	Delež obrtniških priimkov
Sneider	1	10,9 %
Mülner	1	
Kamenar	1	
Schuester	2	
Urad Metlika	Št. kmetij 105	Delež obrtniških priimkov
Weber	2	5,7 %
Smid	1	
Pinter	2	
Mülner	1	
Delež v celem urbarju: (41/324)		12,7 %

a) Gospodstvo Šumberk 1463

Urad (Šumberk)	Št. kmetij 123	Delež obrtniških priimkov
Schuester	1	
Weber	3	
Sneyder	2	
Led(r)er	1	8,1 %
Mawrer	1	
Fleischhacker	1	
Kursner	1	
Delež obrtniških priimkov		
Urad Suha Krajina	Št. kmetij 72	Delež obrtniških priimkov
Sneyder	4	
Smid	1	9,7 %
Mulner	2	
Delež obrtniških priimkov		
Urad Mokronog	Št. kmetij 94	
Mulner	3	
Weber	3	7,4 %
Smid	1	
Delež v celem urbarju: (24/289)		8,3 %

Utečena obrtna dejavnost se je ob stalnem večanju podložniških bremen in sočasnih tendencah po vedno večjem deležu denarnih dajatev postopno preusmerjala na trg. Sprva je bil domet izdelkov domače obrti lokalno tržišče, bližnja mesta in trgi ter podeželski (letni in tedenski) sejmi ob proščanjih. Posledično so posamezni podeželski obrtniki lahko razmeroma prosperirali. Enega od dokazov za to spet najdemo v urbarjih; zaslediti je namreč ne preveč redek pojav, ko so posamezni obrtniki uživali po dve ali celo tri hube. Na Rašici na Dolenjskem je imel leta 1464 neki kovač dve hubi, poleg tega pa v najemu še lokalno mitnico.⁴⁰ V Polhovem Gradcu je imel leta 1498 neki krojač dve hubi in en domec (*hofstat*),⁴¹ v bližnjem Selišču pa neki mesar dve hubi.⁴² Istega leta v Strahinju pri Kranju naletimo na pečarja s tremi hubami,⁴³ v Kovorju pri Tržiču pa na kovača z dvema.⁴⁴

40 Urbar za Turjak 1464, HHStA, FAA, C 55/1, fol. 6.

41 Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 1.

42 Urbar Polhov Gradec 1498, ARS, AS 1, šk. 74, fol. 4.

43 Urbar Naklo 1498, ARS, AS 1, šk. 100, fol. 6.

44 Urbar Križe 1498, ARS, AS 1, šk. 75, fol. 3-3'.

3. Kmečka trgovina

Tekom srednjega veka je diferenciacija dejavnosti med agrarnim podeželjem in tržno-obrtnimi urbanimi središči dobila trdni pravni okvir, ki pa je – na obravnavanem ozemlju – že ob koncu 14. stoletja začel popuščati pod pritiski dejanskih razmer. Že leta 1389 zasledimo prvo deželnoknežjo prepoved kmečke trgovine na Kranjskem, ki je po ugotovitvah vojvode Alberta III. škodovala tako mestom in trgom kot tudi deželnoknežjim mitnicam.⁴⁵ Tovrstne prepovedi so postale stalnica v drugi polovici 15. stoletja, ko je problem postajal vedno bolj pereč. Ponavljajoče se uredbe⁴⁶ nazorno razkrivajo srž problema: po ustaljenih običajih so bili kmetje dolžni proizvodne viške svojih kmetij ponuditi trgovcem (in drugim kupcem) na lokalnih tržiščih (trgih in mestih). Pri tem so bili primorani plačevati mitnino ob vstopu v mesto, lokalni trgovci pa so lahko blago nakupili po nizkih cenah in služili s preprodajo. V želji za boljšim zaslužkom so kmetje svoje pridelke raje prodajali neposredno tujim trgovcem, ki so prihajali na podeželje in zaradi izogiba mitnin in vsaj enega posrednika dosegali boljše, a še vedno konkurenčne cene. Prisotnost na lokalnih tržiščih je kmetom nudila vpogled v razmere na trgu, na drugi strani pa so preko obveznosti tovorjenja, ki so jim jo nalagali zemljiški gospodje, postajali vedno mobilnejši ter spoznavali poti in pomembnejše centre v ožji ter širši okolici. Kot logična posledica tega so se nekateri posamezniki od srede 14. stoletja dalje vedno bolj vključevali tudi v trgovino na daljše razdalje; najprej so povečali domet presežkov svoje proizvodnje, ki so jih začeli tovoriti preko deželnih meja, kar pa je v končni fazi pripeljalo do precej obsežnejšega trgovanja na daljše razdalje, saj so kmetje svoje blago zamenjevali za drugo (na primer železo, žito, sol, vino ...), tega pa prodajali doma na Kranjskem ali celo tovorili v druge dežele. Postopno so prevzemali vedno večji delež trgovanja s proizvodi podeželske obrti v smislu sistematičnega odjema pri proizvajalcih in rednega zalaganja trga, v končni fazi pa tudi posegali v trgovanje z ostalim blagom.

V začetku devetdesetih let 15. stoletja je permanentni konflikt, na katera terega so neprestano opozarjala mesta in trgi, privedel tako daleč, da je

45 Klun 1855, št. 17. Iz listine je razbrati, da ne gre za prvo tovrstno prepoved, ampak se izstavitelj sklicuje na predhodno podobno prepoved, ki sta jo izdala skupaj z bratom Leopoldom, torej v času pred dedno delitvijo (1365–1379); glej Schwind in Dopsch 1895, št. 138.

46 Poznamo naslednje prepovedi kmečke trgovine in obrti: 1428–II–10, 1461–XII–15, 1461–XII–16, 1488–III–7, 1491–V–14; Otorepec 1958, 45, 68, 71, 72; Otorepec 1959, 19, 25.

deželni knez posredoval za doseg sporazuma med njimi in deželnim plemstvom (zemljiška gospodstva so bila namreč v veliki meri iniciator in tudi zaščitnik kmečke trgovine) glede kmečke trgovine in obrti na podeželju. Sporazum, ki ga je 23. marca 1492 objavil kranjski deželni glavar Vilijem Turjaški,⁴⁷ je bil zasnovan kot celostna ureditev razmerij med mesti in podeželjem, ki je sicer ščitila pravice prvih, vendar ne več v obsegu, ki ga odsevajo starejše prepovedi, pač pa je uzakonila določene kmečke »uzurpacije«, ki jih ni bilo več smiselno niti mogoče zatirati. Sporazum je v šestih členih obsegal naslednje določbe:

- 1) Na podeželju je v krogu razdalje ene milje od večjih mest (Ljubljane, Kranja, Kamnika in Novega mesta) oz. v krogu pol milje od ostalih mest in trgov dovoljeval le po enega kovača, čevljarja in krojača ter eno taverno (z izjemo starih, ustaljenih, ki že plačujejo dajatve v urbar).
- 2) Prepovedoval je vsako obrt in trgovanje (z oljem, živino, žitom, usnjenimi izdelki, s kramarijo in z ostalim blagom) pri župnijskih cerkvah v obliki oz. času tedenskih sejmov; izjema so bila le (letna) prošenja na določenih ustaljenih lokacijah.
- 3) Kmetom je dovoljeval trgovanje z vinom, pri čemer so lahko briško, kanalsko in dolensko »kislo« vino uvažali, prodajali na Kranjskem kot tudi izvažali, železo, ki so ga pri tem pridobili z menjavo, pa so lahko uvažali nazaj na Kranjsko in ga prodajali v mestih in trgih, ne pa na podeželju. V nasprotju s tem sladkih vin, kot so vipavec, rebula in italijanska vina, niso smeli izvažati, pač pa so jih lahko prodajali samo na Kranjskem.
- 4) Kmetom je dovoljeval trgovanje s soljo v deželi in zunaj nje, prav tako z žitom in vinom, ki so ju zamenjevali za sol (z upoštevanjem zgornjih omejitev glede vin).
- 5) Kmetom je dovoljeval kupovanje živine na Ogrskem in prodajanje le-te na Kranjskem, prepovedoval pa izvoz v Italijo, medtem ko jim je dovoljeval izvažanje v Italijo le na lastnih kmetijah vzgojene živine in živinorejskih izdelkov (kože, mast).
- 6) Kmetom je načeloma prepovedoval preprodajati t. i. trgovsko blago: olje, železo, živino, kože (z zgoraj omenjenimi izjemami).

47 Sodoben (istočasen) prepis dokumenta v ZAL, objavljen v Otorepec 1959, 28. Sporazum je januarja 1494 potrdil kralj Maksimilijan, ARS, AS 2, št. 940.

Vendar tudi ta sporazum ni mogel zaustaviti začetih in dobro utečenih procesov oz. vedno večjega obsega kmečke trgovine. Že v dvajsetih letih 16. stoletja so zemljiške gospode in mesta na Kranjskem razmere ponovno privedle za pogajalsko mizo, kjer je bilo sporazum iz leta 1492 potrebno revidirati v korist kmečke trgovine (Žontar 1956–57, 35 sl.). Glede na navedbe meščanov iz približno istega časa je imelo kmečko trgovanje med vsemi deželami ravno na Kranjskem največji obseg (Gestrin 1965, 42).

3.1 Trgovina s soljo

Trgovina s soljo je bila v slovenskem prostoru od nekdaj zelo specifična. Načini oskrbe s to esencialno življenjsko potrebščino so se na starih poselitvenih območjih razvili že v davnini in v srednjem veku niso bili podvrženi kakim korenitim spremembam. V grobem je bil slovenski prostor tradicionalno razdeljen na vplivni območji kamene soli iz alpskih rudnikov (Aussee, Hallein) in jadranske morske soli. V 14. stoletju se je med tema območjema izoblikovala solna meja, ki je potekala vzdolž Karavank, zajela Savinjsko dolino in se spustila na Savo (Vilfan 1962, 133; Gestrin 1965, 153). Zahodni in osrednji slovenski prostor se je tako oskrboval z jadransko soljo, ki pa je odjemalce kljub prepovedim dostikrat našla tudi severno in vzhodno od solne meje (Gestrin 1965, 153). Ker je mreža vodotokov na tem ozemlju za rečno plovbo proti Jadranskemu morju zelo neugodna in je bila že tako razmeroma cenena sol prepuščena dražjemu tovarništvu po kopnem – kar je posledično prinašalo visoke stroške transporta za količinsko obsežno in za trgovino malo donosno blago –, se z vznikom mest poklicni trgovci na tem področju niso mogli uveljaviti in trgovanje s soljo je ostalo tradicionalno v rokah kmečkega prebivalstva (Vilfan 1962, 134). Gornjegrajski urbar iz leta 1426 navaja seznam podložnikov, ki so bili dolžni za potrebe gospodstva tovoriti sol iz Slovenskega primorja. Letno so izvedli okoli 36 obveznih tovarniških poti (»voženj«), pri tem pa je zanimivo, da so podložniki vsako tovorjenje lahko kompenzirali z enim tovorom soli, kar kaže na to, da so sol tovorili tudi v lastni režiji (Gestrin 1952–53, 505, 506; Orožen 1876, 320–2). Podobno je 75 podložnikov stiškega samostana iz Trsta letno tovorilo po en tovor soli (Kosi 1998, 72; Grebenc 1973, 112).

3.2 Trgovina z drobnico z Visoke Gorenjske v Furlanijo

V dokumentaciji v zvezi s sporom med podložniki radovljiškega gospodstva in blejskim oskrbnikom Hartmanom Kreigom s preloma 15. in 16. stoletja so se ohranila poročila o trgovanju tamkajšnjih kmetov z živino v Italijo,

proti Bovcu, Tolminu in Čedadu. V pritožbi, ki so jo radovljiški podložniki naslovili na cesarja, navajajo, da jim je Kraig prepovedal goniti črede živine, namenjene prodaji, v Italijo, po običajnih poteh; posluževati se morajo brezpotij, zaradi česar se veliko živali pobije in podložniki tako utrpijo precejšno škodo. Kraig je v svojem zagovoru pojasnjeval, da radovljiški podložniki svoje ogromne črede koštrunov, ki štejejo po tisoč in več živali, gonijo skozi Bohinj v času najboljše paše in s tem opustošijo pašnike podložnikov blejskega gospodstva (Kaspret 1889, 77, 98–9, 121–2).

3.3 Vozna tlaka oz. urbarialna obveznost tovorjenja kot odskočna deska za »poklicno« *trgovino na dolge razdalje*

Posamezna zemljiška gospodstva so nekaterim svojim podložnikom nalažala obveznost tovorjenja blaga, ki so ga za svoje potrebe uvažala iz sosednjih dežel. V Gornjem Gradu je poleg omenjenih tovarnikov s soljo obstajala skupina podložnikov, ki jih je bremenilo tovorjenje olja in špicerije iz Italije. Tovorniško pot z enim konjem je bilo mogoče odkupiti z denarjem v višini ene marke in pol (Gestrin 1952–53, 505, 506; Orožen 1876, 320–2). Stiški menihi so na svoji razprostranjeni posesti tovarniške obveznosti razporedili po geografskem načelu; podložnike iz širše okolice Domžal so bremenile tovarniške poti na Štajersko (v smeri Ptuja in Radgone), kmetje na Dolenjskem (v zaledju Turjaka) pa so oskrbovali samostan z dobrinami iz primorja (Grebenc 1973, 112). Še izpovednejše podatke imamo za škofjeloško gospodstvo. Freisinški škofje so se v poznem srednjem veku redno oskrbovali z vinom iz Slovenskega primorja, predvsem z rebulo, ki je predstavljala nadvse pomembno tržno blago.⁴⁸ Bavarska škofija, ki je leta 1067 sicer od kralja Henrika IV. prejela posest v zaledju Kopra, ki pa je, kot kaže, ostala nerealizirana (Štih 2005, 44), v poznem srednjem veku ni posedovala zemljiških kompleksov v Sredozemlju, kjer bi lahko v lastni režiji pridelovala visokokakovostna vina. Zato pa je izkoriščala neposredno bližino svojih kranjskih gospodstev in preko Škofje Loke letno uvažala občutne količine rebule, občasno tudi muškata (*musskatel*; Bizjak 2009, 144), iz Trsta (omenja se tudi Vipava). Pošiljko, za katero so običajno potrebovali deset konj (10 tovorov rebule je obsegalo med 23 in 30 urn vina⁴⁹), so v Škofji Loki pretovorili in poslali naprej, navadno do Oberwölza na Zgornjem Štajerskem, kjer je uprava tamkajšnjega freisinškega gospodstva poskrbela za nadaljnji transport. Vino so tvorili podložniki v okviru svojih delovnih obveznos-

48 Glej zgoraj, op. 13.

49 Prostornina tržaške urne je znašala okoli 65 litrov, Herkov 1982–85, 463–4.

ti in celotni stroški so se gibali med 25 in 45 markami oglejskih pfenigov letno.⁵⁰ Urbar iz leta 1501, denimo, konkretno navaja, da so bili podložniki iz bitenjskega urada dolžni tovoriti vino na relaciji med Škofjo Loko in Mauterndorfom (Blaznik 1963, 114, 352). Blaznik v svoji študiji predlaga možnost obstoja kombiniranih tovornih karavan, sestavljenih iz trgovcev in podložniških tovornikov. V tem primeru bi bilo uvajanje podložnikov v trgovanje še toliko lažje in očitnejše (Blaznik 1973, 93).

Kmečki tovorniki so s časom prevzemali vedno večji delež tovarniškega prometa tudi kot najemniška delovna sila v službi poklicnih trgovcev. Mitninske knjige s konca srednjega veka kažejo, da je večina tovarniškega prometa na Kranjskem oz. s Kranjske v sosednje dežele potekala v času mrtve sezone kmečkih del (od novembra do januarja) oz. tik pred žetvijo in po njej (junija in avgusta), kar jasno kaže, da je bila ta dejavnost v veliki meri odvisna od kmečkega prebivalstva (Kosi 1998, 141).

Zaključek

Trgovanje kmetov je bilo torej ob koncu srednjega veka dodobra razvejana dejavnost v polnem razmahu. Ko iščemo vzroke za njen vznik, ne moremo mimo organizacije in ustroja zemljiškega gospostva, ki je ves čas delovalo kot njen spodbujevalec. Eden pglavitnih vzrokov, ki je kmete silil v trgovanje, so bile denarne dajatve.

Kdaj točno so zemljiška gospostva v slovenskem prostoru začela uvajati prve denarne dajatve, je težko ugotoviti. Pojav je pogojen z denarnim obtokom, reorganizacijo zemljiškega gospostva iz pridvornega v hubni sistem ter z obstojem lokalnega trga, ki pa se zopet navezuje na obstoj urbanih naselij. Denarni obtok je v zahodni Evropi po kolapsu v 7. začel okrevati že v 10. stoletju (Spufford 1988, 12 sl.). Čeprav je v jugovzhodnem delu cesarstva zaznavna določena zamuda, pa je bližina Italije ugodno vplivala na ponovno oživitev vsaj že v prvi polovici 12. stoletja, ko se v bližnjem sosedstvu dodobra uveljavijo posamezne kovnice (Oglej, Breže), v začetku 13. stoletja pa pride do razmaha kovnic tudi na slovenskem ozemlju (Kos 1996, 158–74). Ustanavljanje zemljiških gospostev se je pri nas pomembneje začelo uveljavljati šele po končanih madžarskih vpadih, ob koncu 10. stoletja (Vilfan 1980, 111), ko je v srednji Evropi že začel prodirati – v 11. in 12. stoletju pa prevladal – hubni sistem. Že prva zemljiška gospostva pri nas so bila verjetno kombiniranega tipa, pridvorni sistem pa domnevno ni

50 Obračuni redno vsebujejo razčlenjene postavke o nakupu vina, Bizjak 2007, 86–7, 101–2; Bizjak 2008, 110, 120; Bizjak 2009, 127–8; prim. Blaznik 1968, 50–2.

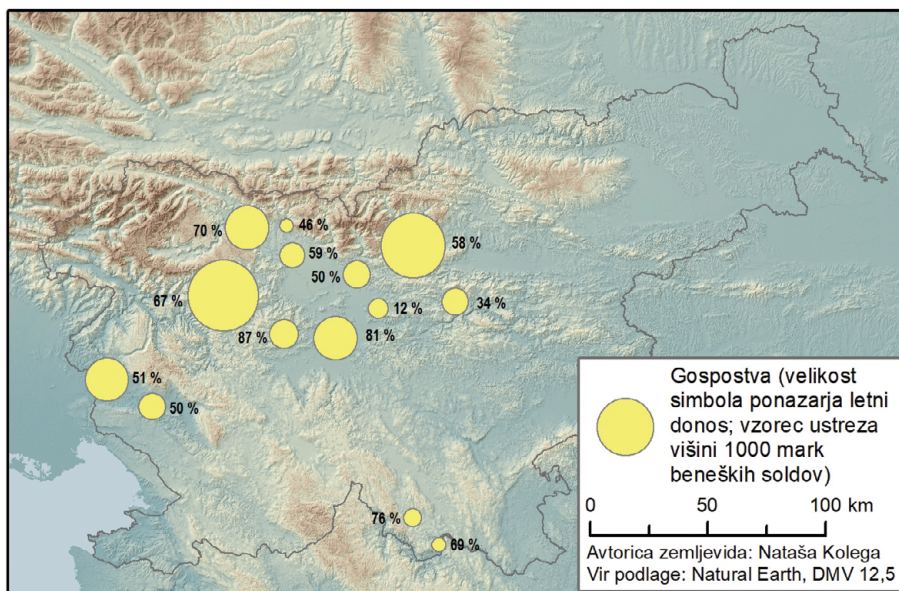
dosegel občutnejših razsežnosti (zadnji znani ostanki so dokumentirani v blejskem urbarju iz l. 1253; Bizjak 2006b, 158, 188). Čeprav je bila notranjost slovenskega ozemlja v pretežni meri ruralna, se vendar že zgodaj pojavijo posamezni urbani oz. predurbani centri, katerih poglobljena funkcija je lokalna trgovina (Ptuj, Kranj, Slovenj Gradec, Škofja Loka, Ljubljana; Kosi 2009). Vsi ti argumenti kažejo na to, da so morala zemljiška gospodarstva vsaj že nekje ob koncu 11. ali v začetku 12. stoletja del dajatev pobirati v denarju. Tezo potrjuje dejstvo, da so denarne dajatve dokumentirane že v najstarejšem ohranjenem urbarju za slovensko ozemlje – freisinškem urbarju za Škofjo Loko iz l. 1160 (Blaznik 1963, 127–8).

Obseg denarnih dajatev se je do konca 15. stoletja v nekaterih gospodarstvih postopno povečeval. Tako na primer na ozemlju freisinškega loškega gospodarstva: 1310 55 %, 1396–1400 65 %, 1437–1500 75 % (Zahn 1871, 127–8; Bizjak 2003, 182, 184), ali pa na ozemlju gornjegrajskega gospodarstva ljubljanske škofije: 1426 44 %, 1490–1500 58 % (Bizjak 2003, 218). Vendar pa naletimo tudi na primere z drugačnim trendom, na primer briksensko blejsko gospodarstvo: 1253 51 %, 1309 19 %, 1464 30 % (Bizjak 2006b, 166). Čeprav je na prelomu iz 15. v 16. stoletje v nekaterih okoljih še prevladovala naravna renta, je bil odstotek denarnih dajatev v večini gospodarstev večji od 50 % (Jablje 1493 12 %, Gamberk 1498 34 %, Križe 1498 46 %, Kamnik 1493 50 %, Rihemberk 1502 50 %, Gorica 1507 51 %, Naklo 1498 59 %, Kostel 1494 69 %, Radovljica 70 %, Kočevska Reka 76 %, Ljubljanski stolni kapitelj 1499 81 %, Polhov Gradec 87 %).⁵¹ Na podlagi tega lahko trdimo, da so ob koncu srednjega veka kmetje vsaj polovico tistega dela svoje produkcije, ki ni bil namenjen samooskrbi, sami neposredno dostavljali na trg.

Območja z visokim odstotkom denarnih dajatev se v veliki meri pokrivajo z območji, ki jih historiografija prepoznava kot tista, na katerih sta se zaradi ugodne prometne lege v večji meri kot drugod razvila kmečko tovarništvo in kmečka trgovina. Kosi kot take navaja naslednje predele: Kras Čičarijo, Pivško, okolico Loža in Cerknice, Bloke, Velike Lašče, Dobropolje in Suho krajino, dalje Ribnico, Ortnek in Kočevsko, na

51 Podatki so izračunani na podlagi originalnih urbarjev, ki se vsi razen enega (Ljubljanski stolni kapitelj 1499 – NŠAL, KAL, U1) nahajajo v Arhivu Republike Slovenije: Gamberk 1494 – ARS, AS 1, Vic. a., šk. 81; Križe 1498 – ARS, AS 1, Vic. a., šk. 75; Kamnik 1493 – ARS, AS 1074, Zb. Urbarjev, 80u; Naklo 1498 – ARS, AS 1, Vic. a., šk. 100; Kostel 1494 – ARS, AS 1, Vic. a., šk. 83; Radovljica 1498 – ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246; Kočevska Reka 1498 – ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve za Kranjsko, št. 23, fasc. 15; Polhov Gradec 1500 – ARS, AS 1, Vic. a., šk. 74; Rihemberk 1502 – ARS, AS 1, Vic. a., šk. 105. Urbarja za gospodarstvu Jablje 1493 in Gorica 1507 sta preračunan po edicijah, Kožuh idr. 2014, 217–32; Pavlin 2006, 107–202.

Notranjskem okolico Postojne, Planine, Logatca, širšo okolico Ljubljane in Vrhnike, na Gorenjskem pa ozemlje gospostev Smlednik, Škofja Loka in Radovljica (Kosi 1998, 143).

Slika 5.1: Delež denarnih prihodkov v izbranih slovenskih zemljiških gospostvih med letoma 1490–1510

Viri in Literatura

Arhivski viri

AEM: Archiv der Erzdiözese München und Freising

Heckenstaller's Frisingensia 164, Register izdatkov Škofjeloškega gospostva 1491

ARS: Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 1: Vicedomski urad za Kranjsko

škatla 74, Urbar gospostva Polhov Gradec 1498

škatla 75, Urbar urada Križe 1498–1501

škatla 81, Urbar gospostva Gamberk 1498

škatla 100, Reformirani urbar urada Naklo 1498

škatla 105, Urbar gospostva Rihemberk 1498

AS 2: *Deželni stanovi za Kranjsko*

AS 11: *Komisija za fevdne zadeve za Kranjsko*, št. 23, Urbar Kočevska Reka 1498

AS 174: *Terezijanski kataster za Kranjsko*, škatla 246, Reformirani urbar urada Radovljica 1498

AS 1063: *Zbirka listin*

AS 1074: *Zbirka urbarjev*, 8ou, Urbar deželskega sodišča Kamnik 1494

DAK: Diözesanarchiv Klagenfurt:

HS 106: Obračuni krških gospostev v Marki 1425–1437

HS 122: Obračuni krških gospostev v Marki 1438–1452

HHStA: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj

FAA: *Fürstlich Auersperg'sches Archiv*

A 15/113, Urbar za gospostvo Šumberk 1463

C 55/1, Urbar za gospostvo Turjak 1464

NŠAL: Nadškofijski arhiv Ljubljana

KAL: *Kapiteljski arhiv*

Urbar 1

Objavljeni viri

Bizjak, M., ur. 2005. »Srednjeveški obračuni freisinške škofije 1. Obračuni gospostev Škofja Loka in Klevevž 1395–1401.« *Loški razgledi* 52: 11–28.

Bizjak, M., ur. 2006a. »Srednjeveški obračuni freisinške škofije 2. Obračuni gospostev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400.« *Loški razgledi* 53: 315–68.

Bizjak, M., ur. 2006b. *Urbarji briksenske škofije (Die Urbare des Hochstifts Brixen): 1253–1464*. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5. Thesaurus memoriae. Fontes 3. Ljubljana: Založba ZRC.

Bizjak, M., ur. 2007. »Srednjeveški obračuni freisinške škofije 3. Obračuni gospostva Škofja Loka 1437–1439.« *Loški razgledi* 54: 353–80.

Bizjak, M., ur. 2008. »Srednjeveški obračuni freisinške škofije 4. Obračuni gospostva Škofja Loka 1439–1442.« *Loški razgledi* 55: 435–58.

Bizjak, M., ur. 2009. »Srednjeveški obračuni freisinške škofije 5. Obračuni gospostva Škofja Loka 1441–1478.« *Loški razgledi* 56: 435–62.

- Bizjak, M., ur. 2016. *Deželnoknežji obračuni za Kranjsko (Landesfürstliche Abrechnungen für Krain) 1436–1448*. Srednjeveške računske knjige za Slovenijo 1. Thesaurus memoriae. Fontes 12. Ljubljana: Založba ZRC.
- Bizjak, M., in A. Žižek, ur. 2010. *Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, Založba ZRC.
- Blaznik, P., ur. 1963. *Urbarji freisinske škofije*. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Viri za zgodovino Slovencev 4. Ljubljana: SAZU.
- Erich, J., ur. 1896. *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*. Königsberg i. Pr.: Verlag von Thomas & Oppermann.
- Hirsch, Th., M. Toppen in E. Strehlke, ur. 1965². *Scriptores rerum Preussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit. Bd. III*. Frankfurt am Main: Minerva GMBH.
- Klun, V. F., ur. 1855. *Diplomatarium Carniolicum I*. Laibach: Ign. v. Kleinmayr & Fedor Bamberg.
- Kos, M., ur. 1948. *Urbarji Slovenskega primorja 1*. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 2. Viri za zgodovino Slovencev 2. Ljubljana: SAZU.
- Kos, M., ur. 1954. *Urbarji Slovenskega primorja 2*. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3. Viri za zgodovino Slovencev 3. Ljubljana: SAZU.
- Kožuh, T., N. Merljak, M. Mezek in M. Bizjak, ur. 2014. »Seminar iz temeljnih zgodovinskih ved, UNG 2012–2013: Urbar deželnoknežjega urada Jable 1493.« *Arhivi* 37 (1): 217–32.
- Orožen, I., ur. 1876. *Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Das Bistum und die Diözese Lavant II.1. Marburg: samozaložba.
- Otorepec, B., ur. 1958. *Listine mestnega arhiva ljubljanskega 1320–1470*. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku III. Ljubljana: Mestni arhiv Ljubljanski.
- Otorepec, B., ur. 1959. *Listine mestnega arhiva ljubljanskega 1471–1521*. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku IV. Ljubljana: Mestni arhiv Ljubljanski.
- Otorepec, B., ur. 1995. *Izbrano gradivo za zgodovino gozdarstva na Slovenskem v srednjem veku*. Viri za zgodovino gozda in gozdarstva na Slovenskem 8. Ljubljana: Gozdarska založba.
- Pavlin, V., ur. 2006. *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Redlich, O., ur. 1886. *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert*. Acta Tirolensia 1. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.

- Schwind, E., in A. Dopsch, ur. 1895. *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung.
- Wiessner, H., ur. 1951. *Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) im Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502*. Österreichische Urbare III. 3. Band. I. Teil. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger.
- Zahn, J., ur. 1871. *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* III. Fontes rerum Austriacarum II. 36. Wien: Karl Gerold's Sohn.

Literatura

- Bizjak, M. 1997. »Aparstvo na loškem ozemlju v luči srednjeveških virov.« *Loški razgledi* 44 (1): 34–45.
- Bizjak, M. 2003. *Ratio facta est: Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Bizjak, M. 2012. »Grad kot središče zemljiškega gospostva.« *Kronika* 60 (3): 433–42.
- Bizjak, M. 2013. »Srednjeveške računске knjige kot vir za okoljsko zgodovino.« *Ekonomika i ekohistorija* 9 (9): 81–96.
- Blaznik, P. 1958. *Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti*. Ljubljana: SAZU.
- Blaznik, P. 1959. »O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja.« *Loški razgledi* 6 (1): 91–7.
- Blaznik, P. 1968. »Stare prometne povezave med Škofjo Loko in Freisingom.« *Loški razgledi* 15: 49–55.
- Blaznik, P. 1970. »Kolektivna kmečka posest.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1, uredili P. Blaznik idr., 149–60. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Blaznik, P. 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo Škofja Loka.
- Blaznik, P. 1980. »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2, uredili P. Blaznik idr., 241–78. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Dasler, C. 2001. *Forst und Wildbann im frühen deutschen Reich. Die königlichen Privilegien für die Reichskirche vom 9. bis zum 12. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.

- Dopsch, H. 1999. *Die Länder und das Reich: Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122–1278*. Wien: Ueberreuter.
- Gestrin, F. 1952–53. »Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426.« *Zgodovinski časopis* 6–7: 473–514.
- Gestrin, F. 1965. *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- Gestrin, F. 1978. »Prispevek k kvantifikaciji kmečke trgovine v poznem srednjem veku in v 16. stoletju.« *Jugoslovanski istorijski časopis* 6–7: 169–78.
- Grebenc, J. M. 1973. *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija 1135*. Samostan Stična: Cistercijanski samostan v Stični.
- Herkov, Z. 1982–85. »Dodatak uz stare mjere hrvatskog primorja i Istre.« *Jadranski zbornik* 12: 459–521.
- Kaspret, A. 1889. »Ueber die Lage der oberkrainerischen Bauernschaft im Ausgange des XV. und im Anfange des XVI. Jahrh.« *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* 2: 69–148.
- Kos, M. 1970. »Kolonizacija in populacija v srednjem veku.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1, uredili P. Blaznik idr., 67–88. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Kos, P. 1996. »Der Friesacher Pfennig und seine Nachprägungen in slowenischen Gebiet.« V *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum: Akten der Friesacher Sommerakademie, Friesach (Kärnten), 14. bis 18. September 1992. Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2. Schriftenreihe der Akademie Friesach 1*, uredil R. Härtel, 157–90. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
- Kosi, M. 1998. *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kosi, M. 2009. *Zgodnja zgodovina srednjeveških mest na Slovenskem: Primerjalna študija o neagrarnih naselbinskih središčih od zgodnjega srednjega veka do 13. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Novak, V. 1970. »Živinoreja.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1, uredili P. Blaznik idr., 343–94. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Paravicini, W. 1989. *Die Preussenreisen des europäischen Adels 1*. Beihefte der Francia 17/1. Sigmaringen: Thorbecke.
- Paravicini, W. 1995. *Die Preussenreisen des europäischen Adels 2*. Beihefte der Francia 17/2. Sigmaringen: Thorbecke.

- Spufford, P. 1988. *Money and Its Use in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Štih, P. 2005. »Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju.« V *Blaznikov zbornik (= Loški razgledi*. Doneski 11), uredil M. Bizjak, 35–48. Ljubljana-Škofja Loka: Založba ZRC, Muzejsko društvo Škofja Loka.
- Štih, P. 2006. »Der bayerische Adel und die Anfänge von Laibach/Ljubljana.« *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 69 (1): 1–52.
- Vilfan, S. 1962. »K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo.« *Kronika* 10 (3): 129–44.
- Vilfan, S. 1980. »Zemljiška gospostva.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2, uredili P. Blaznik idr., 75–239. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Zwitter, Ž. 2013. »Krčenje in agrarna raba gozdov na Gorenjskem v času višinske kolonizacije.« *Gorenjska v obdobju globalizacije*, uredili B. Rogelj, I. Potočnik Slavič in I. Mrak, 85–98. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Žontar, J. 1939. *Zgodovina mesta Kranja*. Kranj: Muzejsko društvo za Slovenijo.
- Žontar, J. 1956–57. »Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine.« *Zgodovinski časopis* 10–11: 32–121.

6

Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje)

Aleksej Kalc

Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije

ZRC SAZU

Novi trg 2, 1000 Ljubljana

AKalc@zrc-sazu.si

Fakulteta za humanistične študije

Univerza na Primorskem

Titov trg 5, 6000 Koper

aleksej.kalc@fhs.upr.si

Uvod

V razvoju prebivalstva na Slovenskem so v novem veku in do konca avstrijskega obdobja opazne nekatere deželne razlike in specifikke. Za ozemlje Avstrijskega primorja so značilne višje stopnje poročnosti in natalitete ter živahnjša rast prebivalstva kot v drugih slovenskih deželah (Blaznik idr. 1970; Zwitter 1936). Zgodovinarji to pripisujejo zemljepisni legi tega prostora na stičišču s Furlanijo in bližje morju, kjer sta intenzivnejša trgovina in promet ustvarjala ugodne predpostavke tako za tržno agrarno ekonomijo kot za neagrarne oblike gospodarskega udejstvovanja. Od 18. stoletja dalje je imel pri tem pomembno vlogo Trst, bodisi kot neposredni trg za proizvode in usluge bodisi kot pospeševalec gospodarskih dejavnosti v svojem neposrednem in širšem zaledju. Demografija mesta je bila tesno povezana z zaledjem, saj je rast tržaškega prebivalstva slonela na množičnem priseljevanju, ki je v veliki meri izviralo iz sosednih dežel (Kalc 2008). Ekspanzija Trsta pa se je bolj ali manj poudarjeno odražala v razvoju prebivalstva in v demografski fiziognomiji prostora, ki ga je obdajal.

Ta prispevek obravnava značilnosti razvoja prebivalstva v neposredni tržaški okolici od srede 16. stoletja do prve svetovne vojne. Ta območja so bila v starejši fazi obravnavanega obdobja povezana z ekonomijo komunskega Trsta, nato pa posredno in neposredno zajeta v proces nastajanja in razvoja glavnega avstrijskega pristanišča ter enega največjih avstrijskih mest. Namen je ugotoviti kontinuitete in premike v demografiji ter izpostaviti

razmerja med demografskimi tendencami in značilnostmi ter ekonomijo tega dela podeželja. Upoštevani sta dve območji, in sicer podeželski del tržaškega občinskega ozemlja, ki se razteza okrog mesta, in območje neposredno za tržaško občinsko mejo, točneje ozemlje prafare Povir.

Podeželje tržaške občine, imenovano »teritorij« (*territorio*) in v 19. stoletju v slovenščini »okolica«, je bilo sestavljeno iz dela na flišnatem in napolavinskem svetu pod kraškim robom in dela na kraški planoti. Del pod kraškim robom je tvoril zgodovinski tržaški *ager*, kjer so imeli mestni posestniki svoje vinograde, oljčne nasade in druge agrarne površine, ki so skupaj s solinami predstavljale pomembne postavke tržaške ekonomije. Ta del teritorija je bil do 19. stoletja redko poseljen z razpršenimi hišami ali manjšimi gručastimi zaselki. Prebivalstvo so sestavljali mali kmečki posestniki in predvsem kmetje, ki so obdelovali zemljo mestnih posestnikov na podlagi kolonatskih ali drugih zemljiških najemniških razmerji in kot kmečki delavci. Prebivalstvo je v tem delu podeželja, imenovanem »soseske« (it. *contrade*), začelo naraščati v 18. stoletju s priseljevanjem kmetov iz zaledja, ki so od mestnih lastnikov prevzemali zemljišča in si ustvarjali lastna posestva. Ker je bila večina naseljencev iz slovenskega območja in se je slovenska posest razširila vse do mesta, so ta proces tržaški italijanski zgodovinarji opredelili kot »slavizacijo« tržaškega podeželja. Soseske so bile Barkovlje, Kjadin, Spodnja in Zgornja Čarbola, Kolonja, Greta, Vrdela, Rojan, Rocol, Škorklja in Spodnja ter Zgornja Sveta Marija Magdalena. V območje sosesk se je v 18. in 19. stoletju s svojimi novimi četrtmi širila tudi mestna naselbina in premikala mejo med urbaniziranim območjem in podeželjem. V celoti pa je večinoma ohranjalo podeželski in kmečki značaj, s tem, da je s časom družbena struktura v kmečkih zaselkih dobila polkmečke poteze (Kalc 2009, 3–4).

Poselitev zunanjega dela tržaškega teritorija so sestavljale sklenjene kmečke vasi na kraški planoti, na nadmorski višini od 290 do 350 metrov, in sicer Križ, Prosek, Kontovel, Opčine, Bani, Trebče Gropada, Padriče, Bazovica in Lipica. V ta del teritorija, imenovan »vasi« (it. *ville*), je sodil zaradi enake naselbinske tipologije in statusa tudi Škedenj, ki je bil vaška enklava na flišnatem svetu na območju sosesk tik ob morju. Večina vasi je nastala v srednjem veku, ko so si tržaški nemški škofje prizadevali kolonizirati ozemlje škofije in so nanj naseljevali slovansko prebivalstvo. V zgodovinskih dokumentih so prvič omenjene v 13. in 14. stoletju. Samo Kontovel in Bani sta z začetka 15. stoletja, nastanek Padrič pa sega na začetek 17. stoletja (*Krajevni leksikon* 1990). Prebivalci vasi so bili mali

kmetje, povezani v vaške skupnosti. Z izjemo Škednja, ki se nahaja bliže mestu in je v drugi polovici 19. stoletja na njegovo območje segla industrializacija, je ostalo območje vasi izvzeto iz procesa urbanizacije. Njihovo gospodarstvo, demografski in družbeni razvoj pa so bili tesno povezani z mestom (Kalc 2009, 3–4).

Ozemlje prvotne župnije Povir, ki nam služi za primerjavo, je glede tipologije poselitve podobno kraškemu delu tržaškega podeželja, le da je bolj oddaljeno od mesta. Za razliko od tržaških vasi tudi ni sodilo pod neposredno mestno upravo ter pod pravni red prostega pristanišča. To ozemlje s 16 vasi so po letu 1784 cerkvenoupravno reorganizirali in razdelili med župnijo Povir, pod katero so spadale še Brestovica, Gorenje, Merče, Plešivica in Žirje, dušnopastirske postaje Sežana s Šmarjami, Danami in Orlekom, Divača z Ležečami in Štorje s Podbrežami, Senadolami in Majcni. Tudi te vasi so srednjeveškega izvora. Sežana, Šmarje in Dane so prvič omenjene v 11. stoletju, Ležeče, Dolenje in Gorenje v 13., Divača, Štorje, Podbreže in Senadole pa v 15. stoletju,¹ so pa tudi te starejšega datuma. To cerkvenoupravno ozemlje smo izbrali zaradi obstoja kolikor toliko nepretrganega niza podatkov o rojstvih in smrtih od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne.

1. O virih

Preučevanje razvoja prebivalstva v večstoletni časovni perspektivi se vselej sooča s pomanjkanjem, z nedoslednostjo in ozemeljsko neprimerljivostjo podatkov. To velja posebno za čas do 18. stoletja, preden je država začela bolj ali manj redno popisovati prebivalstvo po enovitih kriterijih in na celotnem državnem ozemlju. V tem stoletju so tudi cerkvene matrike postale nazornejše in teritorialno usklajenejše s popisnimi teritorialnimi enotami. Pogosto pa so od štetij znani le rezultati za dežele ali večje teritorialne enote, medtem ko so se podatki za manjša upravna območja in posamezne kraje skupaj s popisno dokumentacijo izgubili. Tako na primer za ljubljansko škofijo razpolagamo s podatki prvega vsedržavnega avstrijskega štetja iz leta 1754 in za Kranjsko s podrobnimi podatki konskripcije iz leta 1778 (Valenčič 1962; Valenčič 1996). Za Avstrijsko primorje pa so se ohranili le podatki o številu hiš po okrajih na Goriškem iz leta 1754 (Della Bona 1856; Iancis 2001, 25). Ohranil pa se je, na primer, popis duš za Goriško iz leta

1 Kos, Gradivo za historično topografijo Primorske, Rokopisna zapuščina M. Kosa, ZIKM ZRC.

1566, ki ponuja sliko prostorske, demografske in družbene strukture prebivalstva (Panjek 2012).

Podobni problemi se postavljajo tudi pri območju, ki je predmet te obravnave. Za srednjeveško obdobje in večji del novega veka so na voljo občasni in delni podatki o prebivalstvu, in to le za nekatere kraje. Za tržaški teritorij sta za zgodnji novi vek pomembna dva vira, in sicer t. i. »pertikacije« (it. *perticazioni*). Gre za izmere agrarnih površin, ki jih je opravila tržaška mestna občina leta 1525 in v letih 1647–48, da bi ugotovila stanje vinogradov in obdelanih kmečkih zemljišč v okoliškem delu občinskega ozemlja (Pahor 1987; Merku 1994). Izmero je narekoval »nered«, ki je nastajal, ker so okoliški kmetje širili svoje vinograde in zanemarjali vinograde, ki so jih obdelovali za mestne lastnike, najbrž pa tudi, ker sta širjenje vinogradniških površin in večanje proizvodnje povzročala padanje cen vina in škodila gospodarskim interesom mestnih lastnikov vinogradov. Oba registra pertikacij, ki ju objavlja Montanelli (1905), navedata tudi kmečke posestnike, na podlagi katerih je mogoče oceniti število prebivalcev posameznih vasi.

Prvi podrobni popisi prebivalstva tržaškega teritorija so šele konskripcije iz sedemdesetih let 18. stoletja. Prva je iz leta 1773, ko so na tržaškem podeželju tudi oštevilčili hiše, in od nje so se ohranili podatki za območje sosesk. Druga, podrobnejša, je iz let 1777–78 in predstavlja prvi zgodovinski vir z enovitimi podatki o prebivalstvu celotnega tržaškega teritorija. Ohranile so se tudi populacijske knjige, to so registri prebivalstva z imeni in strukturnimi podatki popisancev, s pomočjo katerih so vodili evidenco vojaških zavezancev (Kalc 2008). Od konskripcijskih popisov, ki so jih izvedli v letih 1800, 1810, 1818 in 1846, so se za tržaški teritorij ohranili le sumarni podatki za posamezne vasi, medtem ko so od leta 1857 na voljo podatki modernih štetij (Montanelli 1905). Za območje povirske župnije se naši popisni podatki o prebivalstvu začnejo šele v 19. stoletju. Prvi so iz operatov franciscejskega katastra in se nanašajo na konskripcijo iz leta 1827, nadaljnji pa so iz ljudskih štetij od leta 1869 do 1910. Tako na območju vasi tržaškega teritorija kot na povirskem območju se cerkvenoupravne meje v glavnem ujemajo s političnopravnimi, tako da je mogoče primerjati razpoložljive popisne podatke s podatki o naravnem gibanju iz cerkvenih matičnih knjig. To ne velja za območje sosesk tržaškega teritorija, ki je cerkvenoupravno spadalo pod mestne župnije in na njem ni mogoče usklajevati podatkov iz cerkvenih matrik s podatki štetij. Zaradi prodiranja urbanizacije in spreminjanja upravnih mej v popisnih podatkih ni

mogoče niti ločevati podeželskega od ostalega prebivalstva in ga primerjati v času. Zato se demografska analiza osredotoča na obe kraški območji, s poudarkom na tistem v tržaški občini. Dogajanje na povirskem območju bo upoštevano predvsem za primerjavo in ugotavljanje podobnosti oz. razlik v demografskem dogajanju na posameznih delih tržaškega kraškega zaledja. Območje sosesk bo zajeto v razpravo o vprašanih integrirane kmečke ekonomije, za kontekstualizacijo demografske analize pa bodo prikazane tudi demografske razvojne poteze mestne naselbine.²

2. Demografski razvoj v kraškem delu tržaškega teritorija

Prvi zanesljivi podatki o prebivalstvu celotnega kraškega dela tržaškega teritorija segajo v leta 1647–48. Takrat so ob izmerah obdelovalnih zemljišč popisali tudi 309 kmetov družinskih poglavarjev. Če domnevamo, da so družine šteje povprečno po pet članov, smemo število prebivalstva v tistem obdobju oceniti na 1.545, prebivalstvo po posameznih krajih pa, kot je navedeno v tabeli 6.1. Za vasi Križ, Prosek in Kontovel lahko na enak način ocenimo prebivalstvo tudi za leto 1525, ko se je popis nanašal samo na te kraje. Te tri vasi v severozahodnem delu teritorija so bile tisti čas najobljudnejše. To je povezano z vinogradništvom, ki je bilo najpomembnejša agrarna kultura in ena pomembnejših ekonomskih panog na Tržaškem. Ti kmetje so obdelovali svoje vinograde in vinograde mestnih lastnikov na najrodovitnejši zemlji, v bregu pod kraškim robom, ki strmo pada do morske obale. Zaradi ugodnih klimatskih in pedoloških pogojev je bila tu vinska trta prisotna že v rimskem času in obrodila znamenito vino, imenovano *pucinum* (Pahor 1987). Od srednjega veka dalje so tukajšnje terasaste vinogradniške površine širili z nadaljnjim sistematičnim paštnanjem in na njih se je rojevalo najboljše tržaško vino, ki je šlo v promet tako v mestu kot na tujem (Kalc 2005). Na kraški planoti so se prebivalci teh vasi ukvarjali s poljedelstvom in živinorejo, v Križu in na Kontovelu pa tudi z ribolovom ob severozahodnih obalah tržaškega zaliva.

Preostali, obsežnejši del ozemlja kraškega dela tržaškega teritorija, ki je bil zelo kamnit in pust, delno tudi poraščen z gozdom, pa je bil v 16. stoletju zelo redko poseljen. Tu ni bilo pogojev za kvalitetnejše kulture kot v strmih in za delo napornih, a zavetnih in močno osončenih legah

2 Neobjavljeni viri, uporabljeni v tem prispevku, so iz: ZAŽB; ŠAK, Župnija Povir, Župnija Sežana, Župnija Divača, Kaplanija Štorje; AGT, Archivio Magistrale. Za demografske podatke iz franciscejskega katastra glej prispevek Nataše Kolega v tej knjigi.

pod kraškim robom. Kmetje so večinoma razpolagali samo z zemljišči na kraških tleh. Nižje letne temperature, izpostavljenost burji, tanka zemlj-ska plast, omejen obseg agrarnih površin, ki jih je bilo treba pridobivati s trebljenjem kamenja, in pomanjkanje vode, vse to ni dopuščalo bogatejših kultur in boljšega trženja pridelkov, pač pa le pridelavo poljščin in skromno živinorejo. Vse to se odraža tudi v manjšem številu prebivalstva na tem delu tržaškega teritorija.

Obdobje od srede 15. do začetka 17. stoletja je bilo za Trst sploh zelo viharo, čemur je pripisati nihanje števila prebivalstva mesta in njegove okolice. Območje je bilo pod stalnimi napadi Benečanov, ki so obvladovali Jadransko morje in večkrat poškodovali Trst in njegovo okolico. Ti spopadi so se končali z mirom med Benetkami in avstrijskim cesarjem, sklenjenim leta 1617. Na začetku 17. stoletja so dosegli svoj višek in takrat je število mestnega prebivalstva padlo na najnižjo stopnjo (okrog 3.000). Pomorska dejavnost in trgovina mesta sta bili zaradi tega prizadeti in sta nihali. Na število prebivalstva so vplivale tudi razne lakote in epidemične bolezni. Kuga je periodično terjala svoj smrtni davek. Podatki, ki so nam jih zapustili sodobni kronisti, in ocene na podlagi dinamike rojstev kažejo, da je bila v 16. stoletju amplituda nihanja števila prebivalstva zelo izrazita. Z nastopom mirnejšega obdobja po letu 1617 so se gospodarske razmere izboljšale, čeprav se je še naprej čutil negativni vpliv Benetk, ki so tržaško trgovino in pomorstvo na razne načine omejevale. Prav to je spodbujalo rast agrarne ekonomije, predvsem vinogradništva, in solinarstva, ki sta bili nosilni panogi tržaške ekonomije (Montanelli 1905, 16–22).

Po letu 1617 je število prebivalstva mesta začelo naraščati in doseglo v štiridesetih letih okrog 5.000 prebivalcev. Nato dinamika rojstev sredi stoletja ponovno upada, kar je bilo povezano s takratno veliko lakoto. Sledila je ponovna rast, proti koncu stoletja pa spet upadanje in nato stagnacija števila prebivalstva, ki je trajala vse do proglasitve prostega pristanišča leta 1719 (Montanelli 1905, 26–33). S tem se začne nova doba demografskega razvoja mesta, ki jo označuje nepretrgana in vse večja rast prebivalstva, povezana s prostim pristaniščem. Glavni dejavnik te rasti je bilo množično priseljevanje iz ožjega in širšega zaledja mesta, ki je ponujalo gospodarske priložnosti za najrazličnejše poklicne in delovne profile ter ki ga je oblast spodbujala s posebnimi privilegiji in namenskimi politikami (Kalc 2008). Priseljence iz širšega zaledja in oddaljenejših krajev je pritegovalo predvsem mesto. Ugodne razmere za naseljevanje pa so z gospodarsko ekspanzijo mesta nastale tudi v njegovi agrarni okolici. Zaradi širjenja poselitve in

Tabela 6.1: Prebivalstvo kraških vasi tržaškega teritorija od leta 1525 do leta 1910

Leto	Križ	Prosek	Kontovel	Opčine	Bani	Trebče	Padriče	Gropada	Bazovica	Lipica	Lonjer	Skupno
*1525	75	150	75									500
*1648	375	280	280	155	5	100	25	65	205	5	50	1.545
1778	487	414	396	413	96	245	98	112	299	58	157	2.775
1800	566	482	328	478	112	295	97	135	355	51	174	3.073
1810	620	533	475	635	113	283	107	146	370	51	231	3.564
1818	724	629	518	779	130	332	116	160	421	51	223	4.083
1846	1.032	980	801	1.387	161	479	182	247	674		509	6.452
1869	1.223	1.136	852	1.458	183	630	182	330	701		589	7.284
1880	1.372	1.135	897	1.392	215	693	217	366	757	57	579	7.680
1890	1.503	1.102	931	1.441	211	718	246	390	742	74	592	7.950
1900	1.721	1.007	936	1.442	206	722	254	394	745	80	651	8.158
1910	1.778	1.148	1.003	1.977	235	792	301	422	872	93	754	9.375

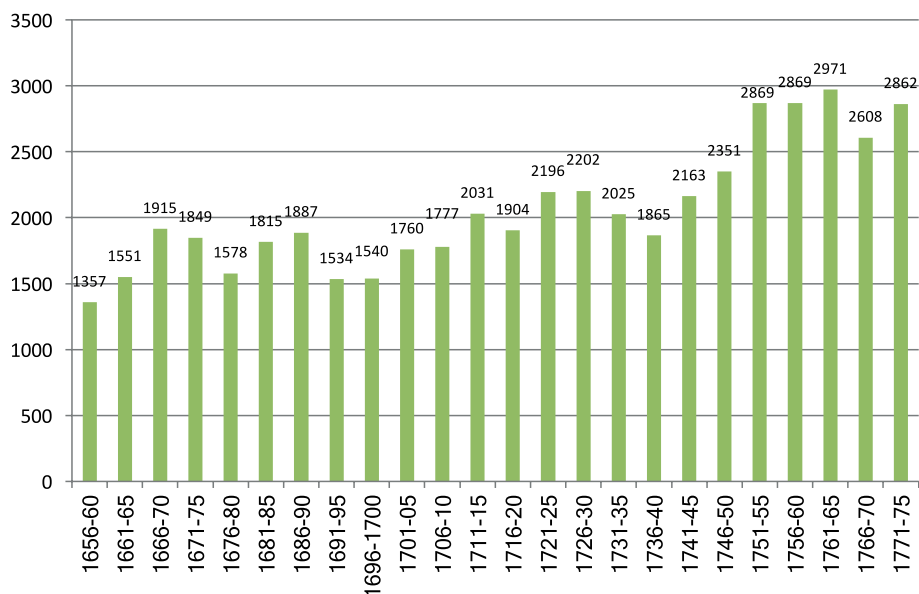
* ocena

Viri: Montanelli 1905; Brodmann 1821; Kalc 2008; Državna ljudska štetja 1869–1910.

povečanja števila prebivalstva so v soseskah v šestdesetih letih uvedli tudi funkcijo župana, ki je v kraškem delu teritorija načeloval vaškim skupnostim in bil vezni upravni člen s tržaško občino že v srednjem veku (Navarra 1993; Kalc 2009).

V prvi polovici 16. stoletja je bilo, kot rečeno, prebivalstvo tu maloštevilno in razporejeno podobno kot sredi 17. stoletja. Najbrž je bil delež prebivalstva v zahodnih vaseh Prosek, Kontovel in Križ še večji, če pomislimo, da v vzhodnem delu še ni bilo Padrič. Na podlagi razmerja med zahodnim in preostalim kraškim delom iz leta 1648 smemo sklepati, da je v srednjem in vzhodnem delu ozemlja v prvi polovici 16. stoletja živele kakih 200 prebivalcev. Do srede 17. stoletja pa je prebivalstvo celotnega kraškega območja kljub negativnim vplivom zgoraj opisanih dogajanj živahno naraščalo in se, kot kažejo podatki druge pertikacije, potrojilo. V tem času je prihajalo do priselitve novih kmečkih družin, ki so se naseljevale tudi na območju pod kraškim robom. Ker so priseljenci uvajali živinorejo, ki je bila po mestnih statutih pod kraškim robom prepovedana, so jih mestne oblasti včasih tudi odgnale (Montanelli 1905, 34–5). Občutno demografsko rast je v tem dolgem obdobju doživljalo tudi širše tržaško zaledje. V drugi in tretji četrtini 16. stoletja ji je botrovala repopulacija območja, ki so ga prizadeli zadnji večji turški vpadi konec 15. stoletja (Panjek 2015, 100).

Naslednji in prvi natančni podatki o številu prebivalstva celotnega tržaškega teritorija so iz let 1777–78. Konskripcijski popis je takrat na območju kraških vasi naštel 2.775 prebivalcev (Kalc 2008). Ker razpolagamo od srede 17. stoletja s podatki naravnega gibanja prebivalstva vasi (Montanelli 1905, 80–7), lahko ocenimo število in razvoj prebivalstva v dolgem obdobju od srede 17. do sedemdesetih let 18. stoletja. Ocena temelji na statistiki rojstev oz. rodnosti, ki se v dolgem obdobju giba okrog dokaj konstantnih povprečnih stopenj. Na podlagi števila rojstev lahko izračunamo približen obseg prebivalstva v posameznih obdobjih. Ocena razvoja prebivalstva od srede 17. stoletja do druge polovice sedemdesetih let 18. stoletja je prikazana v grafu 6.1. Izračunana je na podlagi povprečnega števila rojstev po petletjih s pomočjo razmerja 1 rojenega na 27,59 prebivalcev, ki odgovarja stopnji rodnosti 36,25 promila. Koeficient je pridobljen na podlagi razmerja med številom prebivalstva iz let 1647/48 in povprečnim številom rojstev petletja 1658–62, najbližjega, za katerega so v nizu rojstev na voljo verodostojni podatki.

Graf 6.1: Ocena števila prebivalstva kraškega dela tržaškega teritorija na podlagi povprečnega števila rojstev (1656–1775)

Vir: Montanelli 1905.

Gibanje števila prebivalstva sovpada s prej opisano dinamiko demografskega razvoja mesta. Za prvo polovico 17. stoletja nimamo podatkov o rojstvih. Sklepati pa smemo, da je od konca vojn z Benetkami in z madridskim mirom 1617 tudi v tržaški okolici, kot v mestu, število prebivalcev naraščalo vse do srede stoletja. Leta 1650 je območje pestila velika kriza in lakota, ki je nedvomno negativno vplivala na demografski razvoj. Trend naraščanja se je nato nadaljeval do konca šestdesetih let, vendar je bila v nadaljevanju rast zelo nihajoča in negotova. V sedemdesetih letih je prebivalstvo nazadovalo, v osemdesetih spet naraščalo, v devetdesetih pa zopet upadlo. Na začetku 18. stoletja je obseg prebivalstva vasi, kljub periodičnim vmesnim naraščanjem, ostajal bolj ali manj enak obsegu sredi 17. stoletja.

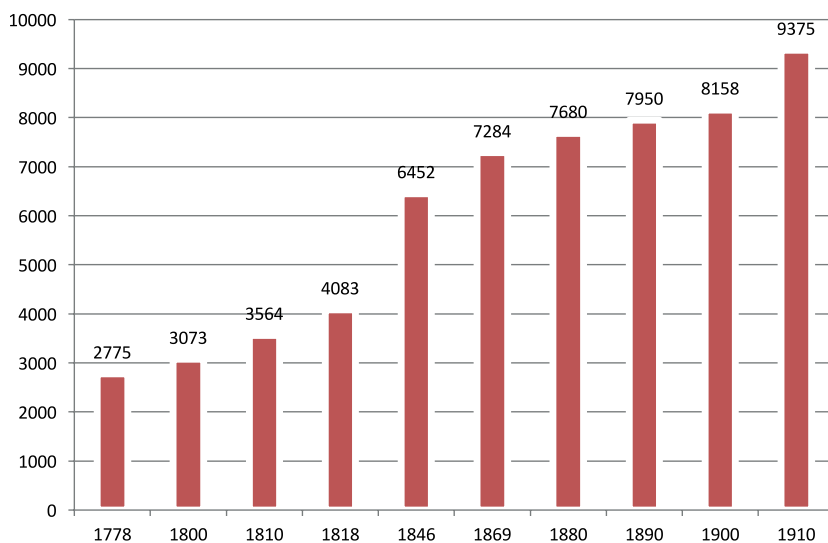
Močnejša rast je nastopila v prvih desetletjih 18. stoletja, zlasti po ustanovitvi prostega pristanišča leta 1719, ko se za Trst začne nova zgodovinska doba. V prvi polovici 18. stoletja je prebivalstvo naraščalo za povprečno 8,5 promilov na leto. Že v drugi polovici tridesetih in prvi polovici štiridesetih let pa je nastopil krizni moment, ki je prizadel tudi rast mesta in je bil

povezan z vrsto težav upravne narave ter samih institucionalnih nastavkov prostega pristanišča. Z reformo uprave Avstrijskega primorja in uvedbo ustanov za razvijanje prostega pristanišča (Faber 1995) je v petdesetih letih skupaj z mestnim zopet naraščalo tudi prebivalstvo okolice in kraških vasi v njej.

V drugi polovici šestdesetih let je spet nastopil krizni moment, ki se odraža v razvoju prebivalstva. Šele v sedemdesetih letih se nato začne močnejša demografska rast. Ocenjevanje obsega prebivalstva s pomočjo podatkov o rojstvih daje za sedemdeseta leta višje vrednosti od rezultatov konskripcije iz leta 1777–78. Domnevati smemo, da je bilo tudi v prejšnjih desetletjih dejansko število prebivalstva nižje od prikazanega v grafu, ker se je v tem obdobju nekoliko spremenilo razmerje med prebivalstvom in rojstvi. Na podlagi podatkov konskripcijske statistike izhaja, da je na koncu sedemdesetih let prišlo po eno rojstvo na vsakih 22,75 prebivalcev. Stopnja natalitete se je torej dvignila na okrog 44 promilov. Rodnost je v 18. stoletju močno narasla tudi v mestu. Tu je v prvih desetletjih 18. stoletja znašala okrog 32 promilov, po zagonu proste luke pa 40 promilov. To je bilo povezano s priseljevanjem in povečanjem segmenta prebivalstva v demografsko aktivni starosti. Koeficient, veljaven sredi 17. stoletja, smo uporabili vse do sedemdesetih let 18. stoletja kot pomagalo za prikaz dolgoročne dinamike rasti števila prebivalstva.

Nadaljnja razprava temelji na podatkih štetij, do leta 1846 konskripcijskih, od leta 1869 dalje modernih popisov. Rezultati konskripcij so zaradi metodoloških razlogov izkazovali nekoliko nižje število prebivalstva od dejanskega (Zwitter, 1936, 37). Kljub temu podatki obravnavanih vasi bistveno ne odstopajo od realnosti. Za določena obdobja imamo na voljo tudi statistiko naravnega gibanja prebivalstva.

V zadnjih treh desetletjih 18. stoletja se je povprečno število rojstev stopnjevalo in naraslo za skoraj 60 % (od povprečno 103, 8 do 161,6 na leto). Ta trend pa se ne odraža v enakovrednem naraščanju števila prebivalstva. To je naraslo za slabih 11 %, ali povprečno 4,6 promila na leto. Iz arhivske dokumentacije izvemo, da je bila konskripcija za leto 1800 posebno problematična in rezultati so pomanjkljivi (Montanelli 1905). Realno število prebivalstva je bilo zanesljivo višje, vendar ne toliko, da bi se povsem skladalo z rastjo rojstev.

Graf 6.2: Razvoj števila prebivalstva kraškega dela tržaškega teritorija v obdobju 1778–1910
Vir: Kalc 2008; Montanelli 1905; Brodmann 1821; Državni popisi prebivalstva 1869–1910.

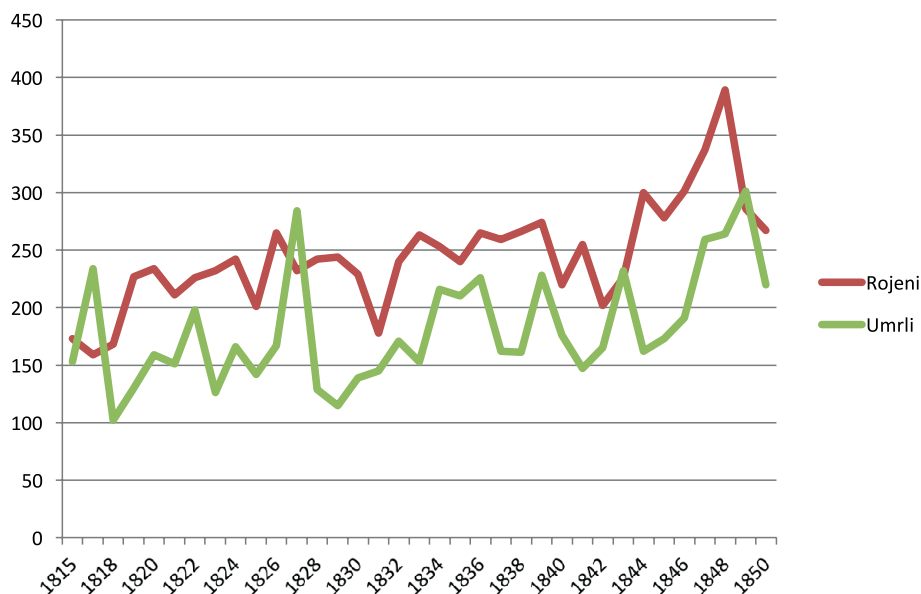
Tabela 6.2: Število in stopnja povprečne letne rasti prebivalstva kraškega dela tržaškega teritorija 1648–1910 (v promilih)

Leto	Prebivalcev	Letna stopnja rasti
1648	1.545	
1700	1.540	-0,1
1750	2.351	8,5
1778	2.775	5,9
1800	3.073	4,6
1810	3.564	14,8
1818	4.083	17,0
1846	6.452	16,3
1869	7.284	5,3
1880	7.680	4,8
1890	7.950	3,5
1900	8.158	2,6
1910	9.375	13,9

Razloge je treba iskati v razgibanih dogajanjih na koncu 18. stoletja. Od leta 1789 do 1800 je število umrlih v tržaški občini znatno presevalo število rojenih. Naravna bilanca je bila pozitivna samo v letih 1791 in 1799. Skupno je v tem obdobju umrlo 16 % ljudi več, kot se jih je rodilo. Vrhunci smrtnosti so bili v letih 1794, 1796 in predvsem leta 1800, ko je število smrti za 50 % presevalo število rojenih. To desetletje je bilo za Trst in njegovo ekonomijo zelo razgibano. V prvi polovici je mesto občutilo učinke vojne med Avstrijo in revolucionarno Francijo, v drugi pa francoske zasedbe. Na visoko umrljivost so vplivale predvsem črne koze, ki so se pojavljale skoraj vsako leto. Najmočnejše so razsajale v letih 1789, 1792, predvsem pa v letih 1796 in 1800, ko je za boleznijo umrlo 485 oz. 439 oseb. Skupno je bolezen v obdobju 1789–1800 pobrala 1.404 življenj. Širila se je predvsem v mestu, v manjši meri pa je prizadela tudi okolico. Kljub visoki umrljivosti je prebivalstvo mesta od srede sedemdesetih let zaradi množičnega priseljevanja hitro naraščalo (po ocenah 25 promilov na leto). Tudi obračun naravne rasti je bil zaradi dotoka mladega prebivalstva v reproduktivni starosti pozitiven (Breschi, Kalc in Navarra 2001, 95).

Kaj pa okolica? Za devetdeseta leta nimamo podatkov o rojstvih in smrtih za celotno kraško območje. Iz posameznih primerov vasi se vsekakor kaže, da umrljivost ni tako močno pogojevala naravne rasti prebivalstva kot v mestu. Število rojenih je v tem desetletju krepko presevalo število umrlih. Učinek naravnega prirastka na število prebivalstva pa je zmanjševalo izseljevanje. V tej fazi je mesto poleg priseljencev iz širšega zaledja pritegnilo tudi okoliške prebivalce.

Tudi prvo dvajsetletje 19. stoletja je bilo za Trst in njegovo okolico zelo razgibano, in sicer zaradi mednarodnih političnih in vojnih dogajanj, ki so posredno in neposredno vplivala na gospodarske razmere in razvoj prostega pristanišča. Padec Beneške republike leta 1797 je okrepil pomorski in trgovski položaj Trsta. Mesto je pritegnilo številne poslovneže in drugo prebivalstvo iz bivših beneških ozemelj. Njegova rast pa je poznala tudi več zastojev, predvsem za časa tretje francoske zasedbe in Ilirskih provinc. Takrat je Trst izgubil status prostega pristanišča in pomorsko-trgovski promet je močno upadel zaradi kontinentalne in pomorske blokade. V zadnjih dveh letih francoskega obdobja je mesto z izselitvijo več kot tretjine prebivalstva doživelo pravi demografski kolaps (Kalc 2011). Po odhodu Francozov pa so se izseljenci vrnili in z njimi so prišli novi priseljenci. Na koncu tega obdobja je tako mesto vseeno beležilo močno demografsko rast, ki se je nadaljevala do srede stoletja (Breschi, Kalc in Navarra 2001, 95).

Graf 6.3: Rojstva in smrti v župnijah Opčine, Prosek, Bazovica, Križ in Kontovel v letih 1815–1850 (absolutne vrednosti)

Vir: Montanelli 1905.

Tržaške kraške vasi so v prvi polovici 19. stoletjem doživele najhitrejšo rast prebivalstva celotnega obravnavanega obdobja. V prvih desetih letih je bila stopnja letne rasti nekoliko nižja od izkazane v tabeli 6.2 (14,8 promila), ker je podatek o prebivalstvu iz leta 1800, kot rečeno, prenizek. Tempo rasti pa je bil v primerjavi s prejšnjim obdobjem trikrat večji in se je nato še stopnjeval. Spremembe oblasti in upravnega sistema, davščine in služnosti, ki so jih nalagali Francozi, vojne razmere in drugi dejavniki so se odražali tudi tu. Kmetje so morali s svojo vprežno živino služiti francoski vojski in za druge potrebe administracije. Pogosto so bili na poti ne samo v mesto in po ožjem teritoriju, ampak vse do Ljubljane, kar je oteževalo njihove običajne gospodarske dejavnosti. Vendar okolica za časa Ilirskih provinc ni utrpela množičnega izseljevanja. Po odhodu Francozov je splošno krizo spremljala povečana umrljivost. Ta je dosegla višek leta 1816 in predvsem 1817 ob drugi zaporedni slabi letini, ki je bila posledica nenavadnih vremenskih pojavov, povezanih z izbruhom vulkana Tambore leta 1815. Tega leta je na Tržaškem število smrti v primerjavi z letom 1816 naraslo za 76 % (Brodmann, 102). Naravni prirastek na kraškem območju je bil vsekakor,

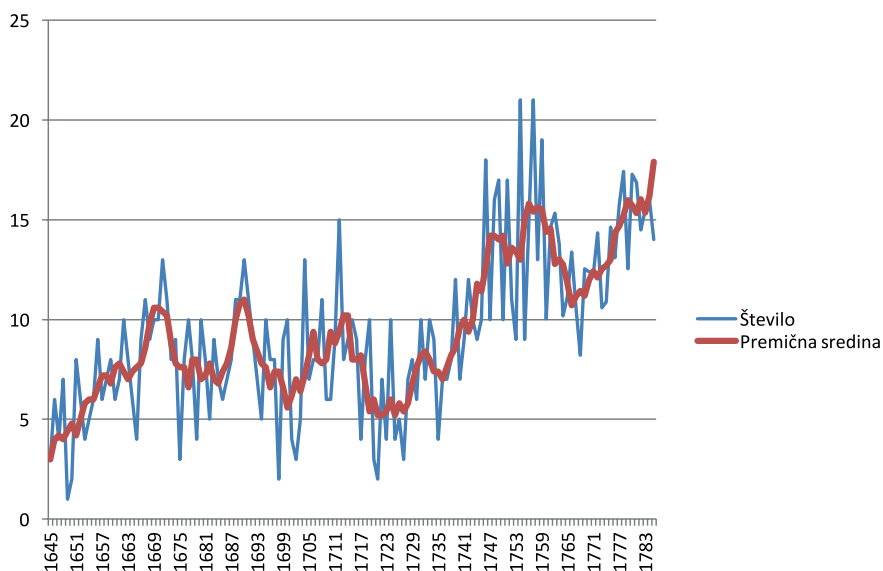
z izjemo par let, v tem desetletju znatno pozitiven (graf 6.3). K rasti prebivalstva, ki je znašla povprečno 17 promilov, pa je v tej fazi prispevalo tudi priseljevanje.

Po letu 1818 se je rast nadaljevala s skoraj enakim tempom (16,3 promila) do srede štiridesetih let. Tudi v tem obdobju je bil naravni saldo znatno pozitiven, kljub momentom visoke umrljivosti, zlasti ob epidemijah. Smrtnost je krepko preseгла rodno samo leta 1827 in manj izrazito leta 1843 ter 1849 (graf 6.3). Kolera leta 1836 v okolici ni imela tako tragičnih posledic kot v mestu, kjer je terjala 1.700 življenj (Breschi, Kalc in Navarra 2001, 109). Število prebivalstva kraških vasi je med letoma 1818 in 1846 naraslo za skoraj 60 %, od začetka stoletja pa za 110 %.

V drugi polovici stoletja je bil razvoj še dalje pozitiven, a veliko počasnejši. Do štetja 1869 (podatki po vaseh za štetje leta 1857 niso na voljo) je prebivalstvo naraščalo za povprečno 5,3 promile letno, v naslednjih treh desetletjih pa je rast postopoma pojemala. Sedemdeseta leta sta zaznamovali splošna agrarna kriza in hkrati kriza mestne ekonomije. Rast se je ponovno razživela šele v prvem desetletju 20. stoletja, ko se je dvignila na 13,9 promilov. Ta nihanja so odraz splošnih razmer, predvsem pa razvoja mesta. V drugi polovici stoletja je razvojni potencial proste luke, ki je omogočila razcvet tržaškega pomorskega in trgovskega emporija, začel slabeti in kazati, da je ta model za nove čase in razmere neustrezen. Zaradi tega so leta 1891 prosto luko ukinili in mesto se je spremenilo v pretovorno pristanišče. Hkrati je država podprla razvoj industrije. To je privedlo do nove gospodarske ekspanzije in z njo do hitrejše demografske rasti (Breschi, Kalc in Navarra 2001, 161). Tej je ob naravnem prirastku spet botrovalo predvsem priseljevanje, ki je bilo v kriznih momentih manjše, ob prvih znakih gospodarskega razvoja pa se je vselej močno okrepilo. V prvem desetletju 20. stoletja se je prebivalstvo tržaške občine dvignilo za skoraj 28 %, s 180.000 na 230.000.

2.1 Primer Bazovice

Opisani demografski razvoj v kraškem delu tržaškega občinskega ozemlja lahko dodatno analiziramo na primeru kaplanije Bazovica. Ta je poleg Bazovice obsegala še Gropado, Padriče in Lipico. Bazovska kaplanija je tvorila najvzhodnejši del tržaškega kraškega območja. Za čas od srede 17. stoletja do osemdesetih let 18. stoletja, ko je njeno ozemlje cerkvenoupravno spadalo pod župnijo Dolina oz. njen vikariat Gročano, bomo uporabili statistiko rojstev iz Montanellijeve zbirke krstnih podatkov (Montanelli 1905).

Graf 6.4: Rojstva v kaplaniji Bazovica v letih 1645–1800 (število in 5-letna premična sredina)

Vir: ZAŽB, Knjige krstov in smrti.

Za čas od leta 1785 dalje, ko so jo ustanovili in ima svoje matrice, pa smo s pomočjo le-teh rekonstruirali statistiko rojstev in smrti. Razvoj števila prebivalstva vasi bazovske kaplanije se v glavnih obrisih sklada z razvojem teritorija, z nekaterimi odstopanji in specifičnimi potezami.

Graf 6.4 ponazarja gibanje rojstev v bazovski kaplaniji od srede 17. do konca 18. stoletja. V tem primeru ni primerno ocenjevati števila prebivalstva na podlagi rojstev kot pri celotnem območju vasi, ker so številke premajhne. Dinamika rojstev na vsak način odraža glavne poteze in težnje razvoja. V drugi polovici 17. stoletja in do dvajsetih let 18. so se zvrstili tri momenti naraščanja in upadanja rojstev, ki jim nedvomno odgovarja tudi nihanje števila prebivalstva. Obseg pa je bil na koncu obdobja po vsej verjetnosti samo malo večji od obsega na začetku obdobja, to je okrog 300 ljudi. Prebivalstvo je občutno naraslo v štiridesetih in petdesetih letih. Na podlagi razmerja med rojstvi in prebivalstvom ob konskripciji leta 1778 moremo oceniti, da ga je bilo sredi stoletja okrog 530. Sledilo depresivno obdobje, ki je sovpadalo s krizo v mestu, v sedemdesetih letih pa ponovna rast, ki se je nadaljevala do 1810.

Proti koncu 18. stoletja je tudi v Bazovici število umrlih preseglo število rojenih, in sicer v letih 1789 in 1797 ob epidemijah črnih koz. V skup-

nem seštevku pa je rodnost krepko presegala umrljivost, tako da je naravni letni prirast znašal 9,5 promilov. Kot na ostalem območju vasi pa je zaradi izseljevanja prebivalstvo naraščalo povprečno za 4,1 promila na leto.

Tabela 6.3: Število in stopnje rasti prebivalstva v kaplaniji Bazovica v letih 1648–1910

Leto	Število prebivalstva	Dejanski prirast	Stopnja rodnosti	Stopnja smrtnosti	Naravni prirast	Selitveni saldo
	a	b	c	d	e = c–d	f = b–e
1648	300					
1778	567	4,9				
1800	638	5,4	38,2	28,7	9,5	-4,1
1810	674	5,5	42,7	39,6	3,0	2,4
1818	748	13,0	35,9	31,5	4,4	8,6
1846	1.130	14,7	44,9	30,2	14,8	-0,2
1869	1.213	3,1	39,9	34,9	5,0	-1,9
1880	1.397	12,8	41,9	34,2	7,7	5,2
1890	1.452	3,9	39,7	29,3	10,4	-6,5
1900	1.473	1,4	35,5	30,2	5,3	-3,9
1910	1.688	13,6	38,4	22,0	16,5	-2,8

V bazovski kaplaniji je prišlo do hitrejšje rasti prebivalstva kasneje kot na ostalem tržaškem kraškem območju. Začela se je šele po letu 1810 in se nato okrepila po letu 1818. Do tega leta je k njej prispevalo priseljevanje, do srede stoletja pa znatno povečan naravni prirastek. Domnevati smemo, da je tudi v drugih vaseh, predvsem v večjih, k rasti v prvem dvajsetletju vplivalo priseljevanje. Razlike med Bazovico in ostalim območjem opozarjajo na večji razvojni potencial nekaterih drugih vasi, ki so imele ugodnejši prometni položaj in tudi več priložnosti navezovanja na ekonomijo mesta.

V drugi polovici 19. stoletja se je razvoj prebivalstva v Bazovici spet razlikoval od ostalega kraškega območja. Medtem ko je bila rast v petdesetih in šestdesetih letih šibkejša, je močno izstopala v sedemdesetih letih. Najbrž je bilo to povezano z dejstvom, da je vas leta 1872 postala upravno središče vzhodnega kraškega okraja tržaške občine in to ostala do leta 1885, ko so okrajni sedež premestili na Opčine. V vasi sta bila ta čas tudi okrajni zdravnik in načelnik. 40 % rasti prebivalstva je v sedemdesetih letih prispevalo priseljevanje. V osemdesetih in devetdesetih letih je demografska rast

skladno s splošno tendenco pešala. V novem stoletju se je spet razživila in se izenačila s povprečjem celotnega območja. Od osemdesetih let dalje je podobno kot med letoma 1818 in 1869 rast spodbujal naravni prirastek. Obe obdobji je spremljalo tudi izseljevanje, ki je nastopilo po obdobjih povečane naravne rasti in ob kriznih momentih, ki so očitno spremenili razmerja med prebivalstvom in gospodarskimi viri. Izseljevanje je bilo najmočnejše v osemdesetih letih. Njegova stopnja je nato padala, in to tudi na začetku novega stoletja, ko je bila naravna rast prebivalstva najmočnejša in je absolutna rast beležila enega izmed najizrazitejših momentov.

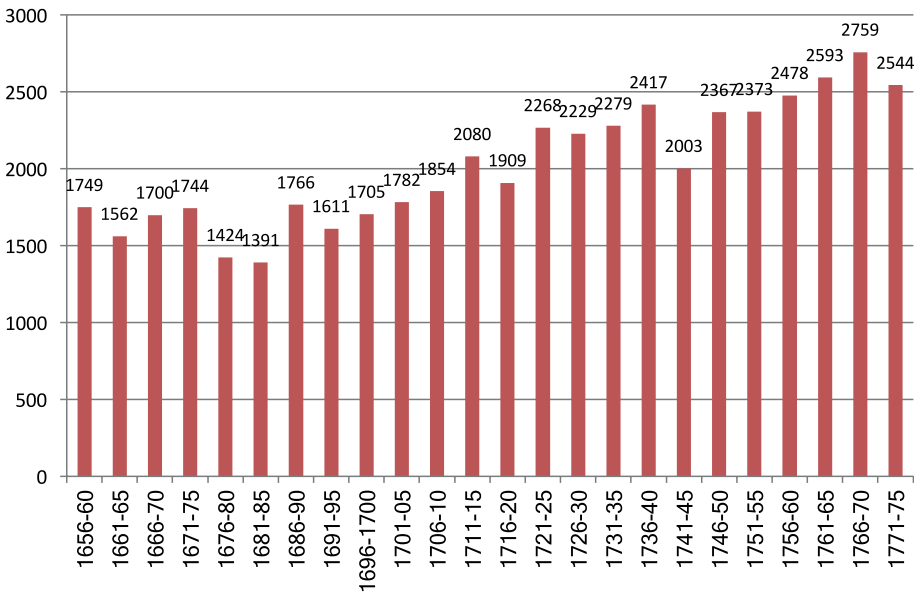
V 17. stoletju in še v prvih desetletjih 18. je bila nataliteta v tržaški občini dokaj nizka. Raziskave jo skupaj za mesto in okolico ocenjujejo na okrog 32 promilov (Montanelli 1905, 29; Breschi, Kalc in Navarra 2001, 93). V kraških vaseh se je po naših ocenah gibala okrog 36 promilov. Po proglašitvi prostega pristanišča je začela naraščati: sredi 18. stoletja je znašala 38 promilov, ob konskripciji 1778 okrog 43 promilov, leta 1800 pa je presegla 50 promilov.

V Bazovici je bila nataliteta vseskozi nižja, saj je še ob popisu 1778 znašala manj kot 30 promilov, do konca 18. stoletja pa se je dvignila na 44 promilov. To odstopanje od povprečja je bilo delno odvisno od Lipice, kjer so živeli večinoma samski delavci, in od prisotnosti večje skupine stražnikov v Bazovici. Lipica je začela prispevati k rodnosti šele v osemdesetih letih 19. stoletja. Kot je razvidno iz tabele 6.3, se je v 19. stoletju rodnost v bazovski kaplaniji vrtela okrog 40 promilov. Šele v devetdesetih letih je začela upadati in kazati znake tranzicije. Tudi smrtnost je bila dokaj visoka, presegala je krepko 30 promilov in se v določenih obdobjih približala 40 promilom. Kot je tipično za režim starega reda, je šlo predvsem za otroško umrljivost, ki je na celotnem kraškem območju še sredi stoletja predstavljala več kot polovico celotne smrtnosti. V Bazovici je bilo v prvi polovici stoletja 32 % vseh umrlih otrok mlajših od enega leta, 20 % pa otrok od enega do petega leta starosti.³ V teku 19. stoletja je smrtnost beležila mnogo izrazitih konic, ki so v letih 1807, 1817, 1835, 1849, 1866, 1870 in 1894 znatno presegle število rojstev. Ti momenti, sovpadajoči z raznimi epidemijami, pa niso ogrozili sicer nihajočega pozitivnega naravnega trenda. Temu je botrovala predvsem visoka rodnost, saj je smrtnost tranzicijsko upadla šele na začetku 20. stoletja.

3 Izračunano na podlagi letnih poročil tržaških dušnopastirskih postaj, ki jih hrani Archivio Generale del Comune di Trieste, fond: Archivio Magistratuale, 1815 – 1852.

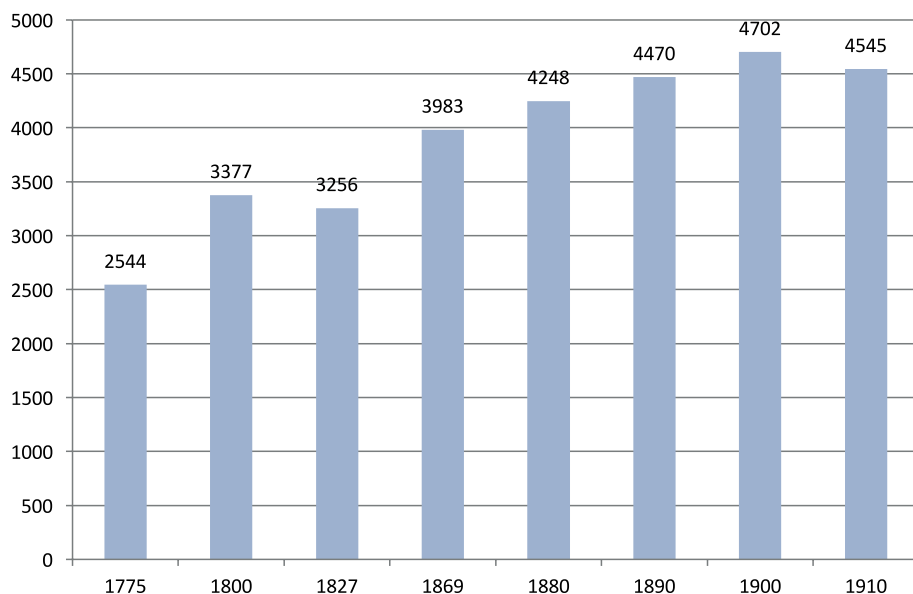
2.2 Prebivalstvo povirske prafare

Gibanje in obseg prebivalstva povirske prafare do 19. stoletja moremo, ob pomanjkanju popisnih podatkov, od srede 17. stoletja v grobem oceniti na podlagi statistike rojstev. Pri tem smo se poslužili enakega količnika kot pri oceni kraškega dela tržaškega teritorija, to je razmerja enega rojstva na vsakih 27,59 prebivalcev. Iz urbarjev izvemo, da je bilo v 15. stoletju območje redko poseljeno. Prazne hube indikativno kažejo, da je prebivalstvo vsaj do začetka stoletja upadalo, do konca pa se nekoliko povečalo (Kos 1954). Večja rast je nastopila v obdobju do srede 17. stoletja, ko ocena izkaže približno 1.600 prebivalcev. V drugi polovici 17. stoletja je bila dinamika podobno kot v tržaških vaseh nihajoča in število prebivalcev se ni bistveno spremenilo. V 18. stoletju je opaziti tendenco naraščanja do kriznega momenta v štiridesetih letih in nato ponovno rast do sedemdesetih let. Dinamika je bila torej v glavnem enaka dinamiki tržaških vasi in Trsta.

Graf 65: Ocena števila prebivalstva v povirski prafari na podlagi števila rojstev v letih 1656–1775

Vir: ŠAK, Župnija Povir, Župnija Sežana, Župnija Divača, Kaplanija Štorje, Knjige krstov.

Graf 6.6: Razvoj števila prebivalstva na ozemlju povirske prafare v letih 1775–1910 (1775 in 1800 ocene)

Vir: ŠAK, Župnija Povir, Župnija Sežana, Župnija Divača, Kaplanija Štorje, Knjige krstov; AST, CF. 1827; Državni popisi prebivalstva 1869–1910.

Tabela 6.4: Število in stopnja povprečne letne rasti prebivalstva na ozemlju povirske prafare v letih 1775–1910 (v promilih)

Leto	Število prebivalcev	Letna stopnja rasti
1775	2.544	
1800	3.377	11,3
1827	3.256	-1,4
1869	3.983	4,8
1880	4.248	5,9
1890	4.470	5,1
1900	4.702	5,1
1910	4.545	-3,4

Od sedemdesetih let dalje pa so v razvoju povirskega in tržaškega kraškega prebivalstva vidne razlike. V zadnji četrtini 18. stoletja je pre-

bivalstvo povirskega območja naraščalo veliko hitreje, čemur je botrovalo tudi priseljevanje. Sodeč po rojstvih je bila rast posebno živahna v devetdesetih letih. Nato je bila do konca šestdesetih let 19. stoletja v primerjavi s tržaškim kraškim območjem zelo skromna. Medtem ko se je na Tržaškem v tem sedemdesetletnem obdobju število prebivalstva podvojilo, je na povirskem območju naraslo le za okrog 20 %. Posebno kritična so bila prva tri desetletja 19. stoletja, ko je število prebivalstva, kljub višji stopnji naravne letne rasti kot v devedesetih letih 18. stoletja (približno več kot 9 promilov), upadlo zaradi izseljevanja, katerega letno povprečje je znašalo 11 promilov. Izseljevanje (3,7 promila na leto) je pogojevalo tudi nadaljnji razvoj do konca šestdesetih let, v teku katerega se je stopnja naravne letne rasti znižala na 8,5 promila. Mortalitet je le izjemoma presežala nataliteto, najizraziteje na začetku stoletja in v petdesetih letih, ko je razsajala kolera. V zadnjih tridesetih letih 19. stoletja je število prebivalstva naraščalo hitreje kot na Tržaškem in dokaj enakomerno, v prvem desetletju 20. stoletja pa je nazadovalo, medtem ko se je v tržaških kraških vaseh znatno povečalo. V obdobju 1870–1910 se je število prebivalcev kraškega dela tržaškega teritorija povečalo za 29 %, na ozemlju povirske prafare pa za 14 %. Razlika je še očitnejša, če primerjamo obdobje med letoma 1818 oz. 1827 in 1910: prebivalstvo tržaških kraških vasi je naraslo za 130 %, v vaseh povirske prafare pa za 40 %.

Tabela 65: Dejanski in naravni prirast ter selitveni saldo v okrajnem glavarstvu Sežana v letih 1870–1910⁴

Leta	Dejanski prirast	Naravni prirast	Selitveni saldo
1870–80	0,1	9,1	–9,0
1880–90	4,2	9,8	–5,7
1890–00	2,8	10,9	–8,1
1900–10	4,7	14,2	–9,4
1870–1910	12,2	45,5	–33,3

Vir: glej opombo 4.

4 Österreichische Statistik (1882–1914): Ergebnisse der Volkszählungen etc., Band I, Heft 1 (1880); Band XXXII, Heft 1, 2, 5 (1890); Band LXIII, Heft 1, 2; Band LXIV, Heft 1, 2 (1900); Band 1 Neue Folge, Heft 1, 2; Band 2 Neue Folge, Heft 1 (1910). Wien, K.k. Statistische Central-Commission.

Ker za zadnjih 30 let 19. stoletja nimamo statistike o naravnem gibanju, ne moremo izračunati stopenj naravne rasti in selitvenega salda. O splošnih tendencah demografskega dogajanja pa jasno govorijo podatki za ozemlje okrajnega glavarstva Sežana, prikazani v tabeli 6.5. Za to območje, ki je vključevalo večji del tržaškega kraškega zaledja, je bila značilna zelo skromna rast prebivalstva zaradi izseljevanja, ki je bilo usmerjeno predvsem v Trst. V osemdesetih letih je pasivna migracijska bilanca znašala 58 % naravnega prirasta, v naslednjih dveh desetletjih pa 75 oz. 73 % (Kalc 2013, 691). V deželi Goriško-Gradiški je imelo okrajno glavarstvo Sežana najvišji pasivni migracijski saldo in v prvem desetletju 20. stoletja, ko se je tudi na hribovitem Tolminskem po dolgem upadanju obrnila v pozitivno smer, najnižjo rast števila prebivalstva.

Tabela 6.6: Prebivalstvo in stopnje letne rasti v katastrski občini Sežana v letih 1827–1910

	Število prebivalcev	Absolutni prirast	Letna stopnja rodnosti	Letna stopnja umrljivosti	Letni naravni prirast	Letni selitveni prirast
1827	1.008					
1869	1.663	11,9	43,7	31,9	11,7	0,0
1880	1.792	6,8	39,9	33,3	6,6	0,2
1890	1.779	-0,7	37,5	32,4	5,1	-5,8
1900	1.876	5,3	37,8	28,4	9,4	-4,0
1910	1.821	-3,0	37,3	23,3	14,1	-17,0

Podrobneje lahko o dejavnikih razvoja spregovorimo za katastrsko občino Sežana, ki je obsegala vasi Sežana, Dane, Orlek in Šmarje (tabela 6.6). Razvoj Sežane se je nekoliko razlikoval tako znotraj okrajnega glavarstva kot tudi območja povirske prafare. Med letoma 1827 in 1910 se je prebivalstvo sežanske katastrske občine povečalo za 80 %, prebivalstvo ozemlja povirske prafare pa za 40 %. Razlika je nastala predvsem v predmarčni dobi in do konca šestdesetih let, ko je kljub izseljevanju število prebivalstva v sežanski katastrski občini živahneje naraščalo. Rast se je nadaljevala v sedemdesetih letih in nato v devetdesetih letih, medtem ko je v osemdesetih in v prvem desetletju 20. stoletja število prebivalcev nazadovalo in to kljub padcu umrljivosti. Kot na ostalem ozemlju okrajnega glavarstva, tako je tudi tu rast omejevalo izseljevanje, ki je v osemdesetih letih in predvsem na začetku novega stoletja povzročilo upad števila prebivalstva. Za razliko od ostalega ozemlja sežanskega okrajnega glavarstva, kjer je izsel-

jevanje zaznamovalo obdobje od sedemdesetih let 19. stoletja dalje, se je v katastrski občini Sežana v tej zgodovinski fazi pojavilo v osemdesetih letih in se močno razživel v 20. stoletju.

Tabela 6.7: Število in indeksi rasti (1869 = 100) prebivalstva na ozemlju povirske prafare po katastrskih občinah

Leto	Povir		Merče		Štorje		Divača		Ležeče		Sežana	
	Preb.	Indeks	Preb.	Indeks	Preb.	Indeks	Preb.	Indeks	Preb.	Indeks	Preb.	Indeks
1827	743	100	454	100	555	100	244	100	252	100	1.008	100
1869	754	101	465	102	589	106	215	88	297	118	1.663	165
1880	727	98	483	106	550	99	374	153	322	128	1.792	178
1890	736	99	498	110	574	103	550	225	333	132	1.779	176
1900	762	103	486	107	613	110	644	264	321	127	1.876	186
1910	779	105	483	106	537	97	594	243	331	131	1.821	181

Vir: AST, CF 1827; Državni popisi prebivalstva 1869–1910.

V razvoju vasi povirske prafare prihaja do izraza dvoje tendenc. V Povirju, Merčah in Štorjah se število prebivalstva od dvajsetih let do prve svetovne vojne ni bistveno spremenilo. Tudi naselja se niso bistveno povečala, saj je v Povirju število hiš naraslo za 27 %, v Merčah za 19 % in v Štorjah za 11 %. Večina novih hiš je bila zgrajenih do konca šestdesetih let. Nekoliko konsistentnejša je bila rast prebivalstva v katastrski občini Ležeče, izrazitejša pa v Sežani in še veliko bolj v Divači. V slednjih dveh je število hiš naraslo za 92 oz. 89 %. Rast teh dveh občin je bila povezana z njuno upravno, trgovsko oz. prometno vlogo in botrovala ji je v glavnem rast vasi Sežane in Divače, medtem ko je v drugih naseljih, razen izjem, ostajalo število prebivalstva in hiš skoraj nespremenjeno. Sežana se je kot že omenjeno razvila do sedemdesetih let, za razliko je Divača rasla v zadnjih tridesetih letih 19. stoletja. V obeh primerih je na začetku 20. stoletja prebivalstvo upadlo zaradi izseljevanja, ki je sicer pogojevalo gibanje števila prebivalstva v vseh katastrskih občinah.

3. Vplivi in učinki razvoja Trsta

Če se vrnemo k tržaškemu teritoriju in splošnim potezam razvoja kraškega dela, opazimo v dolgem obdobju razne faze. V 125 letih do srede 17. stoletja je prebivalstvo kljub občasnim zastojem hitro naraščalo, saj moremo povprečno letno rast oceniti na dobrih 9 promilov. Domnevati smemo, da je bilo dejansko gibanje zelo nihajoče, da je k rasti prispevalo priseljevanje kmečkih družin s slovenskega zaledja in drugih območij. Sklepati smemo tudi, da je bila rast najbolj poudarjena v prvi polovici 17. stoletja, zlasti potem, ko so se pomirile strasti z Benetkami in je zavladalo daljše obdobje miru. Druga polovica 17. stoletja je bila spet razgibana, vendar je na koncu obdobja bilanca rasti ostala bolj ali manj nespremenjena. Novo obdobje rasti se je začelo v 18. stoletju, ko je Trst dobil status prostega pristanišča in zaživel kot pomorsko ter trgovsko središče. Pravni režim prostega pristanišča je veljal v celotni občini, tako da je brezcarinske in druge privilegije (vključno z oprostivjo vojaške službe) uživala tudi kmečka okolica. Novi demografski trendi se v drugi polovici stoletja kažejo predvsem v stopnjevanju rodnosti. Ta prevladuje nad sicer visoko in mestoma presežno smrtnostjo in spodbuja rast števila prebivalstva. Vendar so učinki pospešene naravne rasti delni, ker jih zlasti proti koncu stoletja zmanjšuje izseljevanje.

Posledice ugodnega razmerja med rodnostjo in smrtnostjo se jasneje kažejo v rasti prebivalstva v prvi polovici 19. stoletja. To je obdobje najhitrejše demografske rasti v celem slovenskem prostoru in zlasti na njegovem zahodnem delu. V kraških vaseh na Tržaškem tej živahni rasti v prvih desetletjih botruje spet priseljevanje, nato pa jo pogojuje izseljevanje, ki je značilno, z izjemo sedemdesetih let, vse do prve svetovne vojne. Rast prebivalstva se v prvih dveh desetletjih 19. stoletja odraža v povečanju družin, na katere pride leta 1800 (kot tudi 1778) 5,1 člana, leta 1818 pa 5,6 člana. Do konca 19. stoletja se prebivalstvo tržaških kraških vasi razvija na podlagi demografije starega reda z značilno visokimi stopnjami rodnosti in smrtnosti. Naravno gibanje je v dolgem obdobju, kljub pogostemu poskakovanju in presežkom smrtnosti, pozitivno, kar prispeva k stalnemu naraščanju števila prebivalstva. Demografska tranzicija se pojavi v prvem desetletju 20. stoletja z močnim upadom smrtnosti, medtem ko se rodnost še naprej ohranja na predmodernih nivojih.

Tabela 6.8: Distribucija prebivalstva (a) in letne stopnje rasti (b) v kraškem delu tržaške občine v letih 1648–1910

a)

Leto	Zahodno območje	Srednje območje	Vzhodno območje	Skupno
1648	60,5	16,8	22,7	100,0
1778	46,7	27,2	26,1	100,0
1800	44,8	28,8	26,4	100,0
1810	45,7	28,9	25,4	100,0
1818	45,8	30,4	23,8	100,0
1846	43,6	31,4	25,0	100,0
1869	44,1	31,2	24,7	100,0
1880	44,3	29,9	25,7	100,0
1890	44,5	29,8	25,7	100,0
1900	44,9	29,1	26,0	100,0
1910	41,9	32,0	26,0	100,0

b)

Leto	Zahodno območje	Srednje območje	Vzhodno območje	Skupno
1648	9,2			
1778	2,5	8,2	5,6	4,5
1800	2,7	7,3	5,2	4,6
1810	16,8	15,3	10,8	14,8
1818	17,4	23,2	8,8	17,0
1846	14,6	17,5	18,1	16,3
1869	5,8	4,9	4,8	5,3
1880	5,3	1,2	8,4	4,8
1890	3,8	3,0	3,4	3,5
1900	3,6	0,0	3,8	2,6
1910	7,0	23,7	14,0	13,9

Demografski razvoj tržaških kraških vasi je sledil splošnim trendom demografskega razvoja, hkrati pa je bil povezan z razvojem Trsta. To pride še bolj do izraza od podelitve statusa prostega pristanišča v 18. stoletju. Od takrat je na območju vasi tržaške okolice opaziti spremembo v distribu-

ciji prebivalstva. Kot omenjeno, je bila v starejših obdobjih poselitev koncentrirana v zahodnih naseljih kraškega območja. Še sredi 17. stoletja, ko se je v srednjem in vzhodnem delu število prebivalcev že povečalo, jih je 60 % živelo v Križu, na Kontovelu in Proseku. V drugi polovici 18. stoletja pa se je delež srednjega in vzhodnega območja dvignil na 55 % (tabeli 6.8a in 6.8b).

Sprememba v drugi polovici 18. stoletja je bila strukturne narave. Prebivalstvo kraških vasi je bilo, kot rečeno, večinoma kmečko in kmetijstvo se je ohranilo kot primarna gospodarska dejavnost v celotnem obravnavanem časovnem loku. Kmetje so bili večinoma mali posestniki in gospodarili so večinoma s pomočjo rodbinske delovne sile. Le nekoliko premožnejše družine so imele enega in redkeje po več poslov (leta 1778 13 % družin) (Kalc 2009). Agrarna struktura pa se je razlikovala po kulturah. Zahodne vasi so, kot rečeno, razpolagale z zemljišči na flišnatem bregu pod kraškim robom, kjer je stoletja potekalo intenzivno gojenje vinske trte. To je omogočalo razmeroma živahno tržno ekonomijo, tudi zaradi tega, ker je bilo to vino boljše kvalitete in so ga oddajali tako v mesto kot odjemalcem izven tržaškega ozemlja. V tržaški občini je med drugim veljal vinski protekcionizem. Zaradi večjih proizvodnih stroškov, povezanih z vzdrževanjem vinogradov na strmih legah, naraščanja cene agrarnega mezdnege dela in splošnega varovanja interesov tržaške agrarne ekonomije pred konkurenco furlanskih in istrskih živilskih proizvodov je v mestu tržaško vino za konzum uživalo prednostno prodajno pravico. Trajanje vsakoletnega prednostnega obdobja, ko so v gostilnah smeli točiti samo tržaško vino, je bilo odvisno od tržaške vinske letine in povpraševanja (Kalc 2005). Tri zahodne kraške vasi so imele tudi ugoden prometni položaj ob cesti proti Beneški republiki. V Križu in na Kontovelu se je del prebivalstva ukvarjal še z ribištvom (Volpi Lisjak 1995).

V srednjem in vzhodnem delu kraškega območja niso proizvajali višje cenjenih tržnih pridelkov. Ponekod so imeli manjša vinogradniška območja in nekateri kmetje so najemali zemljišča na vinorodnih legah pod kraškim robom. V glavnem pa je bil svet kraški in agrarna ekonomija je temeljila na poljščinah ter na živinoreji. V starejših obdobjih so se ukvarjali predvsem z ovčerejo, v modernejših pa z govedorejo. Bližina mesta je vsekakor tudi v teh vaseh omogočala nekaj prodaje in zaslužka od dopolnilnih dejavnosti. Hitrejšo rast in spremembo v distribuciji prebivalstva v drugi polovici 18. stoletja moremo vzporejati s povečanim mestnim povpraševanjem po prehrabnih pridelkih in povečanimi možnostmi za

neagrarne dejavnosti (Kandler 1846; Dorsi 1989; Kalc 2009; Panjek 2015, 90, 101–2).

Z rastjo pristanišča se je okrepila prometna vloga srednjega in vzhodnega kraškega območja, predvsem pa Opčin in Bazovice. Mimo Bazovice je vodila cestna povezava med Trstom in Reko, ki so jo zgradili v šestdesetih letih 18. stoletja. Tržaška občina je zato v Bazovici postavila gostilno s počivališčem za voznike in vprežno živino. Tu sta bili še carinarnica in postaja mejnih stražarjev, sredi osemdesetih let je postala vas sedež samostojne kaplanije, proti koncu stoletja pa so odprli šolo. Bazovica je razpolagala z obsežnim vaškim ozemljem, na katerem so kmetje pridobivali nove obdelovalne površine in travnike, velike pa so bile tudi pašniške in druge površine v skupni rabi. Še bolj so se okrepile prometna vloga in z njo povezane gospodarske dejavnosti na Opčinah. Skozi Opčine je tekla cestna povezava Trsta s Kranjsko in z vzhodnejšimi ter s severnejšimi avstrijskimi deželami. Ta se je ob vasi križala s cesto, ki je vodila v eni smeri proti Reki, v drugi proti Furlaniji. Ko so leta 1780 dogradili neposredni cestni odsek, ki je skrajšal pot z Opčin v spodnje mesto, se je ponudila nova možnost zaslužka: podpora vozovom pri premagovanju strmine, ki je terjala dodatno vprego desetih in več volov. Ta dejavnost je openskim in sosednjim kmetom prinašala zaslužek, dokler niso leta 1830 zgradili nove, položnejše cestne povezave med mestom in kraško planoto (Zubini 2007).

Ekspanzija mesta je ponujala še druge vire neagrarnega zaslužka, na primer prevozne usluge v pristanišču in za potrebe vojske, delo v gradbenem sektorju in pri vzdrževanju javne infrastrukture. Vzdrževanje cest je spadalo med robotne obveznosti tržaških kmetov, ki so po opravljeni roboti delo nadaljevali proti plačilu. Nekateri so jemali vzdrževalna dela v zakup in pri njih zaposlovali sovaščane. Najbolj znana sta primera kmečkih in gostilničarskih družin Dolenc in Luxa s Proseka, ki sta v devetdesetih letih 18. stoletja tekmovali za tovrstni apalt. Posebno podjeten je bil dolgoletni proseški župan in vplivnež Matija Dolenc, ki je za opravljanje svojih robotnih obveznosti najemal revne sovaščane, dokler ga ni policijska direkcija prisilila k disciplini, ki je predvidevala neposredno opravljanje robotne dolžnosti. Bil pa je tudi poštni mojster v Sežani in Križu. Tu je na lastne stroške ob poštni postaji zgradil velik vodnjak za potrebe poštnih vpreg. Od kolektivnih gospodarskih pobud je zanimiv primer skupine kmetov iz Opčin, ki so v devetdesetih letih 18. stoletja vzeli v apalt tamkajšnjo občinsko gostilno s prenočišči in počivališči za furmansko živino, na območju sosesk pod kraškim robom pa primer apalta za vzdrževanje mestne čistoče.

Ta občinski apalt je bil dolgo v domeni Ivana Marije Merlaka iz Škednja, dokler ga ni na začetku devetdesetih let odkupila skupnost kmečkih posestnikov iz soseske Svete Marije Magdalene Spodnje. Vendar se mu je morala v kratkem odpovedati, ker dela ni bilo mogoče uskladiti z delom na kmetijah. Problem je bila razdalja do mesta, kjer so morali vsak dan počistiti iztrebke vprežne živine in drugo nesnago, ki so jo potem prodajali drugim kmetom. K neagrarnim dejavnostim so okoliške kmete spodbujale same oblasti, ki so skrbele, da bi ob slabih kmečkih letinah ne občutili pomanjkanja ali padli v revščino. Zato so imeli pri najemanju delovne sile za opravljanje javno koristnih gradbenih del v občini prednost tržaški okoliški kmetje. V obdobjih hujšega pomanjkanja so jim oblasti priskočile na pomoč celo z namenskimi javnimi deli (Kalc 1999, 283–4; Kalc 2009, 75–6). V 19. stoletju, ko so se javne in zasebne gradnje še pospešile, so se okoliški kmetje ukvarjali s pripravljanjem, prevažanjem in prodajanjem gradbenega materiala in z vrsto drugih dejavnosti (Panjek 2015; Bufon in Kalc 1991).

Ekspanzija mesta in hitra rast prebivalstva sta v 19. stoletju spodbudili spremembe tudi v agrarni ekonomiji. Neposredna mestna okolica pod kraškim robom se je ob vinogradništvu specializirala za proizvodnjo zelenjave. Kraške vasi pa so se vse intenzivneje usmerile v govedorejo in mlekarstvo, medtem ko je ovčereja, ki je bila še na začetku 19. stoletja zelo razširjena, postopoma izginila. Govedoreja je bila gospodarsko posebno pomembna na vzhodnem delu kraškega območja, kjer je predstavljala primarno agrarno dejavnost. Na zahodnem delu se je zaradi ugodne klime ob vinogradništvu in mlekarski govedoreji kot posebna niša razvilo cvetličarstvo (Bufon in Kalc 1991). Tako pri mlekarstvu kot pri cvetličarstvu je imelo vidno vlogo žensko prebivalstvo, saj je bila prodaja mleka in cvetja v mestu skoraj izključno v domeni žensk.

Zahodne tržaške vasi so imele vseskozi bolj artikulirano ekonomijo in v teku 19. stoletja se je ta raznolikost še povečala. Na Kontovelu in v Križu je ribištvo dobivalo vse večji pomen in se iz pretežno dopolnilne spremenilo v primarno dejavnost. Ribištvo je bilo po eni strani rezultat modernizacije in prilagajanja gospodarskim priložnostim, po drugi sad razslojevanja kmečke skupnosti. Sami ribiči so bili razslojena družbena kategorija. Sestavljali so jo lastniki bark, med katerimi so se nekateri povzpeli na podjetniško raven in posedovali večje in tudi po več bark, in ribiški delavci, ki so sodili med proletariat. Ta proces se je v drugi polovici stoletja izražal tudi v vaški arhitekturi z diferenciacijo med kmečkimi hišami in bivališči ribičev, ki so bila manjša in brez gospodarskih poslopij (Semerani, De Rosa in Celli

1970). Posebna vrsta lova je bil tunolov, ki je terjal kolektivno udeležbo vseh ribičev in pomoč širše vaške skupnosti za potegnitev polnih mrež na kopno. V drugi polovici 19. stoletja so se širili tudi mornariški in drugi poklici, povezani z morjem (Volpi Lisjak 1996). V Križu se je hkrati uveljavilo kamnarstvo, ki so ga spodbudile mestne in infrastrukturne gradnje kot na primer železniška, in sama rast vasi, v katerih se je z življenjskim standardom dvigovala tudi gradbena raven bivališč (Brecelj, Legiša in Vogrič 1989).

Zaradi diverzificirane ekonomije je bil Križ v 19. stoletju najobljudenejša vas kraškega dela tržaške občine. Potem so prvo mesto prevzele Opčine, ki so prometno vlogo okrepile s postajo in oskrbovalno točko južne železnice, medtem ko se je konec 19. stoletja okrog zgodovinskega vaškega jedra začela širiti povsem nova soseska s številnimi razkošnimi meščanskimi vilami. K gospodarski in rezidenčni vlogi Opčin je prispevala tramvajaska proga številka 2, ki so jo predali prometu leta 1903. Ta proga, imenovana »openski tramvaj«, je povezala kraški rob neposredno z mestnim središčem in s tem pospešila raznolikost openskega gospodarstva (Bufon in Kalc 1991). Manjše vasi, kot so bile Gropada, Padriče, Bani in Trebče, pa so ohranjale pretežno kmečki značaj in dohodek prebivalstva je temeljil na kombinaciji agrarnih dejavnosti ter zaslužka od dela v mestu.

4. Podobnosti in razlike na povirskem območju

Kot smo videli, se je od konca 18. stoletja demografski razvoj na območju povirske prafare razlikoval od razvoja kraških vasi tržaške občine. V zadnjem dvajsetletju 18. stoletja je povirsko prebivalstvo naraščalo hitreje od tržaškega, v 19. stoletju in do prve svetovne vojne pa se je težnja obrnila. Rast prebivalstva tržaških vasi je bila trikrat večja kot v povirski prafari. Razliko je v glavnem pripisati izseljevanju, ki je bilo na povirskem, od mesta nekoliko oddaljenem območju večje kot na tržaškem. Prebivalstvo je občutneje naraslo le v nekaterih vaseh, predvsem v Sežani in Divači. Tudi v pomembnem regionalnem središču, kot je bila Sežana, pa je ostajala rast od sedemdesetih let stoletja skromna in znatno nižja od rasti celotnega povirskega ozemlja. Prebivalstvo sežanske katastrske občine se je do zadnjega avstrijskega štetja leta 1910 povečalo le za 9 % nasproti 14-odstotni rasti celotnega območja in 12-odstotni rasti na ozemlju sežanskega okrajnega glavarstva. Iz sežanske katastrske občine, ki se je nahajala v najugodnejši prometni legi do Trsta, je bil očitno odliv prebivalstva izrazitejši. Podobno tendenco kažeta zlasti na začetku 20. stoletja tudi Štorje in Divača.

Povirsko območje je bilo, podobno kot območje tržaških kraških vasi, zakoreninjeno v agrarni ekonomiji in tradicionalno povezano s Trstom. Povezano pa je bilo tudi z drugimi območji, ki so ponujala tržne možnosti kmetijstvu in hkrati priložnosti za neagrarne dejavnosti ter vire dohodka. Te različne gospodarske možnosti, povezane v integriran gospodarski sistem, je prebivalstvo izkoriščalo že v novem veku, v 18. in zlasti v 19. stoletju pa so se znatno razširile. Kmetje so mesto oskrbovali z mlekomo, s poljskimi in z drugimi pridelki, kot so češnje in orehi, trgovali so z živino za zakol. Med odjemalci je bila od srede 19. stoletja tudi avstrijska vojaška mornarica. Že iz časov Beneške republike so imeli pomemben del dohodka od prodaje hrastovega in orehovega lesa za ladjarstvo, gradbeništvo in izdelavo pohištva. S tem je bilo povezano tesarsko delo za grobo obdelavo hlodovine in njeno prevažanje. Med neagrarnimi viri dohodka sta bila shranjevanje in prodajanje ledu za potrebe mestnih živilskih obratov in ladij ter kamnoseštvo. Med domačimi obrtmi je, na primer, v Povirju našlo pot do trga tudi izdelovanje vrvi iz konoplje za potrebe ladjarstva. V krajih ob trgovskih poteh in skozi katere je bila speljana železnica, pa je bilo razvito gostilničarstvo in druge usluge, povezane s prometom. V zadnjih desetletjih 19. stoletja je območje postalo tudi letovišče in v Sežani je gostinski zaslužek prinašalo več hotelov (Pahor 1976; Skrinjar 2006) .

Krajevne agrarne in neagrarne gospodarske dejavnosti, med katerimi je bilo tudi zaposlovanje pri železnici, pa so bili preskromni viri za potrebe prebivalstva. Povirsko in širše območje sežanskega okrajnega glavarstva je kljub napredovanju nekaterih gospodarskih branž, kot je bilo kamnoseštvo, ostajalo v osnovi ruralno in je gravitiralo na Trst ter druga bližja industrijska središča. Izseljevanje je bilo zato pogosta izbira in je, kot kažejo statistike, močno vplivalo na demografski razvoj. Migracija je bila sestavni element ekonomske in družbene strategije. Že v 18. stoletju najdemo v Trstu številne priseljence iz povirske prafare. Moški so opravljali najrazličnejša, večinoma nekvalificirana dela. Ženske so prihajale v dekliških letih služiti in na ta način razbremenile bilanco oz. prispevale k dohodku izvornih družin ter si prislužile sredstva za svoje življenjske načrte. Izseljevanje se je v teku 19. stoletja še povečalo, v zadnjih desetletjih pa se je obrnilo tudi proti drugim ciljem. Nekatero ženske so se priključile toku t. i. »aleksandrinstva«, ki je v Egiptu našlo boljše plačan trg hišnega dela. Moški so se v začetku 20. stoletja, na vrhuncu prekooceanskega izseljevanja, odpravljali v Severno Ameriko (Skrinjar 2006). Prevladovale so vsekakor migracije na krajše razdalje, proti regionalnim središčem intenzivnega gospodarskega

razvoja. Razširjeno je bilo zaposlovanje v pristanišču pri nakladanju, razkladanju in razvažanju ladijskih tovorov. Delali so tudi po ladjedelnih in Trstu, Tržiču in Pulju kot poklicni delavci, na primer tesarji, kovači in mizarji (Pahor 1976). Pri tem je šlo za različne oblike mobilnosti. Eni so na delo odhajali sezonsko, drugi so bili stalno zaposleni v Trstu in so se domov vračali konec tedna, večji del izseljevanja pa je bil trajnega tipa. Izviralo ni samo iz omejenih perspektiv obstoja v okviru vaškega gospodarskega in družbenega sistema. Prehajanje v mesto je bilo tudi odzivanje na priložnosti, ki jih je mesto ponujalo, izbira v želji po družbeni mobilnosti in prestopu iz tradicionalnega v modernejše, mestno življenjsko okolje. Priseljenci s Krasa so bili pomembna komponenta tržaškega prebivalstva in v desetletjih pred prvo svetovno vojno so bili dobro zastopani tako v delavskih kot v malomeščanskih slovenskih vrstah.

Zaključek

V svoji študiji o kulturni krajini Krasa Panjek izpostavlja, kako si kraške krajine in ekonomije, ki jo je oblikovala vsaj od novega veka dalje, ni mogoče razlagati zgolj v luči agrarnega izkoriščanja teritorija. Upoštevati je treba tudi neagrarne dejavnosti prebivalstva, ki so z agrarnimi tvorile integriran kmečki gospodarski sistem (Panjek 2015). Ta sistem je imel med svojimi najvplivnejšimi zunanjimi dejavniki mesto Trst, ki je predstavljalo trg agrarnih proizvodov in hkrati s svojo trgovsko, pomorsko in drugo ekonomijo generator priložnosti neagrarnega dohodka. Potencial in vpliv mesta na razvoj zaledja se je eksponencialno večal po proglastitvi prostega pristanišča na začetku 18. stoletja. V tej luči si je treba razlagati tudi razvoj prebivalstva. Kraške vasi v tržaški občini so bile v kontekstu razmerja med mestom in njegovim podeželjem zaradi neposredne bližine in pripadnosti mestnemu upravnemu ozemlju v privilegiranem položaju. V času proste luke je kmečko prebivalstvo uživalo carinske in druge pravne privilegije ter zaščito gospodarsko najdonosnejših proizvodov. Integracija med agrarno ekonomijo in neagrarnimi dejavnostmi je tu lahko prišla logistično najbolje do izraza v najrazličnejših kombinacijah. Število prebivalstva je zahvaljujoč kombiniranju različnih oblik dohodka v povezavi z mestno ekonomijo presehalo gospodarsko nosilnost samih agrarnih virov. Tržaški policijski ravnatelj Antonio Pittoni je v zvezi s tem že leta 1786 poročal dvorni pisarji, da se kmetje tržaškega podeželja napajajo v mestnem bogastvu in da je v vaseh, kot sta Križ in Prosek, mogoče naleteti na hiše gosposkega izgleda. Prebivalci tržaškega podeželja naj ne bi poznali revščine in mnogi naj bi bili

»bogati«. Temu bogastvu pa so botrovali neagrarni viri dohodka in kmetijstvo naj bi bilo zaradi tega zanemarjeno (Dorsi 1989, 143–5). Ekspanzija mesta je, kot smo videli, spodbudila prestrukturiranje agrarnih dejavnosti, njegova bližina in prometne povezave pa so dovoljevale dinamično igro kombiniranja agrarnih in neagrarnih virov. Ti so v zadnjem delu obravnavanega obdobja v večjih vaseh pridobivali na pomenu in ustvarjali sloje nekmečkega prebivalstva.

Tudi vasi povirske prafare so živele v simbiozi s Trstom in izkoriščale možnosti integracije med agrarnimi in neagrarnimi viri dohodka. Zaradi večje razdalje, pripadnosti drugim upravnim enotam in še drugih okoliščin pa je bilo usklajevanje agrarnega dohodka z viri mestne ekonomije v primerjavi s tržaškimi kraškimi vasmi omejeno in nezadostno, da bi lahko nosilo težo tako živahne naravne demografske rasti. Zato se je ta v veliki meri pretvarjala v stalno izseljevanje, počasno rast, stagnacijo ali celo padanje števila prebivalstva. Tako je, na primer, v Povirju število prebivalstva v 19. stoletju ostalo nespremenjeno, Sežana pa je imela kljub vlogi regionalnega središča v desetletjih pred prvo svetovno vojno celo najvišjo stopnjo izseljevanja. Tudi v kraškem delu tržaške občine so demografsko rast uravnavala migracijska gibanja, ki so bila odraz splošnih zgodovinskih trendov in specifičnih faz tržaškega razvoja. V obdobjih rasti mesta in njegove ekonomije je priseljenec pritegnila tudi njegova neposredna kmečka okolica. Do srede 19. stoletja so ti zapolnjevali vrzeli negativnega naravnega salda. Ko se je naravna rast stabilizirala in je smrtnost ni več ogrožala, pa je izseljevanje odnašalo del prebivalstva, ki v vaškem družbenogospodarskem sistemu ni videlo zadovoljivih življenjskih perspektiv. Dejstvo, da je od osemdesetih let 19. stoletja in tudi v prvem desetletju 20. stoletja, ko se je število prebivalstva občutno povečalo, izseljevanje iz kraških vasi tržaške občine pojemale, kaže, da je rast mesta v tem obdobju zagotavljala vzdržnost sistema integrirane ekonomije na njegovem neposrednem podeželju. Ob njej pa je rasel delež prebivalstva, pri katerem sta bili primarna dejavnost in glavnina dohodka neagrarna.

Viri in literatura

Arhivski viri

AGT: Archivio Generale del Comune di Trieste

Archivio Magistratuale 1815–1852

AST, CF: Archivio di Stato di Trieste, *Catasto Franceschino*

Divača

Ležeče

Merče

Povir

Sežana

Štorje

ŠAK: Škofijski arhiv Koper

Župnija Povir, *Krstne knjige 1623–1872*

Župnija Povir, *Smrtne knjige 1651–1915*

Župnija Sežana, *Krstne knjige 1778–1925*

Župnija Sežana, *Smrtne knjige 1778–1899*

Župnija Divača, *Krstne knjige 1786–1890*

Župnija Divača, *Smrtne knjige 1789–1890*

Kaplanija Štorje, *Krstne knjige 1802–1890*

Kaplanija Štorje, *Smrtne knjige 1802–1865*

ZAŽB: Zgodovinski arhiv župnije Bazovica

Liber baptisatorum 1786–1841 in 1842–1913

Liber defunctorum 1786–1841 in 1842–1943

Objavljeni viri

Österreichische Statistik (1882–1914): *Ergebnisse der Volkszählungen etc.* Wien, K.k. Statistische Central-Commission.

Band I, Heft 1 (1880);

Band XXXII, Heft 1, 2, 5(1890);

Band LXIII, Heft 1, 2;

Band LXIV, Heft 1, 2(1900);

Band 1 Neue Folge, Heft 1, 2;

Band 2 Neue Folge, Heft 1(1910).

Literatura

Blaznik, P., idr., ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

- Brecelj, A., Z. Legiša in I. Vogrič. 1989. *Nabrežinski kamnolomi*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Breschi, M., A. Kalc in E. Navarra. 2001. »La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste (secc. XVIII–XIX).« V *Storia economica e sociale di Trieste. I: La città dei gruppi 1719–1918*, ur. R. Finzi in G. Panjek, 69–237. Trieste: Lint.
- Brodmann, G. 1821. *Memorie politico-economiche della città e territorio di Trieste della penisola d'Istria della Dalmazia fu veneta di Ragusi e dell'Albania ora congiunti all'austriaco impero*. Venezia: Tipografia Alvispopoli.
- Bufon, M., in A. Kalc. 1991. *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji. Tržaška pokrajina*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Della Bona, G. B. 1856. *Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*. Gorizia.
- Dorsi, P. 1989. »'Libertà' e 'Legislazione'. Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo Territorio (1786).« *Archeografo Triestino* 97: 137–85.
- Faber, E. 1995. *Litorale Austriaco: das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*. Trondheim, Graz: Historisk Institut, Steiermärkisches Landesarchiv.
- Iancis, P. 2001. »*Manifattoti e lavoranzia*«. *Le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento*. Gorizia: Edizioni della Laguna.
- Kalc, A. 1999. »Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo.« *Annales. Series historia et sociologia* 9 (2): 271–88.
- Kalc, A. 2004. »Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj.« *Zgodovinski časopis* 58 (3–4): 337–76.
- Kalc, A. 2005. »Vinogradništvo in trgovina z vinom na Tržaškem v 18. stoletju kot področje spora med 'tradicionalnim' in 'inovativnim'.« *Annales. Series historia et sociologia* 15 (2): 291–308.
- Kalc, A. 2008. »Konskripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78.« *Zgodovinski časopis* 62 (1–2): 29–44.
- Kalc, A. 2011. »Trst v času Ilirskih provinc: nekaj demografskih vidikov.« V *Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca*, ur. G. Bajc in B. Klabjan, 37–47. Koper: Univerzitetna založba Annales, 37–47.

- Kalc, A. 2013. »Vidiki razvoja prebivalstva Goriške-Gradiške v 19. stoletju in do prve svetovne vojne.« *Acta Histriae* 21 (4): 683–706.
- Kandler, P. 1846. »Del Territorio di Trieste.« *L'Istria*, 25. 6., 180–82.
- Kos, M. 1954. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji Slovenskega Primorja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Merkú, P. 1994. *Il »Libro di perticationi« del notaro Giusto Ravizza (1525): il testo e l'analisi dei nomi personali, di istituzioni e di luoghi*. Trieste: Devin.
- Montanelli, P. 1905. *Il movimento storico della popolazione di Trieste*. Trieste.
- Navarra, E. 1993. *Famiglie e terre a Barcola fra '700 e '800*. Trieste.
- Pahor, M. 1976. »Kraška vas Povir. Primer simbioze med kopnim in morjem.« *Goriški letnik* 3: 97–123.
- Pahor, M., ur. 1987. *L'uomo e la vite = Človek in trta*. Trst: Provincia di Trieste.
- Panjek, A. 2012. »Goriške duše 1566: prostorska, demografska in socialna struktura prebivalstva v ekonomski konjunkturi.« *Acta Histriae* 20 (3): 459–84.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Semerani, L., D. De Rosa in L. Celli. 1970. *Il Carso Triestino: Santa Croce*. Trieste: Libreria.
- Skrinjar, P. 2006. *Sežana. Sonce nad prestolnico Krasa*. Sežana: Ad Pirum.
- Valenčič, V. 1962. »Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati.« *Zgodovinski časopis* 16 (1–4): 27–53.
- Valenčič, V. 1996. »Prebivalstvo po župnijah na Kranjskem v letih 1778 in okrog 1780.« *Zgodovinski časopis* 50 (1): 53–63.
- Volpi Lisjak, B. 1995. *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave*. Trst: Mladika.
- Volpi Lisjak, B. 1996. *La spettacolare pesca del tonno attraverso i secoli nel Golfo di Trieste*. Trieste: Mladika.
- Zubini, F. 2007. *Opicina: ameno villaggio dell'altipiano, ai tempi dell'impero*. Trieste: Italo Svevo.
- Zwitter, F. 1936. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja. do današnjih dni*. Ljubljana.

7

Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije

Žarko Lazarevič

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, Ljubljana
zarko.lazarevic@inz.si

Uvod

Tema razprave je vprašanje integriranja različnih virov dohodkov v kmečkem gospodarstvu v času industrializacije, to je v času do druge svetovne vojne. Za slovenski prostor je od zadnjih desetletij 19. stoletja značilen počasen proces industrializacije. Industrializacija je bila sestavni del družbene in ekonomske penetracije kapitalističnih odnosov. Kot taka počasi spreminja gospodarska in družbena razmerja. Tudi kmetijstvo ni bilo izven tega procesa. Industrializacija in prodirajoči kapitalistični odnosi so na koncept kmečkega gospodarjenja vplivali večplastno (Gospodarska 1970, 619–51). Vplivi so bili tako ekonomski kot socialni. Ekonomski v smislu, da morajo kmetije in kmetje nastopati na trgu zaradi logike denarnega gospodarjenja. Trg določa ceno kmečkih pridelkov in dela, ker je prostor menjave, prodaje in nakupov. Socialni vplivi so tudi večplastni. Na eni strani gre za kulturno preobrazbo podeželja z intenzivnim prodorom in uporabo pojmov, kot so dobiček, kredit, obresti, kapital, vrednost dela in podobno, če navedemo le nekatere, se pravi kategorij, ki jih prinaša koncept kapitalističnih odnosov. Ko govorimo o kapitalizmu, se je vsekakor priročno nasloniti na Braudelovo razločevalno tipologijo. Avtor namreč loči med kapitalističnim in tržnim gospodarstvom (Braudel 2010, 64). Če ostanemo v okviru kmetijstva, potem lahko po Braudelu zatrdimo, da je vsak kmet odvisen od trga, saj svoje pridelke prodaja na trgu, pa zato še nima značaja kapitalističnega podjetja. Na drugi strani gre za procese socialne modernizacije, spre-

minjanje življenjskih stilov po vzoru meščanstva in s tem povezanih rastočih stroškov na podeželju, ki jih je bilo potrebno financirati. Kmetje so bili na eni strani prisiljeni povečati tako ekonomijo obsega kot tudi donos na vložena sredstva in delo. Le tako so lahko sledili rasti življenjskih stroškov.

Integriranje različnih tipov dohodkov oz. diverzifikacija dohodkov je bila v tem procesu izjemno pomembna. Zanašanje zgolj na rast donosa zemlje je bila predolga pot, pa tudi zemlja kot dobrina je bila omejena, o čemer priča razdrobljena posestna struktura. Zato nastopijo različne strategije in prakse maksimiranja dohodka oz. večanja ekonomije obsega, ko kmetje razvijajo tudi storitvene dejavnosti in proizvodnjo določenih artiklov izven ozkega pojmovanja kmetijskih panog, to pa zato, da bi zagotovili dodatna sredstva ob golem preživetju, ki so ga nudile kmetije, ali pa je šlo za iskanje dodatnega zaslužka za dvig življenjske ravni, tudi za investicije. Lahko je šlo tudi za izkoriščanje obstoječih poslovnih priložnosti. Motivi so bili različni, tako v pojavnih oblikah kot v različnih časovnih prerezi. Te strategije in prakse združujemo v pojmu integrirana kmečka ekonomija, s katerim označujemo združevanje agrarnih in neagrarnih dejavnosti v okviru kmečke ekonomije moderne dobe kot zavesten proces širjenja ekonomskih potencialov kmetije in kmečkega dela. Gre za procese širših vsebinskih, zelo zapletenih, prav nič enoznačnih in predvsem dolgotrajnih časovnih dimenzij. Pri tem je potrebno opozoriti, da je bila značilna dvojnost podobe procesov diverzifikacije oz. integriranja različnih virov dohodkov. Priča smo tako spontanosti kot tudi načrtnemu spodbujanju integriranja različnih virov dohodkov, a tudi regulaciji virov dohodkov prek primerov stimulacije določenih dejavnosti, kot je bilo denimo čipkarstvo.

V moderni dobi, v dobi aktivne gospodarske politike, postane princip integracije različnih tipov dohodkov eno temeljnih orodij dolgoročnega poslovnega prilagajanja kmečkih gospodarstev spreminjajočemu se okolju. Celo več, vzorec integrirane kmečke ekonomije postane jedro kmetijske politike do druge svetovne vojne. Dolgoročni koncept kmetijske politike lahko povzamemo v treh točkah: dvig izobrazbe podeželskega prebivalstva, subvencionirano uvajanje novih tehnologij in izkoriščanje notranjih rezerv. Določena raven znanja in izkušenj je nujno potrebna za uvajanje in obvladovanje gospodarskih procesov, zato tudi poudarek na izobrazbi. Že na prvi izobraževalni ravni, to je na ravni osnovne pismenosti prebivalstva, se s tem znižujejo stroški razširjanja informacij (Senjur 2002, 289). Izobraženo prebivalstvo je produktivnejše, učinkoviteje uporablja kapital, se lažje prilagaja novim tehnologijam in je sposobno sproti nadgrajevati

obstoječe znanje (Samuelson in Nordhaus 2002, 542). Širjenje izobrazbene ravni prebivalstva oz. družbe kot celote ustvarja ozračje, naklonjeno razvoju na vseh področjih, ne samo na ekonomskem. Hkrati pa se z dvigovanjem izobrazbene ravni tudi povečuje možnost inovacij tako na splošnodružbeni ravni, na ravni podjetniških strategij in praks kot tudi na ravni tehnologije gospodarskega razvoja (Senjur 2002, 289–91), torej tudi palete integriranja različnih dohodkov, kar je zajemala tretja točka pod imenom izkoriščanje vseh notranjih rezerv kmetij za povečanje dohodkov kmetij. S stališča logike poslovanja naj bi kmetje v tem procesu prešli na podjetniški princip, kmetija naj bi postala čista ekonomska enota s tržno proizvodnjo. Zato naj bi bilo na kmetijah nujno spremljati denarni tok z uvajanjem kmečkega knjigovodstva. Na tej poti prestrukturiranja v konceptualnem in tehniškem smislu naj bi kmetom ob strani stalo združništvo kot orodje prilagajanja kapitalistični ekonomiji. Kmetom naj bi omogočalo organiziran vstop na trg, da bi presegle omejitve in slabosti posamičnega vstopanja v tržna razmerja. Kmetje naj bi na trg vstopali kot povezana socialna in ekonomska interesna skupina (prek zadrug in združnih zvez) in ne kot posamezniki.

Ko govorimo o iskanju notranjih rezerv na kmetijah, se je v historični izkušnji kot najpomembnejša sestavina kazala t. i. domača obrt oz. hišna industrija. Gre za dva termina, bolje rečeno koncepta, ki sta v slovenskem prostoru označevala lastnosti načinov gospodarjenja na slovenskih kmetijah. Bila sta tudi zakonodajno opredeljena zaradi davčnih razlogov. Kmečka neagrarna proizvodnja namreč ni bila obdavčena vse do druge svetovne vojne. Pot zakonodajnega definiranja kmečke obrtne proizvodnje ni šla hitro. Predvsem je bila posledica razvoja sistema obdavčenja. Obrtni zakon iz leta 1859, ki je uvedel splošno liberalizacijo gospodarske pobude, kmečke obrtne proizvodnje ni reguliral, štel jo je za »postranske obrti/hišna postranska opravila«, v kolikor so izvirala iz predelave pridelkov ali izdelkov iz virov na kmetiji in so jih opravljali člani kmečke družine. Čeprav ne v podrobnostih, pa je bil okvir definicije tak. V kasnejših letih je prišlo do natančnejšega definiranja obsega in značilnosti kmečke obrtne proizvodnje. Šlo je za enega od načinov pomoči kmetom. V kriznih razmerah v kmetijstvu se je kmečka obrtna proizvodnja kazala kot pomemben prispevek k stabilizaciji razmer oz. izboljšanju dohodkovnega položaja kmetov. Leta 1883 so tako z novelo obrtnega zakona opredelili pojem »hišne industrije« (nem. *Hausindustrie*), z besedami, da gre za dejavnost, »ki jo ljudje opravljajo v stanovanju, po krajevnem običaju, kot glavni ali

postranski posel, vendar tako, da pri tem ne uporabljajo nobenih tujih moči, marveč delajo le osebno ali pa kvečjemu s člani lastnega domačinstva«. Pri opredeljevanju kmečke obrtniške proizvodnje sta bila pomembna dva kriterija, to je prostor delovanja in zaposlovanje. S tako omejitvijo so kmetom omejevali možnosti neloyalne konkurence. Enako dikcijo, le nekoliko posodobljeno, je vsebovala tudi definicija iz leta 1931. Jugoslovanski obrtni zakon je opustil pojem hišne industrije, industrijo je zamenjal z delavnostjo. Hišna delavnost je bila opredeljena kot »opravilo, ki ga opravlja posameznik samostojno ali s svojimi družinskimi člani v prostorih svojega stanovanja«. Bistvena sestavina je bila torej še naprej omejitev glede prostora in zaposlovanja. Zakon je tudi prepoznal tehnološki napredek in kmečke obrti ni omejeval le na ročno delo, uporaba strojev ni bila ovira pri priznavanju statusa hišne delavnosti (Mohorič 1950–51, 12–6). S tem se je izpostavila tudi bistvena značilnost dejavnosti, štetih pod pojmi »delo na domu, hišna industrija, hišna delavnost, domače obrti ali postranske dejavnosti,« kakor so bili opredeljeni načini integriranja različnih virov dohodkov na kmetijah v zadnjih dveh stoletjih. Te dejavnosti so bile del neformalnega sektorja, redkokdaj statistično spremljanega. Čeprav manj vidne, pa so močno vplivale na kakovost življenja na podeželju. O tem pričajo tudi vznesene besede Ivana Mohoriča (1950–51, 25), ki je zapisal:

Domača obrt združuje deset tisoče pridnih rok pod krovi tisočernih kmečkih domov v tistem in skromnem delu, v borbi za obstoj in v plemeniti tekmi za izboljšanje življenjskih razmer. Njenih delovnih armad, ki prekašajo najmočnejše industrijske kombinete, statistika ne more zajeti. Ostaja nevidna, nikjer reklamirana, zato pa tem aktivnejša. Kakor je v svojih tvornih oblikah in vrstah neizčrpana, je tudi njena dinamika živa in prebojna [...] v svoji kompleksnosti je postala neobhodna komponenta nacionalnega dohodka in narodnega blagostanja.

S temi besedami je Mohorič, ki ni skrival navdušenja nad delavnostjo in tvornostjo kmečkega prebivalstva, opozoril na fenomene ekonomizacije različnih potencialov kmečkega gospodarstva.

1. Strukturna neskladja

V retrospektivi kmetijskega razvoja od srede 19. do srede 20. stoletja ločimo dve veliki strukturni kmetijski krizi, ko je bila prilagoditvena sposobnost kmetijstva na veliki preizkušnji. Ob tem imamo v mislih kme-

tijski krizi v zadnjih desetletjih 19. stoletja ter v času prve jugoslovanske države. Ob upoštevanju geografskih in pedoloških značilnosti slovenskega ozemlja je potrebno izpostaviti, da sta bili obe posledici strukturne nepri- lagojenosti kmetijstva – razdrobljenost kmetij, nizka donosnost ter temu ustrežna rentabilnost in prenaseljenost podeželja – oz, čedalje bolj uveljav- ljajoče se komercializacije v tem sektorju. Zato tudi ni presenetljivo, da sta se navzven odlikavali z enako merljivim pojavom, to je v visoki zadolže- nosti kmečkega prebivalstva.

Krizne razmere v slovenskem kmetijstvu v drugi polovici devet- najstega stoletja niso bile samo slovenska posebnost, temveč je šlo za splošno evropsko agrarno krizo. Izhod iz te krize, ki smo jo poimenovali prva strukturna kriza slovenskega kmetijstva, se je kazal samo v odpra- vi že omenjenih strukturnih neskladij in prilagoditvi proizvodne sestave kmetij denarnemu gospodarstvu. Obenem pa so kmetje z razvojem indus- trije in prometa, predvsem železniškega, čemur domača kmečka obrt in organizacija prodaje nista mogli konkurirati ne po ceni ne po kvaliteti in kvantiteti, izgubili pomemben vir dohodkov. Izpada tega dohodka ni bilo moč nadomestiti s povečano prodajo lastnih agrarnih produktov, kar je onemogočala slaba tehnologija pridelovanja in tuja konkurenca. Pri tem mislimo na dotok ameriškega in ruskega žita, ki je zniževalo cene na do- mačem avstrijskem tržišču. Zaradi tega je moral kmet prodajati čim več svojih proizvodov ali reducirati lastno porabo, če je hotel zadostiti vsem po- trebam po gotovini. Izpad dohodkov je bil mogoč s poglobitvijo diverzifi- kacije dohodkov dolgoročno ali kratkoročno, z zadolževanjem. Slednja pot je bila hitrejša. V osemdesetih letih 19. stoletja je bila približno petina slo- venskih kmetov prezadolžena, petina močno zadolžena in petina manj oz. znosno zadolžena. Preostalih 40 % slovenskih kmetov pa naj ne bi bilo za- dolženih (Trček 1963, 36).

Tok dogodkov je ubral nekoliko ugodnejšo pot približno od začet- ka devetdesetih let 19. stoletja dalje. To je čas počasnega izboljševanja raz- mer v kmetijstvu in s tem na podeželju. Prišlo je do spremembe tehnologi- je kmetovanja, uveljavljati se je začela specializacija kmetijske proizvodnje. Težišče slovenskega kmetijstva se je premaknilo s pretežne proizvod- nje žitaric na intenzivno živinorejo in je zato prišlo do povečanja deleža travnikov. Zunanji odraz tega je bil večinski prehod slovenskih kmetov na hlevsko živinorejo, v poljedelstvu pa zaradi razpoložljivega gnoja pre- hod na vrstenje poljščin. Razmah industrijske produkcije je omogočil po- cenitev orodja in strojev, ki so postali dostopni večjemu številu kmetov.

Tako so že srednji in tudi mali kmetje začeli uporabljati železni plug in najosnovnejše stroje. Pri intenziviranju kmetijske produkcije so prednjačile Koroška, Štajerska in deli Kranjske, predvsem Ljubljanska kotlina in Gorenjska. Zaznavali so povečano uporabo umetnih gnojil, pa čeprav omejeno na veleposest in velike kmetije. Dvignil se je tudi hektarski donos, ki pa je še vedno precej zaostajal za evropskimi dosežki. V tem času sta postala pomembna obnovljeno vinogradništvo in sadjarstvo. Pomembno mesto je dobil tudi hmelj, zlasti v Savinjski dolini (Maček 1995). Pričeli so z uvajanjem novih pasem v živinoreji in z modernejšimi načini vzreje, kar je počasi povečalo stalež živine, ki se je dvignil za dobro petino (Trček 1963, 41). Najpomembnejši panogi sta še naprej ostali govedoreja in svinjereja. Znaten in stalen vir dohodkov je predstavljal gozd, ki pa so ga imeli v dovolj velikem obsegu le redki kmetje. K okrevanju kmetijstva je pripomogla tudi država s predpisovanjem zaščitnih carin za domače kmetijstvo, kar je zaradi višjih kmetijskih cen dvigovalo dohodke kmečkega življa.

Naraščanje cen kmetijskih pridelkov – v povprečju so poskočile skoraj za tretjino – ni samo pospeševalo intenziviranja proizvodnje, temveč je pripomoglo tudi k ustrežnejšemu zadovoljevanju kmetovih potreb, pa čeprav so obenem z dohodki naraščali tudi stroški. Sočasno je popustilo tudi breme dolgov, ki so bili pred prvo svetovno vojno nominalno resda nekoliko, realno pa precej manjši kakor v predhodnih desetletjih devetnajstega stoletja. Izboljšanje razmer pa vendar ni bilo tolikšno, da bi si kmetijstvo v celoti opomoglo. Trček ga ocenjuje za tolikšno, da je večina kmetov lahko preživela na svojih kmetijah (Trček 1963, 40–1).

Oteževalna okoliščina je bila tudi razdrobljenost kmečke posesti. Leta se je vedno znova drobila zaradi določil dednega zakona iz 1868. leta, ki je dovoljeval svobodno delitev kmečke posesti, kar je že do tedaj veljalo na območju Ilirskih provinc na osnovi francoskih uredb. Zaradi vtisa škodljive drobitve kmetij je država v letu 1889 sprejela poseben zakon, ki je v določenih primerih omejil delitev srednjih posesti. Podrobno naj bi to uredili v deželah samih glede na lokalne razmere, kar pa so na slovenskem etničnem prostoru 1903. leta storili samo na Koroškem. Tako so v letu 1902 na slovenskem prostoru prevladovala male kmetije. 12,5 % je bilo takih, ki so imele manj kakor pol hektarja zemlje in 23 % od 0,5 do 2 ha. Dobra petina (21,5 %) slovenskih kmetov je živela na 2 do 5 ha velikih kmetijah. Srednjih kmetij, med katere Gestrin in Melik prištevata tiste s 5 do 10 ha zemlje, je bilo 18 %, takih s prek 10 ha zemlje pa je bilo za četrtno. Med posameznimi pokrajinami so bile občutne razlike. Najbolj razdrobljeno posest so ime-

li na Primorskem in severozahodnem Štajerskem, najmanj pa na Koroškem (Gestrin in Melik 1966, 164–5, 242–3).

V tem obdobju beležimo tudi pomembno strukturno spremembo, ki se je odražala v znižanju števila kmečkega prebivalstva oz. uskladitvi s produktijskimi potenciali. V devetdesetih letih je zaradi nezmožnosti zagotovitve zadovoljivih ali zelenih življenjskih razmer prišlo do velikega izseljevanja 'odvečnega' kmečkega prebivalstva. Migracijski tok se je usmeril predvsem v tujino, v razne evropske države in Ameriko, predvsem v Združene države, pa tudi na obrobje slovenskega prostora.

Pozitivni učinki teh strukturnih sprememb, pri čemer vprašanje razdrobljenosti ni bilo odpravljeno, so se izčrpali v naslednjih desetletjih, tako da je slovensko kmetijstvo v času prve jugoslovanske države ponovno stalo pred enakimi dilemami kakor v drugi polovici devetnajstega stoletja. Te dileme smo označili za drugo strukturno krizo slovenskega kmetijstva. Z vstopom v jugoslovansko državo so se spreminjala medpanožna razmerja relativnih cen v korist industrijskih dejavnosti. S tem pa se je spremenil tudi makroekonomski položaj kmetijstva kot celote in tudi posameznih kmetij. V kombinaciji z mednarodnimi okoliščinami padajočih cen je bilo slovensko kmetijstvo v času med obema vojnama v krizi, celo pred veliko depresijo tridesetih let. Če je nastanek jugoslovanskega gospodarskega prostora vzpodbudil hiter industrijski razvoj Slovenije, pa na področju kmetijstva niso beležili tako ugodnih rezultatov, kljub izdatnemu trudu kmetijskopospeševalne službe.

Vzrokov konstantno kriznih razmer v kmetijstvu ni moč pripisati izključno agrarni konkurenci novega gospodarskega prostora ali samo kmetijstvu nenaklonjenim splošnoekonomskim razmeram, čeprav jih ne gre zanemariti. Predvsem moramo vzeti v zakup dejstvo, da so se v dveh desetletjih pred drugo svetovno vojno znova zaostrovala notranja neskladja slovenskega kmetijstva, ki so se zrcalila v veliki oz. prekomerni kmečki zadolženosti. Slovenija v obdobju med vojnama je bila še vedno pretežno agrarna dežela, kjer se je kar 60 % prebivalstva preživljalo s kmetijstvom (Ilešič 1940, 68). Obenem je bila Slovenija tudi dežela malih kmetij, saj je bilo kar slabih 60 % takih, ki niso presegale 5 hektarjev površine. Opazno nizek je bil tudi delež velikih kmetij, to je tistih s prek 50 hektarjev zemlje. Bilo jih je le za dober odstotek, pri čemer ne smemo pričakovati, da je šlo tu za obsežne veleposesti, saj je večina med njimi obsegala do 100 hektarjev (Bilimovič 1939, 5).

Neugodni posestni strukturi se je pridruževala znova aktualna prenaseljenost podeželja. Svetozar Ilešič je v svoji izčrpni razpravi ugotovil, da je bila gostota kmečkega prebivalstva ena najvišjih v Jugoslaviji, saj je na kvadratnem kilometru obdelovalne zemlje živelo v povprečju 190 prebivalcev, drugje pa le 144. Poleg tega je bila obljudenost obdelovalne površine tudi ena najvišjih v Evropi, podobno razmerje je bilo tedaj moč najti samo še v Švici in deloma Italiji (Ilešič 1940, 62–3). Po gostoti in deležu kmečkega prebivalstva so zlasti izstopali štajerski in prekmurski okraji, za njimi pa belokranjski. Ni odveč pripomniti, da so bile v teh predelih obenem tudi najbolj razdrobljene kmetije (*Statistični godišnjak 1939*, 98).

Preobljudenost slovenskega podeželja je bila posledica nezadostnega razvoja drugih gospodarskih panog, tehnološkega izpopolnjevanja in dviga storilnosti dela v industriji, ki ni zmogla zaposliti vsega na kmetih 'odvečnega' prebivalstva. Obenem je bila tem ljudem zaprta tudi pot v tujino in so bili prisiljeni ostati doma. Prenaseljenost podeželja je imela negativni odraz tudi v tehnologiji kmetovanja, ker je ob obilici delovnih rok izostajal vzvod, ki bi kmete prisiljeval k modernizaciji proizvodnje (*Gospodarska 1970*, 218). V slovenskem kmetijstvu je tako še vedno prevladovalo ročno delo in s tem velika fizična obremenjenost kmetov (Maister 1938, 93–116), o čemer zelo nazorno pričajo Erjavčevi podatki iz leta 1925 o opremljenosti slovenskih kmetij s stroji in orodji, ki je bila, milo rečeno, še vedno zelo skromna (Erjavec 1928, 37).

Pomanjkljiva opremljenost slovenskih kmetij z mehanizacijo, pozabiti pa ne smemo tudi na še vedno nezadostno uporabo umetnih in drugih gnojil, je imela posledico v neučinkoviti in zato nizkodonosni proizvodnji, ki je jasno vidna v nizkem hektarskem donosu zlasti v primerjavi s širšim evropskim prostorom. Slovensko kmetijstvo je bilo v primerjavi z jugoslovanskim povprečjem resda veliko učinkovitejše, vendar je na drugi strani kazalo klavrne rezultate v primerjavi s kmetijsko in drugače razvitimi deželami.

Trditev bomo ilustrirali na primeru pšenice, ki je bila najpomembnejši poljedelski pridelek. Slovenski kmetje so v obdobju med vojnama povečali pridelek pšenice za sedmino (z 8,4 na 9,6 q/ha) in tako uspeli zmanjšati prehranski primanjkljaj Slovenije (Erjavec 1928, 17–34). A s tem še daleč niso dosegali povprečnega evropskega pridelka, ki je znašal 16,5 q/ha. Slovenija je bila v spodnjem delu lestvice v družbi s Španijo, Portugalsko, Romunijo, Bolgarijo, Grčijo in Turčijo. Sredi lestvice so se nahajale vzhodnoevropske, medtem ko so srednje- in zahodnoevropske države imele nad-

povprečno učinkovito kmetijsko proizvodnjo. Kot primer navedimo, da so Danska, Nizozemska in Belgija, ki so že do tedaj imele najvišji hektarski donos v Evropi, le-tega v tridesetih letih še povečale. Konkretno so na Danskem poželi 29 q pšenice na hektar (*Bilten* 1937).

Zgoraj smo rekli, da so se strukturna neskladja slovenskega kmetijstva kazala v veliki zadolženosti kmečkega življa, ki je bila obenem tudi posledica razdiralnih učinkov velike gospodarske krize, ko so se kmetijske cene znižale za polovico. Ravno v tej zadolženosti se je zrcalila podoba slovenskega kmetijstva, saj so med zadolženimi prevladovali male kmetije, ki niso bile sposobne zadostiti pogojem tržnega gospodarjenja. V zadolženosti se je namreč odražal proces optimalizacije velikosti kmetij, narekovane s strani trga.

Ko gledamo podatke o posestni strukturi zadolženih kmetij, ugotovimo, da je bilo med njimi kar 60 % takih, ki niso presegale desetih hektarjev. Ta delež postane veliko povednejši, ko mu pridružimo spoznanja iz analize »bilanc poslovanja«. Na taki osnovi je moč sklepati, da v dvajsetih letih nikakor ni bilo mogoče preživeti na kmetiji, ki ni presegala petih hektarjev in je bilo zato nujno iskati zaslužek izven kmetijstva. Z izbruhom krize so v to kategorijo prišle tudi kmetije v obsegu desetih hektarjev, ki so v prvem desetletju jugoslovanske države še omogočale pokrivanje vseh izdatkov izključno s kmetovanjem. K takemu sklepu nas poleg navedenega vodijo tudi podatki iz popisa prebivalstva v letu 1931, ko so ugotovili, da je na dobri petini slovenskih kmetijskih obratov kmetijstvo postranska dejavnost (Maister 1938, 94). Ta delež pa se po številkah približno ujema s številom zadolženih kmetij v obsegu do desetih hektarjev. Tako lahko zatrdimo, da je v tridesetih letih optimalna velikost kmetije, ki je ob nujni specializaciji proizvodnje poleg preživetja omogočala tudi določeno akumulacijo, že presegala deset hektarjev.

Take tendence so seveda pretile z velikimi gospodarskimi, socialnimi in tudi političnimi pretresi, kajti celovita razsežnost problema se nam pokaže ob zgovornem dejstvu, da je na slovenskem podeželju kar tri četrtine kmetov svojim družinam zagotavljalo eksistenco na kmetijah, ki niso presegale desetih hektarjev in ob tem odmislijo še neugodno strukturo posesti. Še več, s spremembo vidika opazovanja, ko vključimo celotno število zadolženih kmetij v Sloveniji – katerih delež se je približeval 40 % in med katerimi so prevladovali male kmetije –, ugotovimo, da je bila kar četrtina tedanjega prebivalstva Slovenije na poti zanesljivega ekonomskega propada. To pa je bila vsekakor odločno prevelika populacija, da bi drža-

va ostala ravnodušna in ne bi posredovala. Še zlasti zato ne, ker je bila tem množicam pot v industrijo ali izseljenstvo zaprta. S proglasitvijo »Zakona o zaščiti kmetov« in z njim tudi moratorija za kmečke dolgove v letu 1932 ter s kasnejšo zakonodajo je bila konzervirana obstoječa posestna struktura. Male kmetije so se tako še naprej ohranjale pri življenju (Lazarević 1994).

Zastavlja se nam tudi vprašanje, ali je bil drugačen razplet sploh mogoč. Veliko število neuspešnih dražb v tridesetih letih kaže, da zaradi prepolovitve dohodkov tudi večji kmetje med krizo niso razpolagali z zadostnimi sredstvi za nakup bankrotiranih kmetij. Le tako bi namreč lahko nastajala večja kmečka gospodarstva, ki bi bila tržno naravnana. Tudi novo zadolževanje v ta namen je bilo izključeno, ker je bila kreditna sposobnost kmetov v temeljih omajana, svoje pa so pridodale tudi negativne izkušnje z moratorijem.

2. Pogledi in razprave

Kot smo opozorili že zgoraj, je slovenska kmetijska politika slonela na treh stebrih: izobraževanju kmetov, uporabi notranjih rezerv in postopno subvencionirani tehnološki posodobitvi za dvig produktivnosti. Tako zastavljena strategija agrarne politikooe ni bila zgrešena. Njen osrednji cilj, konceptualno in tehnološko transformacijo kmetijstva, so zasnovali dolgoročno. Kot nosilce transformacije so določili srednje in večje kmetije, ki so izpolnjevale pogoje za prehod v podjetniški način poslovanja. Za te kmetije so pričakovali, da bi z dvigom ekonomije obsega oz. produktivnosti lahko upravičile vlaganja za potrebe prestrukturiranja. Taki ukrepi so bili v sozvočju s stvarnostjo na podeželju, s strukturo v kmetijstvu. Narejene analize so kazale, da je mogoče posplošeno razlikovati dve vrsti kmetij glede na princip poslovanja. Anton Jamnik je tako ločil »samooskrbne«, male kmetije, katerih namen je zagotoviti osnovno preživetje družinskih članov, ki so edina delovna sila. Člani so bili fizično močno, tudi prekomerno obremenjeni. Vstopanje na trg je bilo sporadično le toliko, kolikor je potrebno za zadovoljitev nujnih potreb po denarju (Jamnik 1931, 10). Za kaj več niti ni bilo možnosti, saj je šlo za majhne, celo zelo drobne kmetije, ki so prevladovale v tedanji kmetijski posestni strukturi. Tržno usmerjena proizvodnja na takih kmetijah je bila tako rekoč onemogočena, sredstev za investicije v rast produktivnosti ni bilo, pa tudi ekonomsko upravičiti jih je bilo težko. Gospodarji in njihove družine so bili ujeti v neke vrste začaranem krogu revščine, to je nizke produktivnosti, nizkih dohodkov, nizkega varčevanja in naložb, počasnega kopičenja kapitala.

Drugi tip kmetij po Jamniku je vključeval kmetije, ki so bile vključene v »denarno gospodarstvo«, to je prevladujoče ali vsaj deloma navezane na trg. V ta krog lahko uvrstimo srednje (prek 10 ha) in velike kmetije. Te so bile v prevladujoče razdrobljeni agrarni posestni strukturi maloštevilne. Bile naj bi nosilec podjetniškega načina gospodarjenja. Jamnik je s svojimi sodbami merilo postavil zelo visoko. V to drugo skupino je tako uvrščal redke kmečke obrate, saj

taka kmetija zahteva od gospodarja znatno povečano mero splošne in strokovne izobrazbe, sposobnosti, zmožnosti delitve dela, racionalizacije, posesti denarja, špekulacijskega duha, podjetnosti, zmožnosti sestavljanja razmeroma kompliciranih gospodarskih načrtov za čim intenzivnejšo izrabo vseh proizvodjalnih možnosti in sredstev, poznavanje tržne konjunktore, razumevanje in zmožnosti za pridelovanje kakovostno visoko vrednih, lahko in dobro vnovčljivih dobrin. (Jamnik 1931, 12)

Kljub temu, da je Jamnik navajal dva posplošena in tudi idealizirana tipa kmetij, dve skrajnosti, pa njegova analiza opozarja na globino ekonomskih zadreg kmetijstva in socialnih stisk kmečkega prebivalstva. Naj zopet ponovimo, da je bilo kar 60 % kmetij tega časa manjših od 5 ha. Donos na teh kmetijah je bil zelo nizek. Podrobnejša razmerja so razvidna iz tabele.

Tabela 7.1: Ocena povprečnega donosa kmetij v tridesetih letih v dinarjih

	Pod 2 ha	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha	Prek 50 ha
Njive	1.150	3.700	7.100	10.700	14.000	31.000
Travniki in pašniki	240	1.430	2.800	5.300	11.000	41.500
Vinogradi	540	1.246	1.500	1.850	2.020	8.000
Vrtovi in sadovnjaki	180	432	750	1.020	1.380	8.000
Gozd	45	240	420	2.080	5.240	36.600
Skupaj	2.155	7.048	12.570	20.950	33.640	125.100

Vir: Uratnik 1938, 61.

Vse tja do 10 ha je bila donosnost kmetij nizka ob močni razliki med posameznimi tipi kmetij. Skokovito je začel donos naraščati šele v primeru kmetij, ki so se bližale 10 ha ali pa presegle to velikost. Povednejša in stvarnejša postane dosežena raven donosnosti kmetij, ko jo postavimo ob bok povprečni letni delavski plači tega časa. Povprečna delavska plača v

drugi polovici tridesetih let je bila približno 9.000 dinarjev (Kresal 1995, 13). Številke so zgovorne same po sebi in dajejo slutnjo globine, obsega ter slojne razporeditve revščine na slovenskem podeželju. Še bolj se približamo stvarni oceni razmer značaja revščine, če v razmislek vključimo še povprečno število družinskih članov. Ocenili so, da kmečka družina v povprečju šteje nekaj več kot 5 članov (Maister 1938, 94). Majhne kmetije razen golega preživetja, pa še to komaj, torej niso zagotavljale ničesar drugega.

Ob teh podatkih se je kritičnim opazovalcem zastavljalo vprašanje, kdo sploh je kmet? Spraševali so se, če so uradne številke o 154.628 kmetijah v Sloveniji pred drugo svetovno vojno sploh stvarne. Kriterij, ki ga uporabijo pri določitvi, je ravno izvor dohodkov. Če večina teh izvira iz neagrarnih dejavnosti, potem se jim je zdelo povsem neupravičeno šteti lastnike teh »kmetij« in njihove družinske člane med kmete, med kmečko prebivalstvo. Pri tem so navajali podatke, da ima kar 20 % kmetij prvenstveni vir dohodkov izven kmetijstva. Dejstvo, da je bilo v Sloveniji skoraj 12 % kmetij z uradno do pol hektarja zemlje, jih je prepričevalo, da so podatki o številu kmetij pretirani. Za teh 12 % so bili prepričani, da glavnino njihovih dohodkov predstavljajo mezdnno delo, na drugih kmetijah ali izven kmetijstva, ter različne proizvodne dejavnosti. Na osnovi rentabilnosti računov in strukture kmetij so sodili, da je le 65.000 kmetij ali 42 % vseh statistično vodenih kmetij dejansko živelo od kmetijstva, kar je pomenilo 55 % vsega prebivalstva na podeželju. Menili so, da bi bilo ta dejstva nujno priznati, saj bi potem lahko oblikovali ustrezno kmetijsko in socialno politiko (Bohinjec 1938, 236–7).

Glede na predstavljene podatke ni presenetljivo, da je Anton Pevec zapisal, da je potrebno »odpraviti« polovico kmetij v Sloveniji, saj naj ne bi imele pogojev za ekonomsko preživetje (Pevec 1924). Vinko Möderndorfer pa je k temu dodal, da so mali kmetje, zlasti s kmetij obsega do 2 ha, zaradi odvisnosti od dela izven kmetijstva že zelo blizu položaju mezdnih delavcev (Möderndorfer 1938, 155). Članom kmečkih družin bi zaradi brezizhodnosti položaja v okviru kmetijskih dejavnosti morali omogočiti zaposlitev v industrijskem in storitvenem sektorju. In ravno to se je dogajalo v času med obema vojnoma. Število industrijskih zmogljivosti in delovnih mest se je v sorazmerno kratkem času podvojilo. Tako kakor drugod v vzhodni Evropi je bila v ospredju tekstilna industrija in tehtnica ustvarjenega domačega proizvoda oz. dohodkov se je že nagnila v prid neagrarnih dejavnosti. Tak tok dogodkov je veliko prispeval k lajšanju socialnega vprašanja, kajti odprtje dobrih 50 do 60.000 novih delovnih mest v industriji (Križanič 1996,

39) je reševalo eksistenčna vprašanja okoli 250 do 300.000 ljudi. Mnogo članov kmečkih družin je našlo zaposlitev izven kmetije in njihovi dohodki so često prispevali k lažjemu preživetju matičnih družin. Poučne so razmere iz prvega primera poslovanja kmetij, ki ga navajamo v nadaljevanju. V bližini industrijskih centrov se je oblikovala tudi praksa dnevne-ga potovanja na delo v industrijske obrate. V primeru Ljubljane so dokumentirana dnevna potovanja na delo v krogu 20 km, praviloma ob poteku železniških prog (Lazarevič 2014a, 354). Navkljub napredku in številčnejšim možnostim zaposlitve izven kmetijstva pa »kmečko vprašanje« še vedno ni bilo rešeno. Da bi bilo rešeno že pred drugo svetovno vojno, bi moralo slovensko gospodarstvo ustvariti še približno prav toliko dodatnih delovnih mest, kot jih je že, kajti podatki o zadolženosti kmetov iz tridesetih let so kazali, da je na poti ekonomskega propada vsaj še 250.000 ljudi na slovenskem podeželju (Lazarevič 2009, 106–21). Nujni so bili ukrepi, ki bi položaj kmečkega prebivalstva lajšali tudi kratkoročno.

3. Stvarnost – primeri bilanc gospodarjenja

V ilustracijo razmer navajamo tri primere gospodarjenja na povsem različnih kmetijah po zemljiški in dohodkovni strukturi. Primeri, ki pričajo o temeljnih dilemah kmečkega gospodarjenja, ilustrirajo uspeh gospodarjenja malih in srednjih kmetij. V razpravo vnašajo dimenzije študij primerov, ki s sumirano gospodarsko prakso posameznih kmetij dopolnjujejo kontekstualno makroperspektivo. Primerjava dohodkov in izdatkov je več kot nazorna in kaže temeljne dileme v kmetijstvu v času med obema vojnama.

V prvem primeru gre za malo kmetijo, ki je izvirala iz Draščev v Beli Krajini (Pirc 1938, 87). Skupno je obsegala štiri hektarje, od tega je bilo 2 ha njiv, 16 a vinogradov, preostalo pa so bili travniki in gozd. Preživetje je zagotavljala sedmim osebam, med katerimi sta bila tudi dva otroka, mlajša od sedmih let. V letu 1936/37 je njihov pridelek v denarju znašal 8.780 dinarjev. Od tega so za lastne potrebe porabili dve tretjini, drugo pa prodali. Prodajali so predvsem vino, sadje in jajca. Ta primer kaže, kako na mali kmetiji ni bilo mogoče udejanjiti specializacije proizvodnje, saj so mali kmetje morali pridelovati vse po malem, da bi zadostili lastnim prehrabnim potrebam. Tako so na tej kmetiji pridelovali pšenico, ječmen, proso, ajdo, krompir, fižol in zlasti vino, vendar to ni bilo dovolj in so morali še dokupovati krušno moko. Redili so tudi prašiča, ki so ga posebej kupili, in kokoši, vendar jim pomije in lasten pridelek koruze niso zadostovali za vzrejo teh živali, zato so koruzo morali dokupovati.

Med tekočimi izdatki izstopajo zlasti stroški za obleko in obutev, ki so predstavljali kar četrtno vseh izdatkov. Ko k temu prištejemo še druge izdatke v prehrabne namene, ki so predstavljali polovico v denarju izraženih izdatkov, ugotovimo, da so stroški zagotavljanja družinske eksistence malemu belokranjskemu kmetu predstavljale kar tri četrtine vseh izdatkov. Razumljivo je, da so morali nekaj nameniti tudi za proizvodnjo oz. za nakup modre galice, ki so jo potrebovali v vinogradu. Tako jim je za druge potrebe ostalo bore malo. Pravzaprav so v tej rubriki presenetljivi kar visoki izdatki za tobak, ki so v skupnih stroških predstavljali več kot stroški za sol, razsvetlavo in milo skupaj. Izstopa še naročnina na kmetom namenjen časopis *Domoljub*.

Primerjava dohodkov in izdatkov te kmetije pokaže pasivno bilanco poslovanja, saj so stroški preživljanja krepko presegali dohodke. Izdatki so bili kar za tri četrtine višji kot dohodki. Seveda se je ob tem takoj zastavljalo vprašanje kritja deficita. Obstajala sta samo dva načina: ali zadolžitev ali dodatni zaslužek. Obravnavana družina se je poslužila obeh. Z dninami pri drugih kmetih in z domačo obrtjo so pokrili večino primanjkljaja, preostanek pa je primaknil gospodarjev brat, kar lahko štejemo za neke vrste zadolžitev. Primer te kmetije ponazarja, da na takem obratu ni bilo mogoče pridelati dovolj niti za lastno prehrano, kaj šele da bi bilo z dohodki mogoče širiti proizvodnjo. Taka kmetija je bila v perspektivi nujno obsojena na čedalje večje udejstvovanje izvenkmetijskih panog, ki bi tem ljudem pomenile le dopolnilno dejavnost.

Tudi drugi primer je iz Bele Krajine (Pirc 1938, 88–9), le da gre tokrat za strukturno drugačno kmetijo. Kmetija je skupno obsegala 9 ha, od tega 3 ha njiv, drugo so bili različni tipi zemljišč, pomembnejši so bili vinogradi. Kmetija je preživljala sedem oseb, otroci so bili že odrasli in so lahko pomagali pri delu. Glavni pridelek je bilo vino, druge poljedelske dejavnosti so služile predvsem za zadovoljevanje prehrabnih potreb družine. Družina se je ukvarjala tudi z živinorejo, imeli so nekaj krav in prašičev. Skupna vrednost pridelave in prireje je znašala 23.708 dinarjev. Od tega pridelka so pridelkov (vino, žganje, krompir, fižol) in živali (2 prašiča, junec) prodali v vrednosti 12.421 dinarjev. K temu dohodku je bilo potrebno prišteti še dodatni zaslužek z delom v trsnici v višini 3.600 dinarjev, kar je pomenilo četrtno čistega dohodka kmetije. Vsekakor je pomemben delež dohodkov izviral iz dodatne zaposlitve izven kmetije.

Med stroški prevladujejo izdatki za obleko in obutev (skoraj polovica) ter različni gospodinjski izdatki (sol, petrolej, olje, sladkor, kava, cikorija

...). Med investicijske izdatke lahko vključimo galico in druge potrebščine za vinograd in nakup živine za nadaljnjo rejo. V tej kategoriji izdatkov je zanimiva postavka najemniškega dela. Sezonsko so najemali delavce za delo v vinogradu in tudi pri drugih poljskih opravilih. Na tej kmetiji hrane niso dokupovali, nasprotno, večino pridelanega vina in žganja so prodali pa tudi 40 % pridelanega krompirja ter znaten delež fižola. Kot zanimiva postavka se pojavlja zavarovanje, ki ga pri manjši kmetiji ni bilo in priča o drugačnih materialnih zmožnostih, a tudi konceptih gospodarjenja.

Stolpci stroškov in čistih dohodkov izkazujejo, da so glede na obstoječo produktivnost na tej kmetiji dosegali povsem izravnano bilanco. Kmetija je s svojim donosom zagotavljala osnovno oskrbo družine s hrano in z obleko; torej je zagotavljala preživetje družine. Višek sredstev, ki se je pojavljal v bilanci, je bil posledica dodatne ekonomske aktivnosti izven lastnega kmetijskega obrata. In samo ta sredstva so bila na voljo za morebitne investicije v nove tehnologije ter postopke pridelave in prireje.

Tudi tretji primer sodi v kategorijo srednjih kmetov, le da tokrat ne gre za Belo Krajino, temveč za kmetijo iz Slovenskih goric, ki se je nahajala dva kilometra severno od Ptuja (Bratko 1938, 396–7). Na 13 hektarjev obsegajoči kmetiji se je preživljala šestčlanska družina, od tega štirje otroci. Obseg dela je bil že tolikšen, da ga družina sama ni zmogla. Pri tej kmetiji sta že opazni specializacija proizvodnje in navezanost na trg, saj je bila glavna panoga živinoreja. Tako so redili 4 krave, 2 vola, nekaj teličkov, večje število prašičev, konja in kot dopolnilo tudi kokoši. Glavnina dohodkov kmetije je izvirala iz živinoreje, zlasti iz prodaje mleka, živine in jajc. V letu 1936/37 so dohodki iz živinoreje predstavljali kar 70 % vseh dohodkov. Vse ostale panoge na tej kmetiji so bile dopolnilne in so v bistvu služile za zadovoljitev lastnih potreb. Med poljedelskimi pridelki so prodajali predvsem krompir in nekaj malega pšenice, zelja in fižola. Enako lahko ugotavljamo tudi za sadjarstvo in vinarstvo, saj so prodali le majhen del pridelanega. Ravno pri tej kmetiji lahko zelo plastično ponazorimo razdiralne učinke velikega padca kmetijskih cen v času gospodarske krize, saj je ta kmetija v predkriznem letu 1929 z enako strukturo prodanega zaslužila za dobrih 40 % več denarja. Razlika v izpadu dohodkov je znatna pri prodani živini, mleku in vinu.

Vzporedno opazovanje dohodkov in izdatkov v letu 1936/37, kljub drastičnemu padcu cen, pokaže uravnoteženo bilanco kmetovanja, a resda brez presežka. Če smo v prejšnjem primeru ugotavljali tako rekoč odsotnost stroškov za nadaljnjo proizvodnjo, tokrat ni tako. Temu srednjemu kmetu

so tovrstni izdatki že predstavljali dobro šestino vseh stroškov. Med izdatki za gospodinjstvo, ki so skupaj pomenili sedmino, izstopajo zlasti stroški za razsvetljavo (petrolej!), sladkor in higienske potrebščine. Pomembno pa je poudariti, da na tej kmetiji hrane niso dokupovali, saj ne samo da so jo pridelali dovolj za lastne potrebe, temveč so jo še prodajali na Ptuj. Tudi v tej družini so imeli zelo veliko izdatkov z oblačili in obutvijo, v skupnem skoraj tretjino. Lastnik kmetije je bil zmerno zadolžen, odplačevanje anuitet pa mu ni predstavljalo večjega bremena, poleg tega pa je imel sklenjeno tudi zavarovanje, verjetno hiše in drugih gospodarskih poslopij.

S seštevkom vseh stroškovnih postavk in njegovo postavitvijo ob bok dohodkom se izpostavi, da naj bi na tej kmetiji gospodarili z izgubo. Izdatki naj bi za 7 % presegali dohodke. V pogojniku pišemo zato, ker so med odhodki navedeni stroški najetih delavcev v denarju, čeprav jih je ta kmet plačal v naravni obliki. Za opravljeno delo so dobili hrano ali zemljo v najem. Nekaterim pa je za protiuslugo zoral njihove njive ali pa zvozil les iz gozda.

Primerjava vzorčnih kmetij pokaže, da je delež stroškov z zagotavljanjem osnovne eksistence, to je prehrane in oblačenja, pri srednji kmetiji že znatno nižji, namreč skorajda za polovico. Na srednji kmetiji delovna moč družinskih članov ni več zadostovala, v času sezonskih opravil so najemali delavce. Stroški zanje so bili, navkljub nizkim urnim postavkam, precejšnji. Med izdatki srednjih srečamo plačevanje zavarovalnih premij. Očitno so pri srednjih kmetih obseg gospodarjenja in razpoložljiva sredstva omogočali tudi plačevanje zavarovalnine za poslopja, domnevamo lahko, da delno tudi za živino. Videti je, da se je nujnost prakse vnaprejšnjega obvladovanje tveganja nepredvidljivih vremenskih in drugačnih spremenljivk že prijemala na podeželju.

Primeri izpostavljajo logiko kmečkega gospodarjenja s poudarkom na preživetju lastne družine in na drugi strani nezadostnost dohodkov za nujno potrebne investicije za dvig produktivnosti v kmetijstvu. Primeri obenem kažejo različne strategije oz. načine maksimiranja dohodkov. V vseh treh primerih je jasno, da osnovna kmetijska dejavnost ni bila oz. je bila v manjši meri materialno zaledje, ki bi omogočalo povečano investicijsko dejavnost na kmetiji. Manjkajoča sredstva je bilo potrebno pridobiti na drug način. Diverzifikacija virov dohodkov je bila nujnost. Male kmetije, ki so prevladovala na slovenskem podeželju, so že za osnovno preživetje nujno potrebovale dodatne vire dohodkov, kmetijska proizvodnja je komaj zadostovala za lastno prehrano kmečke družine. Pri srednjih kmetijah

pa so bili sodobniki soočeni z drugim pojavom, ki ravno tako ni bil spodbuden. Srednje kmetije po veliki gospodarski krizi, ki je povzročila skorajda prepolovitev kmečkih dohodkov, namreč niso več dajale tistega presežka v dohodkih, nujno potrebne za povečanje proizvodnje s specializacijo in uvajanjem novih tehnologij ter s tem posledično tudi za dvig življenjske ravni kmečkega življa.

4. Prakse integrirane kmečke ekonomije

V procesu lajšanja ekonomskih in socialnih tegob na kmetih lahko ločimo tri strategije, ki so jih uporabljali za razpršitev virov in obsega dohodkov. Te strategije in prakse integriranja dohodkov lahko opredelimo kot splošne načine preseganja dohodkovne omejenosti kmetij. Prav tako moramo poudariti dodatno fenomenološko značilnost. Strategije diverzifikacije dohodkov so bile praviloma vpete v okvire neformalne ekonomije, pobude in prakse so bile prostorsko razpršene, redkokdaj obdavčene in jih tudi niso statistično spremljali. Diverzifikacija dohodkov je imela občuten vpliv na lajšanje vsakodnevnih življenjskih tegob kmečkega prebivalstva, prispevala je k uravnoteženejšim bilancam kmečkih gospodarstev.

Prvi način razpršitve dohodkov so bili začasno, najemniško delo (dnine) na drugih kmetijah, selitve v tujino in t. i. domača obrt, kmečka proizvodnja različnih artiklov. Prav gotovo lahko na tem mestu postavimo tezo, da gre v primeru teh strategij za komercializacijo obstoječih presežnih delovnih moči, prostega časa, določenih izkušenj in veščin (obstoječih ali sprti pridobivanih) ter lokalnih surovin. Domača obrt je slonela na tehnologiji nizke zahtevnosti, z malo ali celo brez potrebnih veščin. Takim obrtem se je bilo sorazmerno lahko prilagoditi, dovolj je bilo že učenje z delom. Toda izdelki te proizvodnje so bili uvrščeni v nizke cenovne razrede, posledično je bilo tudi plačilo nizko. Kmetje so v dodatna dohodkovna razmerja vstopali sorazmerno lahko, če so le bili izpolnjeni drugi pogoji, denimo povpraševanje ali trgovinski kanali v primeru proizvodnje, ki so povezali proizvajalce in potrošnike.

Najemno delo v kmetijstvu je bil razširjen način pridobivanja dodatnih dohodkov. Možnosti je bilo veliko. Na eni strani so kmetije s prek 10 ha že potrebovale dodatne delovne moči v času viška sezonskih del, saj družinski člani niso zmogli vsega opraviti sami. Na drugi strani pa je bil problem agrarne prenaseljenosti, zlasti na majhnih kmetijah je bilo obilje razpoložljive delovne sile. Zaradi pomanjkanja podatkov je težko natančno opredeliti dimenzije tega pojava. Po raziskavah Filipa Uratnika iz leta 1938,

edinega, ki se je ukvarjal s temi vprašanji, naj bi si v času ob koncu tridesetih let približno 50 do 60 tisoč ljudi zagotavljalo dodatni zaslužek z delom na drugih kmetijah, največ v bližnji soseščini. V globalnih razmerjih je to pomenilo desetino vsega kmečkega prebivalstva, z upoštevanjem odvisnih družinskih članov pa se številka dramatično poveča. V skladu s prevladujočim povprečnim nizkim donosom v kmetijstvu je bilo tudi plačilo najemnih delavcev primerno nizko. Tudi tukaj nas iz zagate rešuje Uratnik, ki je ocenil, da je povprečna dnevna plača najemnega delavca znašala polovico dnevnega zaslužka industrijskega delavca (Uratnik 1938, 12, 62–76).

Drugi način iskanja dodatnih zaslužkov so bile migracije. V času pred prvo svetovno vojno se je iz slovenskega prostora izselila okoli tretjina prebivalstva (Lazarević 2015, 62–73). V času med obema vojnoma je možnost selitev usahnila, aktualne so postale t. i. sezonske migracije. Ravno sezonske agrarne migracije so bile najbolj zastopana oblika med vsemi tipi migracij pred drugo svetovno vojno. Znatno del prebivalstva se je spomladi odpravil na delo na kmetijska posestva v zahodni Evropi, vračali so se jeseni, ko so bili pridelki pospravljeni. Sezonske migracije so bile tipične za vzhodne slovenske predele, zlasti je izstopalo Prekmurje, kjer so bile stopnje prenaseljenosti najvišje, hkrati pa tudi najbolj razdrobljena zemljiška posest (Lazarević 1994, 74).

Tretji način diverzifikacije dohodkov je bila domača obrt, to je obrtna proizvodnja v okvirih kmečkega gospodarstva, z izkušnjami in znanjem ter delovno silo družinskih članov.

Pri tem se moramo zavedati kompleksnosti kmečkega gospodarjenja, ki že samo po sebi vključuje kombinacijo različnih komplementarnih znanj in izkušenj. S tem tudi nudi izhodišče za ekonomske pobude kmečkega prebivalstva v različnih smereh, če so le priložnosti na voljo. Kot vsaka dejavnost tudi kmetijstvo ni enostranska. Kmetije in vaški svet, kot občestvo, so mikrokozmos prepleta različnih ekonomskih, medpanožnih razmerij, ne le socialnih relacij, različnih pogledov in nasprotujočih si gmotnih aspiracij (iz nuje ali želje po posedovanju) ter socialnih interesov. V družbenem imaginariju se kmečki svet slika kot presečišče dveh kontradiktornih imperativov: med imperativom ekonomske modernizacije s preseganjem stanovske samozadostnosti in zamejenosti ter imperativom omejevanja socialne modernizacije, ki je dolgoročno rahljala tradicionalni družbeni model kmečkega sveta (Lazarević 2014b, 46–62). Implementirane politike diverzifikacije kmečkih dohodkov pa so nasprotno kmete kot skupnost in kot posameznike dodatno vpenjale v svet kapitalistične ekonomije, omo-

gočale mišljenje sveta prek kmečke socialne samozadostnosti in odpirale prostor socialne modernizacije. Spontano, samodejno in počasi.

Prostor kmečke obrtne proizvodnje je bil širok in je vplival na stabilizacijo dohodkovnih razmer in življenjsko raven podeželskega prebivalstva. Že leta 1875 je namreč kranjska Zbornica za trgovino, obrt in industrijo ugotavljala razširjenost in pomembnost kmečke obrtne proizvodnje (*Statistischer Bericht* 1878, 241–52). Slabih deset let kasneje se je zgodba ponovila, naštete kmečke proizvodne dejavnosti pa so bile domala iste. V javni razpravi o problematiki kmetijstva v deželi Kranjski, ki so jo organizirali pri deželnem zboru leta 1884, je bilo vprašanje integriranja kmečkih dohodkov eno temeljnih v razpravi. Upad dohodkov iz teh dejavnosti (domača industrija!) je bil prepoznan kot pomemben vzrok slabšanja ekonomskega in življenjskega položaja kmetov. Zavedali so se, da so posamezne panoge hišnih industrij izpostavljene industrijski konkurenci in da je nujna prilagoditev. Ugotavljali so, da na Kranjskem v osemdesetih letih 19. stoletja ni bilo okraja, kjer na podeželju ne bi razvijali vsaj eno proizvodno dejavnost, ki bi jo lahko uvrstili v tedanji pojem kmečke hišne industrije. V pregledu dejavnosti so navedli le tiste, ki naj bi izstopale po obsegu ali kakovosti, druge, ki so bile redkeje omenjene, so izpustili. Zavedali so se, da podrobne pregleda ne morejo dati, ker statistično niso spremljali tega dela proizvodnje. Podatki so sloneli na ocenah stanja, ki so jih poslala občinska vodstva. Na osnovi teh informacij so prikazali sliko raznovrstnih kmečkih praks in pobud za razpršitev in povečanje dohodkov. Prikazali so sliko neke vrste delitve dela in specializacije v različnih predelih dežele Kranjske. V Stražišču pri Kranju so izstopali s siti iz žime; čipkarstvo v Idriji in njeni okolici; slamnikarstvo v kamniškem okraju, pletenje peharjev in slamnatih preprog v okolici Ljubljane; izdelki iz lesa v osrednjem delu dežele, zlasti na ribniškem in kočevskem območju; pletenje košar iz vrbovih vej je bilo široko razširjeno in razporejeno po deželi s surovinskim zaledjem ob Savi in Ljubljani, deloma Bohinjskem jezeru; metle iz brezovega ali drugega lesa so izdelovali po celi deželi, bolj pa so izstopali na polhograjskem koncu. Opazna je bila tudi tekstilna proizvodnja, saj so kvalitetno sukno proizvajali na Idrijskem, preproge in odeje okoli Kranja, flanelo in volnene jopiče pa v okolici Bleda. Platno so tkali po celi deželi, posebej so izstopali kraji med Kranjem, Škofjo Loko in Kamnikom ter na Kočevskem in okolici Metlike. Kamniški okraj je bil tudi osrednja točka pletenja jopic, tudi peč in rut. Pri pečah in rutah so jim sledili tudi v okraju Radovljica in v krajih v okolici Ljubljane. Nogavičarstvo je bilo razširjeno v okrajih Idrija, Kranj,

Tržič, Bled, Javornik in Jesenice. Povoji so zagotavljali zaslužek ljudem v Smledniku, Gameljnah in Mengšu, copati so prihajali iz kranjskega okraja, s krtačami pa so deželo in še čez zalagali Ribničani. Poleg tega so ugotavljali, da je bila na široko razprostranjena tudi proizvodnja kmetijskega orodja. Kot posebej perspektivne so izpostavili čipkarstvo, slamnikarstvo, lesno-predelovalne dejavnosti, pletarstvo in proizvodnjo keramike. Te dejavnosti so jim obetale največji donos in bi jih bilo z ustrezno podporo (oblikovanje in strokovno šolstvo) in z estetsko dodelavo mogoče dvigniti na višjo cenovno raven. Splošno je bilo soglasje, da so neagrarne dejavnosti na kmetijah nepogrešljive za znosno življenjsko raven na podeželju (Vošnjak 1884, 32–4; *Bericht der K.K. Gewerbe-Inspectoren* 1900, 317–45).

Za čas pol stoletja kasneje je zelo ilustrativna študija Antona Markuna iz leta 1943, ki je natančno predstavil gospodarsko podobo velikolaškega okraja v času med obema vojnama. Velike Lašče lahko služijo kot vzorčni primer prepletanja agrarnih in neagrarnih dejavnosti za čas med obema vojnama. Čeprav gre za lokalno omejen prikaz, pa ta primer ilustrira razmere v širšem slovenskem okolju. Markun je v prvem zvezku orisal kmetijske dejavnosti, v drugem pa podrobno predstavil obrt in trgovino. S stališča naše razprave je zanimiv drugi del, ki daje seznam in opise neagrarnih dejavnosti na podeželju, konkretno v okraju Velike Lašče. Seznam nam zaokroža širok razpon mogočih ekonomskih pobud in razmerij izven kmetijstva ali kot derivat kmetijskih dejavnosti. S tem dobimo na vpogled paleto možnosti, ki so se kmetom ponujale v procesu diverzifikacije dohodkov; paleto možnosti, ki so se jim ponujale kot vzporedna ali dopolnilna ekonomska aktivnost. Markun je pri svojem terenskem delu registriral naslednje gospodarske dejavnosti kmetov: platnarstvo, klobučarstvo, slamnikarstvo, krojaštvo in šiviljstvo, krznarstvo, mesarstvo, usnjarstvo, čevljarstvo, mizarstvo, tesarstvo, kolarstvo, sedlarstvo, sodarstvo, mlinarstvo, ključavničarstvo, škafarstvo, obodarstvo, proizvodnjo zobotrebcev, izdelovanje košar, grabelj in vil, izdelovanje polhovk, žagarstvo, kovaštvo, izdelovanje avb, pridobivanje apna, zidarstvo, oglarjenje, smolarstvo, pridobivanje pepelike, izdelavo obešalnikov, pletenje vrbovih košar, izdelovanje igrač in lutk, proizvodnjo glasbil, lesene obutve in vrvi, nenazadnje tudi krtač. Med trgovinskimi dejavnosti je navajal trgovanje z mešanim blagom, krošnjarenje, prodajo na sejnih, trgovino z divjimi prtiči, gozdnimi sadeži, zdravilnimi zelišči, s polšjimi kožami, suho robo in navsezadnje tudi tihotapljenje.

Markun je ostal na ravni podrobnega etnografskega opisa, zunanje pojavnosti, niso ga zanimala vprašanja delovanja kmetije kot zaokrožene gospodarske enote. A navkljub temu beleži, da je bilo kmečkemu prebivalstvu samoumevno vstopati na vsa našeta področja, ne nujno kontinuirano, a vzporedno s kmetijskimi dejavnostmi. Raziskovalec slika ekonomsko podobo vasi in kmečkega gospodarjenja velikolaškega okraja, kjer je prevladovala razdrobljena posest, kot večpanožnega ekonomskega prostora, kjer nuja ali pričakovana korist narekujeta izbiro panoge ekonomskega udejstvovanja poleg kmetijstva. V ozadju njegove deskripcije se riše koncept kmečkega gospodarjenja, kjer se kmetje pragmatično oprijemajo različnih dejavnosti, da bi povečali in razpršili svoje dohodke, pri čemer niso pripravljene samo delati in se učiti, temveč posegati tudi v organizacijo prodaje. Se pravi, da poskušajo vsaj delno nadzirati svoj položaj po načelu krajšanja poti med produkcijo in potrošnjo. Markun gre še korak dlje. Iz njegovih opisov posameznih obrtnih ali trgovinskih dejavnosti je razvidno, da je v konceptu kmečkega sveta vgrajena tudi dinamika spremenljivosti. Avtor tako registrira pojave vznika in usihanja posameznih kmečkih obrtnih dejavnosti v odvisnosti od družbenega in ekonomskega konteksta širšega okolja v daljši časovni perspektivi. Tovrstna proizvodnja je bila na široko razprostranjena po podeželju, čeprav ni bila enakomerno razporejena, niti v smislu panog niti prisotnosti vseh dejavnosti. Podoba je bila silno raznolika in tudi disperzna, pogojena z lokalnimi gospodarskimi in socialnimi značilnostmi ter seveda iniciativami.

Pri razpravi o domači obrti je nujno razlikovati dva tipa domačih obrti, bolj sofisticirane in manj zahtevne domače obrti. Prvi tip je imel več estetskih prvin, deloma tudi umetniški značaj; drugi se je odlikoval predvsem po svoji utilitaristični naravi. V prvi tip tako lahko uvrstimo čipkarstvo, v drugega paleta vsakodnevnih izdelkov iz lesa (vedra, koši, zobotrepci, žlice, kuhalnice, rešeta ...), slame (košare, podstavki ...) ali lončarsko panogo, če naštejemo le nekatere. Očitno je, da je drugi tip kmečke proizvodnje temeljil na lahko dostopnih in poceni surovinah, ki jih je bilo na podeželju veliko, dostopne pa so bile na sami kmetiji ali pa v njihovi bližini. Navsezadnje je bila Slovenija vendarle dežela, kjer je gozd prekrival več kot 60 % površine. Glina je enakomerno dostopna po vsem slovenskem prostoru. Slama pa je bila stranski produkt, saj so bile žitarice najpomembnejša skupina v poljedelstvu. Že ob koncu 19. stoletja so v Domžalah na tej osnovi začeli s proizvodnjo slamnikov. Po prvi svetovni vojni je proizvodnja narasla, kar

je dajalo priložnost množici kmetov v osrednji Sloveniji, da se vključijo v verigo kot pletilci slamnatih kit za slamnike (Moder 1962, 73–84).

Kmečko domačo obrtno proizvodnjo je dopolnjeval distribucijski sistem, samodejno se je vzpostavljala funkcionalna delitev dela. Vloga lokalnih trgovcev kot posrednikov med kmeti/proizvajalci in potrošniki je bila nepogrešljiva. Bilo je sicer kar nekaj primerov kmečkih obrtnih zadrug (Mohorič 1950–51, 23), ki naj skrbele za skupno prodajo in dvignile ceno izdelkov. Vendar rezultati niso bili spodbudni, kljub primerom dobrih praks in državni podpori. Tovrstne zadruge, ki so bile vse prevečkrat zaprte v lokalne okvire, niso dosegle potrebne ekonomije obsega, da bi njihov obstoj in poslovanje vplivala na spreminjanje vzpostavljenih distribucijskih in cenovnih razmerij. V tridesetih letih pa so se za nameček zaradi nenehno preteče nelikvidnosti ukvarjale predvsem same s seboj. Kmetje so dokumentirano deloma tržili svoje izdelke v lastni režiji, predvsem na sejnih, katerih ekonomski pomen pa je, kljub njihovi številčnosti, v medvojnem obdobju že počasi zahajal (Zdovc 2006, 95–103). Še vedno pa je bila ohranjena praksa krošnjarjenja. V širšem smislu so bili krošnjarji lokalni agenti za distribucijo izdelkov, sodili so v sistem delitve dela v domači obrti. Tradicionalen primer so bili kmetje z ribniškega območja, ki so potovali od vasi do vasi ali od sejma do sejma in prodajali drobne lesene predmete neposredno potrošnikom (Trošt 1950–51, 28–67). Pa tudi prekmurški lončarji so še v času med vojnama ohranjali to tradicijo (Novak 1950–51, 130). Keramična obrt oz. lončarstvo je bilo v vzhodnih predelih močno prisotno. Delovala je množica lončarjev, saj so bili vstopni pogoji nizki, poceni in lahko dostopne surovine pa je bilo na pretek (Karlovshek 1950–51, 87–111; Novak 1950–51, 111–30). Lončarstvo je bilo tipičen primer dejavnosti v precepu časa, saj sta kovinska in porcelanasta posoda že izpodrivali domačo keramično posodo. To je bil samo specifičen primer splošnega trenda, ko je napredujoča industrializacija ožila tržne možnosti domače obrti. Kmečka tekstilna proizvodnja je bila že takšna, saj je razen redkih primerov, kot kaže natančno dokumentiran primer Bele krajine (Račič 1950–51, 142–58) praktično poniknila pred drugo svetovno vojno.

Na drugi strani so domače obrti, ki so imele dodatno vrednost v obliki estetske ali celo umetniške konotacije, denimo proizvodnja čipk, še vedno cvetele. Širilo se je območje čipkarstva in tudi obseg proizvodnje. Dejavnost je imela že tradicionalno močno oblastno podporo prek organiziranega namenskega izobraževanja in dobavljanja vzorcev ter organiziranega trženja (Kravos-Lombar 1938, 212–4; Račič 1938, 235–43). Čipkarstvo je imelo dolgo

tradicijo, proizvodnja in prodaja sta bili dobro vpeljana, v času med obema vojnama so dejavnost razširili še na Gorenjskem. Čipkarstvo je bilo na nek način regulirana domača obrt, saj so čipkarice oskrbeli z vzorci in načrti čipk, ki so jih v skladu z modernimi estetskimi in umetniškimi merili ter s tržnimi zahtevami izdelovali strokovnjaki. Umetniki in profesionalne učiteljice čipkarstva so bili sestavni del procesa spodbujanja proizvodnje, oblikovanja in trženja čipk, vse skupaj z izdatno podporo oblasti. Nekoliko na daleč, a vendarle, je bil podoben primer pletarstva, ki dolgoročno kaže, kako učinkovite so lahko strategije in prakse diverzifikacije kmečkih dohodkov v spletu lokalne pobude, lahko dostopnosti surovin ter državne podpore. Primera iz okolice Ptuja in Radovljice že kažeta tako (Ogorelec 1938, 233–4; Patik 1938, 251–6). Domača obrt je lahko tudi poniknila, kot kaže primer kmečke tekstilne proizvodnje, ali pa se vzpostavila povsem na novo, kar sodimo na primeru proizvodnje igrač v okolici Velikih Lašč po prvi svetovni vojni. Proizvodnja igrač se je začela načrtno zaradi pobude nekaj podjetnih trgovcev, ki so organizirali proizvodnjo na kmečkih domovih, priskrbeli vzorce in igrače prodajali na jugoslovanskem trgu (Markun 1943, 62).

Domače obrti so gotovo predstavljale pomemben delež zaposlitve kmečkega prebivalstva, seveda z regionalnimi in s slojnimi razlikami. Za čas med obema vojnama obstajajo stvarne ocene, da je bilo stalno ali občasno z delom v domači obrtni proizvodnji zaposleno najmanj 25.000 ljudi (*Spominski zbornik* 1939, 391), kar je pomenilo okoli 5 % vse kmečke populacije. Ko k temu prištejemo še najemniško delo in sezonske selitve, lahko postavimo dodatno oceno, da je bila pred drugo svetovno vojno življenjska raven vsaj četrtrine kmečkega prebivalstva močno odvisna od dodatnega zaslužka izvenagrarnih dejavnosti. Ti dohodki so bili zelo pomembni za uravnoteženje bilanc gospodarjenja, zlasti za majhne kmetije. Oblasti so s spodbujanjem dodatnega izobraževanja kmečke populacije, z različnimi strokovnimi tečaji učinkovito podprle procese diverzifikacije dohodkov (Pretnar 1938, 257–60). Ob tem je potrebno opozoriti še na dodaten vidik politik diverzifikacije dohodkov na kmetijah. V tem procesu so bile namreč močno soudeležene ženske. Sodobniki so ocenjevali, da je bil delež žensk prevladujoč tako v domači obrti kot tudi v najemniškem delu. Skupaj z aktivnostmi za izboljšanje dela v gospodinjstvu ter s predelavo in komercializacijo kmetijskih pridelkov že na sami kmetiji (Gosak 1939, 433–7) je to vplivalo na percepcije ekonomske vrednosti ženskega dela. Posledično je vplivalo tudi na socialno emancipacijo žensk v okviru tradicionalne

ideologije odnosov med spoloma in delitve dela po spolu v kmečkem gospodarstvu.

Zaključek

V povzetku lahko strnemo, da je bila diverzifikacija dohodkov v kmetijstvu ekonomska in socialna nujnost v dobi industrializacije oz. do druge svetovne vojne. Razdrobljena posestna struktura je onemogočala kritje vseh življenjskih potreb kmetov in njihov družin ter življenjskih aspiracij izključno z dohodki iz kmetijstva. V precepu so bili zlasti kmetje s posestmi do 5 hektarjev. Vendar kmetje oz. kmečko prebivalstvo niso prakticirali diverzifikacije oz. integracije dohodkov samo iz nujnosti. Še kako pomembni so bili momenti želja po rasti dohodkov oz. večji dohodkovni stabilnosti in izboljšanju življenjske ravni družine. Državne in lokalne oblasti so prepoznale resnost razmer in so aktivno podpirale politiko integriranja različnih virov dohodkov v kmetijstvu z vrsto strokovnih tečajev, zlasti v času med obema vojnama, ko je kmečko prebivalstvo dobilo priložnost pridobitve osnovnih rokodelskih znanj in izkušenj. V lastnike večjih kmetij so polagali upanje, da bodo nosilci podjetniške preobrazbe agrarne proizvodnje. Organizacijska struktura podpore procesu integriranja različnih virov dohodkov na kmetijah je bila vzpostavljena že v času Habsburške monarhije. Slovenske oblasti v okviru jugoslovanske države so preprosto nadaljevale že preizkušene modele političnih, ekonomskih in socialnih ukrepov, da bi stvarno podprle diverzifikacijo dohodkov in znotraj tega okvira tudi domačo obrt kot pomemben dejavnik ekonomske in socialne stabilizacije kmečkega gospodarstva v času med obema vojnama.

Literatura

- Bericht der K.K. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Österreich, 1900. Band III*, Wien: Alfred Hölder, K. und K. Hof- und Universitäts Buchhändler.
- Bilimovič A. 1939. *Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel*. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Bilten Priviligovane agrarne banke 1937*, 3–4.
- Blaznik, P., idr., ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Bogataj, J. 1989. *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: DZS.

- Bohinjec, J. 1938. »Socialni gospodarski ogledi po naši vasi.« *Misel in delo* 8–9: 233–45.
- Bratko, I. 1938. »Gibanje cen in naše kmetijstvo.« *Obzorja* 9: 396–7.
- Brojan, M. 2012. *Slamnata sled Domžal – 300 let slamnikarstva*. Domžale: Kulturni dom Franca Bernika.
- Braudel, F. 2010. *Dinamika kapitalizma*. Ljubljana: Sophia.
- Drnovšek, M. 1999. »Izseljevanje v razvite evropske države do leta 1940«. V *Slovenska izseljenska književnost, Zvezek 1*, uredili J. Žitnik Serafin in H. Glušič, 29–60. Ljubljana: Založba ZRC.
- Erjavec, F. 1928. *Kmetiško vprašanje v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanska kmetiška zveza.
- Gestrin, F., in V. Melik. 1966. *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*. Ljubljana: DZS.
- Gosak, I. 1939. »Kmečko gospodinjstvo«. V: *Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva – poročilo o kmetijski anketi, II. del*. Ljubljana: kraljevska banska uprava dravske banovine, 433–7.
- Idrijska čipka – z nitjo pisana zgodovina* 2012. Idrija: Mestni muzej.
- Ilešič, S. 1940. »Agrarna prenaseljenost Slovenije.« *Tehnika in gospodarstvo* 3–4: 60–8.
- Jamnik, A. 1931. *Vzroki našega siromaštva*, Ljubljana: Tiskarna Slovenija.
- Karlovšek, J. 1950–51. »Lončarstvo na Slovenskem«. *Slovenski etnograf* 3–4: 87–111.
- Krajevni leksikon Dravske banovine*. 1937. Ljubljana: Zveza za tujski promet.
- Kravos-Lombar, A. 1938. »Žensko obrtno šolstvo v dravski banovini.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 212–4. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Kresal, F. 1974. »Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918–1941.« V J. Tedeško, *Delavsko gibanje v Sloveniji 1918–1941*, 80–115. Ljubljana: Center za obveščanje in propagando.
- Kresal, F. 1980. »Oris gospodarskega razvoja Slovenije 1918–1941.« *Acta historico-oekonomika Iugoslaviae* 7: 3–20.
- Kresal, F. 1995. »Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991«. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1–2: 7–24.
- Križanič, F. 1996. »Gospodarska uspešnost slovenskih vlad«. V *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*, uredila N. Borak in Ž. Lazarevič, 37–48, Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Lazarevič, Ž. 1994. *Kmečki dolgovi v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lazarevič, Ž. 1998. »Temeljne razvojne poteze v obrti od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne«. V *Obrt v našem kraju*, uredil M. Štepec, 16–28. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine.
- Lazarevič, Ž. 2009. *Plasti prostora in časa*. Ljubljana: INZ.
- Lazarevič, Ž. 2014a. »Ljubljana kot gospodarsko središče.« *Studia Historica Slovenica* 14 (2–3): 339–56.
- Lazarevič, Ž. 2014b. »Slovenski kmečki svet med fikcijo in gospodarsko zgodovino. Impresije iz imaginarijev kmečkega sveta do druge svetovne vojne.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54 (2): 46–62.
- Lazarevič, Ž. 2015. *Spremembe in zamišljanja*. Ljubljana: INZ.
- Maček, J. 1995. »Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941.« V *Zbornik Biotehnične fakultete Univerze v Ljubljani, Suplement 21–Agronomija*. Ljubljana: Biotehnična fakulteta.
- Maister, H. 1938. »Zaposlitev kmečkega prebivalstva.« V H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problemi slovenske vasi II*, 93–116. Ljubljana: Socialno-ekonomski inštitut.
- Markun, A. 1943. *Obrti in trgovina velikolaškega okraja*. Ljubljana: Ljudska tiskarna.
- Moder, J. 1962. »Kitarji in slamnikarji v Dolu pri Ljubljani.« *Slovenski etnograf* 15: 73–84.
- Mohorič, I. 1950–51. »Problematika domače obrti v zadnjem stoletju.« *Slovenski etnograf* 3–4: 9–27.
- Möderndorfer, V. 1938. *Slovenska vas na Dolenjskem*. Ljubljana: Tiskarna Merkur.
- Novak, V. 1950–51. »Lončarstvo v Prekmurju.« *Slovenski etnograf* 3–4: 111–31.
- Ogorelec, B. 1938. »Državna moška obrtna šola za pletarstvo v Ptuj in njen vpliv na pletarsko obrt kot domačo industrijo.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 233–4. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Patik, L. 1938. »Bivša učna delavnica za pletarstvo v Radovljici.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 251–6. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Pirc, I. 1938. »Prehrana prebivalstva.« V I. Pirc, F. Baš, H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problemi slovenske vasi I*, 73–122. Ljubljana: Socialno-ekonomski inštitut.

- Pretnar, J. 1938. »Pospeševanje obrta in strokovni tečaji Zbornice za trgovino, obrt in industrijo.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 257–60. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Račič, B. 1938. »Državni osrednji zavod za ženski domači obrt v Ljubljani.« V *Spominska knjiga 1888–1938*, 235–43. Ljubljana: Državna tehniška srednja šola Ljubljana.
- Račič, B. 1950–51. »Domače tkalstvo v Beli Krajini.« *Slovenski etnograf* 3–4: 142–58.
- Samuelson, P., in W. Nordhaus. 2002. *Ekonomija*. Ljubljana: GV Založba.
- Senjur, M. 2002. *Razvojna ekonomika: teorije in politike gospodarske rasti in razvoja*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- Spominski zbornik Slovenije*. 1939. Ljubljana: Jubilej.
- Statistični godišnjak*. 1937. Beograd: Opšta državna statistika.
- Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1875*. 1878. Laibach: Handels- und Gewerbekammer in Laibach.
- Šorn, J. 1959. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama.« *Kronika* 7 (1): 10–21.
- Šorn, J. 1997. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, Ekonomska knjižnica.
- Trček, F. 1963. »Kmečki dolgovi v preteklosti.« *Kmečki glas* 20: 36, 40, 41.
- Trošt J. 1950–51. »Ribniška suha roba v lesni domači obrti.« V *Slovenski etnograf* 3–4: 28 – 67.
- Uratnik, F. 1938. »Poljedelsko delavstvo v Sloveniji.« V H. Maister in F. Uratnik, *Socialni problem slovenske vasi, II*, 5–90. Ljubljana: Socialno ekonomski inštitut.
- Vošnjak, J., ur. 1884. *Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila 1884*. Ljubljana: Narodna tiskarna.
- Zdovc, H. 2006. *Sejmi na Celjskem v 19. in prvi polovici 20. stoletja*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje.

III.
Prakse
integrirane kmečke ekonomije

8

Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah (Ažla, 18. stoletje)

Ines Beguš

Goriški muzej
Grajska cesta 1, 5000 Nova Gorica
ines.begus@goriskimuzej.si

Fakulteta za humanistične študije
Univerza na Primorskem
Titov trg 5, 6000 Koper
ines.begus@fhs.upr.si

Uvod

Nadiške doline so imele v času Beneške republike svojevrstno upravno in sodno ureditev ter posebne privilegije, ki so bili za gospodarstvo dolin izrednega pomena, saj so po svoji vsebini predvidevali med drugim tudi davčne olajšave.

Ti privilegiji so bili prebivalcem dolin podeljeni in tudi večkrat potrjeni s strani države iz dveh razlogov. Prvi razlog so bile meje z »Germanijo« (beri: slovenske habsburške dežele), kar je postala njihova obveznost in obenem dolžnost, s katero so se izkazali v ključnih trenutkih, kot so bile vojne, bolezni in tihotapstvo. Drugi razlog sta bili »revščina« in »pomanjkanje«, ki sta bili povezani z nerodovitnostjo območij hribovitega sveta. Takšne razmere so bile sicer razširjene tudi drugje v hribovitem in alpskem svetu in tudi v neposredni soseščini Nadiških dolin, na primer na beneški strani v Karniji in na Tolminskem na habsburški strani meje. Zaradi tega je po eni strani verodostojno sklepati, da gre v tem primeru utemeljevanja podelitve privilegijev za retorični argument. Različni viri pa nam izkazujejo, da je navajanje »revščine« mogoče deloma tudi resnično.

V pričujočem prispevku bo najprej predstavljen ekonomski sistem Nadiških dolin, ki je primarno slonel na agrarnih panogah. Poleg teh so se kmetje posluževali tudi številnih neagrarnih dejavnosti, od katerih so prejeli dodatne vire dohodka. Kot lep primer posluževanja oz. integriranja kmetijskih in neagrarnih panog bo podrobno predstavljena zamisel o iz-

vedbi izgradnje gostišča s strani izredno podjetne vaške skupnosti Ažla v 18. stoletju, ki je na ta način želela prodajati višek pridelave svojega vina ter oddajati gostišče v najem in tako pridobivati dodaten prihodek. V zaključku bo primer gostišča postavljen v kontekst integrirane kmečke ekonomije, ki po svoji definiciji izhaja iz predpostavke, da so kmetje posegali po neagrarnih virih dohodka ne le zaradi potrebe, ki je izvirala iz pomanjkanja virov za plačevanje dajatev, pač pa tudi zaradi priložnosti, ki so jim jih ponujale ekonomske dejavnosti, razvite v njihovem okolju. Na tej podlagi bomo poskušali ugotoviti, ali območje dolin lahko umestimo v ostala območja predalpskega prostora, ki so se na enak ali podoben način in s podobnimi razlogi posluževala kombiniranja agrarnih ter neagrarnih dejavnosti.

1. Agrarno gospodarstvo Nadiških dolin in struktura posesti

Gospodarstvo Nadiških dolin je deloma slonelo na različnih agrarnih dejavnostih. Na skoraj celotnem območju dolin so se prebivalci ukvarjali s poljedelstvom, za katerega sta bila značilna razmeroma skromen obseg in kmetijski prispevek. O tem nam pričajo nekatere navedbe čedajskih proveditorjev že iz 16. in 17. stoletja. Leta 1599 je proveditor Marcello za območje Nadiških dolin zapisal:

['Sklavonija'] skoraj v celoti leži v hribovitem in visoko goratem območju [...] in je zato nerodovitna za žita in vino, vendar obilna z živalmi zaradi prostranih pašnikov in količine sena, ki se tam pobira, z živalmi in njihovimi pridelki, to so mlečni izdelki in sir, s katerimi se prehranjujejo ti prebivalci, kot tudi s kostanjem, lešniki in drugimi sadeži, ki jih je veliko skozi celotno leto (Tagliaferri 1976, 40).

Prebivalstvo v gorskem območju čedajskega teritorija po opisu Zorzija iz leta 1620 »nikoli ne vidi pšeničnega kruha in veliko mesecev v letu ostane tudi popolnoma brez drugih žit; v tem času se prehranjuje ne toliko z mlečnimi izdelki kot z zelišči in divjimi plodovi. Kljubuje vsakemu trpljenju in naporu in, ker se je prilagodilo naravi, glede na čas in neprilike uporablja tako meč kot plug« (Tagliaferri 1976, 102). Po besedah proveditorja Balbija iz leta 1637 v »Sklavoniji« ni bilo rodovitnih njiv, ki bi lahko obrodile večje količine žita, so pa zato boljše »uspevali [...] vino, sadje, kozlički, les, seno, oglje, sir in mast, in sicer toliko, da so jih dobavljali celo v Palmu in v Videm« (Tagliaferri 1976, 106).

Težke življenjske razmere in slabšo rodovitnost polj opisujejo tudi zapisniki v franciscejskem katastru z začetka 19. stoletja in potrjujejo, da je bilo stanje enako, kot ga opisujejo čedajski proveditorji dve stoletji poprej. Predvsem v višje ležečih območjih so naravni pogoji botrovali temu, da pridelek skoraj nobeno leto ni dozorel, tla pa so bila povečini ilovnata in kamnita, kar je oteževalo njihovo obdelovanje. V nižje ležečih predelih je bila klima sicer milejša, vendar so pridelek pogosto uničevali močni vetrovi in reke s svojimi hudourniškimi tokovi. Zemljo so morali »v hribovitem svetu še posebej, vendar tudi na splošno drugod, zaradi neugodne izpostavljenosti terena in mraza, sejati prekomerno« zato, da je bila zemlja spomladi dovolj posejana.¹ Žito, stročnice in krompir so zaradi slabo rodovitne prsti sadili vsakoletno brez prahe. Žito so sejali spomladi in želi jeseni, le redko pa so se odločili za drugi posevek, saj običajno ni dozorel oz. sta ga uničila predčasna slana in mraz.² Poleg poljedelstva je bila v Nadiških dolinah razširjena panoga živinoreja, ki je v višje ležečih območjih slonela na sistemu planšarstva. Na Matajurju in Miji so si prebivalci dolin uredili planine s krčenjem gozdnih površin, značilna pa je bila tudi paša živine na pašnikih, ki jih je pokrival gozd. Gozdovi so prebivalcem dolin nudili možnosti paše, les in dračje za kurjavo ter živalsko steljo, hrano v obliki gozdnih plodov ter surovino za izdelavo oglja.³

Iz tega lahko predpostavljamo, da predalpski svet, v katerega se uvrščajo Nadiške doline, ni nudil idealnih naravnih pogojev, ki bi kmetom zagotavljali kmetijski pridelek oz. ekonomsko samozadostnost skozi celo leto. Poleg tega je na obravnavanem območju zaznati istočasno izrazito drobitev hubnih zemljišč in večanje števila njihovih posestnikov. Kot tak primer lahko navedemo trinajst hub na območju Gorenjega Barnasa, ki jih je kot fevdalni gospod posedoval samostan Santa Maria in Valle. Ohranjeni dokumenti samostana nam omogočajo, da v kronološkem zaporedju od 14. do 18. stoletja sledimo razkranjanju hubnih enot in naraščanju števila (so)posestnikov ter deloma tudi vrstam in vrednostim dajatev. Hube so ime dobile po posestnikih, katerih potomci so skozi stoletja ohranjali hubno premoženje in stvarne pravice dednega zakupa. Prvi zapisi o posestnikih hub in dajatvah izvirajo iz leta 1375, pri njihovih navedbah pa je mogoče opaziti, da sta na nekaterih hubah že bila zapisana po dva posestnika, vendar so

1 ASV CA, AP, šk. 279, Drenchia, *Nozioni agrarie di dettaglio*.

2 Glej na primer ASV, CA, AP, šk. 279, Ponteacco, *Nozioni agrarie di dettaglio*.

3 ASU, ANA, šk. 4364, not. reg. št. 3, 275r–275v; šk. 4439, not. reg. B, 3455r–3455v; ASV, CA, AP, šk. 279, Costne con Topolo; Grimacco; Cravero, *Nozioni agrarie di dettaglio* idr.

hube s prehodom na naslednjo generacijo ostale nedeljene. Sredi 16. in v začetku 17. stoletja so se v zapisih poleg posestnikov pričeli pojavljati tudi sosesestniki, ki so posedovali določen delež hube v zakupu in zanj plačevali dajatve. Zadnji popis vsake hube posebej iz leta 1764 izkazuje, da je eno hubo lahko obdelovalo tudi do 49 sosesestnikov (tabela 8.1).⁴ Pri tem je sicer potrebno upoštevati sestavo hube glede na vrsto zemljišč (orna površina, travnik, gozd) in njihov obseg. Isti sosesestnik je lahko imel svoja zemljišča tudi na več hubah. Takšno stanje v Gorenjem Barnasu nam torej izkazuje obsežno drobitev hubnih zemljišč najkasneje od 16. stoletja dalje ter izrazit porast števila njihovih obdelovalcev.

Tabela 8.1: Velikosti hub in število sosesestnikov v Gorenjem Barnasu leta 1764

Št.	Ime hube	Število sosesestnikov	Velikost cele hube			
			čampi	quarti	tavole	hektar
1	Marino Blasin (Blažin)	20	14	3	43	5,18
2	Urban Blasutigh (Blazutič)	28	22	3	62	7,98
3	Simon Zurat	3	8	3	49	3,07
4	Huba Mlasigh (Mlasič)	13	13	0	209	4,58
5	Andrej Comino (Jakomin)	28	23	2	112	8,25
6	Luka Zanutigh (Zanutič)	19	33	0	116	11,58
7	Jernej Coceanigh (Kocjanič)	31	25	2	36	8,94
8	Kristjan Zuanigh (Zuanič)	39	37	2	12	13,15
9	Marino Coren (Koren)	10	28	1	92	9,91
10	Luka Zilii (Zili)	24	28	2	11	9,99
11	Matija Petricigh (Petričič)	33	48	2	60	17,01
12	Huba Blasiutigh, Colau, Muriach (Blazutič, Kolau, Muriak)	49	67	1	164	23,59
13	Leonard Coren (Koren)	9	6	3	186	2,39
	Skupaj					125,63
	Število posameznih sosesestnikov ⁵	94				

Vir: ASU, CRS, šk. 147, *Stima, e Ratte ...*; Beguš 2015, 130.

Podobno strukturo posesti in njene delitve, kot je bila prikazana na primeru Gorenjega Barnasa, zasledimo tudi drugod na furlanskem in

- 4 Dve hubi predstavljata izjemo, in sicer huba Blazutič, Kolau, Muriak, kjer so se tri hube združile v eno, ter huba Simona Zurata, ki se je razdelila na dva deleža in na kateri od 17. stoletja dalje poleg dednega zakupa zasledimo tudi kratkoročni zakup.
- 5 Nekateri sosesestniki so imeli zemljišča na več hubah, vseh posameznih sosesestnikov je torej bilo 94.

goriškem območju na habsburški strani. Kot pojasnjuje Bianco, je bila v Furlaniji do 17. stoletja dajatev določena izvornemu posestniku in nato njegovim dedičem. Sčasoma pa je možnost kmeta, »da prosto preda zemljišča svojim dedičem, jih proda, zamenja ali najame kredit, za katerega jamči s posedovanimi zemljišči, povzročila njihovo postopno delitev in drobitev hub in pravnih dajatev, dokler ni postalo stanje tako zapleteno in prepleteno, da je že močno oteževalo izterjavo dajatev« (Bianco 2012, 215). Na območju večjih zemljiških gospoств v zahodni Sloveniji je postala delitev hub izrazita v 16. stoletju. Kot ugotavljata Vilfan in zatem Panjek,⁶ je tudi tu kmet zemljo dojemal kot svojo in jo prodajal, oddajal in z njo trgoval, četudi jo je posedoval v obliki zakupa in ne na podlagi zakupnega prava. Na to kaže dejstvo, da je eno hubo naseljevalo več družin, kot se je tega zemljiško gospoство zavedalo. Tako je na Krasu eno hubo obdelovalo štiri, pet ali več družin, na Tolminskem pa je v 18. stoletju huba štela do osemnajst sosesnikov. Istočasno je bilo na omenjenih območjih mogoče zaznati naraščanje števila prebivalcev z malo ali nič zemlje, kot so kajžarji in gostači. Velikost kmetij je bila zelo majhna in je le redko dosegla 5 ha, z izjemo kmetij v alpskih območjih, kjer so obsegale tudi prostrane pašnike. Ob upoštevanju pogojev, ki jih je nudila kraška zemlja, in pomanjkanju obdelovalnih površin v alpskem svetu je Panjek za to območje prišel do sklepa, da večina kmečkega prebivalstva ni živela samo od kmetijstva in da za marsikoga kmetijstvo niti ni nujno predstavljalo osrednjega vira preživetja (Panjek 2011, 305; 2015, 192). Taka interpretacija ima oporo tudi v delih drugih slovenskih zgodovinarjev.

Podobno lahko predvidevamo tudi za Nadiške doline. Kot kaže primer hub v Gorenjem Barnasu, kmetije glede na svojo majhnost in razdrobljenost obdelovalnih površin niso mogle zagotavljati prehrambne samozadostnosti svojih obdelovalcev, pa čeprav je isti kmet posedoval več deležev različnih kmetij. Če pri tem upoštevamo še neugodne naravne pogoje predalpskega sveta, lahko predpostavljamo, da kmetje v Nadiških dolinah niso živeli izključno od kmetijstva.

Poglejmo še dajatve, ki so jih posestniki oz. posamezne hube plačevale samostanu. Samostan je fiksne dajatve določil že v 14. stoletju, plačevali pa so jih v naravi in denarju na podlagi dednega zakupa. Skozi čas sta se vrsta in količina dajatev polagoma spreminjali. V 18. stoletju, ko je torej posamezno hubo obdelovalo več sosesnikov, so dajatve vsakega posameznika predstavljale delež od skupnih, fiksnih dajatev celotne hube.

6 Panjek 2017a; 2017b s tam navedeno slovensko literaturo.

Preferenčni prejemek samostana v naravi je ves čas predstavljala pšenica, poleg nje pa se najpogosteje pojavljajo še kokoši, piščanci, kozlički in jajca. Leta 1764 je tako pšenica skupaj z ostalimi dajatvami v naravi predstavljala v povprečju približno 80 % denarne vrednosti celotne fevdalne rente vseh trinajstih hub, preostalih 20 % pa so predstavljale denarne dajatve.

V slovenskem zgodovinopisju je obseg denarnih dajatev razumljen kot pokazatelj vključevanja kmečkega prebivalstva v tržne dejavnosti. Plačevanje rente v denarju je bilo posledica teženj zemljiških gospodov po pretvarjanju naravnih dajatev v denarne. Ta pojav je obravnavan v sklopu procesa komercializacije zemljiškega gospodarstva, v okviru katerega so težnje zemljiških gospodov po plačevanju dajatev v denarju kmete »silile« v vključevanje v trgovske posle (Gestrin 1973, 73–4). V Furlaniji je bila sicer stvarnost nekoliko drugačna kot v slovenskem prostoru, tu so se zemljiški gospodje usmerjali v pridelavo bolj tržnih pridelkov na svojih gospodarstvih. To so dosegli s spreminjanjem zakupnih razmerij iz dolgoročnih zajmov, ki so predvidevali nespremenljivost zakupnin in ovirali povečevanje rente, v kratkoročne pogodbe, ki so omogočale spreminjanje dajatev ter večjo agrarno donosnost (Bianco 2011). Kljub temu pa lahko tudi za Nadiške doline sklepamo, da je tamkajšnje kmečko prebivalstvo denarna sredstva za poplačilo fevdalne rente v denarju pridobivalo iz neagrarnih virov dohodka.

Poglejmo si v nadaljevanju, katerih neagrarnih dejavnosti so se kmetje v Nadiških dolinah posluževali in zakaj.

2. Neagrarne dejavnosti v Nadiških dolinah

Posebej zanimiv in poveden vir o neagrarnih dejavnostih v Nadiških dolinah je zemljevid iz leta 1751 avtorja Janeza Batista Damianija. Ta upodablja vasi landarske in merške doline ter »skupnosti« Dreka, ki je imela z vidika sodne ureditve poseben status.⁷ Poleg naselij so posebej označene še reke, objekti in prelaz Podobnesec. Pod izrisom dolin so našteje izrisane vasi, število hiš v vaseh ter kratki zapisi o ekonomskih dejavnosti, ki so se tam izvajale (tabela 8.2). Predvidevamo lahko, da je avtor zemljevida vsaki vasi pripisal najznačilnejšo gospodarsko panogo, s katero se je ukvarjala večina njenih prebivalcev. To pomeni, da navedene dejavnosti niso bile nujno izključne in edine dejavnosti, s katerimi so se prebivalci vasi preživljali, so pa bile prevladujoče oz. glavne.

7 Več o tem glej v Beguš 2015, 58–62.

Iz zapisov panog je razvidno, da so se v nižinskih kot tudi pobočnih predelih prebivalci ukvarjali večinoma s poljedelstvom in/ali z živinorejo. Na teh območjih so zemljišča označena kot »odlična« ali »dobra« za pridelovanje žita in vina. V vaseh oz. skupnostih Polava in Dreka so se prebivalci ukvarjali tudi s pridelavo sadja. Na teh območjih je torej prevladovala agrarna dejavnost. V krajih v bližini regionalne ceste ter v hribovitih in obmejnih območjih so se po zapisih na zemljevidu prebivalci ukvarjali s kmetijstvom, z neagrarnimi dejavnostmi in živinorejo. Najpogosteje se omenja trgovina z živino in lesom, ki so ga prodajali v Videm. V vaseh Perati, Trčmun in Gorenji Barnas je bila razširjena prodaja sira, v Trčmunu je posebej zapisana še izdelava masti. Trgovsko dejavnost je omogočala cestna povezava skozi Nadiške doline od Čedadada do Kobarida in dalje proti Bovcu oz. proti furlanski nižini, po kateri je potekala tudi trgovina na daljše razdalje. V vaseh v najvišje ležečih predelih, kjer glede na rabo tal in nadmorsko višino poljedelstvo ni dobro uspevalo, je med agrarnimi dejavnostmi prevladovala živinoreja, na zemljevidu pa sta med neagrarnimi dejavnostmi največkrat omenjeni predvsem trgovina in obrtna dejavnost, vezani pretežno na les. V vasi Ložec so se na primer vaščani ukvarjali s trgovino in si »prizadevali z izdelovanjem lopat, pezenalov (mernikov) itd. in drugih lesenih orodij«, v Matajurju so prav tako izdelovali orodje iz lesa, v Gorenjem in Dolenjem Mersinu pa so se ukvarjali z drvarjenjem in lesarstvom.

Zemljevid tako obenem slikovito in shematično prikazuje osnovne poteze kmečke ekonomije v Nadiških dolinah sredi 18. stoletja. Povedni pa so tudi drugi viri, nastali sicer v začetku 19. stoletja, iz katerih lahko identificiramo tiste vrste neagrarnih dejavnosti, za katere sklepamo, da so se razvile vsaj že v stoletju poprej. Tako na primer videmski geodet in javni izvedenec Rota leta 1807 na območju dolin, ki so bile takrat del Italijanskega kraljestva, omenja »odlične pašnike«, na katerih se pasejo voli, koze in ovce, od katerih pridobivajo mleko za izdelovanje »dobrih sirov« in volne. Poleg kvalitetnih pašnikov je tu zemlja dajala tudi »okusno sadje«, kot so ribez, maline in jagode, ki je drugod zaželeno na »razkošnih mizah bogatašev«, v dolinah pa so se z njim pasle koze. Z omenjenim sadjem so po njegovih pričevanjih veliko trgovali vse do Trsta. Poleg žita in sadja Rota omenja še pridelavo »odličnega vina, imenovanega rebula«, seno, »izdelke živalskega izvora, lesarstvo in oglarstvo«, ki so prebivalcem zagotavljali preživetje (Bianco 2003a, 124–5). Tu je potrebno opozoriti, da interpretacije v zapisu Rote niso skladne z interpretacijami v franciscejskem katastru oz. statistič-

Antri, Mersi, et Communatum Oronchio
 Descriptio.
 Slavonia Veneta prospectus, ob oculos positus à
 Joas. Bapta Damiani.
 Anno 1751.

1. Villa Sapotachan di Case 5. et abitanti
 2. Villa Polach di Case 10. abitanti di via
 3. Villa L. Spoco di Case 5. raccoglie grano
 4. Villa Kalesh di Case 20. raccoglie grano
 5. Villa Alasch di Case 30. raccoglie grano
 6. Villa di S. Juan di Kadra.
 7. Villa, semi arech di Case 30. si sostiene
 8. Casa Villa di Case 20. ucciso fucina
 9. Offen di Case 25. marta raccoglie
 10. Terzeta di Case graccoglie grano, et
 11. Case di Case 10. con vino e grano.
 12. Villa di Case 50. forte di vino
 13. La diceschia di Case 10. L. forte con
 M. B. In basso il distretto dell' Antri
 Anno Case N. 236.
14. Villa Luco di Case 40. si sostiene
 15. Perovatech di Case 17. con animali
 16. Surobach, villa vigna di Case 20.
 17. Terzimon di Case 22. colli animali
 18. Lebei di Case 9. colli animali
 19. Dush di Case 9. buona campagna
 20. Malpocsi di Case 20. colli campagna
 21. Villa di Case 6. buona campagna, et
 22. Varas di Case 25. raccoglie grano,
 23. Loszica di Case 20. frugie, et si
 24. Pletkajca di Case 30. marta col trif
 25. Mersino di sopra 25. colli animali
 26. Mersino di sotto di Case 20. colli
 27. Gurel di Case 5. colli animali
 28. Joli di Case 10. colli animali, et
 29. Brijca di Case 20. buona camp
 30. Lipa. Case 6. buona campagna
 31. Rona di Case 30. campagna buona
 32. Merviza di Case 10. colli camp
 33. Pten di Case 18. colli campagna
 34. Portaco di Case 25. obima cam
 35. S. Pietro di Case 45. obima camp
 36. S. Assenta di Case 35. obima cam
 37. Accida di Case 30. obima cam
 38. Chiesa di S. quercino.
 39. Ponte di S. quercino.
40. Mersa di
 41. Fornale
 42. S. Ant
 43. Berkla
 44. Soudig
 45. Edmar
 46. Plezio
 47. Tappo
 48. Kauri
 49. Torro
 50. Torro
 51. Cima

Slika 8.1:
Zemljevid
Nadiških dolin
iz leta 1751
Vir: Beguš 2015,
59.

PREŽIVETJE IN PODJETNOST

Št.	Vas oziroma objekt	Število hiš	Prebivalci se preživljajo/ima; Vas se preživlja /ima ...	št.	Vas oziroma objekt	Število hiš	Prebivalci se preživljajo/ima; Vas se preživlja /ima ...
1	Zapotok (Sapotocham)	5	z vožnjo in prodajo lesa v Videm	33	Klenje (Clenia)	18	s polji z vinom in žitom
2	Ščigle (Cicilach)	10	tako kot tisti zgoraj	34	Petjag (Ponteaco)	25	odlična polja z vinom in žitom
3	Sv. Rok (S. Rocco)	5	z nabiranjem žita in vina	35	Špeter (S. Pietro)	45	odlična polja z vinom in žitom
4	Rubež (Rubezh)	20	tudi z nabiranjem vina in žita in prodajnem lesa v Videm	36	Sarženta (Sarsenta)	35	odlična polja z vinom in žitom
5	Vlazah (Ulaseh)	pribl. 30	z živino, prodaja les v Videm in nabira vino in žito	37	Ažla (Azzida)	30	odlična polja z vinom in žitom
6	Sveti Ivan v Čele (Chiesa di S. Zuan di Landra)			38	Cerkev Sv. Kvirina (Chiesa di S. Querino)		
7	Čarni varh (Zerniverch)	30	samo z živino	39	Most (Ponte di S. Querino)		
8	Kal (Chau)	pribl. 20	tudi z živino	40	Mersa	15	s polji z vinom in žitom
9	Ofijan (Offlan)	pribl. 25	nabiranjem vina in žita, prodajo lesa in živine v Videm	41	Peč za žganje apna v Mersi (Fornace di Mersa)		
10	Tarčet (Terzetta)	9	z nabiranjem žita in vina	42	Sv. Anton (S. Antonio)	pribl. 6	z nabiranjem vina in žita
11	Laze (Lasiz)	10	z vinom in žitom	43	Blažin (Perblasini)	3	s polji
12	Barnas (Varnas)	50	je rodovitn z vinom in žitom	44	Sovodnje (Sovogna)	pribl. 20	s polji, nabiranjem vina in žita in z živino
13	Robidišče (Robidischia)	12	z živino in s trgovino z njo	45	Gabrovica (Gabraviza)	10	z živino in polji
P. S. V dolini Landar je skupno 236 hiš.				46	Čeplečiče (Plesiszka)	20	z živino in obdelovanjem lesa
14	Livek (Liuco)	40	z živino in s trgovino z njo	47	Topolovo (Topolova)	10	z živino in obdelovanjem lesa
15	Perati (Perperatech)	17	z živino in trgovino z živino, sirom	48	Ravne (Rauni)	12	z živino in prodajo sena
16	Ijevček (Ieuszach)	20	z živino	49	Hudournik Kozica (Torrente Cosizza)		
17	Tarčmun (Terzimun)	22	z živino in trgovino z živino, mastjo in sirom	50	Hudournik Arbeč (Torrente Auberna)		
18	Jelina (Ielini)	4	z živino	51	Vrh Kolovrata (Cima del Monte Collovrat)		
19	Duš (Dush)	9	s polji z živino	[V dolini Mersa je bilo skupno 588 hiš]			
20	Mašere (Masserasi)	20	[se preživlja] s polji in živino	52	Očne Bardo (Uozna berda)	15	z živino in obdelovanjem lesa
21	Pečnje (Pezne)	6	dobra polja in živali	53	Dreka (Drenchia)	20	z živino, sadjarstvom in obdelovanjem lesa
22	Gorenji Barnas (Varnas)	25	nabiranjem žita in vina in trgovino s sirom	54	Cerkev v Štoblanku (Chiesa di S. Wolfgango)		
23	Ložec (Losziza)	10	s trgovino, in prizadevajo si z izdelovanjem lopat, pezenalov (mernikov) in drugih lesenih orodij	55	Breg (Nabriesi)	10	z živino
24	Matajur (Mattejur)	30	s trgovino in živino in izdelovanjem orodja iz lesa	56	Polava (Polava)	pribl. 22	z živino in prodajo sadja
25	Gorenji Mersin (Mersino di Sopra)	25	z živino in trgovino in drvarjenjem	57	Selce (Seuza)	25	z živino, zemljišči z vinom in žitom
26	Dolenji Mersin (Mersino di Sotto)	20	s trgovino z živino in lesarstvom	58	Platac (Plataz)	pribl. 22	z živino in polji z vinom in žitom
27	Kranjci (Crunzl)	5	z živino	59	Garmak (Germik)	10	z živino in dobrimi polji
28	Log (Loh)	10	z živino in prodajo lesa v Videm	60	Kozica (Cosiza)	12	dobra polja z vinom in žitom in živino
29	Brišče (Brisca)	30	dobra polja z vinom in pšenico, in skoraj vsi so mešetarji	61	Lesá (Naliesach)	12	dobra polja z žitom in vinom
30	Lipa	6	dobra polja	62	Sv. Marina		
31	Ronac (Ronz)	30	polja dobra z vinom in žitom	63	Župnija sv. Lenarta (s. Leonardo Pieve)		
32	Štarmica (Stermiza)	10	s polji z vinom in žitom	64	Prelaz Podbonesec (il Passo Puffaro)		
				[V skupnosti Dreka je bilo skupno 148 hiš]			

Tabela 8.2: Popis ekonomskih dejavnosti po posameznih vaseh v Nadiških dolinah na podlagi zemljevida iz leta 1751.

nem popisu iz istega leta. Slednji na primer za večino takratnih občin navaja, da primanjkuje določenih žitaric in živine oz. kmetijstvo ni zadostno (Corbellini, Cerno in Sava 1992, 560–81). Tako lahko razlike v razlagah pripišemo različnim merilom med opazovalci oz. pisci zapisov.

Poleg naštetih neagrarnih dejavnosti je obstajalo tudi mezdnno delo, o katerem sicer zanesljivo lahko trdimo šele na podlagi pričevanj iz 19. stoletja. Rota omenja, da so se le-tega poleg moških posluževale tudi ženske kot dninarke ali v obliki dela na domu premožnih. A tudi moški niso bili »povsem brez izseljenskega duha«, saj so se ukvarjali »z drobno trgovino lesenih gospodinjskih pripomočkov iz lastne obrti«, ki so jih izdelovali »za uporabo v kuhinjah revnih ljudi« (Bianco 2003a, 124–5). Tudi zapisi v franciscejskem katastru omenjajo mezdnno delo, v okviru katerega so kmetje spomladi in poleti za pomoč na polju najemali dninarje. Kataster omenja tudi tekstilno proizvodnjo v občini Dreka, kjer so ženske delale predvsem »kot šivilje, da so lahko nahranile otroke. Z materialom, lanom, konopljo in izdelki za prodajo so zalagale trgovce v Čedadu«. ⁸ Kmetje so pridelke in izdelke prodajali na lokalnih trgih v Svetem Lenartu, Čedadu, Vidmu ter v nekaterih obmejnih slovenskih deželah. ⁹ Po načelu izmenjave so iz nižinskih predelov Furlanije dobavljali predvsem koruzo, tam pa prodajali oz. izmenjevali svoje izdelke. Na trg se je kmet vključeval tudi z morebitnimi presežki kmetijske proizvodnje.

Kot je mogoče razbrati iz virov, so pomemben delež neagrarnega dohodka prinašali gozdovi oz. les. Gozdovi sicer zaradi težje dostopnosti, neustrezne infrastrukture in oddaljenosti niso bili primerni za intenzivnejše izkoriščanje. To so ugotavljali že izdelovalci katastra za hrastove gozdove leta 1744, ki ga je beneška država izdelala za potrebe vojaške mornarice. Zapisali so, da zaradi težje dostopnosti in neugodnih razmer hrastova drevesa niso zrastle do višine, ki je bila zakonsko predvidena za potrebe beneškega ladjevja. ¹⁰ Enako so beležili izdelovalci franciscejskega katastra v začetku 19. stoletja za vse gozdove v Nadiških dolinah. Kljub temu so kmetu nudili listje, dračje in male veje za živalsko steljo ter gnoj, prostor za pašne površine, prehrano v obliki gozdnih plodov ter surovino za gradnjo in izdelavo oglja. Med gozdnimi sadeži velja poleg že naštetih jagod, malin in borovnic omeniti še lešnike in kostanje. Kostanjeva drevesa so porašča-

8 ASV, CA, AP, šk. 279, Drenchia, *Nozioni generali territoriali*.

9 ASV, CA, AP, šk. 280, Tarcetta, *Nozioni generali territoriali*.

10 ASV, PsB, registro no. 161.

la skoraj večji del Nadiških dolin, les in plodove pa so prodajali na bližnjih trgih Čedad in Vidma.¹¹

Planšarstvo in obdelava pašnikov sta bila poleg živinoreje ključna za pridelavo živalskih izdelkov (maslo) in sena, precej razširjena na območju dolin pa je bila tudi trgovina z živino. To nam potrjujejo že obravnavan zemljevid iz leta 1751 pa tudi poročila o izbruhu goveje epidemije, ki je prizadela Nadiške doline sredi 18. stoletja. Širjenje bolezni je čedajski proveditor skušal omejiti z začasno zaporo trgovine z živino med Vidmom in dolinami, kot pojasnilo pa je navedel, da je bila »Sklavonija« ob začetku epidemije »tako bogata z govedom, da bi bilo mogoče samo iz teh krajev pridobiti in nadomestiti izgube na deželni ravni, (ki so nastale zaradi pomanjkanja goveda)«. ¹² O tranzitni trgovini z živino skozi Nadiške doline nam priča tudi mitninska knjiga postaje na Podbonescu, v kateri je zapisano, da je v obdobju od avgusta 1755 do julija 1756 čez mitnico šlo 567 glav goveda (Tagliaferri 1989, 62). Nadiške doline so se torej vključevale v mednarodno, to je habsburško-beneško trgovino z živino.

Trgovina je v večji meri potekala po cesti skozi doline, ki je povezovala Čedad in Videm s Koroško preko Kobarida, Bovca, Predela, Trbiža in Beljaka. S Kranjsko se je povezovala preko Škofje Loke in Tolmina mimo mitninske postaje v Bači (Šumrada 1987, 313; Blaznik 1973, 224). S prehodom zgornjega Posočja pod habsburške dežele v prvi avstrijsko-beneški vojni je Čedad izgubil pravico do uveljavljanja poti po t. i. 'bovški cesti'. S tem so v 16. stoletju začele slabeti trgovske povezave med Koroško in Čedadom, poleg tega so beneške oblasti prepovedale trgovino skozi Nadiške doline, s čimer naj bi omejile tihotapstvo. Čedadu so omejen promet z železom s Koroške dovolile toliko, kolikor ga je potreboval za svoje potrebe. Na drugi strani vzpostavljene meje so Habsburžani zgradili 'soško pot', ki je peljala iz Gorice čez Solkan, Kanal in Volče do Kobarida, kjer se je cesta združila s cesto iz Nadiških dolin in nato vodila proti Bovcu. Na ta način se je blago, med katerim se omenjajo železnina, tkanine, usnje, žito, svinec idr., iz bližnjih habsburških dežel izognilo mitnici v Nadiških dolinah ter potovalo neposredno proti Gorici in habsburškemu pristanišču Štivanu pri Devinu (Tagliaferri 1976, XLV, XLVII–XLIX; Gestrin 1991, 112).

Z izgradnjo soške ceste so torej Čedad in Nadiške doline občutili velik padec trgovine in prometa po cesti skozi Podbonesec. Na to so večkrat opo-

11 ASV, PsF, šk. 322, 3; ASV, CA, AP, šk. 279, S. Pietro, *Nozioni generali territoriali*; Cravero, *Nozioni generali territoriali*.

12 ASV, PaS, šk. 476, dok. dat. 10. september 1747.

zorili čedajski proveditorji, ki so v svojih poročilih pisali o močnem upadu davka na izvoženo vino, ki ga je zaračunavala mitnica na Podbonesecu, ter soglasno zatrjevali, da je bilo zaprtje ceste zaradi strahu pred tihotapstvom zelo neugodno za mestno in državno blagajno, negativno pa je vplivalo tudi na lokalno trgovino (Tagliaferri 1976, 15, 38, 94). Proveditor Pisani pa v svojem poročilu omenja še eno neagrarno dejavnost, s katero so se kmetje ukvarjali pred omejitvijo trgovine, to je tovarništvo. Kot pravi, so kmetje »zdaj najrevnejši izmed vseh v deželi Furlaniji, saj so [doslej] pomagali prevažati trgovsko blago s svojimi vozovi in z živalmi ter s prodajo svojega sena in na druge načine izdatno prispevali k zadovoljevanju svojih potreb« (Tagliaferri 1976, 82). Kot kaže, je preusmeritev trgovine na druge prometne povezave vplivala na upad tudi te dejavnosti.

Omenjeno tihotapstvo ter druge nezakonite oblike trgovine so bili v hribovitih predelih vzhodnega predalpskega prostora sestavni del trgovine in prometa. Na habsburški strani je bilo precej razširjeno tihotapljenje živine in blaga (Žontar 1956–57, 85; Verbič 1974, 14–5; Panjek 2002, 221), v vzhodni Furlaniji pa sta bila v 18. stoletju med donosnimi nelegalnimi dejavnostmi razvita tihotapstvo s soljo ter pridelava in prodaja tobaka, razširjeno pa je bilo tudi tihotapstvo z živino, oljem in žiti (Gestrin 1991; Bianco 1990; 1998; Castellarin 2001). V Nadiških dolinah lahko na podlagi arhivskih virov potrdimo tihotapljenje mesa in kože ter tobaka,¹³ glede na to, da je šlo za (pol)prikrito obliko trgovanja, pa lahko sklepamo, da so kmetje kupčevali tudi z drugimi tržno zanimivimi izdelki, ki so jim prinašali dodaten vir dohodka. Primer tihotapljenja mesa in kože zasledimo v času goveje epidemije in poostritve trgovine z živino, ko so državne oblasti ugotovile, da »preveč zlahka lahko slaba nprav nekoga privede do tega, da izkoplje meso, ki je zakopano na poljih, ne preveč oddaljenih, saj se je na žalost tako hud prenos [bolezni?] zgodil tudi zaradi zaslužka s kožami«. V izogib temu je čedajski proveditor objavil odlok, v katerem je dovolil prodajo mesa izključno tistim mesarjem v mestu Čedad in na njegovem teritoriju, ki so prestali predvidene kontrole, ti pa so smeli prodajati meso samo v svojih mesnicah.¹⁴ Tudi dobiček od tobaka je bil manjšim tihotapcem pomemben vir dohodka, v gorskem svetu pa so takšno tihotapstvo tiho dopuščale tudi vaške skupnosti. Čeprav so lokalne in državne oblasti izvajale stroge

13 ASV, Inquisitori di stato, šk. 38, *Lettere ai rettori ...*, 6. oktober 1795; ASV, PaS, šk. 476, dok. dat. 3. september 1747.

14 ASV, PaS, šk. 476, dok. dat. 3. september 1747.

ukrepe proti ilegalni trgovini s tobakom, so včasih morale priznati nemoč v boju zoper tihotapskim skupinam (Bianco 1990, 101, 105).

Še ena neagrarna dejavnost, ki so se je nadiški kmetje posluževali v sklopu trgovine na daljavo, je sezonska trgovina. Dodatne vire dohodka so služili kot potujoči trgovci oz. kot t. i. »guziranci« (kramarji), ki so v srednji in vzhodni Evropi prodajali okrasne predmete avstrijskih podjetij ter izdelke podjetja Remondini iz mesta Bassano del Grappa. Izseljevanje je bilo sezonskega značaja in je potekalo od jeseni do začetka pomladi, kar je bilo vezano na manjšo intenzivnost kmetijskih opravil. Sčasoma je sezonska prodaja izdelkov med prebivalci dolin postala tako razširjena, da je družina Remondini v Špetru leta 1766 odprla svojo podružnico, preko katere so kramarji naročali in prejeli blago. Pred tem so naročeno blago dobavljali v Vidmu. Poleg Remondinijev se med dobavitelji blaga nadiškimi kramarjem omenjajo tudi habsburški trgovci. Glavne smeri prodaje blaga nadiških kramarjev so bile v prvi polovici 19. stoletja tri. Prva je vodila preko Avstrije do Moravske, druga je potekala ob reki Savi čez (današnje države) Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Bosno do Banata v Romuniji, tretja pa je sledila poti proti Madžarski in v smeri Ukrajine (Zanini 2009). Med blagom, ki so ga guziranci prodajali na tujem, lahko naštejemo različne vrste tiskovin,¹⁵ knjige, »svetnike, podobice in druge podobne predmete,« sicer poredko pa se med prodajnim blagom pojavljajo celo zdravila.

Posledice razmaha sezonske trgovine v Nadiških dolinah so bile za prebivalce tako pozitivne kot negativne. Kramarji so likviden denar za nakup trgovskega blaga največkrat pridobili tako, da so zastavili svoje premoženje oz. nepremičnino, ki naj bi jo ob prihodu domov ponovno odkupili. V ta namen so z agenti podjetja Remondini ali drugimi posamezniki sklenili pogodbe tipa *pensione livellaria francabile*, o katerih bo več povedanega v nadaljevanju. Drugi način, s katerim so si priskrbeli blago za nadaljnjo prodajo, je bilo sklepanje poroštev (*pieggio*). Le redki so s trgovino uspeli zaslužiti dovolj dobro, da so lahko svoje zemljišče odkupili oz. dobiček investirali v nov nakup. Včasih so tudi sami nastopali kot posojilodajalci in so s posamezniki sklepali pogodbe *pensione livellaria francabile* ter si tako zagotavljali rento. Bistveno več je bilo tistih, ki so se bili ob vrnitvi domov primorani še dodatno zadolžiti ali pa so bili izterjani za dolgove z rubežem oz. so za njihove dolgove morali odgovarjati poroki. Tudi

15 ASU, ANA, šk. 4434, not. reg. I, 262v–263r; 270r; šk. 1466, not. reg. za leta 1767–1769, 25r. O vrstah tiskovin in vzorcih podjetja Remondini glej Milano in Giacomello 2009, 107–236.

življenje kramarjev v tujini ni bilo lahko, veliko jih je umrlo zaradi bolezni ali pa so postali žrtve ropov in napadov oz. nesreč ali »svojega lastnega obupa« (Zanini 2009, 73). S sezonsko trgovino so Nadiške doline postale trgovinsko bolj odprte ne samo bližnjim furlanskim trgom ter slovenskim deželam, ampak tudi širše, proti vzhodni Evropi.

Naštete in opisane neagrarne dejavnosti, ki so se jih posluževali kmetje v Nadiških dolinah, izkazujejo njihovo precejšnjo raznovrstnost. Gre za dejavnosti, ki jih srečamo tudi v slovenskih deželah in nasploh širše v vzhodnem predalpskem prostoru (Panjek 2014; 2015). Zasledimo pa v Nadiških dolinah tudi druge, ne toliko tipične načine pridobivanja dodatnih virov dohodka, ki so se jih posluževale vaške skupnosti kot celota in ne posamezniki znotraj njih. Njihov glavni namen je bil, da določen delež denarja pridobijo iz neagrarnih dejavnosti za poplačilo obveznosti ali za poravnavo raznih skupnih stroškov.

Eden takih je primer upravljanja z gozdnim zemljiščem, ki ga je v 17. stoletju skupnost Arbeča podelila v koncesijo Valentinu Muschioneju iz Rubignacca za sečnjo lesa v gozdu, iz katerega bi izdeloval apno za gradnjo utrdbe v Palmi.¹⁶ Muschione je moral skupnosti oz. njenemu notarju s pisnim dokazilom oblasti v Palmi dokazati, da bo gozd res izkoriščal za potrebe gradnje utrdbe. Skupnost mu je nato dodelila bukov gozd za obdobje osmih let v višini 100 dukatov. Tega zneska pa Muschione ni izplačal neposredno skupnosti, temveč Giacintu Palinu iz Čedada, in sicer skupaj z zakupnino (*affitto*), obenem pa je moral od g. Palina pridobiti »osvoboditev« (*francazione*) v korist članov skupnosti za omenjen kapital. To verjetno pomeni, da je imela skupnost s Palinom sklenjen *livello francabile* za gozd, zdaj pa so izkoristili priložnost, da so se (vsaj delno) osvobodili plačevanja zakupnine. Tako je Muschioni z izplačilom zneska od oddaje gozda osvobodil skupnost od prejšnje pogodbe, poleg tega pa je moral dati še vsakemu članku skupnosti po en kvinč vina in hlebec kruha. Če se navedenih zahtev ne bi držal, bi bila pogodba šteta za nično. Dani primer pokaže, kako je skupnost pridobivala denar od enega in istega gozda s sklepanjem kreditnih pogodb oz. oddajo v zakup in si tako zagotavljala dodaten vir dohodka. Tovrstno upravljanje s srenjskimi gozdovi je znana praksa v sosednji beneški Karniji (Bianco 2001; Bianco 2003b, 34–5).

Drugi primer pridobivanja denarnih virov dohodka je podelitev peke kruha v *affitto semplice* krčmarici Ivani Šavli. Leta 1779 so na sosednji v Barnasu izbrali dva odposlanca, ki bosta predstavljala skupnost pred

16 ASV, ANA, šk. 4405, dok. št. 152.

oblastmi v sporu z enim od članov skupnosti. Ta naj bi povzročil »izgubo« s prodajo kruha in s tem prizadejal škodo dachu od prodaje le-tega. Obenem so na skupščini izglasovali, da peko kruha podelijo »zanesljivi in odgovorni« krčmarici Ivani Šavli, vendar pod pogojem, da bo ta predala v podnajem del omenjenega dacha »osebam, živečim v (tej) vasi, in sicer za morebitne potrebe in udobnost prebivalcev (te) vasi ter vernikov, ki prihajajo obiskat svetišče (te) častitljive cerkve Svete device Marije«. ¹⁷ Na ta način so si vaščani zagotovili dohodek od obresti, ki so jih prejeli od kratkoročnega zakupa, ter si hkrati pridržali možnost peke kruha za prodajo romarjem, s čimer so lahko dopolnjevali dohodke svojih gospodinjev.

Posebej zanimiv primer integrirane kmečke ekonomije in podjetnosti je gostilna v Ažli, ki jo je skupnost zgradila z namenom, da s ponujanjem nastanitev in prodajo presežkov vina, pridelanega v skupnosti, pridobi dodatne vire dohodka.

3. Gostišče vaške skupnosti v Ažli

O tem, da bi zgradili stavbo, v kateri bi delovalo gostišče, so člani vaške skupnosti Ažla razmišljali vsaj že od leta 1768. Razprave in končne sklepe so vaščani obravnavali na sosednjah oz. vaških skupščinah, povzetek obravnav pa je v svoje knjige registriral notar Lovrenc Kukovac iz Špetra. Njegovi zapisi so glavni vir za rekonstrukcijo zgodbe o nastanku gostišča.

Na skupščini dne 3. februarja 1768, ki so jo sklicali »na običajnem mestu, z udarjanjem na zvon«, so prisotni župan, zapriseženec, vaški glavarji in drugi vaščani razpravljali o izgradnji hiše »na mestu, imenovanem pri kamnitem mostu sv. Kvirina«. Hiša bi služila kot krčma v skupno »korist, uporabo in udobje popotnikom in tujcem, tako beneškim kot cesarskim, na stroške vaške skupnosti«. ¹⁸ Zemljišče, na katerem so želeli zgraditi stavbo, je bilo državno, v lasti »našega presvetlega princa«, zato so člani skupnosti svoja sovaščana Antona Tropino in Mihaela Vinturina imenovali za odposlanca, ki bi v imenu skupnosti pristojne zaprosila za vsa dovoljenja in licence za izgradnjo stavbe na državnem zemljišču. Glasovanje je potekalo s kroglicami, in sicer je bilo 57 prisotnih za, proti pa le 1, in to župan.

Kot kaže, takratna ideja skupnosti Ažla ni zaživela, saj so na skupščini avgusta leta 1780 (znova) razpravljali o izgradnji gostilne, pri čemer so izhajali iz ugotovitve o tem, da »skoraj vsako leto in še posebej v obilnih leti-

17 ASU, ANA, šk. 4436, not. reg. R, 1921v–1922r.

18 ASU, ANA, šk. 4434, not. reg. G, 142v–143r.

nah« njihovo vino ostaja »neprodano, v hudo škodo članov vaške skupnosti.«¹⁹ Po zgledu »raznih drugih vaških skupnosti« so ponovno ugotovili, da bi bilo potrebno postaviti »manjšo zgradbo, ki bi se uporabljala za gostilno na primernem kraju, v kateri bodo lahko člani skupnosti poskrbeli za prodajo svojega vina«. Soglasni so bili v mnenju, da bi bil najprimernejši kraj za njeno postavitve na stičišču dveh glavnih cest, ki peljeta proti Špetru oz. Svetem Lenartu. Za dovoljenje za izgradnjo so morali zaprositi Urad za državna srenjska zemljišča, saj je bilo zemljišče, na katerem bi postavili zgradbo, v lasti države in je že bilo »podeljeno [v uporabo] tej vaški skupnosti, kot izhaja iz njene investiture«, vendar je bilo slabo rodovitno in v nobeno korist.²⁰ V ta namen so zopet glasovali s kroglicami in za svojega prokuratorja izvolili gospoda Bernardina Torona, posrednika v Benetkah, ki naj bi pred Uradom za državna srenjska zemljišča predstavil njihovo željo in v njihovem imenu zaprosil za dovoljenje, da zasedejo omenjeno srenjsko zemljišče ter na njem sezidajo poslopje.

Urad je omenjeno zemljišče skupnosti prodal po pogodbi z dne 6. septembra 1780. Cena je znašala 450 malih lir oz. 150 dukatov (po 6,2 liri za dukat) za (veliki furlanski) čamp.²¹ Po tem nakupu se je 25. septembra 1780 skupnost znova zbrala, da bi razpravljala o nadaljnji gradnji gostišča. Notarski zapis tokrat razkriva več podrobnosti o samem gostišču in njegovi postavitvi, kompleksnemu načinu financiranja ter posredno tudi o načinu delovanja vaške skupnosti.²²

Kot je že bilo omenjeno, je skupnost od beneške države odkupila del srenjskega zemljišča v velikosti 600 tavol ob mostu pri sv. Kvirinu. Kot razlog za postavitev gostišča so navedli, da bi ta služil za lagodje in nastanitev tujcev ter prebivalcev Nadiških dolin, ki prečkajo doline s svojimi vozovi in so namenjeni v Čedad, Videm, Palmo ter druge vasi v Furlaniji »prodajat mlečne izdelke, sadje in druge proizvode 'Sklavonije' ter po drugih nujnih opravkih«, hkrati pa želijo pridobiti »kakšen dobiček od najema te stavbe, s katerim bi bilo manj težko prenesti vsakoletna bremena in davščine, ki jim je podvržena ta vaška skupnost«.

Ker pa vaška skupnost ni imela denarja, s katerim bi zgradila želeno gostišče, so se na skupščini dogovorili, da zanj zaprosijo brata Dominika in

19 ASU, ANA, šk. 4437, not. reg. S, 2107v.

20 ASU, ANA, šk. 4437, not. reg. S, 2108r.

21 ASU, ANA, šk. 4437, not. reg. T, 2275r.

22 Celoten notarski zapis, po katerem tu povzemamo in citiramo, je v ASU, ANA, šk. 4437, not. reg. S, 2124v–2126v.

Matijo Mulloni iz skupnosti Šenčur. Predlagali so jima zapleten način financiranja, po katerem bi ob koncu gradnje od nje ter od oddaje gostilne imeli finančne koristi obe strani. Postavke so bile sledeče:

1. Po prvi postavki sta se brata Mulloni zavezala, da bosta prispevala, torej skupnosti oz. njenim predstavnikom izplačala ves potreben denar za izgradnjo gostišča. Ta naj bi imel v pritličnih prostorih »kuhinjo, peč in klet ter ognjišče z napo, dimniško cevjo ter dimnikom, zgrajenim zunaj kuhinje«, tri sobe zgoraj ter svoje skladišče za žito. Ta del bi bil pokrit s korci, posebej pa bi imela še hlev za živino. Brata sta se še zavezala, da bosta sproti in pravočasno izplačevala denar skupnosti, ki ga bo ta potrebovala med gradnjo za plačila mojstrom, zidarjem, delavcem, kamnosekom ter za nakup materiala, kot so železo oz. železarski izdelki, apno, tlakovci, korci idr., obenem pa bosta prevzela odgovornost za morebitne dodatne stroške, ki bi nastali zaradi nerednih izplačil.
2. Člani skupnosti so se v drugi postavki zavezali, da bodo na lastne stroške prepeljali dovolj zemlje, s katero bodo uredili vrt in obdali celotno zemljišče gostilne v obsegu 600 tavol ter na njem v naslednjih letih posadili ustrezno število kakovostnih murv.
3. Po tretji postavki bo skupnost bratoma Mulloni stavbo oz. gostišče, ki ga je potrebno še zgraditi, in pripadajoče zemljišče (600 tavol) z vsemi murvami, ki bodo zasajene na njem, ter vrtom podelila v zakup v obliki *affito semplice* za obdobje pet let, z možnostjo obnovitve za nadaljnjih pet let.
4. Skupnost bo tu nastopala kot najemodajalec, brata pa kot najemnika. Dogovorjena letna zakupnina bo znašala 300 lir.
5. Nepravilno in nekoristno« pa bi bilo, če bi vloženi denar, ki ga bosta posodila brata za izgradnjo gostišča, ostal »neploden«, zato sta se pogodbeni stranki v peti postavki dogovorili, da bo skupnost Mullonijema plačala 5 % obresti na vse zneske, ki jih bodo ti potrošili za financiranje gradnje. Mullonija bosta morala v ta namen imeti točne izkaze za vsak strošek posebej, po katerih bodo lahko določili pravi končni znesek, ki ga bosta posodila za gradnjo. Stranki sta se tudi dogovorili, da se bo skupnost lahko osvobodila (*affrancarsi*) plačevanja obresti z izplačilom kapitala oz. končnega zneska (glavnice posojila), in sicer ali v celoti ali pa po letnih obrokih v višini 50 dukatov. V slednjem primeru se bo glavnica sproti ustrezno zmanjševala.

6. V šesti postavki so se dogovorili, da bosta morala brata Mulloni pravočasno plačevati znesek 300 lir za *affito semplice* ali pa ga delno ali v celoti pobotati z obrestmi, ki jih bo prinesel prej (v peti postavki) omenjeni *livello* v njuno korist. Če bosta brata plačevala redno znesek zakupnine (in sicer v gotovini ali delno kompenzacijo z obrestmi od posojila), jima skupnost ne bo smela odpovedati najema oz. ju »odsaditi« (*escomio*), dokler jima ne bo povrnila celotnega zneska posojila s pripadajočimi obrestmi. Brata pa bosta lahko ob vsakemu izteku petletne zakupne pogodbe za gostilno prekinila najem po svoji presoji, ne glede na to, ali je bil dotlej navedeni *livello* »osvobojen«, torej so bili glavnica in obresti v celoti izplačani, ali ne.
7. V zadnji postavki sta se stranki še dogovorili, da bosta določili tako datum nastopa v veljavo omenjenega *affitta semplice* v višini 300 lir za najem gostišča kot tudi datum, od katerega se bodo pričele zaračunavati obresti od *livella* za posojila v namen gradnje. Ta datuma bodo določili glede na hitrost napredovanja gradbenih del, zadovoljstvo obeh strani ter likvidnostni potreb bratov Mulloni.

Da bi gradnja stala čim manj in da bi bil s tem tudi omenjeni *livello* čim manjši, so se člani skupnosti na isti skupščini med seboj dogovorili in izglasovali, da bodo tisti, ki razpolagajo z vozom oz. s *plino* in z živino, prispevali h gradnji tako, da bodo vozili kamenje in pesek na gradbišče, in sicer proti plačilu »samo« 10 soldov za voz. Pri tem jim bodo morali drugi vaščani pomagati pri nalaganju materiala, sicer bodo kaznovani z globo v višini 4 lir v korist gastalda bank Landarja in Merse. Prav tako so bili tisti, ki imajo *pline*, obvezani prevažati material iz peči, kar zadeva prevoz lesa, pa bi bili prevozniki za to delo plačani v celoti.

Tisti člani skupnosti, ki niso posedovali voza, so se obvezali, da bodo pri gradnji pomagali kot fizični delavci zastonj in kot jim bo naročeno, sicer bodo vsakič kaznovani z globo 1 lire in 10 soldov.

Na koncu so se člani vaške skupnosti še dogovorili, da se bodo sovaščani, ki niso bili prisotni na skupščini in se ne bodo strinjali s temi odločitvami, morali vključno s svojimi dediči za vselej odpovedati vsem prihodkom in stroškom, ki bodo nastali z omenjenim gostiščem, vrtom in murvami ter s sklenjenim *livellom*.

Vaška skupnost je torej za izgradnjo gostišča sklenila dve pogodbeni razmerji z zasebnikoma, s katerima si je zagotovila potreben kapital za na-

kup gradbenega materiala in poplačilo delavcev. Poglejmo si podrobneje ti dve pogodbeni razmerji.

Prvo, ki ga omenjajo v obravnavanem dokumentu, je *affitto semplice*. V splošnem gre za kratkoročni zakup, v katerem se je kmet zavezal, da bo za določeno obdobje (običajno do pet let) vsako leto plačeval fiksne dajatve. Tovrstne kratkoročne zakupne pogodbe zasledimo v italijanskem prostoru od 15. stoletja dalje, ko se je pričela pojavljati tendenca zemljiških gospodov po uvajanju modernejših načinov obdelovanja zemljišč ter organizacije dela z namenom, da bi si zagotovili višje dohodke. Takšne pogodbe so namreč od zakupnikov predvidevale sajenje novih kulturnih rastlin, izboljšavo zemljišč ter obnovo poslopij, do česar kmet po dolgoročnem zakupu ni bil obvezan. V nasprotju z dolgoročnim zakupom takšna pogodbeni razmerja kmetom ter njihovim družinam tudi niso zagotavljala stalnosti in samozadostnosti, saj so se običajno sklepala za posamezna zemljišča, zato so bili kmetje primorani vzeti v zakup po več zemljišč, ki so jih imeli v različnih zakupnih razmerjih. Kot druge oblike kratkoročnih razmerij lahko naštejemo še deležna razmerja (na primer spolovinarstvo, *mezzadria*) in mešane zakupe (na primer *affitto misto*) (Giorgetti 1974; Bianco 2011, 70–1).

Podobno stvarnost zasledimo tudi pri eni od obravnavanih hub v Gorenjem Barnasu, kjer najdemo sicer edini tovrstni primer *affitta semplice* na vseh trinajstih hubah. Na hubi Simona Zurata se sklenitev tega zakupnega razmerja prvič omenja leta 1644. Samostan je namreč v 17. stoletju polovico hube po sodni poti odkupil od sosesestnikov, s čimer so slednji izgubili dedne pravice na tem delu hube. Na novo pridobljeni delež hube je nato samostan ponovno podelil drugemu zakupniku, tokrat v kratkoročen zakup, in zanj predvidel vrsto novih dajatev, ki so bile izključno v naravi. Te so bile po sestavi raznovrstnejše in bi glede na svojo tržno vrednost za fevdalca predstavljale večji dohodek kot dajatve po dolgoročnem zakupu.

Affitto semplice pa se v Nadiških dolinah ne pojavlja samo v primeru zakupov zemljišč – poleg Gorenjega Barnasa jih zasledimo tudi v drugih vaseh –, temveč se tovrstno pogodbeno razmerje uporablja tudi v drugih primerih, kot je že omenjen zakup pravice za peko kruha krčmarici Ivani Šavli, in za oddajo v zakup tu obravnavane gostilne v Ažli. Pri slednji gre prav tako za kratkoročni zakup, ki ga stranki skleneta za petletno obdobje, z možnostjo podaljšanja za naslednjih pet let. Dajatev je fiksna in izključno v denarju, saj je prihodek od zakupljene stavbe z vrtom odvisen od denarnega zaslužka od oddaje prenočišč in prodaje vina. V primeru, da brata ne bi redno plačevala zakupnine, bi jima skupnost lahko zakup od-

povedala.²³ Izpostaviti velja kreativno uporabo pogodbene oblike, značilne za agrarna razmerja, v namene povsem drugačnih dejavnosti, kot sta peka kruha in najem gostišča.

Drugo pogodbeno razmerje, ki so se ga poslužili brata Mulloni in vaška skupnost, je pogodba, ki se v zapisu skupščine omenja kot *livello*. S tem terminom so v Beneški republiki označevali pogodbe različnih oblik, v Nadiških dolinah in tudi Karniji pa se je v glavnem nanašal na pogodbe, ki so bile namenjene kreditiranju in zavarovanju terjatev. Institut *livello francabile* (*affrancazione* pomeni osvoboditev, oprostitev) je bil sestavljen iz prodaje (običajno) nepremičnine in posoje denarja, čeprav le posredno. Z vidika zakonitosti in formalnosti so se temu namreč želeli izogniti, saj je Cerkev obsojala posojanje za obresti. Zato pri pogodbah naletimo na precej kompleksno in zapleteno vsebino. Posojilojemalec oz. prodajalec je za vsoto, določeno v naprej in izplačano v denarju, prodal imetje posojilodajalcu oz. kupcu. To imetje je običajno predstavljala nepremičnina, v redkih primerih pa tudi premičnina. Kupec je isto nepremičnino istočasno podelil v zakup posojilojemalcu, od katerega jo je ravno pridobil, za dogovorjeno letno plačilo zakupnine, ki je predstavljala obresti. Po dogovorjenem obdobju je bil posojilojemalec upravičen lastnino ponovno pridobiti nazaj po enakem znesku, kot jo je zastavil (Corazzol 1979, 15–6; Fornasin 1998, 64; Monte 2000, 258).

V Nadiških dolinah tovrstne institute najdemo pod nazivoma *livello francabile* in *pensione livellaria francabile*. »V ekonomskem smislu je bila vsebina obeh pogodb enaka, saj sta obe vrsti pogodb posojilodajalcu omogočali kreditiranje, na podlagi katerega je prejemal obresti, posojilojemalec pa je pri tem za vračilo glavnice jamčil z nepremičnino. Vsebinsko teh pogodb je predvidevala zapis sklenitve razmerja med prodajalcem – posojilojemalcem (dolžnikom) in kupcem – posojilodajalcem (upnikom) za dogovorjeno vsoto. Ta je predstavljala glavnico, do izplačila katere se je za posojilo plačevala letna zakupnina oz. obresti, ki so po pogodbah znašale med 5 in 7 %. V obeh primerih se je posojilojemalec lahko 'osvobodil' plačevanja zakupnine oz. obresti tako, da je izplačal glavnico in s tem prekinil sklenjeno pogodbo«. Sklepanja pogodb tipa *livello francabile* so se na območju Nadiških dolin posluževale predvsem cerkve, s katerimi so upravljale vaške skupnosti, ter bratovščine. Pri tem so kot posrednika pri transakciji de-

23 Te pravice so se lastniki zemljišč običajno posluževali pri sklepanju začasnih zakupnih pogodb v primeru, ko je zakupnik kršil pogodbeno načela oz. se jim izogibal, kot je na primer opravljanje izboljševalnih del na kmetiji ali polju (Bianco 2011, 71).

narja vključevale posojilnico Monte di Pietà v Čedadu. Pogodbe tipa *pensione livellaria francabile* pa so pogosto sklepali potujoči trgovci »guziranci« s podjetjem Remondini za blago, ki so ga prodajali v tujino (Beguš 2015, 154–5, 170).

Vendar pa je med institutoma tudi razlika. Obresti so se pri institutu *pensione livellaria francabile* obračunale neposredno na posojen kapital, medtem ko so pri institutu *livello francabile* predstavljale letno zakupnino. Pri slednjem je namreč posojilojemalec prodal zemljišče za dogovorjeno vsoto in jo nato prejel nazaj v zakup ter v obliki zakupnine dejansko plačeval letne obresti. V primeru instituta *pensione livellaria francabile* pa je posojilojemalec tudi pravno gledano plačeval obresti na posojen kapital. V primeru instituta *livello francabile* je torej šlo za prikrito podeljevanje in prejemanje posojila, medtem ko je bila *pensione livellaria* odkrita oblika posojilne pogodbe, ki bi jo lahko primerjali z današnjim hipotekarnim kreditom.

V primeru obravnavane gostilne ugotovimo, da je pogodba, ki je bila sklenjena med upnikoma – Mullonijema in dolžnikom – vaško skupnostjo, tipa *pensione livellaria francabile*. Končni seštevke vseh stroškov v denarju je predstavljal glavnico, ki sta ga brata Mulloni vložila v izgradnjo gostilne. Skupnost se je pri tem zavezala, da bo plačevala 5 % obresti na končni znesek, plačevanja teh obresti pa naj bi se osvobodila s poravnavo glavnice v celoti oz. po obrokih. Izplačilo glavnice je jamčila z nepremičnino s tem, ko se je v 6. členu pogodbe zavezala, da bratov ne bo »odsadila« z gostilne, preden ne poravna končnega zneska posojila (glavnice).

Leto kasneje, natančneje 2. oktobra 1781, je bilo gostišče že zgrajeno in dokončano. Brata sta v tem času spoštovala dogovor in prispevala ves denar, ki je bil potreben za izgradnjo gostišča ter poplačilo obrtnikov. Zato se je vaška skupnost odločila, da z njima sklene dogovorjen *affitto semplice* za obdobje in zakupnino, ki sta bila že dogovorjena poprej. Poleg tega so na tej skupščini obravnavali tudi skupni izračun nastalih stroškov gradnje, ki ga je pripravil javni izvedenec Karel Černoja. Ta je znašal 6.300 lir oz. 1.050 dukatov (po 6 lir za dukat).²⁴

K notarskemu zapisu priložen popis stroškov izkazuje, da sta brata največ denarja izplačala za »razne« stroške, verjetno nastale predvsem za nakup materiala. Posebej so poplačali delo železarja, kamnoseka, tesarja ter zidarje. Slednji so bili poplačani za izgradnjo zidov gostišča, kritino, nanašanje malte ter izdelavo kamina, ki je obsegalo tlakovanje poda

24 ASU, ANA, šk. 4437, not. reg. T, 2273v–2276r.

pod ognjiščem, izgradnjo peči, izdelavo nape, dimniške cevi in dimnika. Posebej so stroški nastali še za »lesene glave« pri kritini, štiri ogelnike, steklo za sedem letvanih oken v sobah zgoraj ter za štiri v kleti in sobi s pečjo spodaj, za dve okenski mreži v kleti ter mrežo ob ognjišču. Nekaj denarja so izplačali tudi trem prevoznikom (tabela 8.3).

Tabela 8.3: Stroški izgradnje gostišča

Vrsta stroška	Lire	Lire
Začetni stroški		1130,375
Razni stroški (nedefinirani)		3492,35
Mojster obdelovalec železa		114,00
Mojster kamnosek		200,00
Mojster tesar		259,9
Mojstri za izdelavo zidu, kritine in kamina	za izgradnjo zidov	494,75
	za kritino	223,1
	za izdelavo peči, kamina, tlaka pod kaminom, nape, dimniške cevi, dimnika, malte v sobi in spalnici zgoraj	90,00
	za izdelavo lesenih glav pri kritini	12,00
	za 4 vogelnike	44,00
	dodatek k plačilu za storjene storitve	22,00
7 letvanih oken v zgornjem nadstropju	84,00	
4 letvana okna in mreža v spodnjem nadstropju, kjer sta peč in klet	32,00	
2 mreži za balkon v kleti	7,00	
2 mrežni rešetki za kamin	12,00	
Delno so bili ti stroški že šteti v »razne stroške«	-48,1	
Od tega ostane še	84,9	84,9
poplačilo 3 prevoznikov		3,5
»Temu se doda še ...«		129,125
Skupni seštevek		6300

Vir: ASU, ANA, šk. 4437, reg. T, 2275v-2276r.

Obe strani, tako brata kot prisotna skupnost, so izračun »popolnoma potrdili in odobrili«, kar je bil pogoj za sklenitev še drugega pogodbenega razmerja *pensione livellaria francabile*. Čeprav je bil dogovor, da se institut sklene za 5-odstotno letno obrestno mero, sta brata odločila, da obrestno mero znižata na 4 %. Na ta način sta želela nagraditi skupnost za trud in

»velik napor, ki so ga člani vložili brez kakršnegakoli plačila [za delo] v novogradnjo«. Tako je vseh 51 poimensko zapisanih in tudi prisotnih članov vaške skupnosti Ažla z bratoma Mulloni sklenilo institut *pensione livellaria francabile* za glavnico v višini 1.050 dukatov po 4-odstotni obrestni meri, ki je na leto znašala 42 dukatov. Obresti so bili po pogodbi obvezani izplačevati »leto za letom« do »osvoboditve« s poravnavo glavnice v celoti ali po obrokih v višini 50 dukatov. Skupnost je za poravnavo glavnice jamčila skupno (*ippotecano in solidum*) z zemljiščem v obsegu 600 tavol, ki ga je odkupila od Urada za državna srenjska zemljišča in je z njim lahko trgovala, gostiščem in vrtom.

S plačilom obresti po pogodbi *pensione livellaria francabile* je skupnost pričela na dan 11. novembra »naslednjega leta«, istega dne in istega leta pa je »pričel teči« tudi *affitto semplice* za naslednjih pet let za najem gostišča. Gostišče v lasti vaške skupnosti Ažla je tako dobro leto po svoji izgradnji pričelo obratovati.

Enotna odločitev vaške skupnosti, da zgradi gostišče, tehtni razlogi za njegovo postavitve ter iznajdljiv način financiranja izkazujejo ekonomsko udejstvovanje te skupnosti v gostinski dejavnosti in dokazujejo, da se je ta zavedala možnosti dodatnega zaslužka v tej neagrarni panogi. Skrbno izbrana lokacija postavitve objekta ob stičišču dveh glavnih cest, po katerih so potovali domačini in tujci, potrjuje zavestno in racionalno izbiro ugodne prometne lokacije tako za vključevanje v trgovsko dejavnost s prodajo svojih (pol)izdelkov kot z nudenjem storitev v trgovini in prometu (prehrane, prenočitve, hleva za tovarno in vlečno živino, verjetno krme). Z izgradnjo gostišča so domačini prispevali tudi k udobnejši in privlačnejši trgovski poti skozi doline, ki je že od 16. stoletja beležila upad prometa.

Poleg tega je samo gradnjo oz. gostinsko dejavnost podprla tudi država s tem, ko je skupnosti prodala zemljišče. Republika je tudi sicer, že od priključitve čedajskega območja in z njim Nadiških dolin v 15. stoletju, potrjevala in podeljevala določene privilegije, s katerimi je prebivalce dolin oproščala plačevanja davkov in jim s tem omogočala vključevanje v neagrarne dejavnosti. Ti privilegiji so namreč zadevali tista področja, ki so prebivalcem Nadiških dolin predstavljala pomemben vir dohodka. Med njimi omenimo oprostitev od plačevanja mitnin na prehod živine skozi mesto Čedad, plačevanja daca na meso, daca na mletje, daca na uvoženo vino ter davka na prodan kruh idr. (Beguš 2015, 79–85). Beneška republika se je torej zavedala, da se kmetje v Nadiških dolinah v svojem lokalnem okolju poslužujejo neagrarnih dejavnosti. To pa ne pomeni, da država ni

skušala imeti nadzora nad gospodarskimi dejavnosti na svojem teritoriju, ravno obratno. Z uvajanjem monopolov, na primer na prodajo tobaka, organiziranjem policijskih enot ter s postavljanjem strogih kazni je Beneška republika skušala omejiti oz. odpraviti ilegalno trgovino, ki je bila v Furlaniji in gorskih območjih nasploh precej razmahnjena (Berengo 1956, 121–6; Bianco 1990). V primeru Nadiških dolin so bili davčni privilegiji omejeni pretežno na lokalno ekonomijo. Za prebivalce dolin so bile torej te posebne pravice in tudi samoupravne pristojnosti izrednega pomena, Republika pa si je na ta način pridobila njihovo brezpogojno lojalnost in varovanje mejnega območja s habsburškimi deželami.

Drugi ekonomski vidik, ki ga izkazuje primer iz Ažle, je iznajdljiva in kompleksna oblika financiranja gradnje gostišča. Člani skupnosti so poiskali domiselno rešitev za pridobitev denarnih sredstev s sklenitvijo dveh pogodb med skupnostjo in zasebniki in s tem uspeli uresničiti svoj načrt. Pri tem so pokazali sposobnost posluževanja pogodbenih razmerij, ki so bila sicer na območju Nadiških dolin in v Furlaniji precej razširjena. Enako lahko trdimo tudi za primera podelitve koncesije za upravljanje z gozdnim zemljiščem ter podelitve peke kruha v kratkoročni zakup krčmarici.

V splošnem gre za agrarne in kreditne pogodbe, ki so se jih v beneškem prostoru in tudi prebivalci dolin pretežno posluževali za zakup kmetijskih zemljišč oz. za izposojlo denarja. V primeru gostišča pa je bil namen sklenitve pogodb drugačen, čeprav sta po formulaciji predvidevali sestavne dele, kot so jih običajno vsebovale tovrstne agrarne pogodbe. Uporaba pogodb *affitto semplice* in *pensione livellaria francabile* za namene najema gostišča in financiranja gradnje nepremičnine ni običajna. Instituti *pensione livellaria francabile* kot tudi *livello francabile* so po svoji vsebini predvidevali jamstvo posojilojemalca z nepremičnino do izplačila glavnice. Po teh pogodbah so torej nepremičnine predstavljale garancijo za posojen denar. V primeru gostišča v Ažli pa si je skupnost najprej morala zagotoviti denar za gradnjo gostilne, ki jo je šele po dovršeni izgradnji lahko zastavila kot jamstvo za poplačilo nastalih stroškov z obrestmi. Brez nepremičnine, ki bi jo zastavila, torej ne bi mogla pridobiti potrebnega kapitala za izvedbo svojega načrta. V primeru sklenjenega *affitto semplice* pa gre za to posebnost, da so tovrstno obliko pogodbe, ki je izvorno nastala in bila značilna za zakupe zemljišč v kmetijske namene, sklenili tudi za namene izvajanja neagrarne dejavnosti. Tako kažeta tako primer krčmarice Šavli, kjer je šlo za podelitev v zakup dejavnosti peke kruha, kot primer gostišča, kjer so v

zakup dali nepremičnino, v kateri so izvajali gostinsko dejavnost. Kmetje iz Nadiških dolin so torej znali kreativno uporabiti pogodbeno orodja, ki so jim bila znana iz agrarnega področja, v namene povsem drugačnih dejavnosti. Tudi s tem so izkazovali svojo podjetnost.

Zaključek

Na osnovi navedenega lahko trdimo, da tudi v Nadiških dolinah prebivalci niso živeli ali mogli preživeti izključno od kmetijstva. To nam potrjuje tudi širok nabor neagrarnih dejavnosti ter vzroki za njihovo posluževanje, izpričani v številnih virih in omembah takratnih sodobnikov. Kot razkrivajo zapisi, so se nadiški kmetje neagrarnih dejavnosti posluževali predvsem zaradi preživljanja in zadovoljevanja svojih potreb ter pridobivanja dobrin, ki jih sami niso uspeli pridelati (dovolj). Obmejna lega s habsburškimi deželami ter cestne povezave in trgovski tokovi, ki so doline povezovali s furlanskimi, habsburškimi in z istrskimi mesti, pa tudi naravni viri, pri čemer mislimo predvsem na gozdove in les, ki so nudili surovino za izdelavo (pol)izdelkov, so prebivalcem dolin nedvomno ponujali možnost dopolnilne zaposlitve in dostopa do dodatnih virov dohodka.

Dejavnosti, s katerimi je kmečko prebivalstvo v Nadiških dolinah širilo svoje vire dohodka in ga povečevalo, so sodile v vse tri ekonomske sektorje, primarnega, sekundarnega in terciarnega. Nenazadnje spada v terciarni sektor tudi gostinska dejavnost, ki so jo izvajali člani vaše skupnosti Ažla. Ta predstavlja zelo jasen prikaz integriranja kmetijskih in neagrarnih virov dohodka ter obenem izrazit primer prizadevnosti, podjetnosti, iznajdljivosti in iniciativnosti kmečkega prebivalstva v Nadiških dolinah. Tako v splošnem kot s tem specifičnim primerom stvarnost Nadiških dolin deluje skladno s konceptom integrirane kmečke ekonomije (Panjek 2017a).

Z zamislijo o postavitvi gostilne ter izvedbo njene gradnje in financiranja so člani vaše skupnosti Ažla pokazali sposobnost posluževanja pravnih institutov in pogodbenih razmerij kot tudi izrazito povezanost in kohezivnost v doseganju skupnega cilja.

Merske in denarne enote

1 lokalni čamp = 1 mali furlanski čamp (*campo friulano piccolo*) = 4 *quarti* = 840 *tavole*

1 lokalni čamp = 0,350583 ha

1 veliki furlanski čamp (*campo friulano grande*) = 1250 tavole

1 lira = 20 soldov = 12 dinaričev

Viri in literatura

Arhivski viri

ASU: Archivio di Stato di Udine

ANA: *Archivio notarile antico*

CRS: *Congregazioni religiose soppresse*

ASV: Archivio di Stato di Venezia

CA, AP: *Catasto Austriaco, Atti preparatori*

PsB: *Provveditori sopra boschi*

PsF: *Provveditori sopra Feudi*

PaS: *Provveditori alla Sanità*

Inquisitori di stato

Literatura

Beguš, I. 2015. *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

Berengo, M. 1956. *La società veneta alla fine del Settecento: ricerche storiche*. Firenze: G. C. Sansoni.

Bianco, F. 1990. *Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento (Valcellina e Valcovera)*. Pordenone: Biblioteca dell'immagine.

Bianco, F. 1998. »La frontiera come risorsa. Il contrabbando di tabacco nella repubblica di Venezia in età moderna.« *Histriae der Alpes* 3: 213–25.

Bianco, F. 2001. *Nel bosco. Comunità e risorse forestali nel Friuli in età moderna (secoli XV–XX)*. Udine: Forum edizioni.

Bianco, F. 2003a. *Riforme fiscali e sviluppo agricolo nel Friuli napoleonico. Francesco Rota pubblico perito e agrimensore con il coraggio della verità e nell'interesse della Nazione*. Udine: Forum edizioni.

Bianco, F. 2003b. *Forestali, mercanti di legname e boschi pubblici. Candido Morassi e i progetti di riforma boschiva nelle Alpi Carniche tra Settecento e Ottocento*. Udine: Forum edizioni.

Bianco, F. 2011. *Krvavi pust. Kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

- Bianco, F. 2012. »Economia e società rurale nella bassa pianura del Friuli occidentale in età moderna. Le rendite dell'abbazia di Sesto.« V *L'abbazia di santa Maria di Sesto nell'epoca moderna (secoli XV–XVIII)*, uredil A. Tilatti, 211–376. Pasian di Prato: Lithostampa.
- Blaznik, P. 1973. *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- Castellarin, B. 2001. *Il contrabbando in Friuli durante il dominio della Serenissima con particolare riguardo alla bassa Friulana*. Latisana: Edizioni la bassa.
- Corazzol, G. 1979. *Fitti e livelli a grano. Un aspetto del credito rurale nel Veneto del '500*. Milano: Franco Angeli.
- Corbellini, R., L. Cerno in C. Sava. 1992. *Il Friuli nel 1807: dipartimento di Passariano. Popolazione, risorse, lavoro, in una statistica napoleonica*. Udine: Società Filologica Friulana.
- Fornasin, A. 1998. *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*. Verona: Cierre edizioni.
- Gestrin, F. 1973. »Boj za podeželsko trgovino med mestom in vasjo od konca 15. do srede 17. stoletja.« *Jugoslovenski istorijski časopis* 12: 72–80.
- Gestrin, F. 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Giorgetti, G. 1974. *Contadini e proprietari nell'Italia moderna: rapporti di produzione e contratti agrari dal secolo 16. a oggi*. Torino: Einaudi.
- Milano, A., in A. Giacomello. 2009. »Gli ambulanti delle Valli del Natisone e la diffusione delle stampe Remondini. Ipotesi per un catalogo illustrato; Stampe in rame; Stampe in legno; Carte decorate.« V *Guziranje. Dal dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini = Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini*, 107–236. Stregna: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio.
- Monte, M. 2000. »Costo del denaro e tassi d'interesse nell'attività di credito dei Regolari nel Friuli veneziano nel XVII e XVIII secolo.« *Ce fastù?* 76 (2): 253–84.
- Panjek, A. 2002. *Terra di confine: agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli (Go): Edizioni della Laguna.
- Panjek, A. 2011. »Not Demesne but Money: Lord and Peasant Economies in Early Modern Western Slovenia.« *Agricultural History Review* 59 (2): 293–311.

- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 199–205. Ljubljana: Založba ZRC.
- Panjek, A. 2015. »Integrated Peasant Economy in Early Modern Slovenia: The Institutional Framework and the Concept.« *Histoire des Alpes* 20: 187–207.
- Panjek, A. 2017a. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–49. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, A. 2017b. »Intangible and Material Evidence on the Slovenian Peasant Economy: Custom and Land Market in the Karst Highland (17th–18th Centuries).« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarella, 229–57. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Šumrada, J. 1987. »O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje.« *Zgodovinski časopis* 41 (2): 313–19.
- Tagliaferri, A. 1976. *Relazioni dei rettori Veneti in Terraferma. V., Provveditori di Cividale del Friuli, Provveditori di Marano, vol. V.* Milano: Giuffrè editore.
- Tagliaferri, A. 1989. »Merci e mercanti alla muda di Pulfero in età veneziana.« *Memorie storiche forogiuliesi* 68: 59–65.
- Verbič, M. 1974. »Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515.« *Zgodovinski časopis* 28 (1): 3–44.
- Zanini, A. 2009. »Proti Nemčiji in Ogrski. Sezonsko izseljevanje iz beneške Schiavonie.« *Guziranje. Dal dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini = Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini*, 67–84. Stregna: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio.
- Žontar, J. 1956–57. »Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine.« *Zgodovinski časopis* 10–11: 32–121.

Jamski turizem kot vir dohodkov na podeželju: Kras in Postojna (17.–19. stoletje)

Petra Kavrečič

Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Titov trg 5, 6000 Koper
petra.kavrecic@fhs.upr.si

Uvod

Turizem danes predstavlja eno najhitreje rastočih gospodarskih panog na svetu. Na območju Krasa, ki je predmet obravnave, je bil turizem v svojih »predhodnih« oblikah – prototurizem – prisoten predvsem od zgodnjega novega veka dalje. Govorimo zlasti o popotnikih, tujih obiskovalcih, ki so se zanimali za nenavadne narave pojave in se podali v temno podzemlje kraških jam. O »turistih« predmoderne dobe je na podlagi potopisov in popotniških dnevnikov zbranega in objavljenega precej gradiva (glej na primer Shaw 2008; Shaw in Čuk 2015; Kavrečič 2015a; 2016), kjer dobimo tudi drobce informacij o domačinih, ki so »turistom« omogočili obisk jam. Lokalni prebivalci so bili pogosto tudi edini stik, ki so ga imeli obiskovalci z okolico.

Pred pojavom organizirane vodniške jamske službe in regulacijo cen za posamezne storitve so namreč popotniki, ki so želeli obiskati podzemlje, najpogosteje prihajali v stik z domačini, to je kmeti iz okoliških vasi. Lokalni prebivalci so bili seznanjeni s podzemnim svetom – v bistvu so bili edini, ki so lahko obiskovalce pospremili po še neurejenih, temnih, spolzkih in zato nevarnih poteh. Ob vodenju so jim nudili tudi razsvetljavo. Te storitve so bile plačljive, kar pomeni, da so kmetje za to uslugo prejele določeno finančno retribucijo.

Prispevek se osredotoča na vprašanje, ali je potovanje v preindustrijski in industrijski dobi vplivalo na razvoj neagrarnih dejavnosti na Krasu.

Preverja, ali je turizem (in njegove predmoderne oblike) vplival na ponudbo storitev kmečkega prebivalstva, vezanih na to dejavnost, in sicer v okolici turistično atraktivnih krajev, ter v kolikšni meri je lokalno prebivalstvo izkoriščalo tovrstne priložnosti, se vključevalo v ponudbo kot vodniki in svetilničarji po podzemlju ter na ta način integriralo kmetijske vire dohodka s tistimi iz terciarnega sektorja.

Večino podatkov o tej obliki kmečke ekonomije lahko razberemo iz potopisnih dnevnikov in sorodnega gradiva, ni pa to dejavnost, ki bi bila kjerkoli uradno registrirana. Ti zapisi najpogosteje omenjajo lokalnega kmeta (kmete) kot vodnika do in po jami ter svetilničarja. V industrijski dobi, ko pride do organizacije turistične ponudbe tudi na področju jamskega turizma, je na razpolago nekoliko več virov, iz katerih lahko črpamo informacije, kot so lokalno časopisje, turistični vodiči oz. potovalni priročniki, poročila in objave upraviteljev jam ter razno promocijsko gradivo, kjer so objavljene informacije o cenah za vstopnino, vodenje, razsvetljavo, podatki o nastanitvah in ponudnikih gostinskih storitev. Omenjajo se tudi dostopnost in možnosti obiska (urnik odprtja jam, plačilo za vodnika), nekateri potovalni priročniki poleg tega navajajo vključenost lokalnega podeželskega prebivalstva v turistično ponudbo (vodenje, preskrba hotelov s hrano, sezonsko delo, prevozne storitve itd.). Kljub temu pa vse do strokovne organizacije turističnega sektorja s tečaji in z izobraževalnimi ustanovami s področja turizma, ki so oblikovali profile turističnih delavcev (natakar, kuhar, hotelski delavec ...), ne moremo natančno določiti oz. kvantitavno opredeliti pomena teh dejavnosti v skupnem dohodku gospodinjstev. V tem primeru bomo analizirali, ali je bil interes za vključevanje v ta proces s strani kmečkega prebivalstva prisoten v predindustrijski in industrijski dobi ter ali se je v obeh obdobjih interes za to dejavnost spreminjal (naraščal, upadal).

1. Jamski turizem

Kras že v svojem imenu nosi opis pokrajine, ki pomeni kamnit svet, sami opisi kraške krajine pa so v preteklosti označevali predvsem »veliko dela in truda, malo zemlje in veliko kamenja, preveč burje in premalo vode« (Panjek 2015, 21).¹ Težki pogoji za obdelovanje zemlje in skromen pride-

1 Prim. Louis-Francois Cassas, francoski krajinski slikar: »In these districts, highly-cultivated land is no longer to be seen: the soil is gravelly, dry, and barren, and from Senosequia to the valley of the Ruecca its appearance was melancholy in the extreme«, Lavallée 1805, 122.

lek nista zadoščala za preživetje, zato so si kmetje vire dohodka iskali tudi drugje kot v prevozništvu, kmečki trgovini in tihotapstvu (Panjek 2014, 200–1). Ne glede na 'neprijazno' okolje je zlasti podzemni jamski svet že v preteklosti privabljal radovedne avanturiste in raziskovalce, zato lahko trdimo, da je ravno jamski turizem na obravnavanem območju najstarejša tovrstna dejavnost na svetu (Kavrečič 2015c). Ta izkazani interes je kmečkemu prebivalstvu na Krasu ponujal možnosti za dodatni vir dohodka iz terciarnega sektorja.

Prebivalci, ki so živeli v bližini jam, so bili z okolico dobro seznanjeni. Nekateri so lahko obiskovalce tudi vodili po jamskem podzemlju. Vodniku je slednji uslugo povrnil z določenim plačilom. Bolj kot je bila jama poznana in dostopna, večji je bil obisk. Iz navedenih razlogov je največ podatkov za zgodnji novi vek dostopnih za jamo Vilenico (Lokev pri Divači), ki je znana tudi kot najstarejša »turistična« jama na Slovenskem. Status najbolj znane in obiskane jame je ohranila do začetka 19. stoletja. V njenem primeru gre za prvo znano komercialno jamo, saj so njeni lastniki (grofje Petazzi/Petači) domnevno že leta 1633 uvedli vstopnino (Shaw in Čuk 2015, 397; Habe in Kranjc 1981, 29). Plačilo za vodnika, vodnike in svetilničarje je bilo poznano tudi v drugih jamah, vstopnina pa ne. Razlogi za uvedbo vstopnine so bili večstranski, saj je bil del vstopnine namenjen blagajni lokavske cerkve (Petači so bili dolžniki cerkve, darovali so maše za varnost v jami; Puc 2000, 22; Agapito 1823), kljub temu pa gre zagotovo za komercialno aktivnost, ki je lastnikom prinašala dohodke. Poleg jame Vilenica so bile v predindustrijski dobi obiskane tudi Črna jama (Magdalena), Predjama, Zelška jama, Križna jama, Briška jama (*Grotta Gigante*), vendar je o obiskih ohranjenih manj poročil oz. obisk najverjetneje ni bil tako velik kot v primeru Vilenice. V dobi industrializacije pa pridejo v ospredje predvsem Postojnska in Škocjanske jame ter deloma tudi novoodkrita Divaška jama (Shaw 2008; Kavrečič 2015c).

Jamskemu turizmu, kot eni izmed najstarejših in najposebnejših turističnih dejavnosti na Slovenskem, je bila posvečena že precejšnja pozornost. Raziskave so (bile) osredotočene zlasti na razloge za obisk, obiskovalce same (objave popotniških dnevnikov), razvoj in postavitve turistične infrastrukture (zlasti v moderni dobi) in ponudbe ter statistiko obiska (Postojnska jama). Interes je bil namenjen tudi sami zgodovini raziskav podzemlja in urejanja poti po jamah (Škocjanske jame). Najpogosteje so obravnavane jame Vilenica (predindustrijska doba), Škocjanske in Postojnska jama (glej Čuk, Kavrečič, Kranjc, Puc, Savnik, Shaw in drugi), ki so turistično tudi

najprepoznavnejše. Zanimanje za vpliv te dejavnosti na lokalno ekonomijo pa je zanemarjena tema, čemur je najverjetneje botrovalo tudi pomanjkanje virov. V pričujočem prispevku me zanima, kolikšna je bila vključenost lokalnega kmečkega prebivalstva v ponudbo turističnih storitev. Osrednji storitvi, ki sta bili povezani z jamskim turizmom, sta bili vodenje in nudenje razsvetljave.

2. Jamski vodniki pred organizacijo turistične infrastrukture

V dnevnikih in sorodnih zapisih so popotniki poleg opisov podzemlja, krajine in načina življenja domačinov navedli tudi podatke o dostopnosti, poteh, poznavanju tujih jezikov s strani gostiteljev, nastanitvi, prehrani, morebitnih težavah in nevšečnostih ter nenazadnje o vodnikih in svetilničarjih, ki so jih pospremili v jame. Večinoma pridobimo le informacijo o tem, da so jih v jamo pospremili oz. po jami vodili domačini iz bližnjih vasi. Najpogosteje dobimo informacije o njihovem številu, vodniških kompetencah in poznavanju podzemlja, vrsti nudene razsvetljave ter o komunikacijskih veščinah (jezik). Za nudeno uslugo so jim obiskovalci plačali, redko pa dobimo podatke o sami višini plačila. Zato lahko sklepamo, da so bili najverjetneje plačani na licu mesta. Čeprav ni mogoče oceniti, kolikšen del lokalnega prebivalstva se je ukvarjal z vodenjem, je bil vendarle za popotnika zagotovo edini način, da je lahko obiskal podzemlje, ravno spremstvo lokalnega vodnika, dobrega poznavalca bližnje jame.

Kot že omenjeno, je bila v predindustrijski dobi najbolj obiskana jama Vilenica, čemur sta botrovali dobra lokacija ter bližina leta 1580 ustanovljene kobilarne v Lipici. Do jame, ki je bila locirana ob glavni cesti iz Trsta proti Ljubljani in Dunaju, je obiskovalec lahko prišel s poštno kočijo (Agapito 1823, 20). Beneški pisatelj, naturalist in kartograf Alberto Fortis je ob obisku jame leta 1777 ocenil, da je bila prva pomembna prednost jame njena lokacija v bližini poštne poti, ki je olajšala precejšen del poti, ter lahek dostop, saj je bil vhod v jamo preprost in svetel (Kavrečič 2015a, 550). O tem, da je bilo vodnikov navadno več, saj so obiskovalca vodili po poteh in mu nudili tudi razsvetlavo, lahko preberemo v več potopisnih dnevnikih. Že omenjenega Fortisa so v jamo peljali domačini iz vasi Lokev, ki so bili »vajeni voditi tujce v temne prostore in so za dostop v jamo uredili priročne kamnite stopnice« (Shaw 2008, 82). Glede na to, da je omenil plezanje dveh od svojih vodnikov, lahko sklepamo, da so z njim odšli vsaj trije domačini. Podatkov o imenih vodnikov ali obliki plačila za njihove usluge v Fortisovih opisih ne dobimo.

Najem vodnikov leta 1782 omenja tudi francoski krajinski slikar F. L. Cassas, ki jih je potreboval za dostop do bregov reke Reke.² Joseph von Hammer-Purgstall, avstrijski »orientalist«, ki je bil zelo navdušen nad jamo Vilenica, je v svojih zapisih omenil več vodnikov, ki so njega in spremljevalce leta 1798 vodili po jami ter jo razsvetlili z baklami in celo zažigali slamo za boljšo vidljivost. Nekateri vodniki so odšli po poti naprej, zato da so predčasno razsvetlili jamske prostore. Na podlagi njegovih opisov lahko sklepamo, da je bil z vodniškimi sposobnostmi domačinov zadovoljen (Shaw 2008, 90).

Johna Russlla, škotskega pravnika, je leta 1822 do vhoda v Planinsko jamo vodil mlinar. Leta 1828 pa je angleški zdravnik John James Tobin z vodnikom odšel iz Trsta na ogled jame Vilenice. Za sam vstop v jamo je imel več spremljevalcev, človeka, ki je nosil veliko svetilko in nekaj fantov, ki so nosili sveče. Podobno ga je v Škocjanske jame vodil mladenič, ki je govoril malo nemško. V Postojnsko jamo pa so ga vodili trije vodniki, eden izmed njih je govoril nemško (Tobin 1828, 152, 154–5, 159, 168; Shaw 1997, 45). Nedvomno so bili njegovi vodniki in spremljevalci domačini, podrobnejših informacij v svojem dnevniku pa Tobin ni zapustil. Tudi Edmunda Spencerja, nemškega kapitana, je leta 1836 iz Cerknice do Postojnske jame in Predjamskega gradu vodil najeti domačin, a podatka o višini plačila tudi v tem primeru ne dobimo. Eden redkih primerov je nemški pisatelj Johann Gottfried Seume, ki je v svojih zapisih omenil, da je po napornem iskanju razpoložljivih vodnikov oz. domačinov, ki bi ga lahko vodili po Postojnski in Črni jami, le-tem plačal nekaj grošev (Seume 1802, 69–71). Natančnejših podatkov o številu vodnikov pa ne dobimo.

Ob pojavu turističnih vodičev, kot na primer Murrayevih in Baedekerjevih, se v njih omenjajo lokalni jamski vodniki. Baedekerjev iz leta 1873 navaja, da na Nanos vodi vodnik iz Razdrtega. Baedeker omenja, da so se poleg vodenja ukvarjali še z določenimi postranskimi dejavnostmi, kot je bila prodaja človeških ribic (*Proteus anguinus*) in kapnikov iz Postojnske jame (Shaw 1997, 45–6), kar bo obravnavano v nadaljevanju.

Pokazano je bilo, da so v predindustrijski dobi tuje obiskovalce vodili domačini, kar se je nadaljevalo tudi v 19. stoletju, ko se že prične spreminjati oz. organizirati ponudba turističnih storitev na tem območju. Ni dvoma, da sta vodenje in nudenje razsvetljave obiskovalcem jame predstavljala vir

2 Škocjanske jame so bile težko dostopne, saj pot ni bila urejena. Tako je do ureditve stopnic večina obiskovalcev ostala zgoraj in občudovala izginotje reke. To so bili, na primer, Kelsall, Hoppe, Hornschuch in Laurent.

dohodka kmečkemu prebivalstvu, da sta izhajala iz neagrarne dejavnosti že v predindustrijski dobi ter na ta način vsaj deloma omogočila integracijo osnovnih dohodkov iz kmetijstva s temi iz »turizma«. Ta proces je bil prisoten tudi v primeru drugih naravnih in kulturnih znamenitosti (na primer slapovi, gore). V tem obdobju pa je zaradi pomanjkljivih podatkov o višini dohodkov iz te dejavnosti ter sami pogostosti nujenja tovrstnih storitev težko ovrednotiti njegovo vlogo. Višina retribucije za vodnike ni nikjer uradno zabeležena, kar se postopoma spremeni z regulacijo turistične dejavnosti v jamah: uvedbo vstopnine, cenika za razsvetljavo in vodnike.

3. Moderni jamski turizem

Moderni turizem zaznamuje odnos med povpraševanjem in ponudbo storitev na trgu, ki so namenjene turistični dejavnosti. Intenzivnemu razvoju turizma lahko sledimo v obdobju po industrijski revoluciji, saj je povezan z ekonomskimi, s tehnološkimi ter socialnimi in kulturnimi spremembami, ki so ji sledile. Moderni turizem torej predstavlja nadgradnjo in intenzifikacijo preteklih oblik potovanja, kar se je udejanjilo tudi na področju jamskega turizma. Tekom 19. stoletja je ta oblika turizma pridobila pomen na ekonomskem področju, posebej tam, kjer je potekala izgradnja turistične infrastrukture. Razvoj oz. organizacija ponudbe in storitev na področju turizma je intenzivno potekala. Investicije v ta sektor so predstavljali predvsem izgradnja nastanitvenih in sprostitvenih kapacitet (hoteli, restavracije, parki, gledališča ...) ter organizacija vodenja in upravljanja destinacij, kot so na primer jame. Slednje je na obravnavanem območju potekalo bodisi preko jamskih komisij (Postojna) bodisi preko planinskih društev oz. njihovih jamskih sekcij (Vilenica, Divaška jama, Škocjanske jame). Upravitelji jam so urejali dostopnost v podzemlju (poti, zavarovanje nevarnih odsekov, gradnja mostov), urejali jamsko razsvetljavo, vodniško službo, izdajali cenike za ponujene storitve in na splošno skrbeli za modernizacijo turistične ponudbe. Uvedli so tudi turistično statistiko, ki so jo vodili z vpisnimi knjigami gostov.

Dve turistično danes najprepoznavnejši jami, Postojnska in Škocjanske jame, sta na turistični ponudbi pričeli graditi ravno od začetka 19. stoletja dalje. Takrat je bil odkrit drugi del Postojnske jame in njenega jamskega sistema (Otoška in Črna jama) ter urejen dostop (stopnice) v Škocjanske jame, ki so bile pred tem večinoma občudovane le s površja. Obenem je obisk, zlasti prve, precej olajšala in popularizirala železnica, ki je bila leta

1857 speljana tudi skozi Postojno. Takrat so se kraju oz. prebivalcem ponudile nove možnosti za pridobivanje prihodkov tudi iz neagrarne dejavnosti (Kavrečič 2015b). Poleg omenjenih dveh so na začetku 19. stoletja za javnost odprli tudi jamo Pečina na Hudem letu pri Padričah, ki jo je leta 1808 vzel v zakup bližnji gostilničar Josip Eggenhöffner, poznan tudi kot eden prvih raziskovalcev podzemlja v Škocjanskih jamah. Podjetni krčmar je tako turistom prvi ponujal ogled omenjene jame in bil hkrati dejaven pri raziskovanju drugih jam (sodeloval je s Svetino pri raziskovanju Škocjanskih jam) ter vodenju avstrijskih in nemških raziskovalcev po kraškem podzemlju (Savnik 1958, 138; Shaw in Čuk 2015, 355).

V tem obdobju so se dogajale tudi nekatere spremembe v lastniški strukturi jam, ki so vplivale na nadaljnji razvoj turistične dejavnosti. V drugi polovici 19. stoletja se je namreč lastništvo nad podzemnimi jamami, ki so se najpogosteje nahajale na nekdanji srenjski zemlji, spremenilo. Pred zemljiško odvezo so bila ta območja v lasti fevdalnih gospodov, ki so, kot v primeru Vilenice, jamo tudi tržili. Po letu 1848 pa so pripadla lokalni vaški skupnosti, ki je tedaj lahko pričela upravljati z jamami. Nekatere skupnosti, kot so Vilenica (Lokev), Škocjan in Divača, so izkoristile naravne danosti območja in jame pričele tržiti v turistične namene. Pri tem so bile nekatere bolj, druge manj uspešne. Ne glede na to pa je največji turistični razvoj tekom stoletja doživela jama v Postojni, ki je postala ena izmed osrednjih turističnih atrakcij tedanje Avstrijske monarhije (Avstro-Ogrske). Tako je bil na primer kapnik iz jame razstavljen tudi v najmondenejšem in najobiskanejšem zdraviliškem letovišču monarhije, Opatiji.

Glede na nadaljnji razvoj tega segmenta turizma, ki se od začetka 19. stoletja dalje konstantno razvija in popularizira, lahko trdimo, da so turistične destinacije že v tem obdobju odpirale nove možnosti lokalnemu prebivalstvu, da se je aktivno vključil vanje. Organizacija in ureditev infrastrukture ter ponudbe turističnih storitev sta zahtevali precej investicij, angažma javnih in zasebnih akterjev ter seveda delovno silo, ki so jo nedvomno pridobili tudi iz bližnje okolice. Kot bomo pokazali na nekaterih primerih, se je lokalno prebivalstvo na različne načine vključevalo v turistično dejavnost in si na ta način zagotovilo dodatne vire dohodka.

3.1 Postojnska jama

Naključno odkritje domačina Luke Čeča ob postavljanju razsvetljave v jami za namen obiska avstrijskega cesarja Franca I., ki se je zgodil leta 1818, je Postojno postavil na svetovni zemljevid jamskega turizma in predstavlja

začetek uspešnega turističnega razvoja. Po odkritju drugega dela jame so domačini poskrbeli za ureditev ogledov in jama prihodnje leto uradno otvorili za turiste (Čuk 2003; Kariž 2008). Jama je sodila pod postojnski okrajni urad, ki je tudi urejal njeno delovanje, leta 1823 pa je bila ustanovljena jamska komisija, to je upravni organ, ki je vodil jama. Jamski komisiji je načeloval vsakokratni okrajni glavar Postojne, tudi nekateri drugi člani komisije so bili iz vrst okrajnih uradnikov, in sicer komisar, blagajnik, inženir ter predstavnik postojnskega občinskega odbora. Upravljanje Postojnske jame je bilo torej zaupano javni sferi (Habe 1979, 177). Od leta 1848 pa je jama sodila neposredno pod državno last. Do tega je prišlo zaradi spora glede upravljanja dohodkov iz jamskega sklada. Le-ti so z leti znatno naraščali. Za upravljanje sklada sta se potegovali občina in okraj, zato je vmes posegel cesarjev odlok in jama podržavil.

Jamska komisija je podobno kot v primeru zdravilišč zdraviliška komisija prevzela vlogo vodenja turističnega kraja, v tem primeru je skrbelo za urejanje poti v jami, gradnjo mostov, odstranjevanje ovir, organizacijo vodniške službe (in plačevanje) in razsvetljave ter vodila knjigo gostov. Z letom 1824 je uradno uvedla jamske vstopnice (Savnik 1958, 142–4).

Ključni moment za nadaljnji uspešni razvoj jamskega turizma v Postojni je bila izgradnja južne železnice, ki je skozi Postojno vodila potnike od Dunaja do Trsta. Že pred tem je bil kraj sicer na ugodni prometni lokaciji in dobro vključen v mrežo poštnih kočij, a vendarle je železnica iz leta 1857 omogočila hitrejši, cenejši in predvsem množičnejši pretok potnikov. Uspešen turistični razvoj je zahteval dodatne investicije v turistično infrastrukturo: namestitvene kapacitete (Grand Hotel Adelsberg Franza Proglerja), ureditev okolice, predvsem parkov, drevoredov in sprehajalnih poti za tujce, organizacija vodniške službe, vpeljevanje modernizacije v jama (železniški tiri v jami leta 1872, električna razsvetljava leta 1884) (Kavrečič 2007; Postojnsko okrajno glavarstvo 1889, 2). Lokalni časopis *Notranjec*, ki je izhajal med letoma 1904 in 1909, je poročal, da je bilo lokalno prebivalstvo vključeno v ta proces. Poleg vodenja je oskrbovalo postojnske restavracije s pridelki, utrjevalo poti v jami ali izdelovalo mostove ter ponujalo prevoze za turiste (izvoščki; Čeč 2001; Savnik 1960, 103). Od razvoja turizma so prihodke pridobivali tudi prebivalci drugih krajev, kot na primer steklarna na Javorniku pri Suhem vrhu, ki je dobavljala svetilke in olje za potrebe jamske razsvetljave (Savnik 1958, 144).

Če se osredotočimo na jamske vodnike, se že leta 1825 (ob prvi zaprisežgi osebja) omenjata dva, Franc Šibenik in Josip Vesel, ki sta hkrati opravljaja-

la tudi funkcijo nadzornika jame. Slednji je bil vodnik zlasti zaradi poznavanja nemškega jezika. Poleg njiju so omenjeni že pomožni vodniki in svetilničarji, prav tako domačini: Luka Čeč, Martin Berne, Miha Križaj, Anton Vuzler, Martin Smrekar in Franc Piskar. Če so pred imenovanjem jamske komisije in regulacijo cen vodniki vodili tujce v jamo po lastnih tarifah in po lastnem urniku, se to kasneje ni več dogajalo. Tarifa za vsako uro vodenja je bila določena na 10 krajcarjev (v nadaljevanju kr.) po osebi. V primeru treh vodnikov, Šibenika, Čeča in Berneta, izvemo, da je bil to njihov edini poklic. Najverjetneje so se zaposlili leta 1825, s tem pa so izgubili druge potencialne vire prihodkov, kar je z njihove strani sprožilo nejevoljo in pritožbe (na gubernij in celo cesarja). Zahtevali so dosmrtni monopol nad vodniško službo, ki bi jim lahko zagotavljal zadosten vir dohodkov za preživetje družine. Pri tem niso bili uslišani. Dodatni vir dohodka jamskega vodnika je predstavljala še prodaja kapnikov, ki je bila zaradi velikega interesa po nakupu tudi legalizirana, kar pomeni, da so bili vodniki plačani tudi za lomljene kapnikov, ki so odšli v prodajo (Savnik 1958, 142–4). Primer postojnskih jamskih vodnikov kaže, kako se je ta poklic profesionaliziral in ni več predstavljal dodatnega vira dohodka, ampak osrednjega. Edinega najverjetneje ne, saj se še sredi stoletja beleži ilegalno postransko dejavnost postojnskih jamskih vodnikov, to je lomljenje in prodaja kapnikov ter človeških ribic na lastno pobudo (Savnik 1960, 102).

Zaradi uspešnega turističnega razvoja, stalnih vlaganj v modernizacijo infrastrukture in naraščanja števila obiskovalcev so se tudi cene za storitve tekom stoletja spreminjale. Ravno na primeru turistične ponudbe Postojnske jame lahko sledimo precejšnji rasti cen. Ob prvi uradni uvedbi vstopnine leta 1824 je le-ta znašala 24 kr. za civiliste in 12 za pripadnike vojske in otroke. Brezplačno je vstopala spremljevalna služinčad. Vsakega obiskovalca sta poleg jamskega vodnika spremljala dva svetilničarja, za katera so gosti plačali 2 goldinarja (v nadaljevanju gld.). Cena razsvetljave pa je glede na njeno razkošje tudi naraščala: velika razsvetljava je stala 45, mala pa 16 gld., posebna ob obisku cesarja je znašala 225, ob obiskih nadvojvod z Dunaja 180, za ministre in tuje poslanike pa 90 gld. (Savnik 1958, 142–3).

Schaffenrathov vodič po jami iz leta 1834 že navaja dvig cene za vstopnico, in sicer je le-ta znašala 30 kr. za civiliste in polovično ceno za vojake. Cena za razsvetljava se je še naprej spreminjala glede na vrsto in dolžino obiska: 20 kr. so plačali turisti za dvourno razsvetljava (svetilko), 30 kr. za triurno in 40 kr. za štiriurno (Schaffenrath 1834, 42; Shaw in Čuk 2015, 236).

**Koliko in zakaj mora plačati, kdor pride
v jamo.**

Št.		Plačilo v avst. vr.	
		gld.	kr.
1	Vhodnine: a) kdor ni vojak, mora plačati po	—	70
	b) vojak mora plačati po	—	35
2	Jamskemu strežaju in tudi za dvě milini sveči, ki se namestu sve- tilnice rabiti v Franc-Jozefovej in Elizabetinej jami, treba plačati	—	80
3	Za nosilnico z dvema svečnikoma .	6	30
4	Za voščeno plamenico	2	63
5	Če se na razgledu prižge veliki sve- tilnik, ki ima 27 milinih sveč . .	—	52
6	Za malo svečavo, ki potrebuje 4 libre lojévilh sveč	2	10
7	Za veliko svečavo, ki potrebuje 10 liber lojévilh sveč	5	25
8	Za vsako libro milinih sveč	1	5
9	Uradniku, ki spremlja vsako društvo, v katerem je nad 20 ljudi	2	10

Opomba.

- a) Raznu teh plačil ni družega treba nikomur nič dati; posebno ostro je pa jamskim služabnikom prepovedano, zahtevati kako plačilo ali kak dar; vendar jemati pa smejo darí, ktere bi jim gospoda v jamo prišedša dala sama za sebe, v znamenje, da je ž njimi bila dovoljna.
- b) Ako gré v nerazsvetljeno jamo četvero ljudi, morajo s seboj vzeti vsaj tri služabnike; ako jih ide v slabo razsvetljeno

Slika 9.1: Cenik za vstopnico, vodenje in razsvetlavo v Posotojski jami po Costovem vodniku iz leta 1863

Nov cenik je jamska komisija izdala leta 1858 (Costa 1863, 47)³: vstopnica za v jamo je znašala 70 kr., vojaki so ponovno plačali polovično ceno, cena za vodnika je znašala 80 kr. (pred tem so za vodnika plačali 30 kr.). Ob plačilu jamskega vodnika⁴ sta obiskovalcu pripadali dve milni sveči, vsaka nadaljnja *libra* (funt)⁵ milnih sveč pa je znesla 1,50 gld. Še naprej so ponujali več vrst razsvetljave: za nosilnico z dvema svečama so plačali 6,30 gld., za voščeno plamenico 2,63 gld., za manjšo razsvetljavo 2,10 gld., za večjo pa 5,25 gld. (slika 9.1). Pravilnik je za obisk jame določal obvezno spremstvo vodnika. Konec 60-ih let je bila tarifa poenotena tudi za otroke (ki so prej plačevali polovično ceno) in služinčad (prej brezplačno). Za posebno razsvetljavo so bili na razpolago svetilničarji, ki so ravno tako pospremili obiskovalce. Nekateri vodiči so objavili tudi informacije o številu jamskih vodnikov, ki so spremljali skupine: dva vodnika sta spremljala skupino od enega do štirih turistov, če je bilo obiskovalcev več kot štiri, je bilo potrebno plačati še enega (Edeles 1869, 12–3 Baedeker 1876, 341; Costa 1863, 47).

Tabela 9.1: Cene za vstopnico in vodenje po Postojnski jami

Leto	Vstopnica za civiliste v goldinarjih in krajcarjih	Vstopnica za vojake v goldinarjih in krajcarjih	Vodenje v goldinarjih in krajcarjih
1824	24	12	12
1834	30	15	-
1852	30	15	30
1858	70	35	80

Vir: glej besedilo.

Do druge polovice 19. stoletja je bilo jamo mogoče obiskati kadarkoli podnevi in ponoči (Costa 1863, 48), vendar je bil obisk vsaj od leta 1869 omejen na dva dnevna termina (Edeles 1869, 11). Če ponovno strnemo cene za jamskega vodnika, smo priča velikemu poskoku v ceni, zlasti po letu 1857: na začetku 19. stoletja je bil vodnik plačan 12 kr., leta 1852 30 kr. (Savnik 1960, 103) in 1858 80 kr. (Costa 1863, 47) (tabela 9.1). Temu naj bi botrovali visoki stroški, ki jih je imela jamska komisija ob pripravi veličastnega sprejema cesarskega para, ki se je leta 1857 z vlakom pripeljal

- 3 Murrayevi (1871) in Baedekerjevi (1876) vodniki so v 70-ih letih navajali enake tarife.
- 4 Prva znana pravila za jamske vodnike so bila izdana leta 1859. Izplačilo so dobili od dnevnega blagajnika, Shaw in Čuk 2015, 229.
- 5 Ena libra je 300 do 500 g.

v Postojno. Naslednje leto so zvišali vse tarife (Savnik 1960, 103). Po uvedbi nove valute, krone (*Krone*) in vinarja (*Heller*), v letu 1892 so ponekod še naprej veljale cene v stari valuti, na začetku novega stoletja pa so bile že določene v kronah. Lokalni časopis *Notranjec* je leta 1906 objavil cenik in urnik obiskov. Takrat je bila jama odprta celo leto, pozimi je bil obisk mogoč enkrat dnevno (ob 11. uri), medtem ko je bil med 1. marcem in 31. oktobrom mogoč dvakrat dnevno (ob 11. uri in ob 15.30). Cena za vstopnico je znašala 5 kron (2,5 gld.), ob nedeljah pa 3 krone (1,5 gld.) na osebo (slika 9.2).

Slika 9.2: Oglas za Postojnsko jamo v lokalnem časopisu *Notranjec*, 11. 8. 1906

Primer Postojnske jame kaže na relativno zgodnjo ureditev turistične ponudbe z regulacijo cen za ponujene storitve. Glede na to, da so bili z odprtjem jame za turiste in ustanovitvijo jamske komisije nekateri domačini v jami zaposleni kot vodniki, smo poskusili ovrednotiti pomen in vlogo te dejavnosti oz. dohodka, ki je iz nje izhajal. Primerjali smo cenike za plačilo vodnika s povprečnimi cenami za kruh in meso v Ljubljani v enakem obdobju (tabela 9.2).⁶ Okrog leta 1834 je bil vodnik plačan 12 kr., kar pomeni, da si je glede na objavljene cene živil z enim vodenjem lahko kupil skoraj tri kilograme kruha. Od leta 1858 je bila vodniška tarifa 80 kr. Istega leta je

6 Glede na razpoložljive podatke smo naredili primerjavo z Ljubljano, ki pa je bila večje urbano središče na regionalnem nivoju (Kranjska) in so bile cene živil nedvomno višje kot v Postojni, ki je status mesta dobila šele leta 1909. Cene za živila je mesečno objavljala okrajni urad, navedene pa so bile tudi sestavine kruha. Tako je bil kilogram kruha narejen iz $\frac{3}{4}$ ržene in $\frac{1}{4}$ pšenične moke.

bila v Ljubljani cena za funt mesa 12,5 kr. (22,3 kr. za kg), kar pomeni, da si je vodnik z enim vodenjem lahko privoščil dobre 3 kilograme mesa.⁷

Tabela 9.2: Cenik za kruh in govedino v Ljubljani, prva polovica 19. stoletja

Leto	Cena za kilogram kruha (kr.)	Cena za funt govedine (kr.)
1820	3,4	6,0
1830	4,4	5,6
1840	4,7	7,7
1850	5,5	9,8

Vir: Melik 1981, 28–32. Cene so v goldinarjih in krajcarjih *konvencijske valute* (*Conventionsmünze*), ki je bila v uporabi do leta 1858.

Poleg primerjave s cenami živil smo poskusili določiti relevantnost zaslужka z vodenjem v primerjavi s številom obiskovalcev. Z največ podatki o cenah razpolagamo za Postojnsko jamo, kjer je na tej podlagi mogoče vsaj v grobem oceniti letni dohodek od vodenja. Ker je en vodnik navadno vodil skupino od enega do štirih obiskovalcev (na ta način so si delili stroške, kar so jim svetovali tudi turistični vodiči), znano skupno število obiskovalcev razpolovimo in s tem pridobimo oceno števila vodenih obiskov. Vsak tak obisk je poleg vstopnice zahteval tudi plačilo vodnika, kar je stalo 80 krajcarjev, tako da je mogoče oceniti skupni letni dohodek od vodenj. Ob popisu prebivalstva leta 1869 je v Postojni živel 1.701 prebivalec (od tega 836 moških in 865 žensk) v 199-ih gospodinjstvih (*Bevölkerung* 1872). Tega leta je jamo obiskalo 3.927 turistov, kar pomeni, da je skupni letni dohodek od vodenj ocenjen na 157.080 kr. Da bi si laže predstavljali, koliko je to pomenilo za lokalne prebivalce, je mogoče skupni navedeni znesek deliti s takratnim številom postojnskih gospodinjstev. Rezultat tako izpeljanega izračuna nam predstavlja oceno povprečnega letnega dohodka od vodenj v jami, če bi bila v to dejavnost vključena vsa tamkajšnja gospodinjstva, to pa je 789,35 kr. za leto 1869.

Po enakem ključu izračunamo še dohodek za leto 1880, ko je v Postojni prebivalo 1.621 prebivalcev (773 moških in 848 žensk; *Special-Orts-Repertorium* 1884). Takrat je jamo obiskalo 4.547 turistov, kar je zneslo

7 Kljub temu, da je kmečko prebivalstvo, ki se je vključevalo v turistični sektor, te izdelke pridelovalo doma, je bila primerjava s cenami narejena zato, da na konkretnem primeru pokaže, koliko si je posameznik lahko privoščil za plačilo, ki ga je prejemal ob vodenju.

181,880 kr. skupnega letnega dohodka od vodenj. Če navedeni znesek delimo s številom gospodinjstev (225), ponovno ob upoštevanju, da so bila v to dejavnost vključena vsa, je bil povprečni letni dohodek od vodenj po jami za vodnika 808,36 kr. (tabela 9.3).

Če v primerjavo vzamemo še povprečni letni dohodek stalnega delavca v Idrijskem rudniku iz leta 1891, ko je ta znašal 21.200 krajcarjev (212 goldinarjev; *Kmetijske*, 1. 1. 1892, 4), je mogoče oceniti, da je dohodek od vodenja v jami (kljub desetletnemu zamiku) povprečnemu postojnskemu gospodinjstvu predstavljal le 3,72 % letnega dohodka delavca za leto 1869 in 3,81 % letnega dohodka delavca za leto 1880.

Ob upoštevanju, da vsako gospodinjstvo ni bilo vključeno v ta proces in se torej ni vsaj en član gospodinjstva ukvarjal z vodenjem ter da so bile skupine turistov lahko tudi manjše, kar je pomenilo vključevanje večjega števila vodnikov, so zgornje ocene le površne. V kolikor jih vzamemo v poštev, ugotovimo, da je vodnik z zaslužkom vodenja lahko preživel le mesec ali dva. Če se pri tem vrnemo na omembo, da so bili v Postojnski jami tudi stalno zaposleni vodniki (vsaj omenjeni Čeč, Šibenik in Berne), glede na višino zaslužka ne presenečajo njihove pritožbe o nezadostnosti zaslužka in zahteve po dosmrtnem monopolu nad vodniško službo.

Tabela 9.3: Dohodek iz vodenja na gospodinjstvo Postojne leta 1869 in 1880

Leto	Število gospodinjstev v Postojni	Število obiskovalcev v jami	Letni dohodek na gospodinjstvo (ocenjena povprečna vrednost v kr.)
1869	199	3.927	789,35
1880	225	4.547	808,36

Vir: glej besedilo.

Prikazana primerjava tarif za vodnika s cenami za živila, plačami, številom obiskovalcev in prebivalcev ne prinaša zanesljivih informacij o vlogi tega vira dohodka za kmečko prebivalstvo, ampak nam daje le približne ocene. Ne razpolagamo namreč s podrobnejšimi informacijami o socialnem statusu vodnikov, čeprav se že v predindustrijski dobi omenja, da gre večinoma za lokalne kmete iz okolice. V primeru Postojnske jame, ki je bila turistično dobro organizirana, lahko vidimo, da so bili nekateri vodniki redno zaposleni. O tem, da zaslužek rednega oz. poklicnega vodnika ni bil dober, pričajo tudi omenjene pritožbe. S podrobnejšimi podatki o vklju-

čenosti domačinov v dejavnost, o pogostosti vodenja stalnih vodnikov, ki bi nam olajšali izračun, ne razpolagamo.

3.2 Jame Škocjan, Vilenica in Divača

Če je Postojnska jama kmalu prišla v državno last, pa je lastništvo drugih kraških jam ostalo na lokalnem nivoju. Kot je bilo že povedano, je bila druga jama, ki je v 19. stoletju beležila uspešni turistični razvoj, Škocjanska. Množičnejši obisk jamskega podzemlja je omogočila izgradnja stopnic leta 1823 (Müller 2013, 30). Na primeru Škocjanskih jam lahko od druge polovice stoletja tudi sledimo aktivni angažiranosti okoliških kmetov pri raziskovanju podzemlja in urejanju turistične infrastrukture. Domačini so, zlasti z jamarskim odsekom primorske sekcije Nemško-avstrijskega planinskega društva iz Trsta (*Deutschen und Österreichischen Alpenverein, Section Küstenland – Abtheilung für Grottenforschung*), ki je leta 1884 od občine Naklo prevzelo jame v najem, sodelovali pri raziskavah in odkrivanju še nepoznanih delov jam. Ko je jamarski odsek prevzel najem, se je namreč začela intenzivna faza raziskav, v katero so bili aktivno vključeni domačini, ki so okolico dobro poznali. To vlogo so jim pripoznali tudi ugledni člani planinskega društva, ki so podzemlje raziskovali »s pomočjo pridnih delavcev in sodrugov naših jamskih voženj, Jurija Cerkvenika, Pavla Antončiča ter Jožeta Cerkvenika«; bili so označeni kot izredno dobri poznavalci podzemlja, ki so bili vključeni v najzahtevnejše raziskovalne ekspedicije (Müller 2013, 39; Müller 1887, 9).

Zakupna pogodba je bila sklenjena 7. 12. 1884⁸ med posebno svetovalno skupino županstva (davčna občina Naklo, župan Rajmon Mahorčič), ki so jo sestavljali Jožefo Cerkvenik (Vnček) kot vodja skupine in člani Ivan Berkovc (Rakič), Jožef Mahorčič, Ignac Gombač, Jože Cerkvenik (Kosljevec) ter Jožef Antončič (Preloseč), in člani primorske sekcije Nemško-avstrijskega planinskega društva P. A. Pазze, Carl baron von Czoernig in P. Pignoli. Pogodba o zakupu je bila sklenjena in podpisana med predstavniki davčne občine Naklo ter planinskega društva. Pogodba je za datum začetka najema določila 1. 5. 1885 in je bila sklenjena za dobo petih let. Planinsko društ-

8 Že februarja istega leta so potekala pogajanja oz. sestanek med županstvom Škocjana (Naklega) in primorsko sekcijo Nemško-avstrijskega planinskega društva o bodoči ureditvi odnosov glede uporabe in raziskav jam. Prisotni so bili tudi lastniki vhodov v jame. Predsedoval je Jožef Cerkvenik, prisotni so bili solastniki zemljišč: Janez Bukovec, Jožef Cerkvenik iz Naklega, Jožef Mahorčič in vodja protokola Franc Remec. V pogodbi oz. protokolu je bilo sklenjeno, da lahko društvo na območju njihovih parcel gradi nove poti, odpira nove vhode, raziskuje itd., Puc 2015, 33.

vo je za najem plačevalo letni tribut v višini 10 gld.⁹ Društvo si je prizadevalo, da bi pridobilo čim več sponzorskih sredstev za raziskave, predvsem od svojih premožnih članov, baron Czoernig je celo ustanovil sklad za urejanje poti, Pazze plačal stroške za ureditev Pazzejeve poti (Velika dolina), gospa Oblasser pa financirala ureditev Oblasserjevega razgledišča (Miklovske denj) (Pazze 1893, 165–6; Puc 2015, 34–7). Za primerjavo: v Postojni so si nekateri, predvsem podjetni hotelir Proglar, prizadevali, da bi jamo dali v zakup zasebnikom. Med ponudniki za zakup je bila tudi družba Južna železnica, leta 1883 pa je ponudbo za 20-letni najem dal neimenovani konzorcij. Ponujena letna najemnina je bila 2.500 gld., kar je neprimerno več, kot je bilo sklenjeno med Naklim in planinskim društvom. Jamska komisija je zasebnikov predlog zakupa jame zavrnila tako z vidika varovanja in ohranitve jamskega podzemlja (nenadzorovano trženje, prirejanje veselice, lomljenje in uničevanje kapnikov, preveč dima in razsvetljave s svečami) kot zaradi prenizke ponujene najemnine, saj naj slednja ne bi »dosegla niti polovice dotedanjih letnih dohodkov« (Savnik 1960, 109; Kranjc 2003, 27–8). Postojnski turizem je bil v 80-ih letih že precej uveljavljen in turistična destinacija je tedaj beležila povprečno 5.600 obiskovalcev letno (Kavrečič 2017, 313). Čeprav za Škocjanske jame ne razpolagamo z natančnimi podatki o številu obiskovalcev (uničena vpisna knjiga), je ocenjeno, da je sredi stoletja jamo obiskalo okrog 150 turistov letno, torej bistveno manj kot v Postojnski jami. Ob prevzemu upravljanja s strani nemško-avstrijskega planinskega društva je slednje z letom 1901 pričelo voditi statistiko turističnega obiska. Med letoma 1901 in 1913 je bilo na letni ravni med 2.000 in 3.000 obiskovalcev (Kavrečič 2015a, 554; 558).

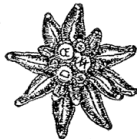
S pogodbo se je planinsko društvo zavezalo, da bo po svojih najboljših močeh skrbelo za ureditev poti in dostopa v jamo ter da bo slednje v najkrajšem času odprlo za širšo javnost (Pazze 1893, 166). To dejanje jasno kaže, da so z jamo upravljali domačini iz okolice, kar pomeni, da je vsaj po zemljiški odvezi območje prešlo v upravljanje vaše skupnosti. Slednja je v tem primeru izkazala interes za izkoriščanje oz. trženje naravnih virov z namenom pridobivanja dodatnih virov dohodka iz neagrarne dejavnosti. Podoben proces je potekal tudi v jamah Vilenica in Divača.

S pričetkom najema je jamarski odsek planinskega društva pričel z urejanjem turističnih poti, gradnjo mostov, vodenimi ogledi ter uvedel vstopnino (Müller 1887, 9–10; Pazze 1893, 207–12; Shaw 2008, 51–2). Jamarski odsek je kmalu po začetku zakupa izdal Razglas za Škocjanske jame

9 Katastrski občini Lokev naj bi vsakokratni najemnik plačeval 30 gld. letno.

Rekahöhlen von St Canzian.

¾ Gefistunden,
20 Minuten Wagen-
fahrt von der
Südbahnstation
Diviša.

Dankbarster
Tagesausflug von
Tries mit der
Süd- oder Staatsbahn
nach Diviša oder
mit Wagen
nach St. Canzian.

Diese können in jeder Jahreszeit bei Tag und bei Nacht besucht werden, aber nur mit autorisierten Führern, die im Gasthaus Gombač in St. Canzian zu finden sind, allwo die Eintrittskarten behoben werden.

TARIF

Eintrittsgebühr: 60 Heller pro Person.

Tabellarischer Führer-Tarif:

		Mit Einem Führer:			
		Eine Person:	Zwei:	Drei:	Vier:
Erste Stunde:	80 Heller	80 Heller	80 Heller	80 Heller	80 Heller
Zweite Stunde:	40 >	40 >	40 >	40 >	40 >
		Mit Zwei Führern:			
		Fünf Pers.:	Sechs:	Sieben:	Acht:
Erste Stunde:	Kr. 1.60	Kr. 1.60	Kr. 1.60	Kr. 1.60	Kr. 1.60
Zweite Stunde:	> 1.20	> 1.20	> 1.40	> 1.40	> 1.60
		Mit Drei Führern:			
		Neun Pers.:	Zehn:	Elf:	Zwölf:
Erste Stunde:	Kr. 2.40	Kr. 2.40	Kr. 2.40	Kr. 2.40	Kr. 2.40
Zweite Stunde:	> 2.—	> 2.—	> 2.20	> 2.20	> 2.40

Bei mehr Personen, für je eine bis vier Personen je ein Führer mehr, mit entsprechender Erhöhung des Führer-Lohnes nach vorstehender Skala.

Jede folgende Stunde wie die zweite. Die angeganzte Stunde wird für voll gerechnet.

Für je 1 bis 4 Personen ist ein Führer notwendig.

Beleuchtung für 1 bis 4 Besucher: Für den kleinen Rundgang, der 2-3 Stunden dauert, genügen:
1 halbe Pechfackel à Kr. 1.—
und 1 Kerze > —.20

Für den grösseren Rundgang, der 3 bis 4 Stunden und auch länger dauern kann, braucht man:

1 grosse Pechfackel à Kr. 2.—
u. je 1 Kerze pro Besucher u. Führer > —.20 p. St.

Empfehlenswert, aber nicht absolut notwendig sind für den kleinen und grösseren Rundgang:

2 od. 3 kleine Zinkfackeln . . . à Kr. 1.20 pro Stück
Brenndauer 6 Minuten, Leuchtkraft 550 Kerzen)

5 bis 10 Meter Magnesiumdraht à Kr. —.20 pro Meter.

Für die **neuentdeckte Lutteroth-Grotte**, die schöne Tropfsteinbildungen enthält und vor deren Eingang die Pechfackeln ausgelöscht werden müssen, braucht jeder Besucher und Führer eine Kerze (à 20 Heller pro Stück) und stehen Magnesiumlampen (3 Kr. per Stunde) zur Verfügung.

— Für grössere Beleuchtungen besteht ein eigener Tarif. —

Am ersten Sonntag im Juni findet ein grosses Grottenfest statt, gegen Eintritt von Kr. 1.20, ohne weitere Auslagen.

Der Husschluss der Sektion Küstenland

(*Kundmachung, betreffend die Rekahöhlen von St. Canzian*), ki je določil cenik za vstopnino in druge storitve. Vstopnica je stala 30 kr., enourno vodenje pa 20 kr. po osebi. Člani nemško-avstrijskega planinskega društva so bili oproščeni plačila vstopnine. V primeru večjega števila obiskovalcev so si trije lahko delili enega vodnika¹⁰ in ga plačali 10 kr. po osebi. Za eno svečo so obiskovalci plačali 10 kr. (*Illustirter Führer* 1897, 91; Müller 1887, 108; Pазze 1893, 188). Vstopnico so obiskovalci kupili v Gombačevem gostišču v Matavunu »Pri Škocjanskih jamah« (*Zu den St. Canzianer-Grotten*), kjer so pridobili tudi informacije o cenah v treh jezikih (*der Tarif für Führer und Beleuchtung in 3 Sprachen, deutsch, slavisch [slovenščini] und italienisch*). Informacije o vodnikih pridobimo v nekaterih turističnih vodičih. Müllerjev vodič navaja imena naslednjih vodnikov, lokalnih prebivalcev bližnje vasi Matavun: Jože Antončič, Miha Gombač, Luka Gombač, Jože Cerkvénik (očé), Pavel Antončič, Juri Cerkvénik, Jože Cerkvénik. Z izjemo Jožeta Cerkvénika in Pavla Antončiča so vsi navedeni vodniki govorili vsaj osnovno italijanščino. Jože Antončič je govoril tudi malo nemško. V vodiču so omenjeni tudi drugi vodniki iz vasi Matavun in Škocjan, ki pa so govorili le slovensko (Müller 1887, 9). Kljub temu, da je bilo tudi v tem primeru aktivno sodelovanje domačinov očitno, podrobnejših informacij, kot na primer podatkov o višini plačila, ki so ga morebiti prejeli ob raziskovalnih odpravah v jame, ter pogostosti vodenja, v omenjeni literaturi ne dobimo.

Cene za turistične storitve so bile neprimerno nižje kot tiste v Postojnski jami. Pri tem je potrebno izpostaviti, da so bile v tem obdobju na območju Škocjanskih jam v ospredju raziskovalne ekspedicije planinskega društva. Urejanje turistične dostopnosti v jamah je bilo precej zahtevno, saj so sočasno potekala odkrivanja novih delov podzemlja. Postojnska jama je bila v tem pogledu nedvomno v prednosti, saj je urejanje podzemlja za turistične obiskovalce potekalo že od začetka stoletja. Sicer pa so se, podobno kot v Postojnski jami, cene za turistične storitve spreminjale. Slika 9.3 prikazuje cenik za vstopnino, ki je leta 1907 znašala 60 vinarjev, ter za najem vodnika, kjer se je cena spreminjala glede na dolžino obiska in število obiskovalcev.

V turističnih vodičih poleg zgornjih dveh najdemo tudi kratke omembe jame Vilenica pri Lokvi. Murrayev vodič poda informacije o dostopu in možnostih obiska. Navedena je bila lokacija lepe jame le 10 milj od Trsta. Obiskovalec je ključé dobil pri gostilničarju Muhi (*Mukow*), kjer sta se hra-

10 Vodniški red za gorske in jamske vodnike Primorja je bil izdan 2. 8. 1884, Pазze 1893, 153–8.

nila ključ in vpisna knjiga gostov (uvredena leta 1821). Cena za obisk je bila 15 kr. na osebo in po Murrayevem mnenju je za obisk zadostovala ena ura (Murray 1871, 458). Sicer je Murrayev edini vodič, ki je jamo sploh omenjal. Če je v tej izdaji namenil le nekaj informacij o jami, je bil v starejši (iz leta 1837) precej kritičen. Omenja jamo v bližini Lokve, vasi, kjer je obiskovalec lahko najel vodnika in razsvetljava, a jo označi kot »far more inferior cavern« in poleg tega težko dostopno (spust je strm, na nekaterih delih težak, celo navaren) (Murray 1837, 294). Ta opis se precej razlikuje od Fortisovega, ki je nastal le šestdeset let prej. Jami Vilenica ni namenil prijaznih besed niti baron William Monson leta 1817, ki si je zaradi prevarantskih domačinov ni ogledal. Po daljšem iskanju jame so domačini za obisk zahtevali plačilo petih forintov (goldinarjev), tarifo, ki je bila po njihovih besedah določena z zakonom. Potem ko je skupaj s sopotniki zahteval ogled uradnega cenika, so domačini spustili ceno za polovico, cenika pa niso pokazali, češ da je shranjen v Trstu. Plačilo za vodenje pa so celo zahtevali vnaprej (Shaw 2008, 119). Dogodek, ki se je pripetil Monsonu, kaže na to, da je poleg »uradne« dejavnosti sočasno potekala tudi manj legalna. V primeru Monsona domačinom prevara ni uspela, saj jame ni obiskal. Vstopnina za skupino obiskovalcev je leta 1809 res znašala 2 goldinarja (Agapito 1823, 22), tekem stoletja pa se je precej nižala.

V Vilenici so vstopnino uvedli leta 1633, vhod pa so lastniki zaprli leta 1809. Takrat so bili vsi dohodki jame preneseni na lokavsko cerkev (Agapito 1823, 22). Domačini so bili vključeni v urejanje jamskega podzemlja, saj so leta 1815 odkrili nove dele jame in uredili nove poti za obisk.¹¹ Tekom stoletja je v sodelovanju s tamkajšnjo cerkvijo z jamo upravljala in jo tržila lokavska skupnost. Ključ in jamsko knjigo (vpisna knjiga) je vsaj od leta 1839 hranil lokavski gostilničar Muha, kjer so obiskovalci najeli tudi vodnika. Podjetni gostilničarji so nekaj časa jamo tudi upravljali, med člani družine sta bila tudi dva vodnika (Vencel in Viljem Muha) (Puc 2000, 31–2). Kljub pohvalam, ki so jih bili deležni jamski vodniki (*Knowledgeable Guides, Ready to Accompany Us with the Necessary Lights*, J. G. Kohl 1850) (Shaw 2008, 196), in slovesu, ki ga je imela Vilenica, se je tekem 19. stoletja obisk manjšal. Na to kaže tudi konstantno nižanje cen za turistične storitve. Če je vstopnina (sicer za skupino) še na začetku stoletja znašala 2 gld., je bila v 70-ih letih le še 15 kr. V zapisih Virgila Ščeka iz časa, ko je služboval v lokavski kaplaniji, se pogosto omenja jama Vilenica, tako v povezavi z njeno slavno preteklostjo kot izvorom imena. Nekaj informacij je mogoče razbrati o do-

11 AST, CF.

hodkih od prodaje vstopnic in delitvi dobička z lokavsko cerkvijo¹² na začetku 19. stoletja, podrobnejših informacij o jamskih vodnikih in vlogi domačinov pri ponudbi turističnih storitev pa avtor ni navedel (Šček 1937).

Kljub naporom jamske komisije italijanskega planinskega društva (*Società Alpina delle Giulie – Commissione delle grotte*), ki je z lokavsko skupnostjo (katastrsko občino) leta 1886 sklenila najemno pogodbo, je bila turistična dejavnost v zatonu. Jamska komisija je za lažji dostop pričela urejati turistične poti v jami, ponudbo razsvetljave in vodenja. Znani jamar in tajnik (kasnejši predsednik) omenjenega planinskega društva, Eugenio Boegan, je v svojem poročilu¹³ o urejanju jame predstavil njeno »slavno« zgodovino, jo celo opisal kot eno izmed najlepših, najbolj obiskanih, opisanih in opevanih jam v preteklosti, ki pa je ob odkritju drugega dela Postojnske jame, lažjemu dostopu v Škocjanske jame ter odkritju Divaške jame tonila v pozabo. Jama je bila sicer še naprej obiskana, kar dokazujejo tudi vpisi v knjigo gostov, čeprav je obisk ne glede na ureditev poti in razsvetljave proti koncu 19. stoletja upadal (Boegan 1897, 10–16; Kavrečič 2015a). Slabšemu obisku naj bi botrovala tudi slaba prometna povezava, saj je bila s koncem 18. stoletja državna cesta (Trst–Dunaj) speljana izven Lokve (Puc 2000, 27).¹⁴ Slovenski časopis *Edinost* iz Trsta je prav tako poročal o slabem obisku: »Sredi jame je plešišče za veselice; te so se pa sedaj popolnoma opustile in zadnji čas jamo le malo kedo več obiše.« Slednje so pripisali predvsem slabemu upravljanju oz. najemnikom, ki so jo zanemarjali. Težava je bila torej v slabem upravljanju z jamo in nezadostni turistični ponudbi. Gregor Lanthieri in Anton Muha sta omenjena kot dobra upravljalca, ki sta precej vlagala v posodobitev infrastrukture (ureditev dostopa) in z organizacijo družabnih dogodkov uspela privabiti številne obiskovalce. Ob dobrem obisku jame pa se je polnila tudi blagajna lokalnih gostincev. Najemnik Anton Muha »je priredil tri veselice v jami s čarobno

12 »Leta 1816 so tujci dali za obisk jame 99 goldinarjev, grof Adelmus Petazzi je dal 65 goldinarjev, skupaj 165 gold., leta 1817 so dali obiskovalci jame 71 gold., leta 1818 pa 41 gold«, Šček 1937, 79.

13 Poročilo o jami Vilenica, ki ga je na zasedanju društva predstavil E. Boegan, je bilo objavljeno tudi v obliki separata leta 1897.

14 Tudi trasa južne železnice ni potekala skozi Lokev, ampak skozi Divačo. Nekdaj na dobri prometni povezavi – poštna kočija – je bila v 18. stoletju pot preusmerjena drugam in oddaljenost od divaške postaje naj bi botrovala tudi slabemu obisku. Vendar to zagotovo ne more biti edini utemeljeni razlog, saj so Škocjanske jame na približno enaki razdalji od Divače, kot je bila Vilenica, v tem primeru pa ta razdalja očitno ni vplivala na slabši obisk. Razloge za upad obiska je potrebno iskati tudi v samem upravljanju jame (glej Kavrečič 2015, 553).

svečavo in vsaki krat jo bilo na tisoče obiskovalcev. Kar so pa drugi manj umni in skrbni ljudje to jamo v najem vzeli, zaspale so vse te veselice in jama se je zelo zanemarila« (*Edinost*, 13. 4. 1881, 2). Krivdo za to so pripisali predvsem nezainteresiranosti in preslabi podjetnosti lokavske občine, ki ni izkazovala pretiranega interesa za vlaganja v poti, popravilo stopnic in nudenje ustrezne ponudbe. Pisec v časopisu je bil mnenja, da bi lahko z ureditvijo krepko povišali ceno letnega najema, vendar je glede na to, da so domačini opustili vlaganja v to dejavnost, na mestu vprašanje, ali so se jim že pretekle naložbe sploh obrestovale.

V tem obdobju je bila v bližini odkrita nova jama, t. i. Divaška jama (*Kronprinz Rudolf Grotto*). Leta 1884 jo je odkril Gregor Žiberna skupaj s kmeti iz okolice Divače, Alojzom Obersnelom, Adalbertom Rebcem, Petrom Silo in Antonom Rešavrom (*Edinost*, 25. 6. 1884, 3; Puc 1999, 17). Kmalu je stekla ureditev za turistični obisk, ki jo je vodila divaška skupnost (občina). Z ureditvijo jame za obisk (poti, vodniki, razsvetljava) so jo pričeli tudi tržiti. Turisti so vstopnico lahko kupili v gostilni Obersnel v Divači (v bližini železniške postaje), kjer so dobili tudi vodnika. Znan obiskovalec jame je bil Sigmund Freud, ki ga je leta 1898 po njej vodil Gregor Žiberna.¹⁵ Kljub temu, da je slednjega Freud označil za posebneža, precej grobega, a sigurnega, dobrovoljnega in humornega, celo propadlega genija in nevrotika, mu je namenil bogato napitnino (*several Gulden*) (Shaw 2008, 54, 292–3). Leta 1886 je jamarska sekcija Avstrijskega turističnega kluba (*Österreichischen Touristen-Klub*) od občine Divača (pod davčno občino Naklo) vzela jamo v najem za obdobje desetih let (*Edinost*, 23. 3. 1887, 2). Tudi v tem primeru je lokalna skupnost jamo tržila in s tem pridobivala dodatne vire dohodka. Zaradi slabega gospodarjenja, počasnega urejanja poti, slabega obiska in nerednega plačevanja najemnine (pomanjkljiv nadzor s strani divaške skupnosti) se je pogodba leta 1890 predčasno prekinila. Tako kot v Vilenici in Škocjanskih jamah je tudi v tem primeru upravljanje prešlo na planinsko društvo, kajti leta 1904 jo je v zakup vzela tržaška podružnica Slovenskega planinskega društva (slika 9.4). Vstopnina je bila določena na 1 krono (0,5 gld.); plačilo za vodnika in razsvetljava je zneslo 3 krome (1,5 gld.; *Planinski vestnik* 1909, 99). Med jamskimi vodniki zasledimo le nekaj imen: Gregor Žiberna, ki je govoril tudi tuje jezike in dejansko živel od vodniške službe, ter Anton Obersnel, Valentin Rešaver in Ignacij

15 Žiberna je bil vnet raziskovalec podzemlja, ki je sodeloval tudi s člani Nemško-avstrijskega planinskega društva. Hranil naj bi kjigo gostov, ki je bila kasneje uničena v požaru.

zadnjem občnem zboru, nabirati prispevke v pokritje stroškov za nameravane naprave, ki so nujno potrebne.

Izvršujoč ta sklep, nabira Tržaška podružnica Slovenskega planinskega društva darila, za kar se je začela subskripcija.

Darila z imenikom darovalcev je poslati podpisani Tržaški podružnici Slovenskega planinskega društva, ki objavi v Planinskem Vestniku in v drugih časopisih imena darovalcev.

Tržaška podružnica Slov. plan. društva.

~~~~~

V DIVAŠKO VILENICO!

Prekrasna »Divaška vilenica«, katere divota je še marsikomu neznan, je prišla v posest »Slovenskega planinskega društva«, oziroma njegove Tržaške podružnice. S tem je spravilo »Slovensko planinsko društvo« prvi podzemeljski dom v svoj delokrog, kar bode gotovo vzradostilo slehernega rodoljuba.

In kako proslaviti ta važni dogodek?

Tržaška podružnica je sklenila, prirediti v nedeljo, dne 14. maja t. l., velik slavnostni izlet v Divačo, združen s posestom jame in z veliko ljudsko veselico na planem, da proslavi tako na dostojen način ta pomembni dogodek.

Iz Trsta odide poseben vlak z znižano voznino ob osmih zjutraj. Povratak ob devetih zvečer.

Pri popoldanski veliki ljudski veselici, ki se bo vršila na planem, bodo sodelovala razna društva.

Na ta slavnostni izlet in obisk jame ter na veselico se usojamo najviljudneje vabiti cenjeno osrednje društvo in vse podružnice.

Priglasiti se je najkasneje do dne 1. maja t. l. na naslov: Tržaška podružnica Slovenskega planinskega društva, Trst, Via Chiozza 8.

Odbor Tržaške podružnice.

~~~~~

PRISTOJBINE V DIVAŠKI VILENICI.

Pristojbina za enega vodnika in razsvetljavo znaša ne glede na število oseb 3 K. Vstopnine plača vsaka oseba 1 K. Člani »Slov. plan. društva« plačajo proti izkaznici polovico. Za večje družbe, društva, zavode, šole proti poprejšnji priglasitvi pri odboru Tržaške podružnice vstopnina po dogovoru.

Odbor Tržaške podružnice.

~~~~~

Urednik Anton Mikša. — Izdaja in zalaga „Slov. plan. društvo“. — Tisk J. Blasnikov v Ljubljani.

Slika 9.4: Oglas za Divaško jamo v *Planinskem vestniku* (časopis Slovenskega planinskega društva) 1905, 68

Čelik (Puc 1999, 19, 23; Žiberna 1981, 148–9).¹⁶ Razlog za tako »skromno« ponudbo vodnikov je bila neangažiranost domačinov pri tej dejavnosti. Domnevni razlog za nezainteresiranost drugih domačinov je povezan s pomanjkljivim znanjem tujih jezikov. Matjaž Puc, avtor številnih publikacij o kraških jamah, je sklepal, da so bili za Divačane drugi viri do-

¹⁶ Leta 1897 sta le prva dva omenjena kot sposobna vodnika, Puc 1999, 23.

hodkov (iz agrarne in neagrarnih dejavnosti) pomembnejši ali da preprosto niso bili zainteresirani za aktivno sodelovanje pri tej dejavnosti (Puc 1999, 25). Zakaj se torej domačini, z izjemo Žiberne, niso zanimali za vključevanje v ponudbo rastočega jamskega turizma? Razlogov je lahko več in niso nujno povezani z nepoznavanjem tujih jezikov. Eden je lahko bila nevarnost samega dela (na primer nesreče, ki so se dogajale tekom raziskav, tudi smrtne) ali finančno relativno skromen izkupiček. Težava je lahko bila tudi v neregulirani vodniški službi in nerednemu pobiranju vstopnine,¹⁷ kar lahko razberemo tudi iz korespondence nakelskega župana (Puc 1999, 23). Davčna občina Naklo je bila odgovorna tudi za upravljanje Škocjanskih jam, pri čemer je za razliko od jame v Divači precej uspešno prenesla upravljanje na zunanjega ponudnika, planinsko društvo. V primerjavi z Lokvijo (Vilenica) in Matavunom (Škocjan) je bilo odkritje jame relativno pozno,¹⁸ pri tem je bilo potrebno šele urediti dostop in varne poti, kar je morda tudi botrovalo domnevni nezainteresiranosti domačinov. V tem obdobju se je Divača razvijala v moderno prometno vozlišče, ki se je povežalo s prestolnico na Dunaju, osrednjim cesarskim pristaniščem v Trstu (južna železnica: 1857) ter sedežem vojne mornarice v Pulju (istrska železnica: 1876), kar pomeni, da so druge neagrarne dejavnosti kmečkega prebivalstva najverjetneje predstavljale donosnejši posel.

Sklep

Jamski turizem velja za eno najstarejših turističnih dejavnosti na Slovenskem, saj je bil na območju Krasa prisoten že od zgodnjega novega veka. Posebna naravna privlačnost so podzemne jame, ki so že v preteklosti predstavljale velik potencial za razvoj turistične atrakcije ter s tem odpirale možnosti novih virov zaslužka za lokalno kmečko prebivalstvo iz ne-

17 V primeru Divaške jame vodniška služba ni bila regulirana (pravilniki, ceniki); edini dve določeni tarifi sta bili vstopnina in vodenje. Nakelski župan je priporočil, da se za ogled (vstopnino) pobira 60 kr., 10 kr. za sveče in 10 kr. za magnezij. Plamenice niso bile dovoljene (Puc 1999, 23; Žiberna 1981, 149). Poleg tega so bili odnosi med Žiberno in lokalno oblastjo precej konfliktni. Žiberna, ki je odkril jamo, je sebe videl kot edina sposobnega jamskega vodnika. Imel je status nekakšnega »skrbnika in vodnika«, ki mu je za opravljeno delo plačevala uprava jame. Ker se mu skupnost ni na noben način oddolžila oz. mu poplačala za njegovo pomembno odkritje, so mu neuradno dovolili, da je postal glavni vodnik po jami. Težavni odnosi so se z imenovanjem novega župana še stopnjevali (Žiberna 1981, 148–9).

18 Ni sledu o ljudski ali drugi obliki religioznih praks, ki bi bile povezane z Divaško jamo in bi lahko kazale na poznavanje jame pred njenim uradnim odkritjem (glej tudi Hrobat Virloget 2015).

agrarnega sektorja. Povedali smo, da težki pogoji za obdelovanje zemlje na Krasu in skromen pridelek niso zadoščali za preživetje. Ob tem so si morali podjetni in iznajdljivi domačini iskati še dohodke v drugih dejavnostih, kot na primer prevozništvu, kmečki trgovini in tihotapstvu (Panjek 2014, 200–1). Poleg omenjenih so na tem območju ravno naravne privlačnosti predstavljale potencialni vir dodatnega zaslужka za domačine že v predmodernej dobi. Z razvojem moderne turistične dejavnosti pa je vpliv tega sektorja narasel. Pokazale so se potrebe po večji ponudbi nastanitvenih kapacitet, gostinskih storitev, vodniški službi in razsvetljavi, kar je bilo organizirano za namen razvijajoče se turistične industrije.

V prispevku sem poskusila ugotoviti, ali je podeželsko prebivalstvo iz okolice najprepoznavnejših kraških jam, dane možnosti tudi izkoristilo. Je turistična atrakcija vplivala na lokalno kmečko ekonomijo in v kolikšni meri je bila relevantna za domačine? Se je v primeru jamskega turizma lokalno prebivalstvo vključevalo v ta proces oz. ponudbo? Na slednje lahko nedvomno odgovorimo pritrdilno, saj so bili domačini tisti, ki so dobro poznali svojo okolico in dejansko edini, ki so lahko obiskovalce vodili po podzemlju. Vključevali so se torej predvsem kot jamski vodniki in svetilničarji, tekom 19. stoletja pa tudi za prodajo hrane gostilnam in hotelom ter kot prevozniki turistov. Ta dejavnost iz neagrarnega sektorja je predstavljala integracijo z zaslužkom iz primarnega sektorja, čeprav je težko izsledljiva. Na podlagi dostopnih virov ni bilo mogoče natančno kvantificirati dohodka, ki ga je imel vodnik, ali pa ovrednotiti njegov prispevek družinski blagajni, ker ni podatkov o pogostosti vodenja ali načinu in stopnji vključenosti lokalnega prebivalstva v ta proces. Okvirna ocena je bila narejena za Postojnsko jamo, kjer so se zaradi naraščajoče turistične popularnosti tekom celega 19. stoletja cene za ponujene storitve precej spreminjale in bile tudi redno objavljane. Vodniška dejavnost se je v nekaterih primerih celo profesionalizirala in je za nekaj posameznikov predstavljala tudi primarni poklic.

Kljub temu, da so predstavljeni izračuni le okvirni, pa dejstvo, da so se lokalne skupnosti vključevale v turistični proces s svojo ponudbo jamskega turizma, kaže, da je ta dejavnost imela določeno finančno težo. Vključevanje v turistično dejavnost je izrazitejše v drugi polovici 19. stoletja, ko so nekdanje posesti fevdalnih gospodov, kjer so se nahajale tudi jame, prešle v upravljanje vaških skupnosti. Tako se jim je ponudila priložnost za trženje jam v turistične namene, kar se je kot posebej učinkovito pokazalo na primeru Škocjanskih jam (res je tudi, da v primerjavi z drugimi jamami

najemnina ni bila visoka). Sočasno so tu potekale raziskave in turistično urejanje poti ter ponudbe, kjer so bili v obeh primerih domačini aktivno vključeni. V jami Vilenica so nekateri drugi predstavljeni dejavniki vplivali na upad obiska, ki ga kljub vlaganju ni uspelo oživiti niti italijansko planinsko društvo (najem leta 1886). Proti koncu stoletja cena za vstopnino tudi konstantno pada. Tu smo bili priča obratnemu procesu. Če je več podatkov o domačinih – vodnikih iz predindustrijske dobe, se jih v tem obdobju, predvsem proti koncu stoletja, skorajda ne omenja več. Ravno tako se vedno redkeje pojavljajo v turističnih vodnikih. Po drugi strani pa narašča priljubljenost Divaške jame, ki se na začetku prejšnjega stoletja čedalje pogosteje pojavlja v tiskanih medijih (časopisi, turistični vodiči).¹⁹

Lahko zaključimo, da je bil turizem že pred moderno dobo, torej pred pojavom specializiranih storitev in ponudbe na trgu, ena izmed neagrarnih dejavnosti, ki so kmečkemu prebivalstvu pomagale polniti domačo blagajno. Kmetje iz vasi v bližini jam, ki so dobro poznali svojo okolico, so popotnikom nudili predvsem vodniške usluge in razsvetlavo po jamskem podzemlju. Tako so imeli koristi od jamskega turizma že v predindustrijski dobi ter v nekaterih primerih tudi v dobi modernizacije turistične ponudbe (poleg vodništva tudi prodaja pridelkov, prevozi), čeprav, kot je bilo pokazano, je imel turizem v analiziranih primerih različno stopnjo učinka. V obeh obdobjih pa je omogočil integracijo kmečkega prihodka iz primarnega s tistim iz terciarnega sektorja.

Viri in literatura

Arhivski viri

ŽAL: Župnijski arhiv Lokev

Šček *Virgil*, Lokavske starine I in II, 1937.

AST, CF: Archivio di Stato di Trieste, *Catasto Franceschino, Elaborati catastali*
S 5.17.20.21 – Distretto di Sesana.

Objavljeni viri

Bevölkerung und Viehstand der die Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder nach der Zählung vom 31. December 1869. Bearbeitet und herausgegeben von der K. K. Statistischen Central-Commission, VI. Heft, Wien, 1872.

19 Pri tem igra vlogo tudi dejstvo, da je jamo v zakup vzelo ravno Slovensko planinsko društvo.

Edinost: *Edinost. Glasilo slovenskega političnega društva za Primorsko*

Edinost, 13. 4. 1881, l. 6, št. 15.

Edinost, 24. 5. 1884, l. 9, št. 42.

Edinost, 25. 6. 1884, l. 9, št. 51.

Edinost, 23. 3. 1887, l. 12, št. 24.

Kmetijske: *Kmetijske in rokodelske novice*

Kmetijske, 1. 1. 1892, l. 50, št. 1: Govor državnega poslanca g. dr. Ferjančiča, 3–4.

Notranjec

Notranjec, 11. 8. 1906, l. II., št. 32.

Planinski vestnik: *Planinski vestnik. Glasilo slovenskega planinskega društva*

Planinski vestnik, 1909, l. 15, št. 5.

Special-Orts-Repertorium von Krain. Herausgegeben von der K. K. Statistischen Central-Commission. / Obširen imenik krajev na Krajskem. Na svitlo dan po C. Kr. statistični centralni komisiji, VI Krain, Wien, 1884.

Literatura

Agapito, G. 1823. *Le grotte di Adlersberg, di S. Canciano, di Corniale e di S. Servolo, la miniera di mercurio d'Idria, il lago di Cirknitz, le terme di Monfalcone, antichità Romane d'Aquileja e Pola, ed altri notevoli oggetti nelle vicinanze di Trieste*. Vienna: dalla tipografia di Antonio Strauss. Trieste: A spese di Paolo Schubart.

Baedeker, K. 1876. *Südbaiern, Tirol und Salzburg, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland. Handbuch für Reisende*. Leipzig: Verlag von Karl Baedeker.

Boegan, E. 1897. *La grotta di Corniale*. Estratto dalla Rassegna bimestrale della »Società Alpina delle Giulie« a. II, št. ri 2, 3, 4, e 5. Trieste: Stabilimento Art. Tip. G. Caprin.

Costa, E. H. 1863. *Postojnska jama*. Ljubljana: Založil Janez Giontini.

Čeč, D. 2001. »Zakaj je Postojna hotela postati mesto?« *Zgodovina za vse* 8 (1): 36–51.

Čuk, A. 2003. »Razvoj jamske železnice na primeru Postojnske jame.« *Acta carsologica* 32 (1): 225–42.

Edeles, E. 1869. *Description of the Grotto at Adelsberg in Carniola*. Trieste: printed by the Austrian Lloyd's.

- Habe, F. 1979. »Anton Globočnik, narodni buditelj in pionir jamskega turizma.« *Loški razgledi* 26 (1): 177–81.
- Habe, F., in A. Kranjc. 1981. »Delež Slovencev v speleologiji.« *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 5–6: 13–93.
- Hrobat Virloget, K. 2015. »Caves as entrances to the world beyond, from where fertility derives. The case of SW Slovenia.« *Studia mitologica Slavica* 18: 153–63.
- Illustrierter Führer durch Triest und Umgebungen: nebst Ausflügen nach Aquileja, Görz, Pola, Fiume, Abbazia und Venedig, durch Istrien, im Quarnero, auf der Pontebbahnen, nach dem Wörthersee, Klagenfurt und Ober-Krain.* 1897. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben's Verlag.
- Kariž, S. 2008. »Od jamskih svetilničarjev do turističnih vodnikov.« *Kras* 88: 22–4.
- Kavrečič, P. 2007. »Parni stroj in turizem na Primorskem. Prometne povezave kot dejavnik turističnega razvoja na primeru Postojne in Portoroža do prve svetovne vojne.« *Annales, Series historia et sociologia* 17 (2): 315–36.
- Kavrečič, P. 2015a. »Turistični razvoj jame Vilenica in Škocjanskih jam po poročanju planinskih društev in vodnikov v drugi polovici 19. stoletja.« *Kronika, Iz zgodovine Krasa* 63 (3): 547–60.
- Kavrečič, P. 2015b. *Turizem v Avstrijskem primorju. Zdravilišča, kopaljšča in kraške jame (1819–1914)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Kavrečič, P. 2015c. »Visiting the Karst Underground.« V *Stone Narratives: Heritage, Mobility, Performance*, uredili K. Hrobat Virloget, I. Weber, D. Fabjan in A. Preložnik, 65–76. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Kranjc, A. 2002. »Short History of Cave Tourism in Slovenia.« V *Use of Modern Technologies in the Development of Caves for Tourism, 4th International ISCA Congress, Postojna, 21st–27th October 2002*, 55–60. Postojna: Postojnska jama, turizem.
- Kranjc, A. 2003. »1883 – prelomno leto za Postojno.« V *Sprehod skozi čas. Ob 120-letnici Turističnega društva Postojna*, uredili S. Šajn idr., 27–8. Postojna: Turistično društvo.
- Lavallée, J. 1805. *Travels in Istria and Dalmatia Drawn up from the Itinerary of L. F. Cassas*. London: Richard Phillips.
- Melik, V. 1981. »Ljubljanske cene kruha in mesa v predmarčni dobi.« *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 29 (1): 27–33.

- Müller, F. 1887. *Führer in die Grotten un Höhlen von Sanct Canzian bei Triest und Notizrn über den Lauf der Reka. Mit heliographischen Ausichten und einem Situationsplan*. Triest: Verlag der Section Küstenland.
- Müller, F. 1890. *Entdeckungsfahrten in den St Canazianer Höhler im Jahre 1890*. Wien: Drück von Adolf Holzhausen.
- Müller, F. 2013. *Škocjanski jamski svet*. Škocjan: Park Škocjanske jame.
- Murray, J. 1837. *A Handbook for Travellers in Southern Germany*. London: John Murray and Son.
- Murray, J. 1871. *Handbook for Travellers in Southern Germany*. 11th ed. London: John Murray.
- Neuester praktischer Fremdenführer von Triest und Umgebung: mit Ausflügen nach Miramar, Opcina, Portorose, Sistiana, Duino, Grado, Aquileja, den Höhlen von Adelsberg, St. Canzian und der Kronprinz Rudolphsgrotte: mit Illustrationen und neustem Strassenplan*. 7. Aufl. Around 1910. Triest: F. H. Schimpff.
- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 199–205. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa. O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Pazze, P. A. 1893. *Chronik der Section Küstenland des deutschen und österreichischen Alpenvereins, 1873–1892. Fest-Publication zur Vollendung des XX. Vereinsjahres*. Triest: Selbstverlag der Section Küstenland.
- Pazze, P. A. 1907. *Neuer kleiner Wegweiser für die Besucher der St. Kanzianer Grotten*. S. Küstenland (Dr.: Meneghelli).
- Postojnsko okrajno glavarstvo. 1889. *Zemljepisni in zgodovinski opis*. Spisali in izdali učitelji v okraji. Postojna: Založil in tiskal R. Šeber.
- Puc, M. 1999. *Divaška jama*. Divača: Občina.
- Puc, M. 2000. *Vilenica, zgodovina in opis kraške jame*. Sežana: Kulturni center Srečka Kosovela.
- Puc, M. 2015. *Škocjanske jame pri Divači: kronika raziskovanj in turističnega obiska*. Škocjan: Park Škocjanske jame.
- Savnik, R. 1958. »Iz zgodovine Postojnske jame.« *Kronika* 7 (3): 138–45.
- Savnik, R. 1960. »Iz zgodovine Postojnske jame.« *Kronika* 8 (2): 99–101.

- Schaffnerath, A. 1834. *Beschreibung der berühmten Grotte bei Adelsberg in Krain, nach allen ihren Verzweigungen, Ende und Klüsten; in Bezug auf Richtungen, Distanzen, Höhen und Sehenswerthe derselben, sammt einer vor dem Eintritte erwünschten Uebersicht, und einem die Einrichtung und den P. T. Herren Grotten-Gast betreffenden Anhang: mit zwei lithographirten Zeichnungen*. Ljubljana: I. A. v. Kleinmayr.
- Seume, J. G. 2004. *Spaziergang nach Syrakus im Jahre 1802*. Leipzig: Ph. Reclam jun., s. a., Ausgabe, © eBook-Bibliothek für diese Ausgabe.
- Shaw, T. R. 1997. »'Many Languages are Understood Here ...' – Foreign Travellers in Slovene Lands.« V *Un-verständnis der kulturen, Multikulturalismus in Mitteleuropa in historischer Perspektive*, uredila M. John in O. Luthar, 31–51. Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva.
- Shaw, T. R. 2007. »The Classical Karst and Its Caves as Known to the Rest of the World Before 1914.« *Atti e memorie della Commissione »E. Boegan«* 41: 47–64.
- Shaw, T. R. 2008. *Foreign Travellers in the Slovene Karst: 1486–1900*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Shaw, T. R., in A. Čuk. 2015. *Slovenski kras in jame v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za raziskovanje Krasa, Založba ZRC SAZU.
- Tobin, J. J. 1832. *Journal of a Tour, Made in the Years 1828–1829 through Styria, Carniola, and Italy Whilst Accompanying the Late Sir Humphry Davy*. London: W. S. ORR.
- Žiberna, J. 1981. *Divaški prag*. Divača: Svet krajevne skupnosti.

Integriranje dohodkov in socialni položaj: kmečka gospodinjstva v Goriških brdih (19. stoletje)

Tanja Gomiršek

Goriški muzej

Grajska cesta 1, 5000 Nova Gorica

tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

Uvod

Kot ugotavljajo raziskovalci agrarne zgodovine, so bili v zahodnem slovenskem prostoru kmečki obrati po obsegu večinoma skromni, razen v višjih legah, kjer so obsegali tudi velike travnate površine. Na kraških površinah so bili za kmetovanje neugodni pogoji, alpski prostor je pestilo pomanjkanje orne zemlje (Panjek 2014, 200). Raziskava poskuša ugotavljati, kakšno je bilo stanje v majhnem, za današnje slovensko ozemlje najskrajnejšem zahodnem delu v Goriških brdih. Goriška brda (tudi Brda), ki se razprostirajo na gričevnatem zemljišču, so del geografskega območja Posočja na meji med Slovenijo in Italijo. Naravno so omejena z visokim slemenom Korade (812 m) na severu, vzhodna meja je sleme med Korado in Sabotinom (609 m), ki Brda ločuje od spodnje doline reke Soče, na zahodu teče naravna meja po reki Idriji (*Iúdrio*), preko katere se začne Furlanska nižina (Pavlovec 1999, 9). Gričevnato pokrajino sestavlja pretežno fliš, nekaj je apnenca. Na podnebje v Goriških brdih vpliva le 20 km oddaljeno Jadransko morje. Severna slemena jih varujejo pred hladnimi severnimi vetrovi in ker so bolj izpostavljena proti jugu in zahodu, jih greje in vlaži topel jugozahodni veter (Rutar 1997, 37). Že Simon Rutar je leta 1892 omenjal v Brdih za kmetovanje ugodno podnebje.

Bližnje gore zapirajo vhod mrzlim sapam, a mehki namorski zrak ima odprto pot čez spodej ležečo ravnino. Od gor prihajajoči tanjši zrak ga očisti nekoliko in naredi tako prav prijetnega. Tu se pride-

luje izvrstno vino, najplemenitejše sadje in najmehkejše sočivje, pa tudi razna žita. Še celo oljka, cipresa in lovor rastejo tukaj. (Rutar 1997, 37)

Za obdobje prve polovice 19. stoletja je za Brda značilen nizek demografski prirast in s tem povezane majhne jedrne družine. Na podlagi izračuna števila prebivalstva in števila družin, ki jih navajajo elaborati franciscejskega katastra, je v posamezni družini v katastrski občini Števerjan živelo 5,3, v katastrski občini Cerovo 4,5, v katastrski občini Šentmaver 6,5 ter v katastrski občini Pevma 6,7 oseb (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro). Elaborat za Kojsko, Brestje in Hum (AST, CF, San Martino) ne navaja števila družin, tako da ne moremo izračunati števila članov na posamezno družino. Tako navajamo podatke iz statističnega popisa iz leta 1845, ki ga je naredila goriška Kmetijska družba. V kojščanskem okolišu, ki ga je sestavljalo 14 katastrskih občin, je živelo 4.899 moških in 4.979 žensk. Živeli so v 1.917 gospodinjstvih. Tako je bilo v gospodinjstvu v povprečju 5,2 oseb (Fanfani 1979, 426). Manjša povprečna velikost družin je bila, kot bomo v nadaljevanju pokazali, povezana z območji, kjer je bilo več zakupnikov, in manjšimi kmečkimi obrati.

Za Brda je bila tipična usmeritev v proizvodnjo in prodajo vina, ki je pomenila obdelovanje zemljišča v obliki teras. Terasirana pokrajina, oblikovana zgolj z ročnim delom, in usmeritev v vinogradništvo, ki je ena delovno najintenzivnejših panog, je zahtevala ogromen vložek dela. Hkrati je sredozemska klima, za katero je značilna celoletna vegetacija, pomenila možnost gojenja različnih sort sadja in zelenjave. Leta 1853 je Štefan Kociančič pridelke Brd opisal takole:

Ta deželica je kaj rodovitna, posebno sadja in vina daje mnogo. [...] Precej v zgodnji spomladi ima Bric že grah, ki ga je z veliko skrbjo pod kako ledino in v zavetrji ovarval zimskega mraza, zato, da ga zmore prej v mesto znašati, in potrebnega dnarca pridobivati za hišne potrebe. Še preden preneha kupčija z novim graham in drugo zelenjavo, dozorijo sladke črešnje, ali kakor jim Brici pravijo čerešnje, katerih imajo več sort, debelih in drobnejših, in ki imajo posebno dober okus, potem fige in hruške in prve breskve ter prvo grozdje, ki mu Lahi uva di Sant'Anna ali tudi Augustana in za njimi tudi Brici tako pravijo. Potem poletne fige, hruške, breskve, češpe, jabelka, itd. prav obično prihajajo. Češpe znajo Brici posebno lepo lupiti, umetno sušiti in suhe lepo rumene potem drago prodajajo. To

sadje oni nekaj na glavi in na ramah, nekaj pa z osli nosijo ne samo v bližnja mesta Videm, Čividad, Palmo, Oglej, Karmin, Gorico, Terst itd., temuč ga tudi zanašajo v vunanje dežele na Koroško posebno Kranjsko, Štajersko, Horvaško, Ogersko, Austriansko; ja še clo v Galicijo do Levova dohajajo z njim, do Krakove in čez Austrianske meje na Šlezko in Saksonsko. (Kociančič 1992, 10–1)

Posamezne družine so bile tako same sposobne obdelati razmeroma majhno površino, zato je v prispevku obravnavana velikost kmečkih obratov Goriških brd v 1. polovici 19. stoletja. Družine z večjimi površinami so bile primorane najemati delavce, manj premožnim in zakupnikom pa površina, ki so jo uspeli sami obdelovati, kljub raznovrstnosti pridelkov po plačilu zakupnin ni zadoščala za preživetje. Na strategijo preživetja je poleg velikosti obratov vplival tudi agrarno premoženjski položaj, zato so prikazane vrste zakupnih pogodb. Oboje je podlaga za razumevanje strukture kmečke družbe. Poskušali bomo ugotavljati, kako so posamezni socialni sloji znotraj kmečke družbe dopolnjevali svoje dohodke. Preverjali bomo, ali je tudi za sistem Goriških brd značilna strukturna integriranost dohodkov od kmetijstva in različnih neagrarnih virov (iz sekundarnega in terciarnega sektorja), za katerega je predlagano poimenovanje »integrirana ruralna ekonomija« (Panjek 2017, 11–50).

1. Struktura kmečke družbe na podlagi lastništva

Za razumevanje strukture kmečke družbe Goriških brd ter poznavanje virov dopolnjevanja dohodkov gospodinjstva je potrebno predstaviti analizo posestne strukture, velikost kmečkih obratov ter pomen zakupnih pogodb. Socialna razvejanost kmečke družbe je bila namreč podlaga različnim načinom in strategijam, povezanim z dopolnjevanjem dohodkov. Za dva osnovna vira analize lastniške strukture smo izbrali katastrske popise ter gradivo zapuščinskih razprav. Pri obdelavi in uporabi izsledkov katastrskih popisov je potrebna določena previdnost, saj popišejo zgolj lastnike zemljišč. Dejstvo, da se je določen delež prebivalstva ukvarjal zgolj z nekmetijsko dejavnostjo, lahko nekoliko spremeni razmerja med posameznimi skupinami prebivalstva. Delež prebivalstva, ki se je ukvarjalo zgolj z obrtjo ali pa storitvenimi dejavnostmi, je variiral od kraja do kraja. V Kojskem je bil od leta 1788 sedež okrajnega sodišča z zapori in leta 1826 ustanovljena šola (Gomiršek 2009, 65, 75). Kraj je ležal ob glavni prometni povezavi med Gorico in Krminom in je bilo v njem več gostiln, zato je bil tu delež nekmečkega prebivalstva višji kot v ostalih okoliških vaseh.

Katastrsko gradivo prav tako ne odgovarja na vprašanje, na kakšen način si je kmečko prebivalstvo dopolnjevalo dohodke.

Analiza lastniške strukture na podlagi terezijanskega ter franciscejskega katastra pokaže, da je bilo na območju Goriških brd nad 50 % družin zakupnikov (Gomiršek 2017, 180). Zakup je bil torej prevladujoča oblika agrarno premoženjskega razmerja območja. Prav tako ugotavljamo, kot bo razvidno iz nadaljevanja, da je imelo veliko kmetij premalo lastnega zemljišča in so ga delno imeli v zakupu. Tudi te so se med seboj socialno in družbeno razlikovale. Nekateri družine so obdelovale pretežno lastna, druge pretežno zakupna zemljišča. Prav tako so lahko živele bodisi v lastni hiši bodisi so jo imele v najemu. Vsem pa je bilo skupno, da so imele del lastnih in del zakupnih zemljišč. Ta družinska jedra imenujemo s terminom polzakupniki.

Kot že ugotovljeno, izračuni ne upoštevajo deleža tistih, ki so se ukvarjali zgolj z nekmetijsko dejavnostjo, zato za natančnejšo sliko predstavljamo analizo gradiva zapuščinskih razprav. Slednje upošteva vse umrle moške osebe, ki so bili družinski poglavarji, ter tiste redke ženske, ki so po smrti moža prevzele vodenje družine in s tem tudi nepremičnine ali zakupne pogodbe. V celotnem vzorcu namreč od 213 oseb le 10 žensk, ki so vodile gospodinjstvo. Zapuščinske razprave nam pokažejo, da je bilo na območju 111 ali 54,1 % družin zakupnikov, 66 ali 30,8 % družin polzakupnikov, 28 ali 13,1 % družin posestnikov ter 9 družin, ki se niso niti delno preživljale z obdelovanjem zemlje. V slednjem gre za družine birača, sodnega pisarja, grajskega oskrbnika, prekupčevalca z vinom itd. Izsledki se v večji meri približujejo rezultatom analize iz omenjenih katastrov. V Dolnjem Cerovem je bilo na podlagi analize terezijanskega katastra leta 1752 58,8 % družin zakupnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa 56 %. V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 23,5 % družin polzakupnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa 33,3 % (ASG, CT, Cerou, Quisca). V Dolnjem Cerovem je bilo leta 1752 17,7 % družin posestnikov, na Humu, v Kojskem, Brestju in Snežatnem pa je bilo 10,5 % posestniških družin (ASG, CT, Cerou, Quisca).

Na podlagi zakupnih pogodb, najdenih v sklepih sodišča v Kojskem, notarskih zapisov, zemljiškoknjižnih vložkov in župnijskih arhivov je razvidno, da je v prvi polovici 19. stoletja v Goriških brdih prevladovala oblika, imenovana *affitto semplice* ali preprosto *affitto*, ter tri manj razširjene oblike, *affitto fermo*, *affitto fermo ereditario*, in emfitevčni zakup ali emfitevza. Vilfan (1980, 427) izraz *affitto semplice* prevaja kot »navadni zakup«.

ki je bil kratkoročen. Enako povzema tudi Pavlin (2001, 289–302). Sama sem tipe pogodb razvrstila glede na njihovo trajanje. Tako imenujem *affitto semplice* – kratkoročni, *affitto fermo* – srednjeročni in *affitto ereditario* – dedni zakup. Prevladovalo je plačilo zakupnine v naturalijah, saj so bile vrste in višina zakupnih dajatev odvisne od vpliva tržnih in gospodarskih razmer. Usmeritev v proizvodnjo in prodajo vina je pomenila interes lastnikov zemljišč po obvladovanju in sodelovanju pri prodaji tega komercialno zanimivega pridelka. V Goriških brdih so v obravnavanem obdobju ločili med tremi vrstami vina. Beli sta bili rebula in cividin, poleg teh pa še navadno rdeče vino. Rebula je bilo vino belih sort, ki so rasle na gričevnatem območju, ter je bila pridelana po posebnem postopku. Ločili so »vinski cvet« – rebulo, ki so jo dobili s tlačenjem grozdja, ter rožnato obarvano »prešano«, pridobljeno s stiskanjem tropin, ki je bila nižje kakovosti in vrednosti (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro). Na enak način so predelali tudi cividin, ki so ga sestavljale bele sorte, posajene na njivah v ravnini. Mošta rebule niso do konca fermentirali, zato je vseboval še veliko sladkorja in ogljikovega dioksida. Vino je bilo tako potrebno porabiti tekom zime, saj je spomladi začelo ponovno vreti. Cividin, ki ga elaborati opisujejo kot »sveže in rezno« vino (ASG, CS, Cerou), pa se je popolnoma povreto pilo v poletnih mesecih. Obe beli vini sta bili predmet živahnega vinskega trgovanja.

Najbolj znano in cenjeno vino rebulo pa tudi cividin iz Goriških brd so v tem obdobju po visokih cenah prodajali kupcem iz Koroške in Kranjske. Zakupne dajatve so bile zato v Goriških brdih večinoma v vinu. Fiksna kvota je bila značilna za ugodnejše srednjeročne in dedne pogodbe, medtem ko je bila dajatev v višini 2/3 pridelka vinskega cveta tipična postavka prevladujočih kratkoročnih zakupnih pogodb. Srednjeročne in dedne pogodbe so bile ugodne zaradi trajanja ter fiksne postavke zakupnine. Slednje je zakupniku dajalo večjo varnost, hkrati pa je fiksna zakupnina vinskega pridelka ob dobrih letinah pomenila višji dohodek zakupnika. Elaborati franciscejskega katastra so ugotavljali, da je ostali pridelek na gričevnatem področju zadoščal zgolj za 3- do 6-mesečne potrebe kmetove družine. S tem so mišljeni posevki, ki so bili namenjeni kmetovi prehrani ali prodaji na trgu. Usmeritev in prevladovanje obdelanih površin, povezanih z gojenjem vinske trte, je pomembno zmanjšalo delež površin, ki bi bile namenjene kmetovi prehrani ter krmi za vlečno in drugo živino. Tako so bile, kot ugotavlja za slovensko ozemlje Stane Granda (2014, 258), žrtev njivskih površin in *brajd* travniki, ki jih je bilo premalo za živinorejo. Za krmo krave

je bil namreč potreben 1 ha travniških površin. Tako lahko ugotavljamo, da je bilo glede na število družin goveje in druge živine malo (tabela 10.1). Najnižji delež glede na število družin ugotavljamo v Gornjem in Dolnjem Cerovem, Števerjanu in v Kojskem. Podatki iz elaborata za Kojsko poleg slednjega obsegajo Brestje, Hum, Snežatno, Vrhovlje, Gonjače in Šmartno. V arhivski mapi sta dva popisa, prvi iz leta 1824 in drugi iz leta 1830, zato v tabeli navajamo oba. Ker se številke v teh dveh popisih, ki sta nastala v razmahu 6 let, močno razlikujejo, za ilustracijo dodajamo še podatke iz popisa leta 1845 (Fanfani 1979, 426–7), ki je v okolišu Kojsko poleg že naštetih vasi zajemal še Kozano, Vipolže, Krasno, Višnjevnik, Gradno, Vedrijan in Slavče, zato je skupno število prebivalstva in živine toliko višje.

Tabela 10.1: Število živine po posameznih davčnih občinah v primerjavi s številom prebivalcev po podatkih elaboratov franciscejskega katastra in podatkov kmetijske družbe

Kraj	Število prebivalcev	Število družin	Voli	Kra-ve	Teleta	Ovce	Konji	Osli	Prašiči
Gornje in Dolnje Cerovo	684	135	52	78	18	106	2	5	70
Pevma	450	67	80	25	-	-	5	-	24
Števerjan	855	161	82	101	26	200	-	-	110
Šentmaver	415	63	132	39	20	250	2	-	89
Kojsko 1824	1.323	217	128	91	38	96	2	6	177
Kojsko 1830			238	63	10	102	3	8	87
Okoliš Kojsko	9.878	1.917	1.140	755	-	879	28	-	-

Vir: ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino.

Goveja živina je bila v tem obdobju ključen element kmečkega gospodarstva, saj so jo nujno potrebovali za vprego pri oranju in prevozih. Za oranje trdega flišnatega zemljišča je bila potrebna vprega 6 volov. Prav tako so za manjše dvokolesne vozičke, s katerimi so vozili grozdje in druge pridelke, potrebovali 2 vola. Večina prebivalcev je zato morala vlečno oz. vprežno živino najemati. Zakupniki so za njen najem in z njo povezanih delovnih uslug, za zakup hiše in drugih neobdelovalnih površin plačevali s preostalim deležem vinskega cveta in prešanino. Tako so zlasti tisti s kratkoročnimi pogodbami oddali celoten pridelek vina. Preostali pridelek je, kot že omenjeno, zakupnikovi družini zadoščal za največ pol leta, zato

že kmalu postane jasno, da je moralo gospodinjstvo svoje prihodke dopolniti na druge načine. Težnja lastnikov zakupnih kmetij, da so z zakupniki sklepali kratkoročne pogodbe, si s tem pridobili ves vinski pridelek ter tako obvladovali vinski trg, je privedla do prevladovanja kratkoročne zakupne pogodbe. To je razvidno tudi iz analiziranega vzorca gradiva zapuščinskih razprav. Evidentiranih je bilo 111 družin zakupnikov, od katerih so imele 3 dedno in 2 srednjeročno pogodbo. Od 66 družin polzakupnikov sta 2 imele zemljišča v dednem, 6 v srednjeročnem ter 1 družina del v srednjeročnem in del v dednem zakupu. Podatki jasno kažejo, da je bilo ugodnih pogodb razmeroma malo. Ob smrti so namreč popisali pokojnikovo premoženje in nepremično premoženje. Inventarni popisi nepremičnin obsegajo popis nepremičnin, ki jih je imel umrli v »polni lasti« (*beni immobili di piena proprietà*), ter »nepremičnine, na katerih so bile pravice tako razdeljene in je nekemu pripadal lastninski delež, drugemu pa uporabniški delež« (*beni immobili su quali i diritti sono in tal modo divisi, che all'uno spetta il dominio diretto, ed all'altro il dominio utile*). Podobno situacijo o dvojnosti pravic do zemlje prikazujejo avtorji raziskav o lastniških oblikah v S Franciji do 19. stoletja. Uporabljajo pa latinski pravni izraz *dominium directum* in *dominium utile* (Béaur in Chevet 2010, 113).

2. Velikost kmečkega obrata

Majhna razdrobljena posest, ki je prevladovala konec 19. stoletja, ko je bilo v celotnih Goriških brdih nad 70 % kmečkih obratov manjših od 5 ha in kar 45 % manjših od 2 ha (Melik 1936, 452), je bila značilna tudi za predmarčno dobo. Tudi samostojni kmetje večinoma niso imeli velike posesti, saj so pred in po 1. svetovni vojni prevladovale 2 ha velike kmetije. Fragmentacija kmetijske zemlje v mnogo majhnih posestev je bila rezultat trajajočega procesa, ki je kulminiral v 1. polovici 20. stoletja. Okoli leta 1850 je bilo 55 % vseh kmetij v Belgiji manjših od 1 ha. Ta delež je leta 1900 narastel na 66 % in do leta 1950 na 75 % (Brusse idr. 2010, 207). To kaže na dvoje: na intenziviranje kmetijske proizvodnje z modernimi načini gojenja in uvedbo novih kultur, ki so povišali katastrski dohodek, ter na povečanje možnosti za dopolnjevanje dohodkov iz drugih virov.

Povprečna velikost zakupnih kmetij v JV Brdih v 1. polovici 19. stoletja, kot so zabeležili elaborati franciscejskega katastra ter zakupne pogodbe, je bila 8 *campov* (1 *camp* je znašal 0,36 ha, torej pribl. 2,8 ha) obdelovalnega zemljišča (ASG, GD, Contratti), če je bilo le-to na gričevnatem območju. Elaborat franciscejskega katastra za Šmartno-Kojsko je poročal, da več-

ji zakupnik obdeluje 8 *čampov* zemljišča, večji posestnik 20 *čampov*, mali zakupnik 6, mali posestnik pa 12 *čampov* (AST, CF, San Martino). V zahodnih Goriških brdih, kjer je bil višji delež njivskih površin, so bile zakupne kmetije večje in so obsegale 15 (pribl 5,4 ha) *čampov* obdelovalnega zemljišča (ASG, CS, Medana). Torej je bila velikost kmečkega obrata povezana s tipom zemljišča ter vrsto kulture. Kmečka podložniška kmetija na osrednjem Slovenskem ozemlju, kjer niso gojili vinske trte, je bila velika 30 oralov oz. 16 ha. 7 do 8 ha njivskih površin so imele polovične kmetije. Gestrin (1991, 39) ugotavlja, da so bile kmetije v vinorodnih krajih in na manj ugodnih legah bistveno manjše. Pretežno ročna obdelava, ki je bila težja na gričevnatem območju, je pomenila relativno majhne kmečke obrate. To nam prikažejo tudi podatki analize velikosti lastniških deležev po posameznih skupinah. V primeru, da v poštev vzamemo lastništvo celotnega obdavčenega zemljišča in hiše, ugotovimo, da je imelo 36 od skupno 330 tukajšnjih gospodinjstev v lasti zgolj hišo, 77 hišo ter zemljišče v velikosti do 4 *čampe*, 117 pa jih je imelo zgolj do 4 *čampe* veliko zemljišče. Pod mejo 8 *čampov* je bilo še 53 gospodinjstev, ki je imelo v lasti tudi hišo, v kateri so prebivali, 19 pa jih je imelo zgolj obdelovalno zemljišče v velikosti med 4 in 8 *čampov*. V kategorijo družin, ki so imele nad 8 *čampov* zemljišča ter hišo, je spadalo 54 gospodinjstev. Še 10 družin pa je imelo zemljišče v tem obsegu, vendar niso imeli lastne hiše. Poleg teh družin je imelo obdavčena zemljišča na območju še 77 posameznikov iz sosednjih vasi, 42 cerkva, bratovščin in verskih redov ter ustanov, 50 plemiških in 17 meščanskih družin. V tem oziru je bilo pod mejo 8 *čampov* 80,6 % gospodinjstev. 16,4 % družin je imelo zemljišče in lastno hišo, 3 % pa zgolj nad 8 *čampov* veliko zemljišče. V primeru, da bi za mejo vzeli 8 *čampov* obdelovalnega zemljišča, pa se situacija za domača gospodinjstva še poslabša. Le 28 ali 8,5 % je bilo takih družin, ki so imele v lasti nad 8 *čampov* obdelovalnega zemljišča in hišo, ter 1 družina oz. 0,3 % s tako velikim lastnim obdelovalnim zemljiščem in brez hiše. 89 ali 27 % gospodinjstev je imelo manj kot 4 *čampe* obdelovalnega zemljišča in lastno hišo, 109 ali 33 % pa s tako majhnim zemljiščem, vendar brez lastnega bivališča. V kategorijo med 4 in 8 *čampov* lastnega obdelovalnega zemljišča je spadalo 52 družin ali 15,8 %, ti so imeli tudi lastno hišo, in 15 družin ali 4,5 % z enako velikim obdelovalnim zemljiščem ter brez hiše.

Če za nujno spodnjo mejo vzamemo kmetijo, ki meri najmanj 8 *čampov* zemljišča, potem lahko ugotovimo, da je to mejo presegle le 19,4 % oz. 64 od 330 kmečkih gospodinjstev tega območja. V primeru, da za meri-

lo vzamemo zgolj obdelovalno zemljišče, pa v to kategorijo pade 8,8 % ali 29 od 330 družin. Skromen obseg kmečkih obratov ter plačevanje visokih zakupnin sta bila torej povezana s kmečko trgovino in nasploh z dopolnjevanjem agrarnih virov dohodka z drugimi dejavnostmi. Vendar si dohodkov niso dopolnjevala le tista gospodinjstva, pri katerih je šlo za vprašanje preživetja, temveč zlasti premožne družine, ki so si s tem dvigovale življenjsko raven. Različen pravno-lastniški položaj, različen socialni in družbeni status je za posamezno gospodinjstvo praviloma pomenil različno pot oz. strategijo pa tudi možnost dopolnjevanja dohodka. Gospodinjstva so svoje dohodke dopolnjevala z vstopanjem na bližnje lokalne trge, s povišanjem vrednosti pridelkov ter zlasti z drugimi neagrarnimi viri. Kako so si posamezne plasti prebivalstva dopolnjevale dohodke, lahko ugotavljamo na podlagi analize inventarja pokojnih, zapisov o dolgovih in upih, sorodnikov umrlega ter opisov v elaboratih franciscejskega katastra. Opravljanje sekundarne dejavnosti, ki je prineslo večje prihodke, pa je bilo tudi rezultat drugačnega načina razmišljanja in delovanja, ki ga Vries (2009, 122) v svoji študiji o potrošniškem obnašanju gospodinjstev opiše z izrazom *industriousness* in bi ga lahko prevajali kot podjetnost ali prizadevnost. Zahtevalo je začetni finančni vložek in povečano količino dela, vendar je posledično izboljšalo življenjski standard ter socialne pogoje. Prav ukvarjanje s sekundarno ter kmetijsko dejavnostjo, ki je pridelkom ustvarila dodano vrednost, je družini že v času življenja družinskega poglavarja prineslo spremembo socialnega statusa. Primer socialnega dviga je na primer leta 1823 umrla gostilničar Ivan Graunar iz Števerjana (ASG, GD, VE, 83, inv. 6). Iz spodaj navedenega inventarnega popisa je razvidno, da se je umrla kot zakupnik začel najprej ukvarjati z gostinsko dejavnostjo in z dobičkom tekom 4 let pred smrtjo nakupil nepremičnine, ki jih je večinoma dajal v zakup. Sam se je posvečal gostinski dejavnosti, lastna zemljišča pa je obdeloval z najeto delovno silo.

Popis vseh Graunarjevih nepremičnin:

- Zemljišča, kupljena 7. novembra 1819 od Antona in Uršule Mizerit in vpisana v zemljiško knjigo 13. 2. 1822: hiša št. 72, *brajda*, imenovana Ragnajca, gozd Česnik, *brajda* Uratin, *brajda* in gozd Zadedno oz. Križenca. Vse nepremičnine se nahajajo v Števerjanu in so vredne 1.773 goldinarjev.
- Zemljišča, kupljena 23. januarja 1821 od dedičev Mizerit: hiša št. 77 z dvoriščem in vrtom, *brajda* Ušje v Števerjanu ter *brajda*

Kremen in gozd Majan v okolici Ločnika. Vse skupaj je bilo kupljeno za 620 goldinarjev.

- Hiša z vrtom št. 46 v Števerjanu, vinograd Koznič z gozdičem, gozd Koznič. Vse je bilo kupljeno 28. januarja 1819 od Franca Lenardiča in Jožefa ter Marijane Maraž za 170 goldinarjev.
- Vrt Pastin in *brajda* Palisaja, kupljena od Jurija Sosterčiča za 30 goldinarjev.
- *Brajda* Draga, kupljena od Jurija Hledeta.
- Hiša št. 43 v Gornjem Cerovem in zemljišča, imenovana Kožbansko in Podhišo, kupljena 11. aprila 1821 v vrednosti 500 goldinarjev.
- *Brajda* in travnik v Števerjanu, imenovan Rauna, kupljen od ukinjene bratovščine sv. Roka 10. avgusta 1818 v vrednosti 317 goldinarjev in 28 krajcarjev.
- Gozd v dveh kosih, imenovan Kromfernik in kupljen od Lovrenca Hledeta za 96 goldinarjev.
- Gozd, prav tako imenovan Kromfernik, ki je bil prej občinski in je bil kupljen od Jožefa Terčiča za 54 goldinarjev ter 40 in pol krajcarjev.
- Skupna vrednost nepremičnin je 3.591 goldinarjev ter 28 krajcarjev in pol.

Posojal je tudi sovaščanom ter dajal na up v gostilni, tako da so glavnino premoženja sestavljali še neplačani upi, katerih višina je znašala 2.997 goldinarjev. Njegovo premoženje je po odbitih dolgovih znašalo 4.793 goldinarjev in 6 ½ krajcarjev. V lasti je imel za 1.773 goldinarjev nepremičnin in 167 goldinarjev vredne premičnine (ASG, GD, VE, 83, inv. 6).

Primer podjetnosti sta tudi leta 1828 umrla zakonca Anton in Agnes Marinič iz Kojškega, ki sta bila sicer zakupnika z lastno hišo. Njuna strategija je bila povišanje vrednosti pridelkom ter storitvene usluge. Na dvorišču sta imela postavljeno edino dokumentirano zidano sušilnico za slive. Nekateri bogati posamezniki, ki so umrli brez mladoletnih otrok in so svoje premoženje že darovali potomcem, ob smrti niso imeli inventarnega popisa nepremičnega in premičnega premoženja, tako da zanje ne moremo trditi, da takih sušilnic niso imeli. To kaže na povečan obseg predelave sliv z namenom prodaje (ASG, GD, VE, 84, inv. 99). Glede na to, da je bilo njuno premoženje manjše od dolgov, lahko rečemo, da sta umrla, preden bi z dobičkom pokrila investicije. Pri nekaterih dejavnostih so bili začetni finančni vložki za revna gospodinjstva (pre)veliki. Popis premičnega premoženja kaže tudi, da sta se začela ukvarjati s prevozi, pri katerih je bil zaslužek večji od navadne

dnine. V hlevu umrlih je namreč popisan par volov v vrednosti 48 goldinarjev, za katera je zapisano, da sta bila kupljena z doto snahe Marijane Marinič. Pod nadstreškom na dvorišču je stal dvokolesni voziček ter štirikolesni voz z več različnimi nastavki, namenjenimi prevozu vina, sena, stelje in drugih pridelkov. Polzakupniki so imeli glede na skupno število vseh družinskih poglavarjev več ugodnejših srednjeročnih in dednih pogodb kot zakupniki. Hkrati je vidno, da se je v tej plasti prebivalstva več njenih pripadnikov ukvarjalo s sekundarno dejavnostjo (tabela 10.2), ki je, lahko bi rekli, značilna za sloj posestnikov. Zanimivo je torej dejstvo, da se je s sekundarno ali storitveno dejavnostjo ukvarjala zlasti tista plast, ki je že bila premožna, medtem ko so revni sloji, ki niso mogli preživeti zgolj z obdelovanjem kmetije, iskali druge vire zaslužka. Možnost opravljanja sekundarne dejavnosti za premožne ni pomenila dopolnitve dohodka iz kmetijske dejavnosti in s tem zaokrožitve sredstev, potrebnih za vzdrževanje obrata in gospodinjstva, temveč dodatni zaslužek, ki je premožne naredil še bogatejše«. Enak način delovanja opaža tudi Lazarevič (2017, 370) na ozemlju medvojne Slovenije. V začetku 19. stoletja, leta 1808, je bilo tako v Kojškem kar 21 obrtnikov, in sicer 6 zidarjev, mizar, 3 kovači, 3 krojači, 3 čevljarji in 5 krčmarjev. Omenjajo se zidarji Andrej Bandel, Jernej Bevčič, Martin Kumar, Anton Flajban, Anton Matjac in Valentin Tomažič, mizar Anton Korsič, kovači: Ivan Marušič, Anton Marušič in Anton Žigon, krojači Valentin Kumar, Anton Korsič Planišček in Jernej Zuljan, čevljarji Andrej Bevčič, Ivan Bole in Štefan Bole ter krčmarji Ivan Kumar, Štefan Lenardič, Franc Marinič, Peter Marinič in Anton Žigon (ASPG, ASP, sez. II, 555/2). Vsekakor je potrebno poudariti dejstvo, ki ga je prikazal že Lazarevič (2017, 364), da vsi ti obrtniki ne pomenijo neke visoko specializirane panoge, temveč gre za v osnovi kmečko prebivalstvo, ki je za dodatni zaslužek poseglo še po obrti, katere se je priučilo z malo praktičnega pouka ter z navadno malo dodatnimi obratovalnimi sredstvi.

Tabela 10.2: Sekundarna dejavnost glede na socialni status

Poklicna opredelitev	Število	Odstotek	Sekundarna dejavnost (št.)	% sek. dejavnosti v sloju	% glede na število vseh
Zakupnik	111	54,1 %	6	5,4 %	2,9 %
Polzakupnik	66	32,2 %	6	9,1 %	2,9 %
Posestnik	28	13,7 %	14	50 %	6,8 %
Skupaj	205	100 %	26	-	12,6 %

Vir: ASG, GD, VE, 83–7.

3. Dopolnjevanje dohodkov v sloju zakupnikov in polzakupnikov

Kmetje z majhnimi ali zakupnimi kmetijami tako kot v celotni Evropi (Geremek 1997, 55) niso mogli preživeti od enega letnega pridelka do drugega, zato so v Goriških brdih zlasti spomladi v času lakote jemali kratkoročna posojila, ki so bila povezana s prihodnjo trgatvijo. Za plačilo dolgov so pogosto hodili na dnino in tako svojih naporov niso uspeli usmeriti zgolj v obdelovanje zakupne kmetije. Kot je razvidno iz tabele 10.1 in zapisov v elaboratih franciscejskega katastra, velika večina tudi ni imela goveje živine. Le v Pevmi so zapisovalci elaborata zabeležili, da so imeli na največjih zakupnih kmetijah po 2 vola in 2 kravi (ASG, CS, Piuma). V ostalih krajih pa so člani komisije v elaboratu pripomnili, da so le redki zakupniki imeli kakšno glavo goveje živine (ASG, CS, Cerou, San Floreano, San Mauro). Zaradi pomanjkanja denarja so bili tisti, ki so premogli kravo, prisiljeni prodajati teleta (AST, CF, San Martino). Za vsa dela, od prevozov do oranja, so morali živino najeti in plačati. Za Gornje in Dolnje Cerovo je elaborat kot strošek pridelave posebej zabeležil, da je »v tej občini [...] 118 kmečkih družin in le 52 volov, ki večinoma pripadajo družinam posestnikov. Koloni morajo zato od njih najeti govedo in cena je enaka kot v Števerjanu« (ASG, CS, Cerou).

Ker so zakupniki za plačilo najemnin navadno oddali ves vinski cvet, so morali oddati oz. lokalnim gostilničarjem in prevoznikom, ki so imeli v lasti tudi živino, prodati še prešanino ali pa poplačati z ustreznim številom dnin. Tako so poplačali prevoze in oranje (ASG, CS, Cerou, San Floreano, San Mauro). Vendar je bilo tudi ročno delo – dnina bistveno nižje ocenjeno kot dnina za oranje in prevoze. Navajam cene za navadno dnino ter za dnine z živino:

a) ročno delo:

- odrasel moški 18,37 krajcarjev,
- ženska in mladenič 13,71 krajcarjev,

b) delo z živino:

- dnina oranja s 6 voli in z 2 moškima znaša 5 goldinarjev in 19 ½ krajcarjev,
- dnina z vozom in s 6 voli ter z 2 moškima znaša 4 goldinarje in 19 ½ krajcarjev,
- dnina z vozom in s 4 voli ter z 2 moškima znaša 3 goldinarje in 13 krajcarjev,

- dnina z dvokolesnim vozom s košem in z 2 voli ter 1 moškim znaša 1 goldinar in 36 ½ krajcarjev (ASG, CS, Cerou, San Floreano, San Mauro).

V boljšem položaju so bili zakupniki z zemljišči v ravnini, ki so se raztezala proti Gorici. Poleg večje površine, namenjene sajenju žitaric, je bilo tudi oranje lažje in zato potrebno manj volov. Potekalo je s 4 velikimi voli ali 4 majhnimi in 2 kravama (ASG, CS, San Floreano). Če primerjamo podatke o cenah dnin, je moral zakupnik na primer za enodnevni najem 6 volov in 2 moških za oranje sam opraviti malo več kot 17 ročnih dnin. V primeru gnojenja pa ga je prevoz gnoja s košem oz. prevoz grozdja v gospodarjevo klet le za en dan stal nekaj več kot 5 ročnih dnin. Menjava proizvodnih sredstev za delo je sicer temeljila na neenakovrednem medsebojnem sodelovanju in so jo v preteklosti bolj kot za izkoriščanje imeli za dopolnjevanje življenjske ravni (Makarovič 1979, 137) kmečkih posestnikov.

Revni zakupniki so morali tako poleg dela na zakupni kmetiji zaposlovati sebe, svoje otroke ter nuditi različne usluge (Geremek 1997, 56). Za ekonomsko preživetje je morala namreč skrbeti vsa družina (Goody 2003, 182). Tako zakupniki kot tudi polzakupniki so bili v položaju, ko so si morali z dninami na kmetijah premožnih članov skupnosti prislužiti sredstva za preživljanje ter poplačati dolgove. Pojavlja se vprašanje, v kolikšni meri so polzakupniki na lastnih pa tudi najemnih zemljiščih uvajali novosti, ki so jih vpeljevali premožni. Raziskovalci so za Furlanijo prikazali, da je ravno poceni delovna sila omogočala uvajanje novosti na zemljiščih velikih posestnikov (Barbina in Battigelli 1980, 347). Prav tako so z nakupom srenjskega zemljišča in izkrčenjem le-tega ter spreminjanjem v *brajde*, to je mešano kulturo trte, sadnega drevja in posevkov v ročno izoblikovanih terasah, pomembno prispevali k podobi takratne agrarne pokrajine.

Zapisovalci elaboratov so zabeležili, da »večino površine obdelujejo zakupniki, ki nimajo možnosti, da bi dobili tuje delavce in večkrat morajo sami oditi na delo k drugim, da preživijo, zato ne morejo opraviti določenih del, kot na primer okopavanje trt, ki bi sicer bila potrebna« (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino). Kmetje na najemnih kmetijah so zlasti trte obdelovali le v najmanjši možni meri, saj so morali opraviti veliko dnin za pokritje obveznosti do premožnih vaščanov, ki so jim bodisi posojali denar bodisi nudili delovne usluge. Veliko potrebnih dnin kaže na uboštvo sloja zakupnikov kot sektorja. Nekoliko bolj so se posvečali sajenju in obdelavi ravnih delov – *plant* med trtami, saj je bil celoten pridelek njihova last, ter gojenju sadnega drevja. Za Goriška brda je

bilo ključno dejstvo, da ležijo v bližini mest Gorica in Krmin ter relativno blizu razvijajočih se Trsta ter Vidma. Potrebe mesta v smislu prehrane so se v preteklosti naslanjale na agrarno zaledje. Z razvojem prevoznih sredstev so mesta postala manj odvisna od zaledja, saj so lahko zaradi hitrih vodnih in železniških povezav dobivala pridelke z bistveno večjega ozemlja in s tem razvijala večjo neodvisnost od lokalnih trgov (Abel 1967, 343). Kljub temu pa sta na primer zelenjava ter tudi sadje še vedno prihajala iz neposrednega mestnega zaledja. Prodaja svežega sadja, mleka in vrtnin na lokalnih trgih je bila eden od virov potrebne gotovine, namenjene prehrani in nakupu oblek.

Usmeritev v prodajo vrtnin na trgu nam potrjuje tudi delež vrtov, ki je bil na območju Kojškega, Gornjega in Dolnjega Cerovega, kjer je bilo največ zakupnikov, bistveno višji od ostalega območja. V Dolnjem Cerovem je znašal 1,3 %, v Gornjem Cerovem 1,0 %, v katastrski občini Kojško, Hum, Snežatno pa 1,9 % (Gomiršek 2016, 39–42). Tudi skupni delež vrtov območja, ki je znašal 0,7 % vseh obdavčenih površin, je bil višji kot v goriški okolici. Tu je po pomembnem povečanju konec 19. stoletja znašal 0,6 % (Bianco 1991, 35). To kaže na pomen te intenzivno obdelane površine v bližini hiše tako za pridelavo domače prehrane kot tudi tiste za prodajo na bližnjih trgih Gorice, Krmina, Vidma in Trsta. Prav bližina večjih mest je za agrarno zaledje pomenila možnost prodaje svojih pridelkov. Tako za Goriška brda kot tudi za velik del Slovenskega ozemlja je imel pomembno vlogo od 18. stoletja dalje naglo razvijajoči se Trst (Granda 2014, 258). Za razliko od krajev v Furlaniji, kjer so bili mali kmetje in najemniki prisiljeni prodajati predvsem pridelke, s katerimi so se prehranjevali, so bili v Goriških brdih v drugačnem položaju, saj je prodaja obsegala tiste pridelke, ki niso pomenili kmetove prehranske baze. Vino je bilo sicer del vsakodnevne prehrane, pili pa so manj cenjeno prešanino in odcedek droži, imenovan sače. S prodajo dražjih povrtnin in sadja pa so prišli do gotovine za nakup korusne moke in repe, ki je bila dnevno na kmetovi mizi (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino). Šorn (1984, 43) je prodajo kmetovih pridelkov na lokalnem trgu definiral kot kmečko trgovino v ožjem smislu. Postavlja se vprašanje, ali je bilo načrtno gojenje dražjih vrst zelenjave, namenjene zgolj prodaji, dejansko trgovina v ožjem in ne v širšem smislu.

Za vse kmete, ki so spomladi izčrpali svoje zaloge, je veljalo dejstvo, da so bili prisiljeni kupovati v času pomanjkanja, ko so bile cene visoke, in prodajati v času, ko so pobirali pridelke in je bila cena zato nižja. Kmet

je moral, da je pokrtil dolg, prodati večjo količino pridelka in posegati po prodaji pridelkov, ki so pokrivali družinske potrebe (Bianco 1997, 122). Za območje Števerjana je zabeležena pripomba, da so, prav zaradi pomena, ki ga je imel dohodek od sadja, »zakupniki posadili sadna drevesa po celotnem zemljišču, tako da so le-ta s krošnjo delala senco trtam in je bil zato pridelek grozdja dokaj majhen« (ASG, CS, San Floreano). Kljub dejstvu, da so pri sestavi elaborata sodelovali vaški veljaki, torej najvišja plast kmečke družbe, in so zato podjetnosti zakupnikov dali negativen prizvok, ne gre prezreti dejstva, da so bile količine in dobiček pri prodaji sadja pomemben faktor družinske ekonomije. Zapisali so tudi, da »v resnici, čim začnejo zoreti češnje, vsi skupaj, moški, ženske in otroci, zapustijo obdelovane zemlje in si prizadevajo noč in dan, da dobijo denar, s tem da prinašajo sadje na glavi ali na hrbtu« (ASG, CS, Cerou, Piuma, San Floreano, San Mauro; AST, CF, San Martino). Pripomba, da so zakupniki večino denarja, pridobljenega s prodajo sadja in zelenjave, porabili takoj, kaže na tekočo potrebo po gotovini. Ob smrti pa so v inventarjih zabeleženi večji in manjši dolgovi pri goriških trgovcih in posojevalcih denarja. V interesu »mest« je bilo, da so kmetje tu porabili svoj denar (van Bavel in Hoyle 2000, 352). Redfield (1962, 49) pokaže na dva koncepta termina *trg*. S prvim opredeljujemo stanje oz. način razmišljanja, z drugim pa prostor, kamor so kmetje odšli trgovati. Vpraša se tudi, v kolikšni meri je sam nastop na trgu v vas prinesel spremembe. Sam zagovarja, da nobenih (Redfield 1962, 47) ter da sta bila svet vasi in mesta kljub stiku ločena. S to trditvijo bi se težko strinjali, saj je tudi posrednik med mestom – trgovom in vasjo s povpraševanjem po določenih pridelkih lahko prinesel spremembo. Prav tako je meso s povpraševanjem po določenih produktih kmete stimuliralo h gojenju določenega tipa kultur, zlasti tistih, ki so imele višjo tržno ceno. Raggio (1990, 130) je pokazal, da so ekonomski odnosi z zunanjim svetom izhajali iz različnih ukrepov: od lokalnih iniciativ preko oblik in pritiskov oblasti do sprememb na mednarodnem trgu, toda oblike so bile vedno tesno povezane in so se prepletale s socialno ureditvijo ter z lokalno kulturo. Prav tako pa niso mogli biti povsem ločeni od skupka političnih, administrativnih in davčnih odnosov z zunanjimi centri (javne) oblasti.

Raziskovalci so dognali, da so mesta podeželju nudila različne stimulacije, saj ni enotnih vzorcev (Hoyle 2010, 364). V delih Evrope, kjer je bila priklenjenost na kmetijo močnejša, je na primer slabo rodovitna zemlja kot alternativo za preživetje kmečkega prebivalstva stimulirala protoindustrijo (Bavel, in Hoyle 2010, 2). Na območju Goriških brd je bila mobilnost pre-

bivalstva velika, kar bi bil lahko, poleg celoletnega ciklusa dela na obratu, eden od možnih vzrokov, da se protoindustrija ni razvila. Obravnavano območje je bilo del vplivnega kroga omenjenih mest, ki je poleg trgovanja pomenil tudi stalna in začasna delovna mesta. Gradivo zapuščinskih razprav nam nudi vpogled v socialni položaj tistih, kjer so ob smrti evidentirani otroci, ki so takrat služili. Ne moremo sicer statistično obdelati, koliko otrok se je dejansko zaposlovalo, saj posamezniki niso umirali v isti starosti niti v istem ciklusu družinskega življenja. Ob smrti ostarelih staršev so bili lahko otroci že poročeni, ni pa nujno, da pred poroko niso služili. Zapisi, kjer je pri umrlih zabeleženo, da otroci služijo, ter finančno stanje pokojnika pa nam osvetlijo, pri katerih socialnih slojih so se njihovi potomci posluževali takšnega načina preživljanja. Razvidno je, da gre za družine revnih zakupnikov, ki niso bile sposobne preživljati večjega števila otrok. Prav tako so družine srednje premožnih kmetov JV Goriških brd s številnimi otroki le-te morale poslati služiti, saj niso imele dovolj prihodkov za prehrano vseh. Podobno opažajo tudi raziskovalci v Avstriji in Nemčiji (Seiser 2000, 97).

Poseben primer, ki osvetljuje fenomen služenja ne samo otrok, temveč tudi odraslih po poroki, je omemba dojenja v Trstu. Gre za v obravnavanem gradivu edini primer smrti poročenega mlajšega moškega. Diagram umrlih po starostnih skupinah za briško župnijo Gradno v letih od 1850 do 1880 kaže, da je bilo največ umrlih otrok v skupini do prvega oz. četrtega leta starosti. Nato je sledila skupina odraslih v starosti od 70 do 80 oz. od 60 do 70 let. Tako lahko rečemo, da so otroci od 10 let dalje ter odrasli do starosti 60 let umirali najredkeje v celotni populaciji (Gomiršek 1999, 105). V starostni skupini do 20 do 30 let so pogosteje umirale ženske, moški pa le izjemoma. Ob smrti Štefana Hledeta, starega 28 let, je zabeleženo, da se njegova žena Marijana nahaja v Trstu, kjer služi kot dojilja. Z umrlim je živel sin Jožef, ki je bil star leto in pol. Štefan Hlede je bil reven zakupnik, doma iz Kojškega, vendar je živel v Števerjanu, kjer je obdeloval zakupno kmetijo. Par si je zagotovil osnovo za poroko, to je bila zakupna kmetija, zaradi pomanjkanja sredstev pa je posegel po razpoložljivem viru rednega in visokega dohodka (ASG, GD, VE, 83, inv. 83). Ne vemo, kolikšna je bila plača žene Marijane. Dogovorjeno plačilo dojilji Antona Lenardiča, ki mu je po porodu umrla mati, je znašalo 3 goldinarje mesečno. Ob končanem dogovorjenem 10-mesečnem dojenju je oče dojilji obljubil še par rjuh, vrednih 4 goldinarje, ki naj bi dojiljo stimulirale k skrbi za otroka, saj bi v nasprotnem primeru prejela le plačilo, ne pa tudi nagrade (ASG, GD, VE,

83, inv. 97). Tako lahko rečemo, da so fenomen 'aleksandrinstva' oz. dojenja tujih otrok v Goriških brdih gotovo poznali že v 1. polovici 19. stoletja, le da je bil zaradi stanja transportnih sredstev omejen na bližnja mesta Gorico, Krmin in Trst. Mati tudi po moževi smrti ni prekinila službe in se vrnila v Brda, saj so zabeležili, da bodo otroka vzgajali in vzdrževali v hiši matere deda Antona Matjaca iz Kojškega (ASG, GD, VE, 83, inv. 83). Revna kmečka gospodinjstva ne samo, da niso zmogla obdelati večjih površin, temveč so računala tudi na druge vire prihodkov (Panjek 2017, 231).

V družbi starega režima so bile najbolj zaželene dobrine tiste, ki so posamezniku oz. njegovi družini zasebno priskrbele »socialno varnost« (Vries 2009, 49). To so bile: posest, ugled, poročne povezave – zavezništva, sistem uslug – kreditiranja, dajanje v zakup. Pridiga župnika Mariniča iz Kojškega na prelomu stoletja kaže na vztrajanje teh nazorov:

Ko bi vprašal posvetno mislečega: Ali poznaš kako srečno družino? Gotov sem, da bi mi začel kazati s prstom na hišo kakega bogatina. Prepričan sem, da bi ne kazal s prstom na pol podrte hiše, na hiše revežev [...] Zato ker meni, da le tam je sreča doma, kjer je veliko blaga in denarja. Ljudje menijo, da blago, denar in posestvo dajejo človeku pravo veljavo in ga povzdigujejo nad revne. (ŽAK, Pridige II, 241–4)

Nakup in modernizacija kmečkega obrata v sloju polzakupnikov kot tudi v sloju zakupnikov sta bila v obravnavanem obdobju možna s kombiniranjem tržne usmerjenosti obrata, protoindustrijske produkcije ter dopolnjevanjem dohodkov s sekundarno dejavnostjo in uslužnostnimi dejavnostmi. S slednjimi mislimo predvsem na visoko ocenjene dnine kot na primer oranje in prevoznitvo, saj je bilo za to potrebno imeti neka osnovna sredstva. Sama geografska mobilnost tako moških kot tudi žensk pred in po poroki zaradi nizkih dnin ni omogočila akumulacije kapitala, ki bi bil za to potreben. Slednje je prišlo do izraza zlasti z razvojem novih transportnih sredstev konec 19. stoletja v obliki trajne in začasne delovne migracije. Tako v Brdih v predmarčni dobi nimamo opraviti s sezonsko migracijo, temveč z migracijo, ki je povezana z življenjskim obdobjem. Veliko izseljevanje Slovencev, ki je potekalo v glavnem v ZDA, se je začelo sredi 19. stoletja in je doseglo višek od leta 1870 do začetka prve svetovne vojne. Posodabljanje kmetijstva, gradnja nove hiše ali nakup novega zemljišča, vse to je spodbujalo kmeta, da je iskal zaslužek najprej v bližnjih rudarskih in industrijskih središčih Avstro-Ogrske, nato v Vestfaliji, potem pa celo v Severni in Južni Ameriki (Gestrin in Melik 1966, 243).

4. Integriranje dohodkov v sloju posestnikov

Posestniki so bili statusna skupina, ki je imela v lasti zemljo in je sodelovala pri organizaciji vinskega trga. V takem stanju je bil posestnik na nek način majhen poslovodja, saj je kmečki obrat obvezoval lastnika, da je po potrebi najemal delovno silo, ji odredil naloge, skrbel za prodajo pridelkov in obdelavo ter pobiranje zakupnin z zemljišč, ki jih je dajal v najem. Sodeloval je kot posojilodajalec ter organiziral, izvajal in investiral v druge, sekundarne vire dohodkov. Usmeritev pretežnega dela gospodinjestev posestnikov v sekundarne dejavnosti, ki so jim še dopolnjevale dohodke, kaže na preskok v načinu in možnostih razmišljanja v primerjavi z zakupniki. Skoraj vsi so redili vole in zato so se lahko ukvarjali z oranjem ter s prevozi za manj premožne sosede. Ti so jim plačevali z manj cenjenimi ročnimi dnevi, torej z »menjavo dela« (Makarovič 1979, 165) ter posredno s prešanino, edinim vinom, ki je zakupniku še ostalo. Lastniki zemljišč in večji posestniki so svoje vino in presežke drugih pridelkov prodajali na dostopnih trgih. Inventarni popisi kažejo, da so imeli ustrezno posodo in prostore za skladiščenja vina in so ga prodajali, ko je doseglo najvišjo ceno. Obravnavani vzorec 419 zapuščinskih razprav pomeni vse umrle odrasle osebe na preučevanem območju. Le 103 osebe so imele premoženje, vredno popisa, ter le 37 posameznikov srednje velik sod. Tako lahko sklepamo, da so vino hranili le maloštevilni najpremožnejši in najpodjetnejši gospodarji. Ostali so ga morali kmalu po trgatvi prodati. Članek v časopisu goriške Kmetijske družbe *Gospodarski list* z naslovom »V pomoč Brdom« piše:

Vino in sadje to so edini pridelki kateri žive našega Brica. [...] Trta je obilno rodila, ko je drugod uže grozdna bolezen parila in pokončevala trte in njih žlahtni sad, uže o času trgatve prihajali so takrat Kranjci od ene Korošci in naši gorjani od druge strani in odvažali so za drage denarce nakupljeno sladko rebulo še kot mošt, preden je imel Bric čas pospraviti v svoje malovredne kleti, pa tudi v Videm in dotično okolico izvažali so mnogo briškega pridelka [...] še kipeče blago iz čebra (bednja) in izpod stiskalnice so naravnost v sod in na voz, da je našel sv. Martin uže skoro vse prazne kleti. (Gospodarski list 1898)

Število predmetov, povezanih s predelavo in hranjenjem vina, v luči racionalnosti nakupov premičnin kaže na prevladovanje vinogradništva kot dejavnosti na preučevanem območju (Gomiršek 2016, 141). Dejstvo, da je imelo določen predmet, povezan s predelavo grozdja in hrambo vina,

majhno število posameznikov, kaže na omejenost 'večje' prodaje vina na kroge posestnikov.

Eden od primerov povečanja bogastva je bila družina Antona Klanjščka iz Števerjana, ki je bil glavni dedič po očetu Luki. Z darilno pogodbo, sklenjeno v uradu v Kojskem 28. 8. 1820, je oče Luka sinu Antonu daroval navedene nepremičnine v Števerjanu: *brajdo* Kremen v velikosti 2 *čampov* in 2 četrtin, gozd v velikosti 4 *čampov* in grmičevno zemljišče v Ločniku št. 132, *brajdo* Velika brajda št. 269 v velikosti 3 četrtin, *brajdo* Podklanc št. 369 v velikosti 3 *čampov* in 2 četrtin ter vinograd Škerca v velikosti 1 *čampa*. Vir bogastva oz. možnost za praktično zaporeden nakup zemljišč od leta 1818 pa skoraj do Antonove smrti je bilo gotovo svilogojstvo ter zakupnine. Očitno je začel malo pred smrtjo gojiti večje število goveje živine, ker je zapisano, da je pred 3 leti kupil klet, ki je sedaj spremenjena v hlev. V *brajdi* v velikosti 3 *čampov*, vredni 471 goldinarjev in 36 krajcarjev, in na travniku, imenovanem Podklanc, v velikosti $\frac{1}{4}$ *čampa*, vrednem 16 goldinarjev in 33 krajcarjev, je bilo poleg 15 oljk v vrednosti 30 goldinarjev nasajenih 54 odraslih murv, še dodatno ocenjenih na 108 goldinarjev. Skupna vrednost obeh zemljišč je tako znašala 626 goldinarjev in 9 krajcarjev. Devet murv v vrednosti 18 goldinarjev je raslo tudi v *brajdi*, imenovani Škerca v velikosti $\frac{3}{4}$ *čampa* in vredni 129 goldinarjev ter 28 krajcarjev, in na zemljiščih v Gornjem Cerovem in na Vrhovlju, ki jih je dal v zakup. Zemljišča v Gornjem Cerovem je skupaj s hišo, ki je bila sestavljena iz 2 prostorov v pritličju in kaščo nad eno od sob ter vredno 160 goldinarjev, dal v zakup Florijanu Koršiču, zemljišča na Vrhovlju pa v gradivu neimenovanemu zakupniku. Zakupnika Petra Kumarja je imel tudi v Kojskem (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 36). Skupaj z očetom, pa tudi sam, je del dobička investiral v nadaljnji nakup nepremičnin, tako da je ob smrti imel v lasti:

1. gozd Koznik v velikosti 1 *čampa* v Števerjanu, ki ga je kupil 30. 1. 1818;
2. polovico nepremičnin v Gornjem Cerovem, ki jih je kupil skupaj z očetom Lukom Klanjščkom z dokumentom 20. 11. 1818, in sicer: *brajdo* Planta s priključenim vrtom, *brajdo* Stara voda in hišo št. 44, tako da polovica teh pripada Luki Klanjščku;
3. gozd Koznik v Števerjanu, kupljen z dokumentom 1. 3. 1820;
4. zemljišča v števerjanski okolici, dobljena z darilno pogodbo 28. 8. 1820: *brajdo* Kremen s priključenim gozdom, *brajdo* Velika Brajda, *brajdo* Podklanc in *brajdo* Škerca;

5. nepremičnine v kojščanski okolici, pridobljene s kupoprodajno pogodbo 8. 5. 1822, in sicer: hišo št. 3 z zemljiščem in pritiklinami, *brajdo* z gozdom, imenovanim Šeroka, polovico *brajde* Podpolja, *brajdo* z gozdom Na njivicah, gozd Podzahum, *brajdo*, spremenjeno v pustoto, ki jo uporabljajo za pašnik, imenovan Tejca;
6. nepremičnine v kojščanski okolici, kupljene 8. 5. 1822: *brajdo* z gozdom Bolouh, *brajdo* Skrila, vrt, hišo št. 9 z zemljiščem in pritiklinami;
7. nepremičnine v vrhoveljski okolici, kupljene z dokumentom 6. 11. 1822 ter plačane z 2.000 goldinarji, kot je razvidno iz pobotnice, in sicer: hišo št. 1, vrt imenovan Goranji vrt, drug vrt, imenovan Vrt dolanji, pustoto Brajda u bošku in gozd Bošk, oba kosa se imenujeta tudi Naveceh, gozd Teja, gozd brez številke, *brajdo* Robič v 4 kosih, imenovanih Mladica, Draga, Rauna in Polje, nji-vo in *brajdo* s travnikom, imenovani Opoka ali Njiva in Snežet na Postovim, srenjski gozd Podkapelo ali Ublince, kjer je imel pravico pobiranja drv;
8. kos gozda v Števerjanu, imenovanega Koznik, kupljenega 30. 12. 1824;
9. kos zemljišča v Števerjanu v *affito fermo* – srednjeročnem zakupu, kupljen 6. 3. 1823;
10. klet in kaščo št. 74 v Števerjanu, kupljeni 27. 12. 1819 (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 36).

Ob poroki je pokojni Anton Klanjšček dobil v last nepremičnine v vrednosti 626 goldinarjev, ob smrti pa je aktiva premoženja, ki so jo v glavnem sestavljale zemljišča in stavbe, znašala približno 4.900 goldinarjev. Njegovo premoženje se je tako sedemkrat povečalo.

Inventarji pokojnih nas seznanijo s premožnim in z nepremičnim premoženjem, dolgovi ter upi, torej pasivo in aktivo. Povprečna vrednost premoženja iz celotnega vzorca zapuščinskih razprav, če upoštevamo dolgove, je znašala 425 goldinarjev in 18 krajcarjev (Gomiršek 2016, 66). Tako nam analiza socialnega položaja lastnikov kotlov za žganjekuho pokaže, da so bili to pretežno lastniki zemljišč oz. posestniki, ki so se ukvarjali s sekundarnimi dejavnostmi, torej tisti, katerih kmečki obrati oz. družine so si dohodke dopolnjevale z neagrarnimi viri ali pa so pridelkom ustvarjale še »dodano vrednost«. Kotel je bil inventariziran v 14 inventarjih pokojnih, od katerih lahko poleg grajskega oskrbnika 10 lastnikov opredelimo za posestnike in 3 za polzakupnike. Kar 8 se jih je ukvarjalo z do-

polnilnimi dejavnostmi. Žganjekuha se je po dosedanjih raziskavah med kmečkim prebivalstvom v Sloveniji začela širiti prav v prvi polovici 19. stoletja (Makarovič 1978, 114). Tak način obnašanja ter delovanja, da so kmetje poskušali na kmečkem obratu »ne samo pridelati za lastne potrebe, temveč tudi pridobiti dobiček«, se je po mnenju Overtona (1996, 21) »razlikoval od prejšnjih, stoletja dolgo prakticiranih vzorcev«. Njegovemu mnenju bi se težko pridružili, če pomislimo na obseg in pomen kmečke trgovine v zgodnjem novem veku (Gestrin 1973). Kmečka družba nikoli ni bila pasiven element, temveč je bila vedno dinamična komponenta, ki se je prilagajala. Še več, v svoj prid je poskušala izkoristiti dane razmere. Tako zgodovinarji ugotavljajo, da neagrarni prihodki predstavljajo »element kompleksne in obširne ekonomske strategije«. Kmetje so se zanašali ter aktivno in sistematsko izrabljali možnost dostopa do drugih dejavnosti (Panjek 2017, 23). S kmečko trgovino se je v večji meri ukvarjalo prebivalstvo v zahodnem delu slovenskega ozemlja, k čemur je pripomogla bližina dveh pomembnih pomorskih pristanišč, Trsta in Reke (Šorn 1984, 43). Kotlov za žganjekuho je bilo v kmečkih domovih gotovo več, saj so nekateri te predmete že darovali nasledniku na kmetiji in zato niso bili popisani. Gotovo pa je bilo zelo malo kotlov za žganjekuho med slojem zakupnikov. Zakupne hiše, ki so jih na svoje stroške zgradili lastniki, so bile majhne in njihova vrednost nizko ocenjena. Kotel bi bil vreden toliko kot ves premični inventar, ki ga je zapustil pokojni zakupnik skupaj. Šlo je torej za premičnino, ki je bila z vidika izdatkov za revnega kmeta nedostopna.

Premožni gospodarji so s posojanjem revne sovaščane zapletali v klientske mreže. Posojanje je bilo povezano z dobičkom od obresti, z odnosi med statusnimi skupinami v skupnosti (de Vries 2009, 175) ter s povračili v obliki uslug. Večina je posojala manjše zneske. Skupna vrednost posojil pri posamezniku je bila v večini primerov, razen pri prvih štirih, nižja od povprečja. Posojilodajalci so bili, razen dveh hlapcev, to je Ivana Jakina in Štefana Nikolavčiča, navadno imetniki premičnin. S posojanjem denarja se je ukvarjal tudi grajski oskrbnik Luka Komjanc. V inventarjih so popisani upi umrlih žensk, kot je razvidno iz zapisov, pomenili neizplačano doto in ne dejansko posojilo denarja.

Premožni kmetje so se z zgodnjo zelenjavo in mlekom prav tako pojavljali na bližnjem trgu v Gorici, s sadjem pa so odhajali celo v Trst in Videm. V Trstu je bila cena določenega sadja trikrat višja kot v Gorici, vendar je za prenos sadja v Trst posameznik potreboval tri dni. To so zmogla le tista gospodinjstva, ki so imela dovolj delovne sile ali pa so jo lahko zaposlila.

Prav tako so govejo živino gojili le tisti, ki so imeli dovolj površin, namenjenih krmi. Opravljanje komercialnih uslug, kot so bili prevozi in oranje, je bilo ena od aktivnosti, s katerimi je 14 gospodinjev zaokroževalo in dvigalo prihodke. Med njimi je bilo 11 posestniških družin, 2 družini polzakupnikov ter zakupnik Franc Bensa. Oranje in prevozi so bili del vaše mreže medsoseskkih odnosov, kjer so bili v prednosti tisti, ki so si lahko privoščili nakup in vzdrževanje volov. Stroške so jim odtehtale visoke cene plačil za opravljene usluge. Za oranje s 6 voli sta bila potrebna dva odrasla moška, kar je skupaj s hrano zanju in za živino dnevno stalo 5 goldinarjev in 19 ½ krajcarjev. Del medsoseskkih odnosov na vasi je bila navada, da si osebo po najboljši možni moči pogostil. Tako je elaborat zabeležil, da morajo zakupniki 4-krat dnevno dati hrano možem, ki so jim prišli orat, in vedno dodati toliko vina, kot so ga želeli. Zakupnik, h kateremu so prišli orat, je moral že pred delom napasti tudi vole in jih glede na letni čas nahraniti še 1-krat ali 2-krat. Hrana za orača je dnevno stala 1 goldinar, 1 4/5 stota sena za vole pa 1 goldinar in 19 ½ krajcarjev (ASG, CS, San Floreano). Visoka cena dnevne oranja je pomenila 17 moških dnin. Dnina in preostala prešanina sta bili plačilno sredstvo zakupnika. To ga je zapletlo v odnos odvisnosti in dolgotrajnega sovaščanu.

Manj dokumentirano in raziskano je očitno zelo razvito tihotapljenje ter prekupčevanje po Koroškem in Kranjskem. Očitno je bil obseg te dejavnosti na območju Kojskega tako velik, da so jo opazili in zabeležili popisovalci elaborata franciscejskega katastra (AST, CF, San Martino). Iz izbranega gradiva ne moremo ugotavljati, kdo se je s to dejavnostjo ukvarjal in kolikšen je bil dohodek od te dejavnosti. Sklepali pa bi lahko, da so se s prekupčevanjem ukvarjali tisti posamezniki, ki so imeli doma dovolj delovne sile, torej premožnejši pripadniki skupnosti.

Zaključek

Obstoj majhnih kmečkih obratov v Goriških brdih je bil pogojen z za takratne razmere intenzivno obdelavo terasirano oblikovanih gričev z mešano kulturo vinske trte, sadnega drevja in žitaric. Gospodarji so poleg obdelovanja kmetije opravljali številne dejavnosti, ki so jim prinesle zaslužek. Družine so tako razvijale dvojno ekonomijo. Družina srednjih in večjih lastnikov zemljišč je vstopala na bližnje in oddaljene trge z gojenjem komercialno zanimivih pridelkov, s sadjem in zelenjavo ter na meddeželnega s prodajo vina. Zakupniki so se s prodajo drugorazrednega vina vpletali v vaše medsosedske mreže, s prodajo sadja pa, tako kot lastniki zemljišč,

na bližnje trge. Intenziviranje in izboljševanje obdelovalnih načinov in tehnik na podlagi spodbud trga ter tržnega kapitala so posamezniki dosegali z dohodki od kmetovanja in z dodatnimi sekundarnimi dejavnostmi. Poleg omenjenih je v Goriških brdih obstajalo še veliko drugih obrtnikov: pletarji, sodarji, pletilje, predice, prevozniki, žličarji, tkalci (Sirk 2012). Ukvarjanje z obrtjo ni pomenilo neke ozke specializirane dejavnosti, ki bi zahtevala dolgoletno učenje, temveč izdelovanje manj zahtevnih produktov za potrebe skupnosti. Premožna gospodinjstva so imela pri tem bistveno prednost. Z najemom delovne sile so lahko svoje sile usmerila v izvajanje drugih dobičkonosnih dejavnosti, kot so bile obrt ter storitvene usluge. Manjša in revna gospodinjstva so bila v večji meri odvisna od domačega ženskega in otroškega dela, da so lahko z njim finančno preskrbela lastno gospodinjstvo. V primeru za preživetje premajhnega kmečkega obrata so mlajši stalno ali pa dnevno služili v vaški skupnosti ali pa v bližnjih mestih. Dohodke so na tak način dopolnjevali tako moški kot tudi ženske in dekleta. V odrasli dobi so si ob pridobitvi ekonomske osnove ustvarili družino. Družine so tako združevale več virov prihodka, in sicer iz agrarnih in neagrarnih dejavnosti. Tako so posamezni socialni sloji poiskali dodatne vire zaslužka, s katerimi so dopolnjevali dohodke iz kmetijske dejavnosti. Za revne je bila to potreba zaradi preživetja, za premožne pa dopolnjevanje in dvig življenjske ravni.

Viri in literatura

Arhivski viri

ASG, CS: Archivio di stato di Gorizia, *Catasti sec. XIX-XX, Elaborati*

Operato d'estimo della Comune di Cerou superiore ed inferiore, reg. 15.

Operato d'estimo catastale del Comune di Medana, reg. 39.

Operato d'estimo della Comune di Piuma, reg. 51.

Operato d'estimo catastale della Sottocomune di San Floreano, reg. 66.

Operato d'estimo della Comune di San Mauro e Podsénizza (con Podsabotino), reg. 69.

ASG, CT: Archivio di stato di Gorizia, *Catasto teresiano*

Cerou inferiore, reg. 17.

Quisca, reg. 30.

ASG, GD: Archivio di Stato di Gorizia, *Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia*

Contratti: Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le localita di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano). Ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, *Contratti degl'instromenti ut amichevoli convenzioni dell'anno 1819*, b. 87.

ASPG, ASP: Archivio Storico Provinciale di Gorizia, *Atti degli stati Provinciali*, sez. II

b. 555/2

AST, CF: Archivio di Stato di Trieste, *Catasto franceschino, Elaborati catastali* Operato d'estimo della Comune di San Martino (Quisca), 678.

ŽAK, Pridige II: Župnijski arhiv Kojsko

Pridige II (5. 5. 1901–1. 5. 1904).

Gospodarski list

Gospodarski list, 1898, 28. 2. 1898 9 (2): »V pomoč Brdom.«

Literatura

Abel, W. 1967. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*. Stuttgart: Eugen Ulmer.

Barbina, G., in F. Battigelli. 1980. »Il paesaggio agrario friulano dalla fine dell'amministrazione veneta all'annessione al regno d'Italia.« V *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia: ricerche svolte per conto della Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia*, 339–69. Pordenone: Grafiche Editoriali Artistiche Pordenonesi.

Béaur, G., in J. M. Chevet. 2013. »Institutional Changes and Agricultural Growth.« V *Property Rights, Land Market and Economic Growth in the European Countryside*, uredili G. Béaur, P. Schofield, J. M. Chevet in M. T. Perez Picazo, 19–68. Turnhout: Brepols Publishers.

Bianco, F. 1991. »L'armonia sociale nelle campagne: economia agricola e questione collonica nella principesca Contea di Goriza e Gradisca tra '800 e '900.« V *Economia e società nel Goriziano tra 800 e 900: il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915)*, uredila F. Bianco in M. Masau Dan, 33–66. Gorizia: Edizioni della Laguna.

Bianco, F. 1997. *Nobili castellani comunità, sottani: il Friuli dalla caduta della repubblica alla restaurazione*. Monfalcone: Edizioni della Laguna.

Brusse, P., A. Schuurmann, L. Van Molle in E. Vanhaute. 2010. »The Low Countries 1750–2000.« V *Social Relations: Property and Power*, uredila B. van Bas in R. Hoyle, 199–226. Turnhout: Brepols Publishers.

- de Vries, J. 2009. *The Industrious Revolution: Consumer Demand and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fanfani, T. 1979. *Le Contee di Gorizia e Gradisca nel 19. secolo: per la storia del paesaggio agrario*. Udine: Ufficio stampa e pubbliche relazioni della Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia.
- Geremek, B. 1997. *A Poverty: A History*. Oxford, Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- Gestrin, F. 1973. »Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov.« *Situla* 13: 45–67.
- Gestrin, F. 1991. *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Gestrin, F., in V. Melik. 1966. *Slovenska zgodovina: od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Gomiršek, T. 1999. »Družinske strukture v luči župnijskih matičnih virov: od 1850 do 1910.« V *Briški zbornik*, uredil P. Stres, 89–115. Občina Brda: Dobrovo.
- Gomiršek, T. 2009. *Brestje in Kojsko: upravni in kulturni center Brd do 1945*. Nova Gorica: Goriški muzej.
- Gomiršek, T. 2016. »Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina kmečkih družin v Goriških brdih v predmarčni dobi (območje Kojskega, Števerjana in sosednjih vasi).« Doktorska disertacija, Univerza na Primorskem.
- Gomiršek, T. 2017. »Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi polovici 19. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 71 (1–2): 164–85.
- Goody, J. 2003. *Evropska družina*. Ljubljana: *cf.
- Granda, S. 2014. »Transformacija zemljiškega gospodarstva v kapitalistično veleposest.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila D. Mihelič, 255–74. Ljubljana: Založba ZRC.
- Hoyle, R. 2010. »Conclusion: Reflections on Power and Property over the Last Millennium.« V *Rural Economy and Society in North-Western Europe: Social Relations Property and Power*, uredila B. van Bavel in R. Hoyle, 349–75. Turnhout: Brepols Publishers.
- Kociančič, Š. 1992. »Berde in Brici.« *Etnolog* 53 (2–1): 10–12.
- Lazarevič, Ž. 2017. »Peasant Economy in Interwar Slovenia – Policies of Income Diversification.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarrelli, 351–73. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

- Makarovič, M. 1978. *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Makarovič, M. 1979. *Medsebojna pomoč na vasi na Slovenskem*. Ljubljana, Muta: Gorenje.
- Melik, A. 1936. *Slovenija I*, 2. zv. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Overton, M. 1996. *Agricultural Revolution in England: The Transformation of the agrarian Economy 1500–1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Panjek, A. 2014. »Integrirana ruralna ekonomija v zahodnem slovenskem prostoru v novem veku.« V *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*, uredila Darja Mihelič, 199–206. Ljubljana: Založba ZRC.
- Panjek, A. 2017. »The Integrated Peasant Economy as a Concept in Progress.« V *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*, uredili A. Panjek, J. Larsson in L. Mocarelli, 11–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Pavlin, V. 2001. »Primer uveljavljanja kupnega prava in kolonata na Goriškem 16. stoletja.« *Goriški letnik* 28: 289–302.
- Pavlovec, R. 1999. »Geološke zanimivosti Goriških brd.« V *Briški zbornik*, uredil P. Stres, 9–19. Dobrovo: Občina Brda.
- Raggio, O. 1990. *Faide e parentele*. Torino: Giulio Einaudi.
- Redfield, R. 1962. *The Little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Seiser, G. 2000. »On the Importance of Being the Last One. Inheritance and Marriage in an Austrian Peasant Community.« V *Dividends of Kinship: Meanings of Uses of social Relatedness*, uredil P. Schweitzer, 92–123. London, New York: Routledge.
- Sirk, D. 2012. *Devetindevetdeset meštirjev – sto mižerij: izročilo o briški rokodelski ustvarjalnosti*. Dobrovo: samozal.
- Šorn, J. 1984. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja.
- van Bavel, B., in R. Hoyle. 2010. »Social Relations: Property and Power in the North Sea Area, 500–2000.« V *Rural Economy and Society in North-Western Europe: Social Relations Property and Power*, uredila B. van Bavel in R. Hoyle, 1–25. Utrecht University: The Netherlands.
- Vilfan, S. 1980. »Agrarna premoženjska razmerja.« V *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2., uredili P. Blaznik idr., 403–79. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

II

Prostorska analiza prebivalstva in živinoreje na Primorskem na podlagi franciscejskega katastra (1827)

Nataša Kolega

Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Titov trg 5, 6000 Koper
natasa.kolega@fhs.upr.si

Uvod

Franciscejski kataster je bogat in še neizčrpan vir podatkov o življenju na območju Habsburške monarhije v 19. stoletju. S pomočjo geografskih informacijskih sistemov (GIS) smo v raziskavi, predstavljeni v nadaljevanju, poskušali na podlagi franciscejskega katastra (v nadaljevanju FK) analizirati in rekonstruirati nekatere vidike demografskega in ekonomskega stanja na Primorskem v prvi polovici 19. stoletja. Analiza je ozemeljsko obsežna in predstavlja predvsem osnovo za nadaljnje raziskovanje na področju zgodovine ter izvedbo podrobnejših geografskih analiz na manjših območjih. Prav tako pa bi bilo v podrobnejših analizah potrebno upoštevati tudi druge ekonomske, demografske in ozemeljske značilnosti. Osnovni namen raziskave je bil analizirati nekatere osnovne demografske in ekonomske podatke iz cenilnih operatov FK, ki omogočajo kvantitativno analizo.

Prikaz rezultatov raziskave je sestavljen iz več delov: v začetnem delu je natančneje predstavljen FK in njegov nastanek, temu sledi analiza ozemeljskih značilnosti območja. Osrednji del prispevka je namenjen analizi osnovnih demografskih značilnosti ter prisotnosti posameznih vrst živine v obravnavanem prostoru. V sklepnem delu skušamo opredeliti območja, kjer prevladujejo skupne poteze.

Franciscejski kataster je kataster, ki se ga na območju Slovenije najpogosteje uporablja za študije spreminjanja rabe tal in pokrajine v preteklosti. Je tudi najcelovitejši kataster oz. popis iz tistega časa in, kar je pomembno,

razmeroma lahko dostopen, saj je v veliki meri digitaliziran in dostopen preko spletnih pregledovalnikov raznih arhivov. Vendar FK ni prvi kataster za slovensko ozemlje, pred njim jih je bilo še nekaj. Začetki zemljiškega katastra v Habsburški monarhiji, podobni današnji obliki, segajo v obdobje po letu 1714, ko je nastal milanski kataster (Čeh 2002), ki je bil prvi enovit sistem obdavčitve zemljišča v Evropi. Vsebuje tako grafični kot opisni del, osnovna prostorska enota pa so katastrske občine. (Ferlan 2005; Feucht 2008). Leta 1747 je cesarica Marija Terezija z zakonom odredila popis vseh zemljišč v cesarstvu, iz česar je nastal terezijanski kataster, ki je bil pravzaprav nadaljevanje milanskega katastra, le da ni vseboval grafičnih prilog. Zaradi ugotovljenih pomanjkljivosti skozi dolgoletno uporabo terezijanskega katastra in hkratne izboljšane organiziranosti državne uprave je cesar Jožef II. po smrti Marije Terezije naročil posodobitev evidence zemljišč. Nastal je jožefinski kataster, ki je vseboval tudi dokaj natančen grafični del (Ribnikar 1982; Triglav 2009; Verdeber 2013).

Leta 1806 je cesar Franc I. izdal ukaz o vpeljavi skupnega, enako delujočega in stabilnega katastra za celotno državo. Dela so se pričela, vendar zaradi vojn z Napoleonom tudi prekinila do leta 1817. Konec istega leta je bil sprejet zakon o zemljiškem davku. Osnovne enote za izdelavo franciscejskega katastra so bile katastrske občine, izoblikovane ob izdelavi jožefinskega katastrskega operata, katastrska izmera pa se je morala navezovati na trigonometrično mrežo (Ferlan 2005; Triglav 2009; Verdeber 2013).

Izmera zemljišč je bila je za takratne razmere izredno natančna, opravili pa so jo za to izšolani geometri. Najprej so morali določiti geodetsko osnovo za merjenje. Po določitvi koordinatnega sistema za vso Avstrijo in po določitvi koordinatnih točk, ki so bile za slovensko ozemlje na Schöcklu pri Gradcu in na Krimu pri Ljubljani, je bila izdelana podlaga za izvedbo triangulacije in za katastrsko izmero. Originalne katastrske mape in indikacijske skice so bile izdelane v merilu 1 : 2880; za merjenje v težko dostopnih krajih se je lahko uporabljalo merilo 1 : 5760, za merjenje v mestih pa tudi merilo 1 : 1440 ali celo 1 : 720 (Triglav 2009).

Najprej so opravili popis meje katastrske občine, sledila pa je natančna izmera v njenem okviru. Območje izmere so razdelili na ledine in grupe. Hkrati z izmero sta se vodila terenska skica in dnevnik izmere. Meritve so izvedli z naslednjimi inštrumenti: merilna miza, terenska busola, libela, varovalna magnetna igla v posebnem ohišju, diopter z ravnalom, grezilo, deset setnjev dolga členasta merska veriga, merske zastavice, merske tarče in komplet šestil (Mlakar 1986, Ferlan 2005, Verdeber 2013).

Franciscejski kataster sestavljata dva dela: grafični in opisni. Grafični del vsebuje originalno katastrsko mapo, indikacijsko skico, mapno kopijo in rektifikacijsko mapo. Originalna katastrska mapa je bila izdelana kot avtentičen prikaz stanja vseh zemljišč v katastrski občini v merilu 1 : 2880. Na njej je prikazana raba tal po vnaprej določenih barvah in kategorijah. Posebej so označene tudi stavbne in nestavbne parcele ter razni napisi, vse s strogo določenimi barvami in znaki. Originalna katastrska mapa vsebuje naslednje podatke: številka zemljiške ali stavbne parcele, naris stavbe ali gradbenega objekta, zapis imena naselja, zapis imena ledine in zapis topografskega znaka za določeno kulturo (rabo tal). Indikacijska skica je zelo podobna originalni katastrski mapi, le da vsebuje še podatke o lastniku in koristniku zemljišča, namenjena pa je komisijem preverjanju točnosti izmere na terenu. Mapne kopije so litografsko odlite kopije originalne katastrske mape, namenjene konkretni uporabi za upravne in druge potrebe, da se je original ohranjal. Nanje so tudi vrisovali kasnejše popravke in spremembe (Ribnikar 1982).

Rektifikacijska mapa je bila izdelana v začetku 40. let 19. stoletja, torej približno 20 let po nastanku originalne mape, in predstavlja neobarvano mapno kopijo z izrisanimi vsemi popravki, delitvami in spremembami, ki so se v tem času zgodile. Popravki so bili vnešeni z rdečo barvo, nove številke parcel, kjer je bilo to potrebno, pa dodane kot ulomek k originalni številki. Rektifikacijska mapa je skupaj z originalno mapo služila kot osnova za izdelavo kasnejših reambulančnih katastrskih operatov (Ribnikar 1982).

Opisni del franciscejskega katastra oz. operat sestavljajo: zapisnik zemljiških parcel, zapisnik stavbnih parcel, izkaz površine zemljišč po katastrskih kulturah, abecedni seznam zemljiških posestnikov, popis mej katastrske občine, seznam neznanih lastnikov, zapisnik o izračunavanju površine zemljišč in pismena dokazila o imenovanju. Franciscejski katastrski operat za današnje slovensko ozemlje ne vsebuje zadnjih treh sestavnih delov, pač pa so mu priključeni t. i. cenilni operati (izračuni davkov glede na velikost in kvaliteto oz. donos zemljišč; Arhiv Republike Slovenije 2017). V uvodnem delu cenilnega operata so med drugim podani podatki o številu in sestavi prebivalstva ter živine, ki so podlaga za to študijo.

Zapisnik zemljiških parcel vsebuje podatke o parceli, lastniku, rabi tal, kakovosti parcele, vrednosti ipd. Zapisnik stavbnih parcel obsega podatke o zgradbah, kot so tip zgradbe in njene značilnosti. Obrazec za izkaz površine zemljišč po kulturah prikazuje seštevek površin parcel glede na kategorije kultur. Obrazec za abecedni seznam zemljiških posestnikov katastr-

ske občine je namenjen pregledu lastnikov zemljišč in evidentiranju vseh parcel, ki jih je posedoval posamezen lastnik. Popis mej katastrske občine vsebuje podatke o razsežnosti občine v dolžino in širino, položaj katastrske občine v okviru okrajne gosposke ter opis meje s postavljenimi mejniki (Ribnikar 1982).

Triangulacija in katastrska izmera sta bili najprej opravljene v Slovenskem Primorju in Istri v letih 1817–1825, na Štajerskem v letih 1819–1825, na Kranjskem v letih 1822–1826 in na Koroškem v letih 1825–1828; ozemlje Prekmurja ni bilo zajeto v katastrsko izmero v času vladanja Franca I. (Ribnikar 1982).

Katastrski operati so za zgodovinopisje in zlasti za gospodarsko zgodovino bogat vir informacij, saj vsebujejo številne podatke o gospodarskem stanju v času njihovega nastanka, in sicer za mesta, trge in vasi, obrtništvo in manufakture, poleg tega pa podajajo celovite podatke o lastništvu zemljišč, iz česar je mogoče razbrati razslojenost posestnikov. Prav tako nudijo vpogled v agrarno gospodarstvo, način obdelave in rabe zemlje, uvajanje novih agrarnih kultur, stanje živinoreje, izkoriščanje servitutnih pravic, določanje cen kmetijskih pridelkov, uveljavljanje enotne vrednosti denarja in enotnih dolžinskih ter površinskih mer. Iz njih je mogoče razbrati informacije o oblikovanju tržnih središč s posebnim ozirom na povezovanje urbanih naselij s podeželjem, stanju prometnih povezav, kmečki trgovini, o ledinskih in krajevnih imenih in še bi lahko naštevali. Katastri so pomembni tudi za zgodovino uprave. Posebno zgodovinsko in likovno vrednost pa predstavlja grafični del franciscejskega katastrskega operata. Originalne katastrske mape in indikacijske skice nam dajejo vizualno podobo narisa kulturne krajine s posebnim ozirom na upodobitev zemljiških in stavbnih parcel. Grafični narisi v odmerjenem prostoru prikazujejo stanovanjska in gospodarska poslopja, objekte sakralnega značaja, vodotoke, ceste, poti, razne naravne in druge posebnosti, zajete v krajini. Katastrska mapa je zgodovinski dokument zajetja agrarnega, geografskega in urbanističnega trenutka pokrajine (Ribnikar 1982).

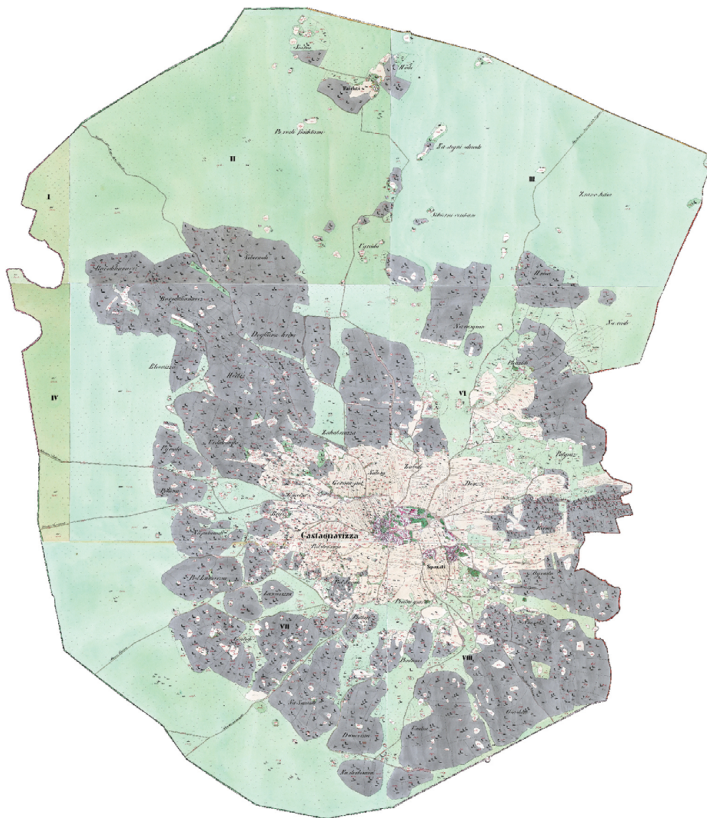
Podatki iz cenilnih operatov franciscejskega katastra, ki so podlaga za to raziskavo, so bili pridobljeni v treh arhivih: ozemeljsko najobsežnejši del v Državnem arhivu v Trstu, del v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani, del pa tudi v Državnem arhivu v Gorici.¹

1 Nabor podatkov iz arhivskega gradiva, ki tvori podlago za to študijo, je izvedla Petra Kavrečič s sodelavci v okviru projekta *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem*.

1. Metodologija

1.1 Vzpostavitev baze podatkov

Slika 11.1: Primer združenih in obrezanih katastrskih map franciscejskega katastra za Kostanjevico

Vzpostavitev prostorske baze podatkov je obsegala več različnih, ločenih korakov. Za prostorsko bazo podatkov je značilno, da so podatki v njej organizirani na podlagi svoje lokacije v prostoru, kar omogoča njihovo nadaljnjo prostorsko analizo. Najprej je bilo potrebno od pristojnih arhivov (Državnega arhiva v Trstu, Državnega arhiva v Gorici in Arhiva Republike Slovenije v Ljubljani) pridobiti preslikane originalne katastrske mape oz. v nekaterih primerih preslikane mapne kopije franciscejskega katastra. Pridobljene podlage je bilo v prvi fazi potrebno urediti po regijah oz. ob-

močjih, saj vsi trije arhivi ne uporabljajo enakega načina razvrščanja in poimenovanja.

Osnovna prostorska enota za izdelavo franciscejskega katastra in prav tako za našo raziskavo so bile katastrske občine (v nadaljevanju k. o.). Zaradi velikosti k. o. in zadanega merila (1 : 2880) celotne k. o. niso mogli narisati na en list, zato so jih razrezali na več listov, katerih število je večinoma med štiri in deset. Iz skoraj nepregledne gmote preslikanih podlag, pridobljenih iz arhivov, je bilo potrebno poiskati tiste, ki sestavljajo isto k. o., in jih sestaviti v enovito sliko, ki je obsegala celotno k. o., ter obrezati ozadje – list papirja.

1.2 Georeferenciranje katastrskih map franciscejskega katastra, vnos in sestava baze podatkov

Sledil je najzahtevnejši in časovno najobsežnejši korak celotne raziskave, georeferenciranje podlag, ki si tudi na tem mestu zasluži nekoliko več pozornosti. Georeferenciranje, preprosteje povedano, pomeni umeščanje v prostor. To je digitalni postopek, pri katerem preslikane karte umeščamo v prostor na osnovi podlage, ki je že umeščena v prostor. Gre za običajen postopek, ki se ga uporablja za razne preslikane ali starejše karte. Umestitev v prostor izvajamo s pomočjo kontrolnih točk. Kontrolne točke so prepoznavne točke, prisotne na obeh kartah, kot so na primer ceste, mostovi, hiše, meje, rti, otoki ipd. Neko točko, ki jo prepoznamo na obeh kartah, s pomočjo kontrolnih točk povežemo. To preprosto pomeni, da neko prepoznano točko, ki se pojavi na obeh kartah, najprej označimo na še negeoreferencirani karti, nato pa še na že georeferencirani podlagi. Več kot je kontrolnih točk in bolj enakomerno kot so razporejene, boljša je pretvorba. Rezultat je, da se karta ponekod raztegne, ponekod skrči, skratka, deformira glede na obstoječo podlago, ki je v prostor že umeščena. Za dosego zadovoljivega rezultata je za umestitev v prostor ene podlage, v našem primeru ene k. o., potrebnih med 30 in 40 enakomerno razporejenih kontrolnih točk.

Ker so katastrske mape franciscejskega katastra razmeroma stare in se je pokrajina od takrat do danes precej spremenila, je georeferenciranje v takšnem primeru lahko zelo zahtevno in dolgotrajno. Delno si je mogoče pomagati z digitaliziranimi mejami današnjih k. o., ki slonijo na franciscejskem katastru, vendar so te meje v nekaterih primerih spreminjale svoj potek, posamezne katastrske občine so se razdelile v več samostojnih, v nekaterih primerih pa so se deli k. o. priključili k sosednjim k. o.

Zato uporaba mej današnjih k. o. omogoča zgolj orientacijo, ne pa dejansko umeščanje v prostor. Za umeščanje v prostor so se kot že umeščena podlaga najpogosteje uporabljali Digitalna topografska karta Slovenije v merilu 1 : 50000 in razni digitalni ortofoto posnetki. Ko je bila katastrska mapa k. o. iz franciscejskega katastra dokončno umeščena v prostor, se je glede na njene meje izdelal/popravil še sloj mej k. o. Ko so bile vse katastrske mape FK umeščene v prostor, smo na tak način posledično dobili še nov sloj mej k. o. v času franciscejskega katastra, ki je bil pravzaprav osnova za nadaljnjo raziskavo.

Za pridobitev demografskih in ekonomskih podatkov iz cenilnih operatov je bil ponovno potreben obisk arhivov oz. pregledovanje digitaliziranih opisnih delov (cenilnih operatov) preko spleta. Zbrani kvantitativni podatki o prebivalstvu in živini se nahajajo v uvodnem delu cenilnih operatov. Podatke smo vnesli v podatkovno bazo in jih vezali na sloj k. o. iz časa franciscejskega katastra. Prostorska baza podatkov je tako na koncu obsegala naslednje podatke oz. prostorske sloje: rastrske podlage k. o. iz FK, katastrske občine iz FK, kvantitativne demografske in ekonomske podatke iz cenilnih operatov, vezane na k. o.

Vendar vzpostavitev prostorske baze podatkov ni potekala brez težav. Največ jih je bilo z georeferenciranjem, še prej pa s sestavljanjem k. o. iz FK. Meje posameznih k. o. se v nekaterih primerih niso ujemale, ponekod so se vmes pojavljale tudi praznine, kar je povzročalo težave pri izdelavi sloja k. o. iz FK. Posebna težava so bili tudi manjkajoči podatki. Nekateri listi ali katastrske mape za celotne k. o. so se tekom časa izgubili, zato so nekatera območja brez podatkov. Še več podatkov manjka pri demografskih in ekonomskih informacijah iz cenilnih operatov. Ponekod so se izgubili celotni operati, ponekod le posamezni listi. Posebno težavo pa predstavlja dejstvo, da kljub razmeroma natančnim navodilom pri sami izdelavi FK (Ribnikar 1982) niso bili povsod popisani isti podatki ali ponekod določenih podatkov preprosto niso popisali. Vrste živine so se ponekod združevale, drugod so bile popisane ločeno, na primer, ponekod se pojavlja kategorija število ovc in koz skupaj, drugod so ovce in koze navedene posebej. Zaradi tega je bilo potrebno kategorije za nadaljnjo analizo poenotiti, kar v večini primerov pomeni združevanje v širše skupine (na primer, kjer so bile ovce in koze navedene posebej, jih sešteti v kategorijo ovce in koze skupaj, da so bili podatki primerljivi z drugimi k. o.). S tako vzpostavljeno in poenoteno prostorsko bazo podatkov smo lahko pričeli s prostorsko analizo.

1.3 Analiza podatkov

Analizirano območje obsega Primorsko, to je Posočje, Goriško, Vipavsko dolino, Kras, Brkine in severno Istro. Površina celotnega območja znaša 3.236 km² in obsega 307 k. o. iz časa FK. Povprečna velikost k. o. znaša 10,5 km² (slika 11.2).

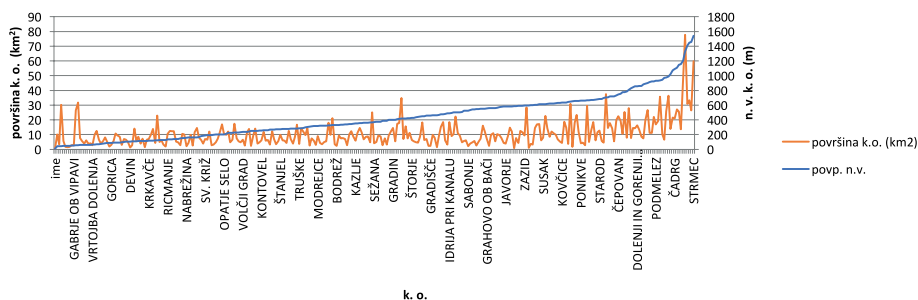
Analiza podatkov, zbranih v prostorski podatkovni bazi, je bila razdeljena v šest sklopov:

- značilnosti obravnavanega območja,
- demografski podatki,
- podatki o živini,
- povezava med fizičnogeografskimi, demografskimi in ekonomskimi podatki,
- podrobnejša prostorsko-statistična analiza živine,
- analiza števila živine na gospodinjstvo.

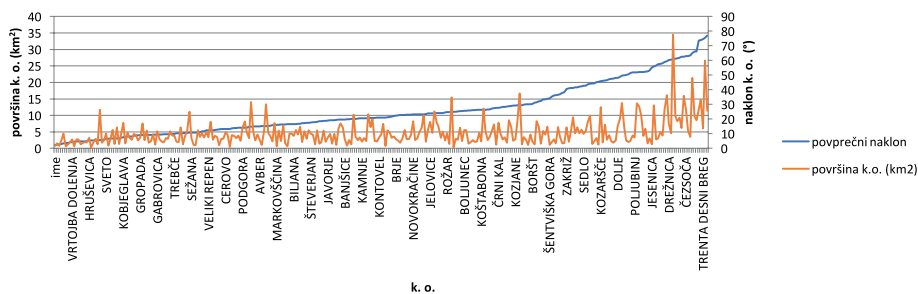
Rezultati vseh naštetih prostorskih analiz so predstavljeni na kartografskih prikazih. Večina izdelane kartografije kot način prikaza razredov vrednosti uporablja metodo postavljanja naravnih meja med podatki (*jenks*), saj le-ta najnazorneje prikaže razporeditev vrednosti. Pri tem načinu določanja mej med razredi podatkov so si vrednosti v posameznem razredu čim podobnejše, standardna deviacija znotraj razreda je čim manjša, razlika med posameznimi razredi pa je čim večja. Meje razredov sovpadajo z velikimi skoki v vrednostih podatkov. Z drugimi besedami, metoda klasifikacije poskuša zmanjšati razlike znotraj razredov in povečati razlike med razredi ter razlike v vrednostih podatkov čim nazorneje prikazati (ESRI 2008).

1.4 Značilnosti obravnavanega območja

Preučevano območje se razteza od Jadranskega morja do Julijskih Alp in obsega zahodni del Slovenije. V severnem delu ga na zahodu omejuje današnja državna meja z Italijo, južno od Gorice pa se razteza tudi zahodno od današnje državne meje z Italijo, saj obsega zgodovinsko povezano območje. Obravnavano območje pa ne vključuje mesta Trst z najbližjo (nekrško) okolico, ker je bilo to že razmeroma visoko urbanizirano, poudarek raziskave pa je na podeželju. Na jugu se območje razteza do današnje državne meje s Hrvaško in obsega celotne Brkine do reke Reke. Vzhodna meja obravnavanega območja je najbolj razgibana, saj poteka zahodno od Ilirske Bistrice do Divače in Ajdovščine, vzhodno od Banjšic in Trnovskega

Graf 11.1: Prikaz razmerja med površino k. o. in povprečno nadmorsko višino k. o.

Graf 11.2: Prikaz razmerja med površino k. o. in povprečnim naklonom k. o.

gozda, vzhodno od Cerknega, jugozahodno od Bohinja do Trente ter na severu do Mangarta.

Nadmorske višine se gibljejo med 0 in približno 2.800 m na skrajnem severu območja. Najnižje nadmorske višine so v obalnem delu, v Vipavski dolini in na Goriškem. Najvišje nadmorske višine so prisotne v Julijskih Alpah in Trnovskem gozdu (slika 11.3).

Naklon je najvišji v alpskem delu območja, v splošnem pa bi lahko rekli, da na približno polovici območja (južni) prevladuje teren z manjšimi nakloni, na severni polovici pa teren z večjimi nakloni. Meja med njima poteka čez Gorico in Ajdovščino. V severnem delu tako razmejenega območja se pojavljajo nakloni tudi do 70°, prevladujejo pa nakloni med 20 in 40°. V južnem delu območja so nakloni veliko nižji, običajno ne presegajo 25°, prevladujejo pa nakloni pod 15° (slika 11.4).

Katastrske občine so zelo različnih velikosti. Opazna je povezava med velikostjo k. o. in nadmorsko višino ter naklonom območja. Največje k.o. se pojavljajo na strmih goratih območju, najmanjše pa na Krasu in v koprskem zaledju. V strmejših goratih predelih je bilo obdelovalne zemlje malo,

gostota prebivalstva pa manjša, k. o. pa zato obsežnejše. Največje so bile na bovškem in v Trenti, kjer njihova velikost znaša med 30 in 80 km². Izjemo v velikosti k.o. predstavljajo obalne k. o., ki so prav tako nekoliko večje od povprečja, ki znaša 10,5 km² (slika 11.5). Povezavo med velikostjo k.o. in nadmorsko višino ter naklonom potrjujeta tudi grafa 11.1 in 11.2, iz katerih lahko razberemo, da je velikost k. o. premo sorazmerna z nadmorsko višino in naklonom, kar pomeni, da so največje k. o. na goratem, višje ležečem in strmejšem ozemlju. To potrjuje, kar je razvidno tudi iz karte (slika 11.5), in sicer da so največje k. o. v Alpah.

2. Demografska slika

V okviru analize demografskih značilnosti smo obravnavali število in gostoto prebivalstva po k. o. (sliki 11.6 in 11.7). Po številu prebivalstva izstopa skrajni SZ del Slovenije, Posočje med Gorico in Tolminom, Goriška, manjši del Krasa in obalno območje. Območja, kjer prevladujejo k. o. z manjšim številom prebivalstva, so predvsem na Krasu, v koprskem zaledju, Čičariji in Brkinih. Na območju Trente se pojavljajo nekatere k. o., za katere nimamo podatka o številu prebivalstva, zato dejansko ne gre za območje, kjer je prisotno izrazito majhno število prebivalstva, kot je videti na karti (slika 11.8). Število prebivalstva je največje v k.o. Gorica (8.284 ljudi), Piran (7.942 ljudi) in Koper (5.446 ljudi), najmanjše pa v k. o. Vrtoče (58 ljudi), Ritomeče (67 ljudi) in Gabrk (71 ljudi).

Skupno število prebivalstva na celotnem preučevanem območju znaša 171.029 ljudi: tolikšno je torej bilo leta 1827 prebivalstvo Primorske brez Trsta. V kolikor izvzamemo izrazito mestne k. o. (Gorica, Koper in Piran), število prebivalstva na primorskem podeželju znaša 149.357 ljudi.

Poleg skupnega števila je relevantna informacija tudi gostota prebivalstva na km² za vsako k. o., nenazadnje zaradi tega, ker se velikosti posameznih k.o. med seboj zelo razlikujejo. V primerjavi s skupnim številom je slika gostote prebivalstva bistveno drugačna (slika 11.9): izstopata še vedno obala in Goriška, nato pa Kras, tržaško zaledje in okolica Tolmina. Gostota prebivalstva na km² je največja v k. o. Koper (11.349 ljudi na km²), sledita Gorica (4.374 ljudi na km²) in Rupa (645 ljudi na km²). Razlog za izjemno gostoto v k. o. Koper je, da je obsegala samo otok, k. o. Piran, ki je po številu prebivalstva na drugem mestu, pa obsega tudi zaledje in Portorož. Podobno kot za k. o. Koper velja tudi za k. o. Gorica, saj tudi Gorica obsega le staro mesto brez zaledja. Najmanjša gostota se pojavlja v k. o. Gorenji Log (6 ljudi na km²), Trenta desni breg (6 ljudi na km²) in Čadrg (11 ljudi

na km²). Razlika med k. o. z največjo in najmanjšo gostoto je zelo velika, v k. o. Koper je gostota kar 1891-krat večja kot v Gorenjem Logu in Trenti desni breg. Vse tri k. o. z najmanjšo gostoto se nahajajo v nizko poseljenem goratem skrajnem severovzhodu območja.

Povprečna gostota prebivalstva na km² za celotno območje znaša 56 ljudi na km². Če tudi pri gostoti prebivalstva, podobno kot pri številu, iz analize izvzamemo urbane k. o. (Gorica, Koper in Piran), znaša povprečna gostota prebivalstva na podeželskem delu 50 ljudi na km², iz česar izhaja, da je bilo v prvi polovici 19. stoletja primorsko podeželje razmeroma gosto poseljeno.

V sklopu demografskih značilnosti smo analizirali tudi razmerje med moškimi in ženskami po posameznih k. o. (slika 11.8). Vrednosti, večje od 1, obarvane v vijoličasti in modri barvi, pomenijo več moških, vrednosti manjše od 1, obarvane z rumeno in oranžno barvo, pomenijo več žensk. Iz prostorske razporeditve števila moških in žensk po posameznih k.o. ni opaziti izrazitejših prostorskih zakonitosti ali izstopanja posameznih predelov ozemlja. Po številu žensk najbolj izstopajo k. o. Prosek (0,725 moških na 1 žensko), k. o. Rožar (0,732 moških na 1 žensko) in Gabrje ob Vipavi (0,766 moških na 1 žensko). Po številu moških najbolj izstopajo k. o. Gabrk (1,448 moških na 1 žensko), Šempeter (1,447 moških na 1 žensko) in Vrtoče (1,416 moških na 1 žensko).

Tabela 11.1: Število in gostota prebivalstva po posameznih podobmočjih

	Število prebivalstva	Gostota prebivalstva na km ²
Julijske Alpe	604	11,6
Bovec, Trenta	5.626	29,0
Zg. Posočje	18.479	42,6
Sp. Posočje	12.340	53,6
Cerkljansko hribovje	9.979	46,4
Trnovski gozd	5.669	29,6
Goriška	33.190	123,1
Vipavska dolina	6.882	93,0
Kras	36.064	54,2
Brkini, Podgrajsko podolje	8.269	40,3
Čičarija	4.520	26,8
Koprsko zaledje	12.372	52,3
Obalno območje	17.035	200,0

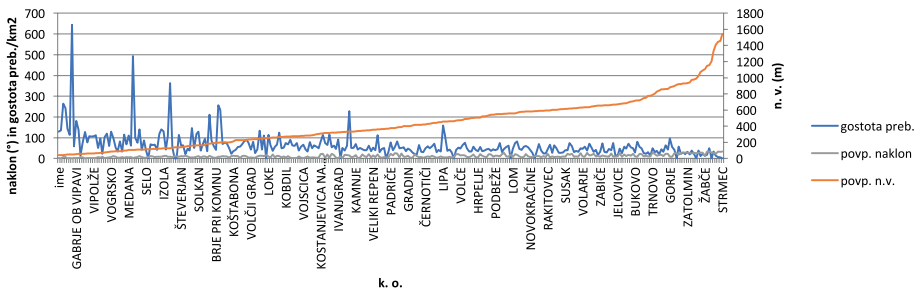
Tabela 11.1 prikazuje gostoto in število prebivalstva po posameznih podobmočjih. Najvišjo gostoto dosega obalno območje, saj zajema sko-

raj izključno mesta, najmanjšo pa območje Julijskih Alp, ki je zelo redko poseljeno. Podobno gostoto, kot je povprečje za celotno območje, dosegajo Kras, koprsko zaledje in Spodnje Posočje. Območja s podpovprečno gostoto so Julijske Alpe, Bovec in Trenta, Zgornje Posočje, Cerkljansko hribovje, Trnovski Gozd, Brkini in Podrgajsko podolje ter Čičarija. Izmed pretežno podeželskih območij po razmeroma visoki gostoti prebivalstva izstopa Vipavska dolina.

Za nekatere k. o. razpolagamo tudi s podatkom o številu gospodinjstev, ki pa ni bil popisano povsod, zato ne omogoča analize in primerjave za celotno obravnavano ozemlje. Podatek je zajet pri 181 k. o., kar predstavlja 58 % vseh k. o. Ker pa je na njegovi podlagi možno izračunati povprečno število članov gospodinjstev, smo ga kljub temu vključili v analizo. Slika 11.9 prikazuje tiste k. o., za katere je bil podatek o številu gospodinjstev popisano, in iz nje je razvidno, da manjka na območju Trnovskega gozda, Krasa, na obalnem območju ter delno v koprskem zaledju in Brkinih. Slika 11.10 prikazuje povprečno število članov gospodinjstva: po večjem številu izstopajo Cerkljansko hribovje, Julijske Alpe, Zgornje Posočje, Brkini s Podgrajskim podoljem in Čičarija.

Da so demografske značilnosti tesno povezane s fizičnogeografskimi značilnosti, je bilo vidno že v predhodnih analizah, na tem mestu pa smo poskušali prikazati neposredno povezavo med gostoto prebivalstva po k. o., nadmorsko višino k. o. in naklonom k. o. Graf 11.3 prikazuje odnos med gostoto prebivalstva, naklonom ter nadmorsko višino in nam potrjuje, da je rast gostote prebivalstva obratno sorazmerna z rastjo naklona in nadmorske višine. Mejna vrednost nadmorske višine, po kateri se k. o. z večjo gostoto ne pojavljajo več, je okrog 400 m, naklon pa okrog 20°.

Graf 11.3: Razmerje med gostoto prebivalstva, povprečnim naklonom in povprečno nadmorsko višino k. o.

3. Slika živinoreje

Analiza ekonomskih podatkov se je osredotočila na analizo podatkov o posameznih vrstah živine, pridobljenih iz cenilnih operatov franciscejskega katastra. Izvedena je bila na 3 načine:

- analiza števila posameznih vrst živine po k. o.,
- analiza gostote posameznih vrst živine na km²,
- analiza števila živine na prebivalca.

Za navedene tri analize in prikaze smo se odločili, ker smo želeli ugotoviti, kje je neka vrste živine prisotna ter s čim je povezana, bodisi s fizično-geografskimi značilnostmi območja ali z gostoto prebivalstva. Enostavni prikaz na osnovi števila živine v posameznih k.o. namreč ne daje relevantnejših rezultatov, saj so k. o. zelo različno velike. Bistveno povednejša je prostorska slika, ki jo dobimo na osnovi informacije o gostoti živine na km², saj nam pokaže, kje se določena vrsta živinoreje izraziteje pojavlja, medtem ko nam število živine na prebivalca prikaže jasno sliko o tem, kje so se z njo intenzivneje ukvarjali. Ko med seboj primerjamo rezultate vseh treh analiz, lahko pojavljanje neke dejavnosti razumemo kompleksneje in temeljiteje.

Posebno težavo je pri tem predstavljala nedoslednost podatkov v cenilnih operatih, saj popisane vrste živine niso povsod iste, obenem pa so se ponekod različne vrste živine združevale (na primer ovce in koze). Zato je bilo za analizo potrebno kategorije poenotiti, sicer bi bili podatki neprimerljivi. Naslednje vrste živine so bile v cenilnih operatih FK evidentirane in zavedene v naši bazi: konji, kobile, krave, mule, osli, ovce, ovce in koze, svinje, voli, teleta, kobile, žrebički, kastrirani konji in kastrirani ovni. Ker pa se našteje kategorije niso pojavljale enotno v vseh k. o., smo v nadaljnjo obdelavo podatke zaobjeli naslednje skupine živali: konje, kobile, krave, mule, osle, ovce, ovce in koze, svinje, vole in teleta. Za lažjo in smiselnejšo obdelavo, primerjavo in ponazoritve pa smo vpeljali še nekatere nove, združene kategorije. Gre za seštevke nekaterih vrst, ki se v FK pojavljajo samo ponekod. Te so: živina skupaj, vsi konji (seštevke kategorij: konji, kobile, kastrirani konji ter konji in kobile) in vse ovce in koze (seštevke kategorij: ovce, ovce in koze ter kastrirani ovni).

3.1 Analiza živine po k. o.

Slika 11.11 predstavlja porazdelitev vse živine ne glede na vrsto. K. o. z največ živine se nahajajo predvsem na SZ, kjer so tudi največje k. o., med

Tolminom in Cerknim, na Krasu ter v Čičariji. Gostota živine na km² (slika 11.12) nam prikaže precej drugačno razporeditev, saj največjo gostoto zaznamo v Brikinih in Čičariji ter v Cerkljanskem hribovju. Če v primerjavo vključimo še število živine na prebivalca (slika 11.13), ugotovimo, da ponovno izstopata Čičarija in Trenta. Iz primerjave lahko zaključimo, da je v splošnem živinoreja najbolj izstopajoča na območju Čičarije.

Ker se v posameznih k. o. pojavljajo dodatne kategorije, na primer kobile ali kastrirani konji, smo vse podkategorije združili v eno in jo poimenovali »vsi konji«. Gre za seštevek kategorij konji, kobile, kastrirani konji ter konji in kobile. Iz analize pojavljanja konjev po k. o. lahko razberemo, da se konji pojavljajo predvsem v okolici večjih mest, v Čičariji in Trnovskem gozdu, medtem ko nam njihovo število na prebivalca najbolj izpostavi predele okrog Kobarida, Čičarijo in Trnovski gozd (slike 11.14, 11.15 in 11.16).

Po številu krav na k. o. (slika 11.17) najbolj izstopajo višje ležeča območja v Posočju, Trnovskem gozdu in v Cerkljanskem hribovju ter južni del Krasa in Vipavska dolina. Če analiziramo gostoto krav na km² (slika 11.18), se slika bistveno ne spremeni. Ob upoštevanju števila krav na prebivalca (slika 11.19) pa se izpostavijo še zahodni del Krasa in Čičarija, Brkini ter Podgrajsko podolje.

Mule se pojavljajo zgolj v nekaterih k. o., iz česar je mogoče sklepati, da pri popisovanju niso povsod obstajale kot samostojna kategorija pa tudi da na splošno niso bile zelo prisotne. Vse tri analize (slike 11.20, 11.21 in 11.22) pri pojavljanju mul izpostavijo ista območja; koprsko zaledje, Kras in delno Posočje. Najbolj zastopane so v k. o. Obrov.

Osli se pojavljajo izključno v Primorju, na Goriškem in Krasu. Iz rezultatov vseh treh analiz lahko razberemo, da se najmnožičneje pojavljajo v koprskem zaledju (slike 11.23, 11.24 in 11.25).

Tudi pri ovcah in kozah so se kategorije popisovanja po različnih k. o. razlikovale. Najprej smo analizirali zgolj kategorijo ovce. Iz analize po k. o. razberemo, da se pojavljajo predvsem na Krasu, Čičariji, Posočju in Cerkljanskem hribovju. Analizi gostote ovc na km² in na prebivalca nam po številu ovc najbolj izpostavita območje Čičarije (slike 11.26, 11.27 in 11.28).

V nekaterih k. o. je bila uporabljena kategorija ovce in koze, zato smo kategorije ovce, ovce in koze ter kastrirani ovni sešteli v enotno kategorijo in jih analizirali (slike 11.29, 11.30 in 11.31). Poleg območij, ki smo jih našteali že pri predhodni analizi, se sešteta kategorija ovc in koz pojavlja še v Julijskih Alpah. Na drugih območjih je slika zelo podobna predhodni, kar

pomeni, da gre za popisovanje po različnih kategorijah v Alpah v primerjavi z drugod. Območja, kjer je ovčereja in kozjereja najbolj prisotna, so Čičarija, Kras, Bovško in Cerkljansko hribovje. Ker je slika za pojavljanje ovc zelo podobna sliki pojavljanja ovc in koz za vsa območja razen Alp, lahko sklepamo, da se na teh območjih pojavlja predvsem ovčereja, ne pa tudi kozjereja.

Iz analize števila svinj po k. o. (slika 11.32) razberemo, da se svinje najizraziteje pojavljajo na Krasu, v Posočju, v obalnem predelu, na Goriškem in v severozahodni Sloveniji. Analiza gostote svinj na km² (slika 11.33) najbolj izpostavi osrednji del območja (Goriško, del Krasa, del Posočja in Cerkljanskega hribovja ter koprsko zaledje). Število svinj na prebivalca (slika 11.34) pa pokaže precej enakomernejšo sliko; kot območja, kjer svinjereja ni prisotna, izstopajo le Julijske Alpe in delno obalno območje.

Voli (slike 11.35, 11.36 in 11.37) se pojavljajo skoraj povsod razen v višjeležečem alpskem svetu in Posočju, nekoliko manj pa tudi v primorju. Analizi gostote volov na km² in na prebivalca to potrjujeta, razporeditev pa je še enakomernejša preko celotnega območja, kjer se te živali pojavljajo.

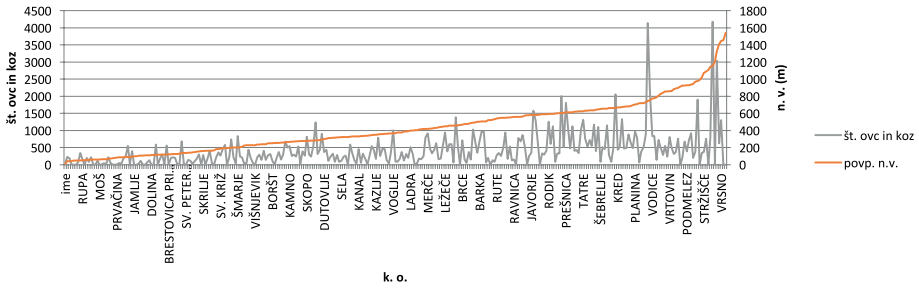
Glede telet (slike 11.38, 11.39 in 11.40) je iz rezultatov analiz možno predvidevati, da niso bila povsod popisana kot samostojna kategorija, saj se na večjem delu ozemlja ne pojavljajo, ali pa da so bila dejansko prisotna samo ponekod. Sicer izstopajo Goriška, del Posočja in Cerkljanskega hribovja, Vipavska dolina in Brkini.

3.2 Povezava med fizičnogeografskimi značilnostmi in živinorejo

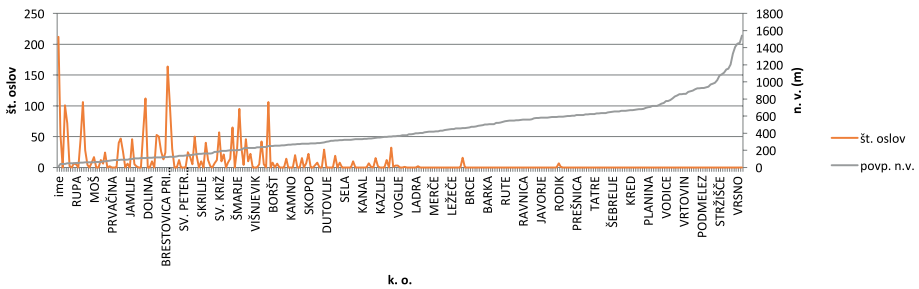
V nadaljevanju smo poskušali analizirati povezavo nadmorske višine in pojavljanje posameznih vrst živine. Iz grafov 11.4 in 11.5 lahko razberemo, da je pojavljanje oslov in konjev obratno sorazmerno povezano z nadmorsko višino. Posebej izrazito je to pri oslih, ki se pojavljajo zgolj v nižjeležečih, južnih predelih preučevanega območja.

Grafa 11.6 in 11.7 prikazujeta, kako število krav, ovc in koz narašča premo sorazmerno z nadmorsko višino. V najvišjih nadmorskih višinah pa se pojavljajo le še ovce in koze, število krav upade. Grafa 11.8 in 11.9 prikazujeta manj intenzivno, obratno sorazmerno povezavo med svinjami in voli ter nadmorsko višino. Svinje in voli se pojavljajo predvsem na nižjih in zmernih nadmorskih višinah.

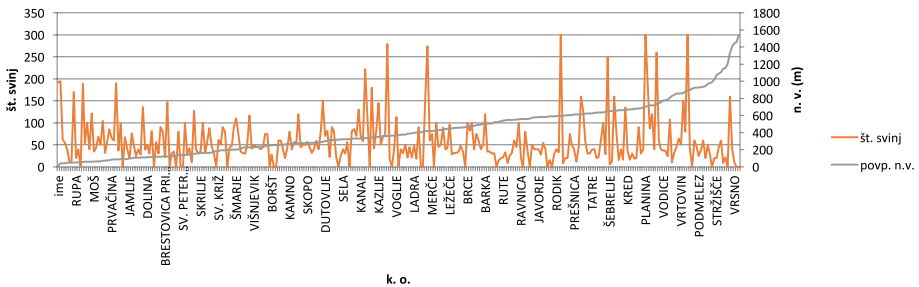
PREŽIVETJE IN PODJETNOST

Graf 11.4: Razmerje med številom konjev k. o. in povprečno nadmorsko višino k. o.

Graf 11.5: Razmerje med številom oslov po k. o. in povprečno nadmorsko višino k. o.

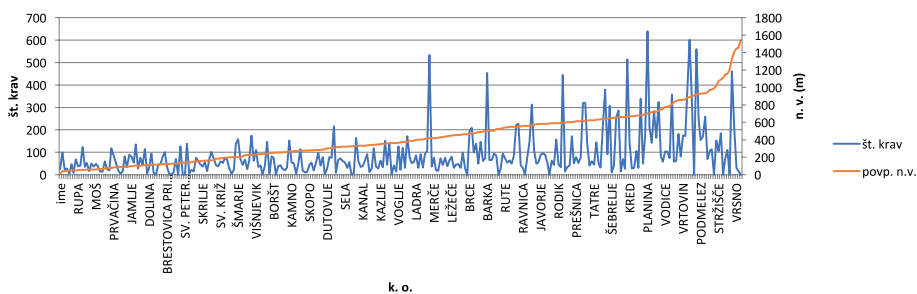

Graf 11.6: Razmerje med številom krav po k. o. in povprečno nadmorsko višino k. o.

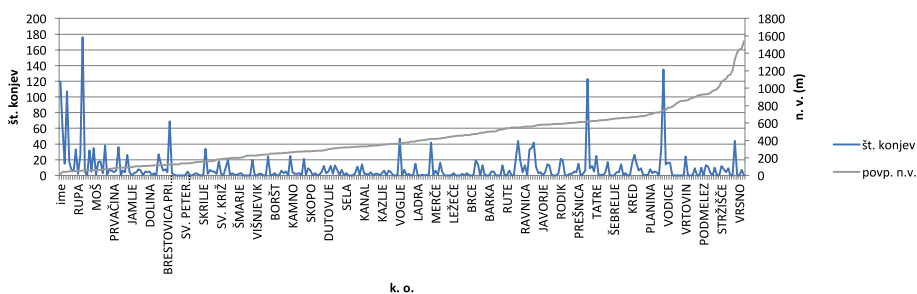
3.4 Podrobnejša prostorsko-statistična analiza živine

Pojavlanje živine smo analizirali tudi z dvema prostorsko statističnima metodama za naslednje vrste živine: konji (vsi), krave, ovce in koze (vse), svinje, voli ter osli. Izdelali smo elipso standardne deviacije, ki prikazuje ponazoritev trenda razporeditve pojava v prostoru z elipso, izrisano na podlagi izračuna standardne deviacije po osi x in y Elipsa standardne de-

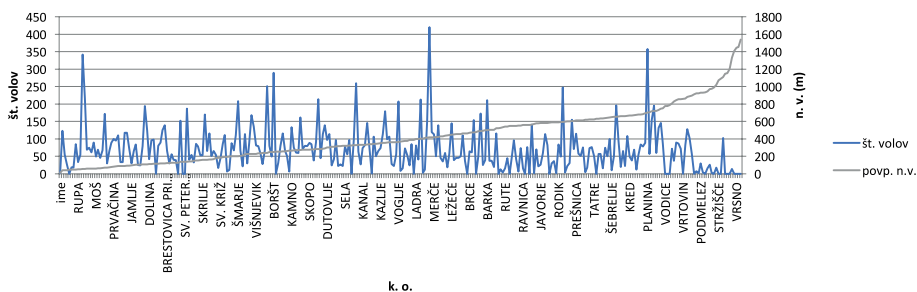
11: PROSTORSKA ANALIZA PREBIVALSTVA IN ŽIVINOREJE NA PRIMORSKEM ...

Graf 11.7: Razmerje med številom ovc in koz po k. o. ter povprečno nadmorsko višino k. o.

Graf 11.8: Razmerje med številom volov po k. o. in povprečno nadmorsko višino k. o.

Graf 11.9: Razmerje med številom svinj po k. o. in povprečno nadmorsko višino k. o.

viacije prikaže standardno deviacijo po osi x in y ter s tem ponazori trend razporeditve pojava v prostoru. V povprečju se znotraj elipse nahaja približno 68 % populacije, v našem primeru posameznih vrst živine (ESRI Inc. 2013).

Elipse standardne deviacije smo izdelali za posamezne vrste živine glede na število živine po k. o. (slika 11.41), po gostoti živine na km² (sli-

ka 11.42) in po številu živine na prebivalca (slika 11.43). Po prostorski razporeditvi izstopa predvsem pojavljanje oslov, ki so zastopani samo na jugu, in krav, ki so zastopane predvsem v severno-osrednjem delu. V osrednjem delu, ki zajema del Goriške, Krasa in Posočja, se pojavljajo vse vrste živine z izjemo oslov, ki se pojavljajo le na Krasu. Med elipsami standardne deviacije glede na število posameznih vrst živine po k. o., gostoti na km² in na prebivalca ne prihaja do večjih razlik. Največja razlika se pokaže pri oslih, kjer se pri prikazu gostote na km² skoncentrirajo na manj obsežno območje koprskega zaledja in Krasa.

V nadaljevanju so predstavljeni rezultati še ene prostorsko statistične analize, in sicer analize *hot spot* ali analize vročih in hladnih točk. Analiza vročih in hladnih točk prikaže t. i. vroče in hladne točke pojavljanja posameznih vrste živine. Vroče točke so k. o., v katerih je število neke vrste živine veliko ter obkroženo s k. o., kjer je število prav tako veliko (na slikah obarvano z odtenki rdeče). Hladne točke pa so k. o., v katerih je število neke vrste živine majhno ter obkroženo s k. o., kjer je število prav tako majhno (na slikah obarvano z modrimi odtenki). Statistično nepomembne (na slikah obarvano z rumenimi odtenki) so pri tovrstni analizi k. o., kjer živalske vrste ni ali ne prihaja do območij zgoščanja visokih oz. nizkih vrednosti (ESRI Inc. 2013).

Za razliko od zgolj ponazoritev števila živine po k. o., gostote po km² in na prebivalca ter elips standardne deviacije pri analizi vročih in hladnih točk prihaja do večjih odstopanj in razlik. Dejansko nam šele analiza vročih in hladnih točk pokaže najintenzivnejša območja zgoščanja neke dejavnosti, kjer se je prebivalstvo z neko vrsto živinoreje intenzivneje ukvarjalo, to je, kateri deli območja so bili izrazito usmerjeni v nek tip živinoreje. Posebej je potrebno omeniti, da območja, kjer med posameznimi k. o. prihaja do velikih razlik v številu neke vrste živine, analiza vročih in hladnih točk ne izpostavi oz. takšna območja uvrsti v enako kategorijo kot tista območja, kjer omenjene živalske vrste ni.

Iz pregledov števila konjev na k. o., gostote na km² in na prebivalca smo ugotovili, da se konji pojavljajo predvsem v okolici mest. Vroče točke (slike 11.44, 11.45 in 11.46) števila konjev na k. o. nam to potrjujejo. Največja gostota konjev je v okolici Kobarida, Gorice, na obalnem območju ter v Čičariji. Glede na površino imamo opraviti samo z eno vročo točko, to je Koper z okolico, posod drugod, upoštevajoč površino, ne prihaja do območij zgoščanja. Vroče točke v razmerju do števila prebivalstva nam dajo popolnoma drugačno sliko. Izstopajo območja, kjer je prebivalstva manj,

kot na primer okoli Kobarida, Trnovski gozd in Čičarija. Na območjih, ki so obarvana z rumeno, ne prihaja do območij zgoščanja visokih ali nizkih vrednosti, zato rumenih območij ne smemo razumeti, kot da se tam neka vrsta živine, v tem primeru konji, nujno ne pojavlja. Lahko gre le za to, da so k. o. z visokimi in niskimi vrednostmi prostorsko mešano razporejene.

Pojavljanje oslov je zelo prostorsko omejeno na nižja, južnejša in toplejša območja, zato tudi analiza vročih in hladnih točk ne pokaže veliko novega (slike 11.47, 11.48 in 11.49). Vzreja oslov je prisotna predvsem v primorju. Na Goriškem so zastopani bistveno manj.

Pri analizi vročih in hladnih točk (slike 11.50, 11.51 in 11.52) govedoreje je zanimiva delitev sever-jug, ki pade najprej v oči. Govedoreja je izrazito prisotna na severnem, višjeležečem delu območja, z izjemo alpskega sveta. Območja na Krasu, Goriškem in v primorju so prepoznana kot hladne točke, kar pomeni, da je govedoreja prisotna v enakomerno nizkem številu preko celotnega območja. Analiza nam potrjuje, da je govedoreja najprisotnejša predvsem v višjem hribovitem (ne goratem) svetu in na kraških planotah.

Vroče točke ovčereje in kozjereje (slike 11.53, 11.54 in 11.55) so prisotne na severu in jugu: v Alpah, Trenti in na Bovškem, v Cerkljanskem hribovju ter v Čičariji, Brkinih, Podgrajskem podolju. Goriški in Vipavski dolini ter območju med Kopro in Trstom so prepoznane kot hladne točke, kar pomeni kontinuirano prostorsko prisotnost v majhnem številu. Velikih razlik v rezultatih vseh treh analiz vročih točk ni, iz česar lahko sklepamo, da sta ovčereja in kozjereja bolj povezani z ozemeljskimi značilnostmi kot s prebivalstvom. Če karte vročih točk primerjamo s kartami števil, gostote in števila konjev na prebivalca, ugotovimo, da izstopajo tri območja, na katerih se ovce in koze pojavljajo, vendar niso prepoznana ne kot vroče ne kot hladne točke. Gre za območja Krasa, Cerkljanskega hribovja in Spodnjega Posočja. Razlog je v tem, da se na teh območjih število ovc in koz med posameznimi k. o. zelo razlikuje, zato niso prepoznana kot območja zgoščanja.

Rezultati analiz vročih in hladnih točk pojavljanja števila svinj (slike 11.56, 11.57 in 11.58) na k. o., na površino in na prebivalca dajejo med seboj zelo različne rezultate. Vroče območje pojavljanja svinjereje je prisotno na južnem delu Posočja in v Cerkljanskem hribovju ter v okolici Kopra. Svinjereja je prisotna praktično povsod, ni pa zelo izrazitih območij zgoščanja, razen prej naštetih, zato se rezultati analize glede na površino in na število prebivalstva močno razlikujejo.

Pri volih (slike 11.59, 11.60 in 11.61) ponovno ne prihaja do zelo velikih razlik med tremi analizami vročih in hladnih točk. Kot najizrazitejša vroča območja so prepoznani Goriška, južni del Posočja in Vipavska dolina. Rezultati analize vročih točk pojavljanja volov glede na število prebivalstva pa pokažejo vroče območje tudi na Krasu.

Prostorske analize so nam pokazale, da so nekatere dejavnosti oz. vrste živinoreje bolj povezane s poselitvijo, druge z geografskimi značilnostmi območja, na primer nadmorsko višino, bližino mest ipd., vsekar pa vplivajo še mnogi drugi dejavniki, ki jih iz te analize ni mogoče razbrati. V nadaljevanju bomo poskušali rezultate prostorskih analiz povzeti oz. združiti za posamezna območja. V preglednici 2 so z »X« označene živali, ki se v večji meri pojavljajo na posameznih območjih, glede na rezultate vseh narejenih prostorskih analiz, tako glede na število po posameznih k. o., glede na površino na km² in glede na število prebivalstva. Z »(X)« so označene tiste vrste, ki so razvidne samo pri prikazih števila, pri analizah vročih in hladnih točk pa niso izpostavljene kot vroča območja.

Julijske Alpe so razmeroma redko poseljene zaradi visokih gora in skoraj edina vrsta živine, ki se tu pojavlja, so ovce in koze, medtem ko so vse ostale vrste skromno zastopane. Na območju Bovca in Trente se nadmorske višine nekoliko znižajo, vendar je večina območja, z izjemo dolin, še vedno težko dostopna in visokoležeča, kar otežuje živinorejo. Poleg ovc in koz so tu v večjem številu prisotni še konji. V zgornjem, severnem delu Posočja se ponovno in izrazito pojavljajo konji, še vedno je močno prisotna ovčereja in kozjereja, ki pa se ji pridružuje govedoreja, v manjši meri pa naletimo tudi na svinje in vole. V spodnjem, južnem Posočju je v večji meri prisotna govedoreja, ki se dejansko izkazuje kot pomembna dejavnost za celotno območje Posočja. Svinjereja in voli so tu prisotnejši kot v Zgornjem Posočju. Za razliko od Zgornjega Posočja je tu ovčereja in kozjereja prisotna bistveno manj izrazito. Podobno kot v Zgornjem Posočju je tudi na območju Cerkljanskega hribovja, saj gre za enotno območje, tako z vidika fizično-geografskih značilnosti kot glede vrst živali, ki se tam pojavljajo. Bistvena razlika v primerjavi s Spodnjim Posočjem pa je le to, da se kozjereja in ovčereja pojavlja izraziteje. Na redkeje poseljenem območju Trnovskega gozda se pojavljata predvsem govedoreja in vzreja konj. Na ožjem goriškem območju so močno zastopani konji in voli ter tudi osli, izrazita je tudi prisotnost svinjereje. V Vipavski dolini je močno zastopana govedoreja in voli, v manjši meri pa tudi svinjereja. Območje Krasa je z vidika zastopanosti živalskih vrst veliko pestrejše od severnejših območij. Z

izjemo konjev so tu prisotne vse živalske vrste. Izrazito so zastopani ovčereja, kozjereja, svinjereja in pa voli, vendar sta ovčereja in kozjereja v primerjavi s Posočjem ali Čičarijo zastopani manj. Videti je, da so na osrednjem delu Krasa močno prisotne svinjereja in ovčereja oz. kozjereja, govedoreja pa je prisotna le ponekod in manj izrazito kot na primer v Posočju in v Cerkljanskem hribovju. Prisotni so tudi osli, vendar ne tako izrazito kot v primorju. Brkini in Podgrajsko podolje so ponovno manj poseljeno območje, tu sta izrazito prisotni ovčereja in kozjereja, ki predstavljata osrednjo dejavnost v sklopu živinoreje. V manjši meri so zastopane tudi govedoreja, svinjereja in voli. Posebej zanimivo je območje Čičarije, kjer je močno prisotna vzreja konj, pomembno dejavnost predstavljajo še ovčereja in kozjereja in pa voli. V manjši meri je prisotna tudi govedoreja. V koprskem zaledju z izjemo oslov ni močno zastopana nobena vrsta živine. Pojavljata se svinjereja in voli, a v manjši meri. Iz tega lahko sklepamo, da živinoreja tu ni bila močno razvita. V obalnem območju so močno zastopani konji, kot v vseh ostalih mestnih območjih, ter osli, ki so tu dopolnjevali konje in služili kot delovne živali. Močno je zastopana tudi svinjereja

Tabela 11.2: Območja pojavljanja posameznih vrst živine

	Konji	Osli	Krave	Ovce, koze	Svinje	Voli
Jul. Alpe				X		
Bovec, Trenta	(X)			X		
Zg. Posočje	X		X	X	(X)	(X)
Sp. Posočje			X	(X)	X	X
Cerkljansko hribovje			X	X	X	X
Trnovski gozd	X		X			
Goriška	X	X			X	X
Vipavska dolina			X		(X)	X
Kras		(X)	(X)	X	X	X
Brkini, Podgrajsko podolje			(X)	X	(X)	(X)
Čičarija	X		(X)	X		X
Koprsko zaledje		X			(X)	(X)
Obalno območje	X	X			X	

Kot je bilo navedeno že pri analizi demografskih značilnosti, za nekatere k. o. (58 % vseh) razpolagamo tudi s podatkom o številu gospodinjstev in za te primere smo lahko ugotovili tudi število živine na gospodinjstvo. Gospodinjstva z največjim številom glav živine (slika 11.62) se pojavljajo na

območju Julijskih Alp in na Bovškem, v Posočju in v Cerkljanskem hribovju ter v Podgrajskem podolju in Čičariji. Najmanjše število živine na gospodinjstvo je zaslediti na Goriškem.

Sklep

Pričujoča študija prinaša prvi kvantitativni prikaz podatkov o prebivalstvu in živinoreji za celotno primorsko območje v prvi polovici 19. stotletja, ki smo ga s pomočjo digitalizacije in georeferenciranja katastrskih map nadgradili s prostorsko analizo različno združenih in razčlenjenih podatkov iz cenilnih operatov franciscejskega katastra. Analiziranih je bilo 307 k. o. oz. 3.236 km² ozemlja.

Skupno število prebivalstva na tem ozemlju je leta 1827 znašalo 171.029 ljudi, povprečna gostota prebivalstva pa je znašala 56,4 ljudi na km². Najizraziteje poseljena območja so bila Goriška, Vipavska dolina in severni del Krasa, obalno območje in zaledje Trsta ter Spodnje Posočje. K osnovnim podatkom o številu prebivalstva smo dodali razmerje med moško in žensko populacijo, izračun gostote prebivalstva ter za del obravnavanega območja tudi povprečno število članov gospodinjstev.

Zastopanost posameznih vrst živine je mogoče povezati s tipom površja, z nadmorsko višino ter bližino večjih mest in pomembnih prometnih poti. Analiza nam omogoča razmejitev območij, kjer prevladujejo posamezne vrste živine. Konjereja se pojavlja povsod v bližini večjih mest in prometnih poti, najizraziteje na obalnem območju, Goriškem, Trnovskem gozdu, Čičariji in Zgornjem Posočju. Pojavljanje oslov je tesno povezano s klimatskimi značilnostmi in je vezano na submediteransko podnebje. Pojavljajo se v obalnem območju in njegovem zaledju ter na Goriškem. Območja, kjer je govedoreja najprisotnejša, so vsa ruralna, hribovita (ne gorata) območja, v največji meri Spodnje in Zgornje Posočje, Cerkljansko hribovje, Trnovski gozd in Vipavska dolina. Ovčereja in kozjereja se pojavljata na višjeležečih in bolj odmaknjenih območjih, v največji meri so to Zgornje Posočje, Julijske Alpe, Bovško, Cerkljansko hribovje, Kras, Čičarija, Brkini. Svinjereja je najprisotnejša na nižjih območjih in v bližini mest: Spodnje Posočje, Cerkljansko hribovje, Goriška, Vipavska dolina, Kras, Brkini, obalno območje in njegovo zaledje. Voli se pojavljajo predvsem na območjih Čičarije, Brkinov, Krasa, koprškega zaledja, Goriške, Vipavske doline, Cerkljanskega hribovja in Spodnjega Posočja. Območji, ki sta se z vidika pojavljanja vrst živine izkazali kot najpestrejši, sta Kras in Zgornje Posočje, najmanj pa območji Julijskih Alp in Trente. Skupno

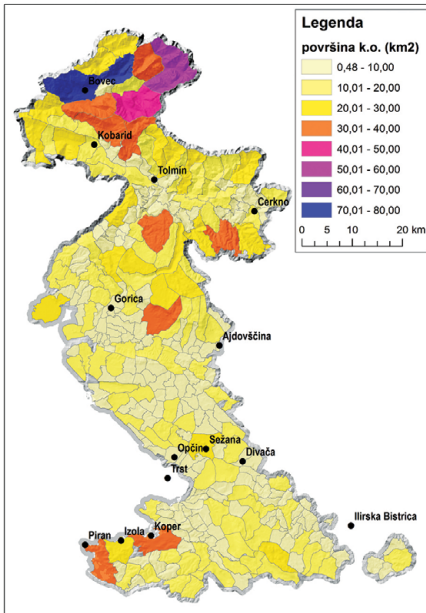
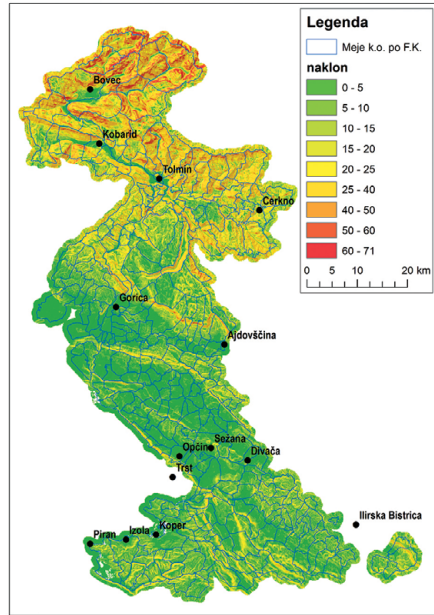
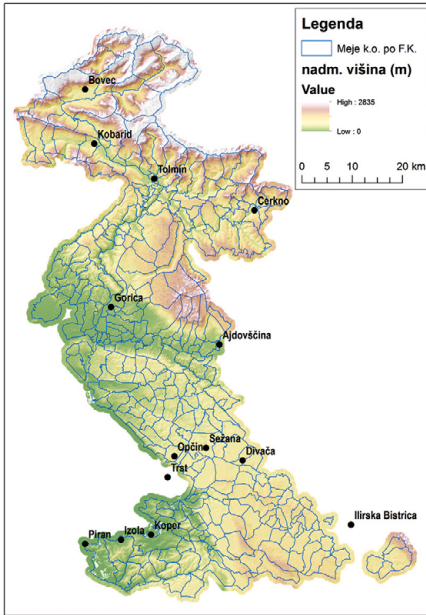
število živine na obravnavanem območju znaša 203.158 glav. Izmed analiziranih vrst živine so na splošno najštevilčnejše ovce in koze, ki s skupnim številom 127.292 predstavljajo kar 58 % vse živine. Sledijo krave (27.303 ali 13,4 %), voli (21.187 ali 10,4 %), svinje (17.633 ali 8,7 %), konji (2.803 ali 1,4 %) in osli (2.577 ali 1,3 %).

Tu izvedena analiza in prikazani rezultati dajejo le osnovno sliko stanja na celotnem ozemlju Primorske, saj gre za razmeroma obsežno območje. Možno bi bilo izvesti podrobnejše analize in primerjave za posamezne katastrske občine ali ožja območja, ki jih lahko prepoznamo kot zanimive, posebne ali pomembne. S tega vidika so rezultati te analize uporabni predvsem kot podlaga in pomoč pri nadaljnjih raziskavah, in sicer ne le geografskega ampak tudi zgodovinskega značaja – za te bi bilo podatke smotrno umestiti v zgodovinski kontekst in jih povezati z drugimi znanimi informacijami z namenom poglobljenejše interpretacije. V vsakem primeru je bila vzpostavljena obsežna prostorska podatkovna baza, ki je poleg navedenega obenem lahko dobra osnova tako za vključitev zbranih podatkov v daljši časovni niz z zgodnejšimi in s poznejšimi obdobji, ki bi pokazal na trende in spremembe skozi čas, kakor za primerjavo z drugimi slovenskimi in evropskimi območji v istem obdobju, to je v prvi polovici 19. stoletja.

Priloge – kartografski prikazi

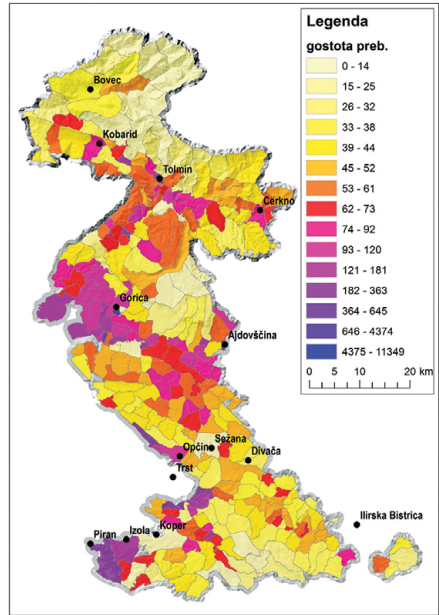
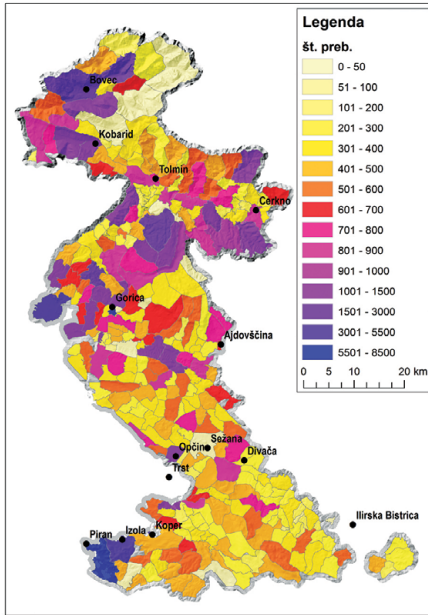

Slika 11.2: Prikaz preučevanega območja (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

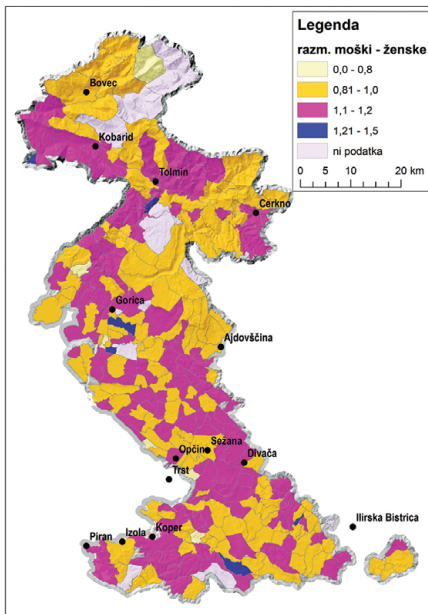

Slike 11.3, 11.4 in 11.5: Nadmorske višine, naklon in površine k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

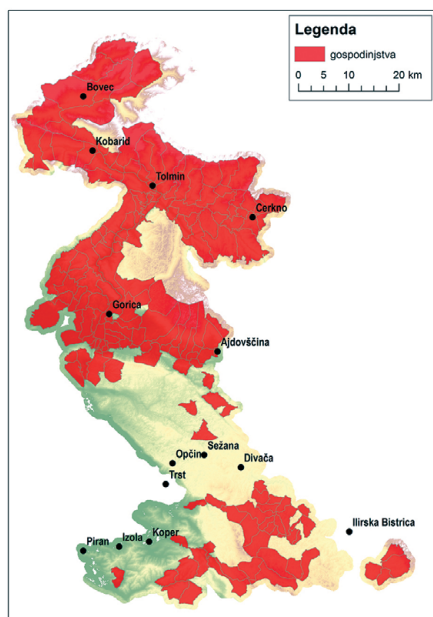

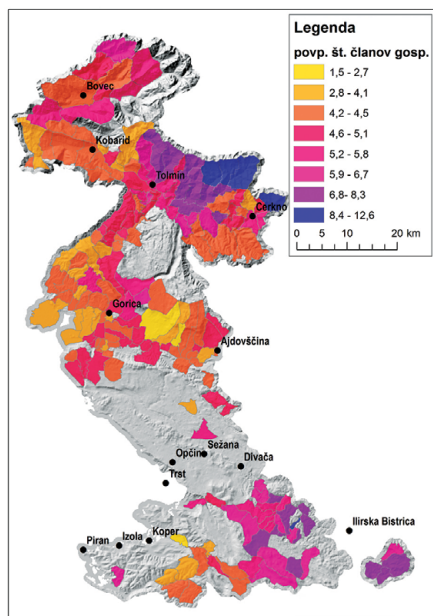
Sliki 11.6 in 11.7: Prikaz števila prebivalstva in gostote prebivalstva na km² po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

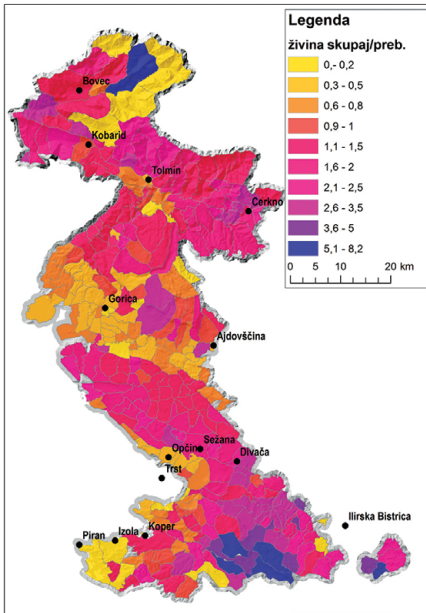
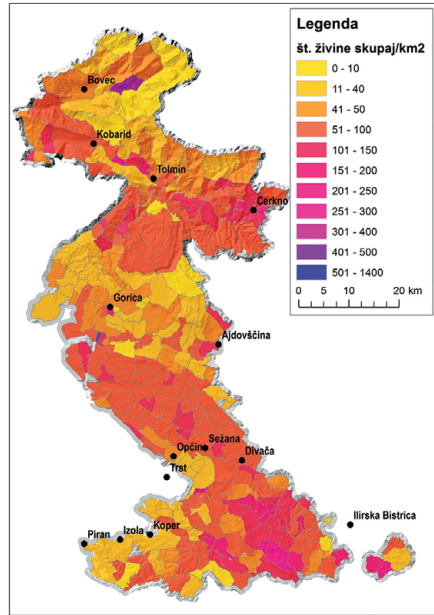
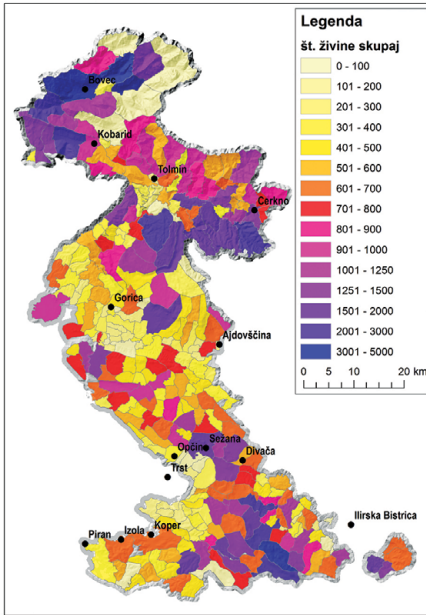
Slika 11.8: Prikaz razmerja med številom moških in žensk po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

Slika 11.9: Prikaz k. o., za katere obstaja podatek o številu gospodinjstev

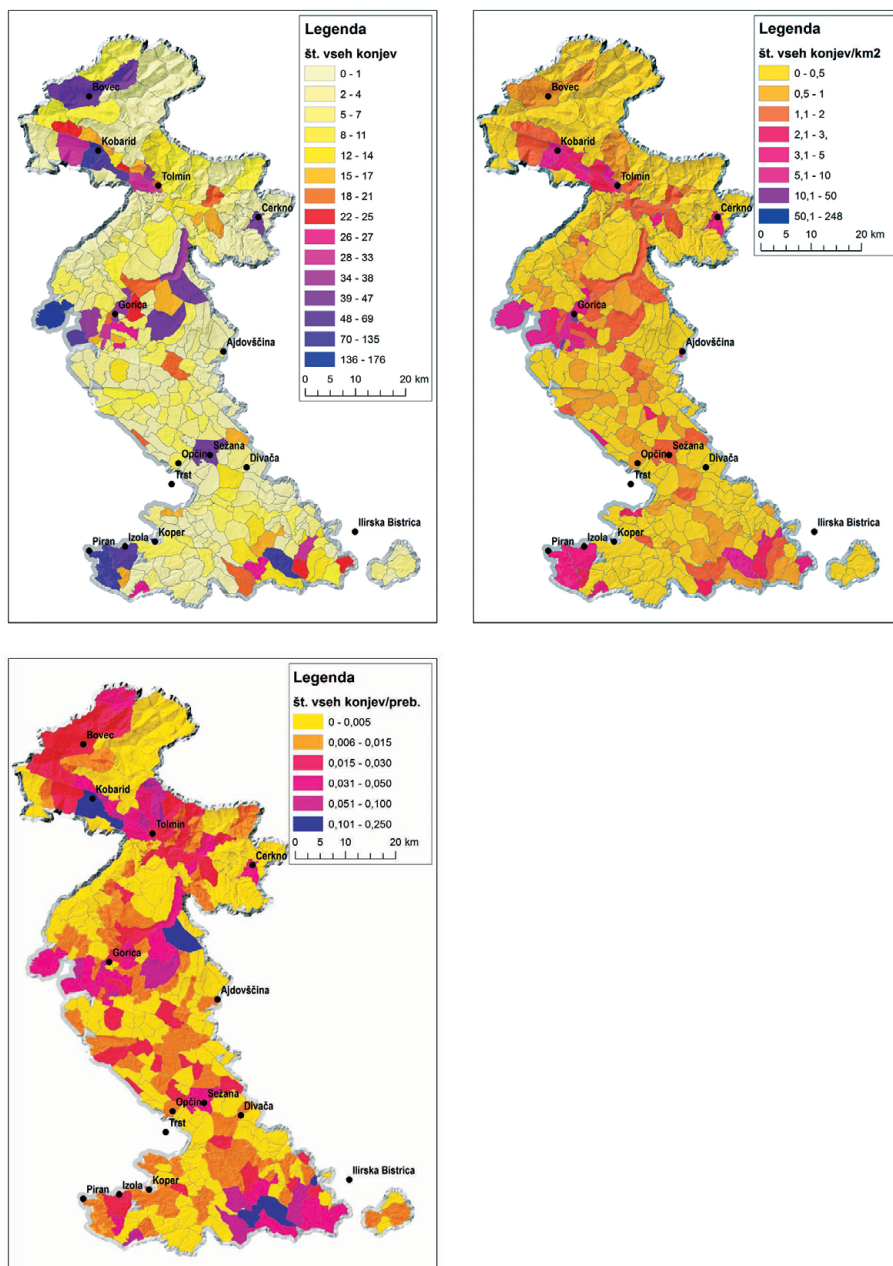

Slika 11.10: Povprečno število članov gospodinjstva

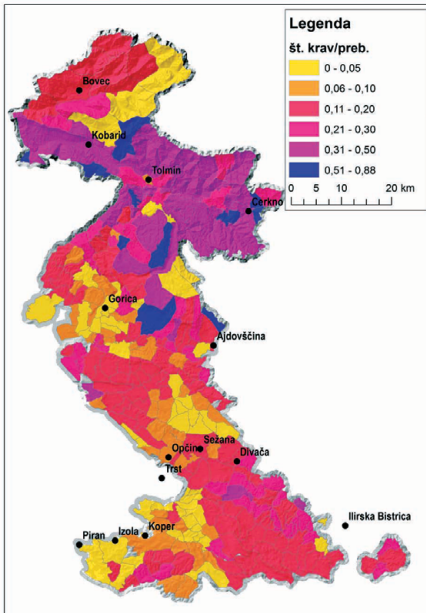
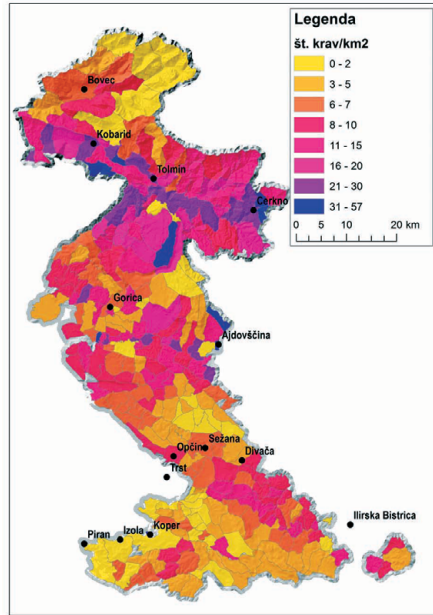
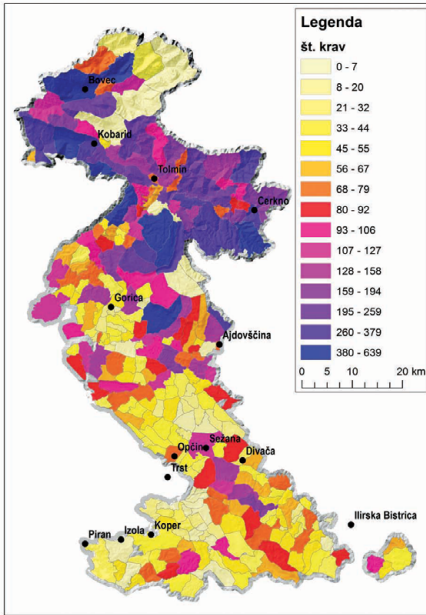

Slike 11.11, 11.12 in 11.13: Število živine po k. o., gostota živine na km² po k. o. in število živine na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

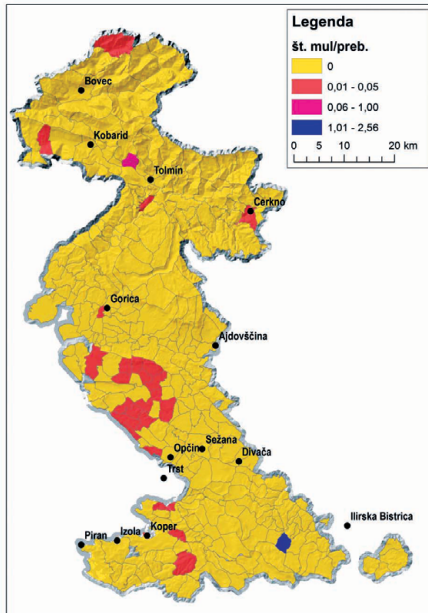
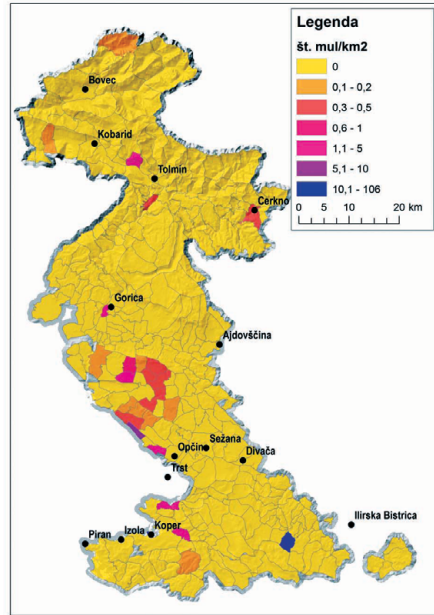
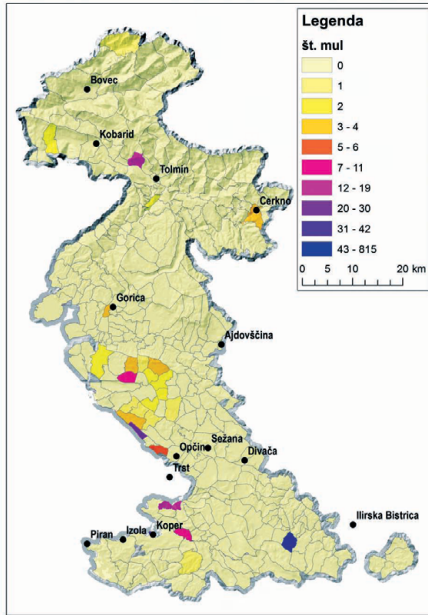

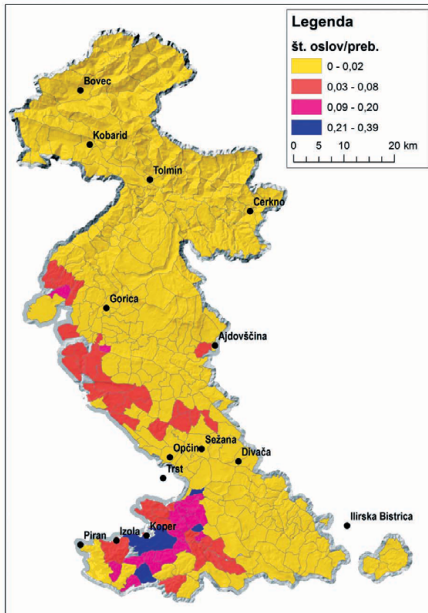
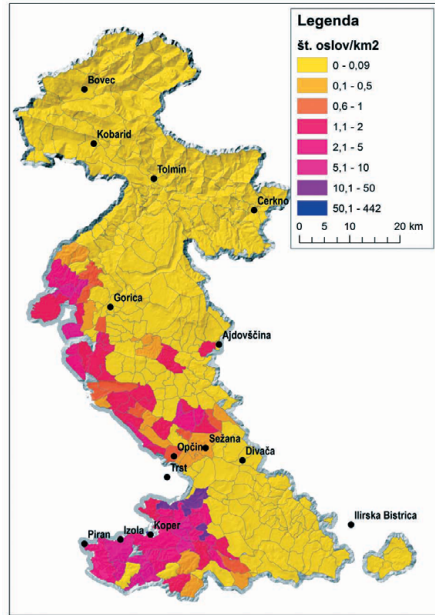
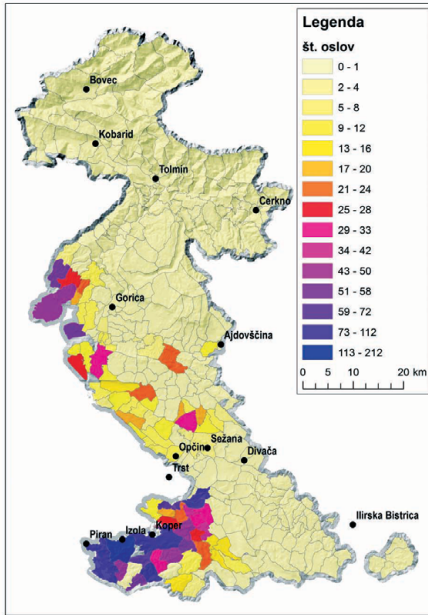
Slike 11.14, 11.15 in 11.16: Število konjev po k. o., gostota konjev na km² po k. o. in število konjev na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

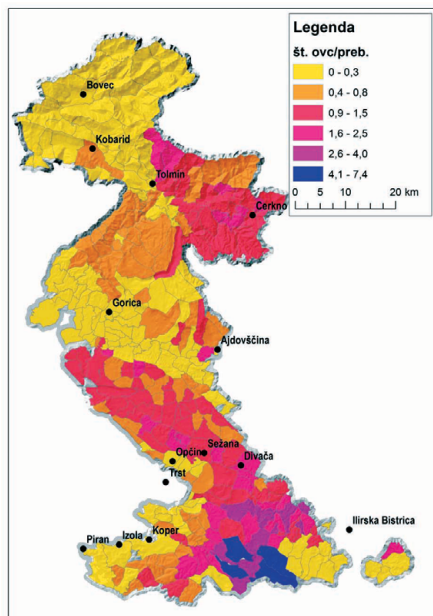
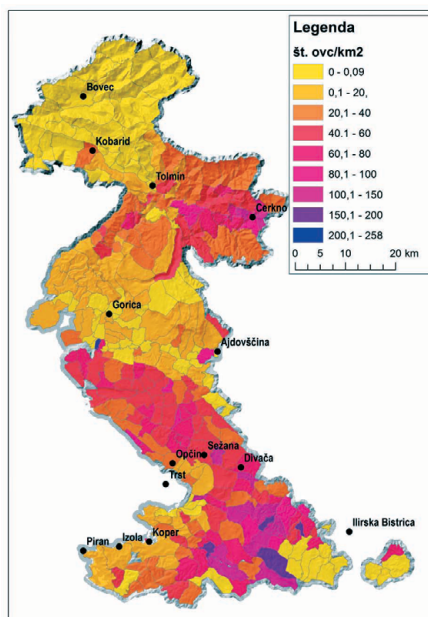
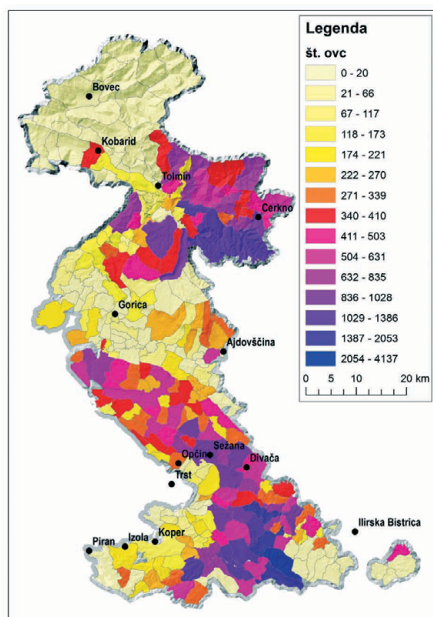
Slike 11.17, 11.18 in 11.19: Število krav po k. o., gostota krav na km² po k. o. in število krav na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

Slike 11.20, 11.21 in 11.22: Število mul po k. o., gostota mul na km² po k. o. in število mul na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

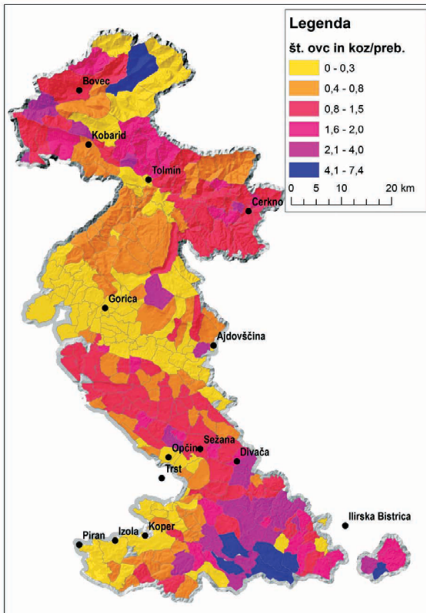
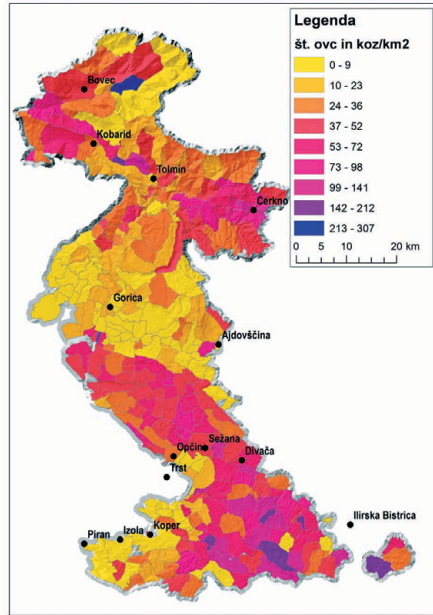
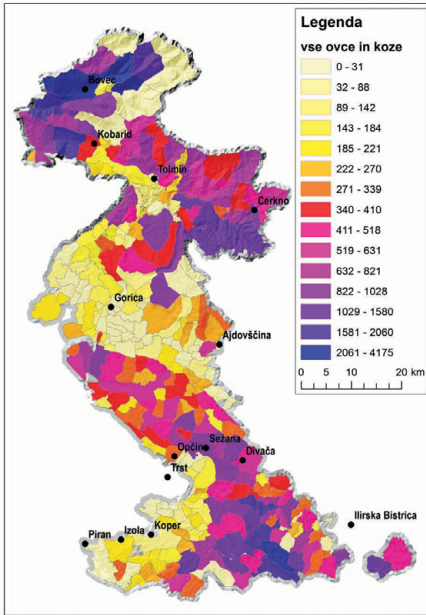

Slike 11.23, 11.24 in 11.25: Število oslov po k. o., gostota oslov na km² po k. o. in število oslov na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

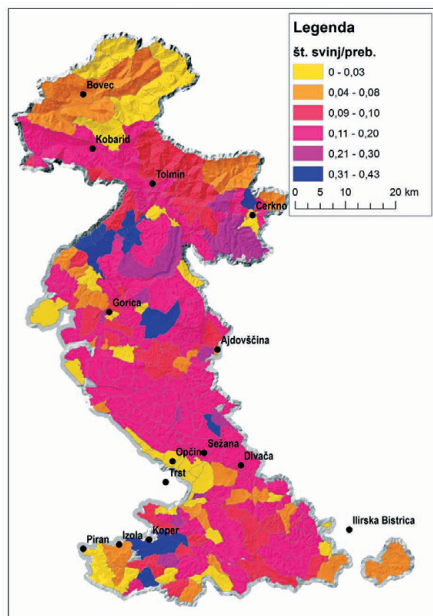
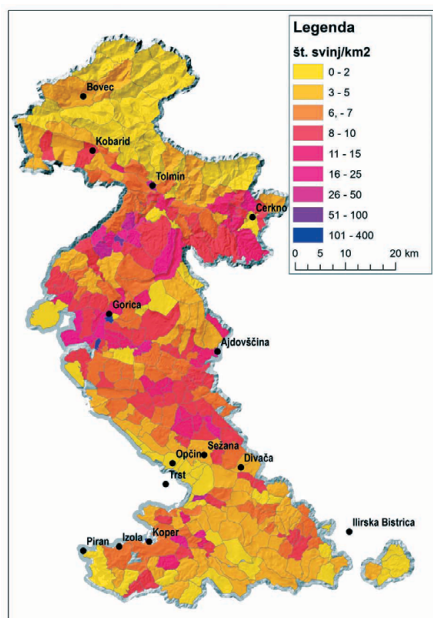
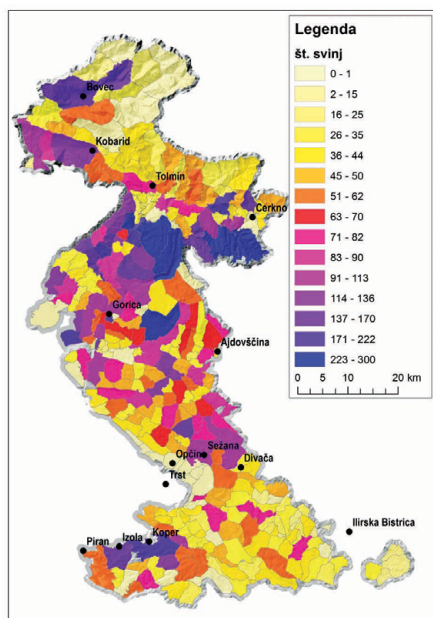

Slike 11.26, 11.27 in 11.28: Število ovc po k. o., gostota ovc na km² po k. o. in število ovc na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

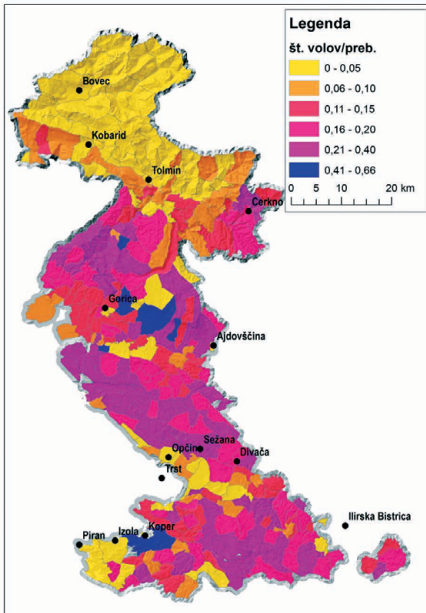
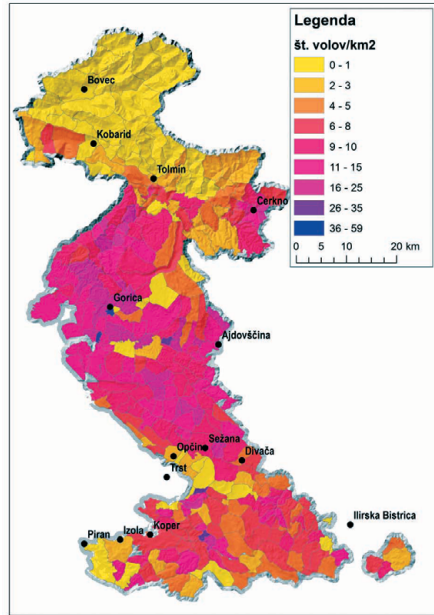
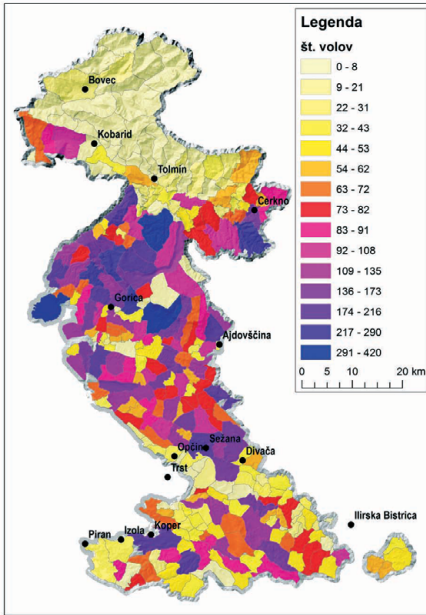

Slike 11.29, 11.30 in 11.31: Število ovc in koz po k. o., gostota ovc in koz na km² po k. o. in število ovc in koz na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

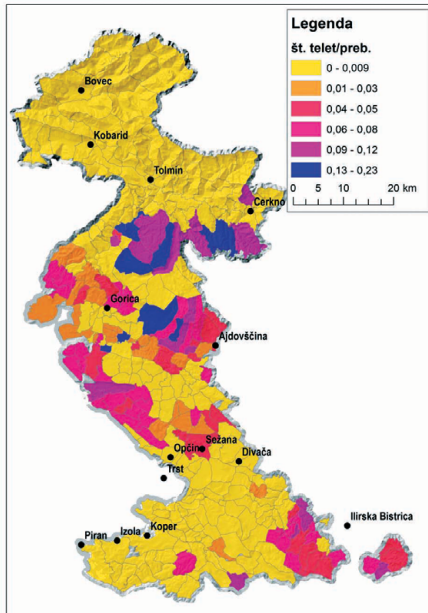
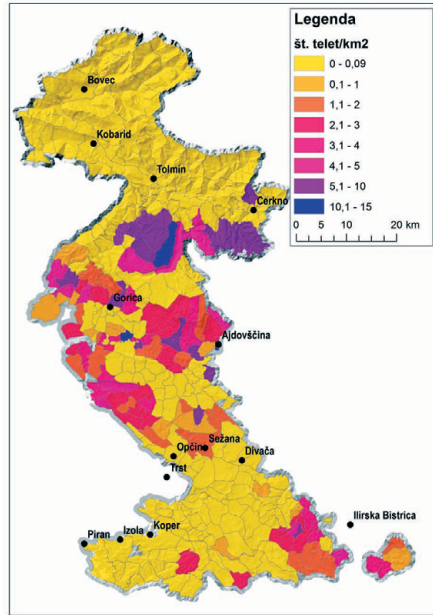
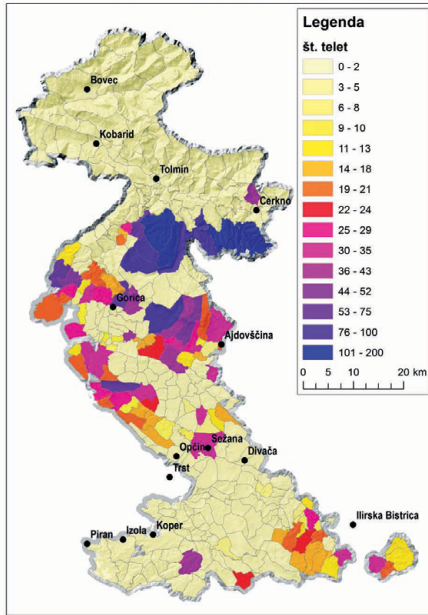
Slike 11.32, 11.33 in 11.34: Število svinj po k. o., gostota svinj na km² po k. o. in število svinj na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

PREŽIVETJE IN PODJETNOST

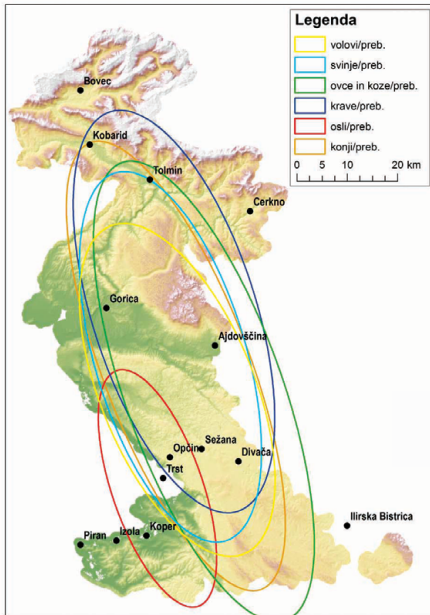
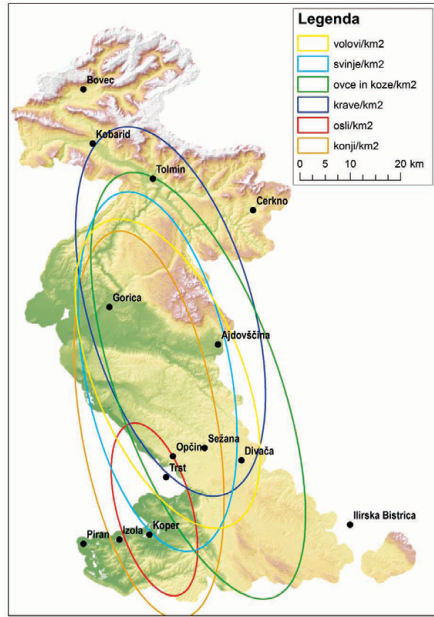
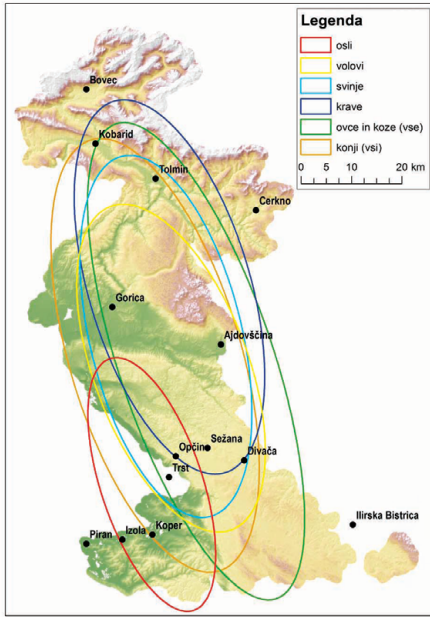

Slike 11.35, 11.36 in 11.37: Število volov po k. o., gostota volov na km² po k. o. in število volov na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

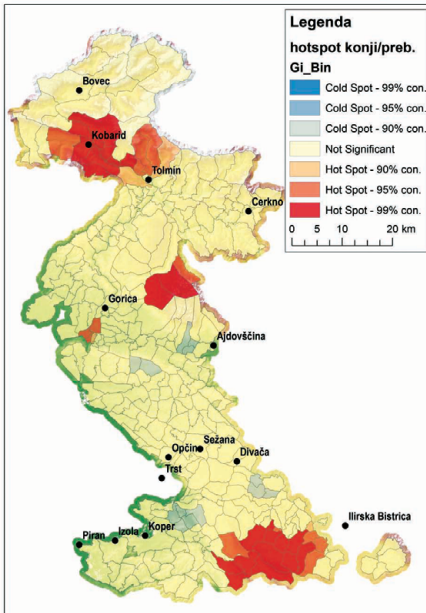
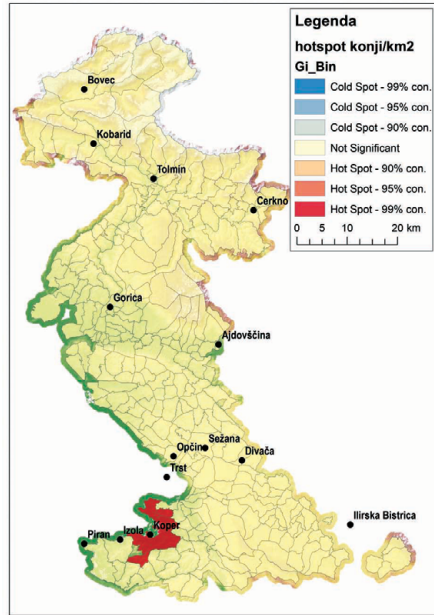
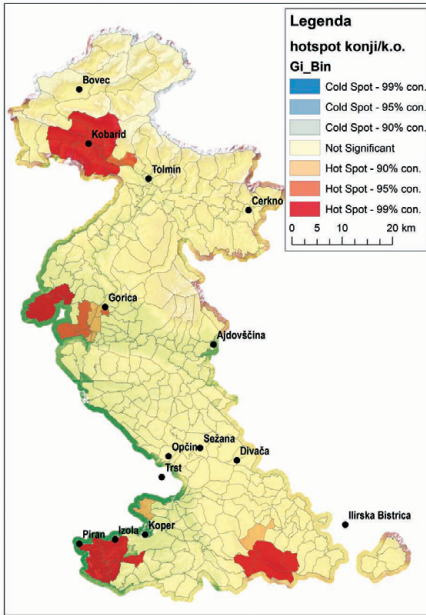

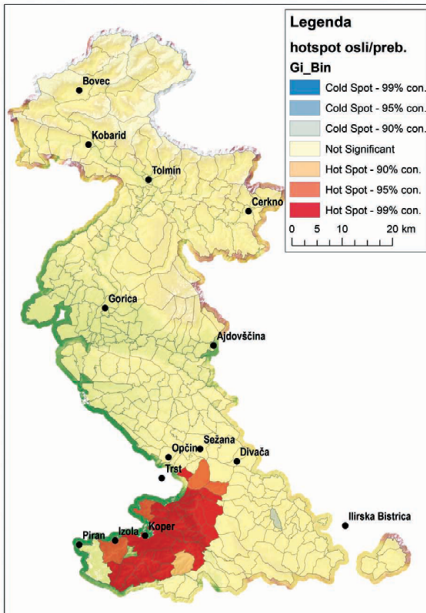
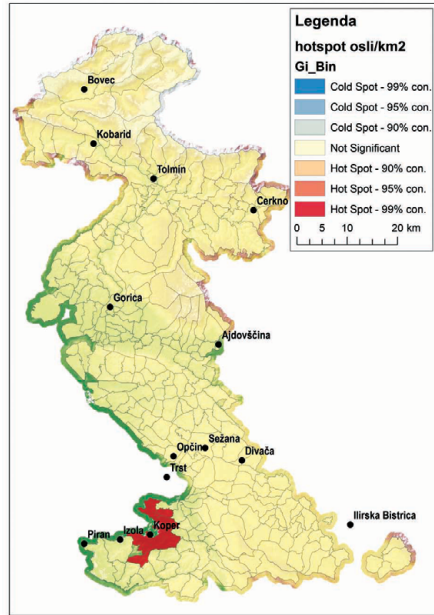
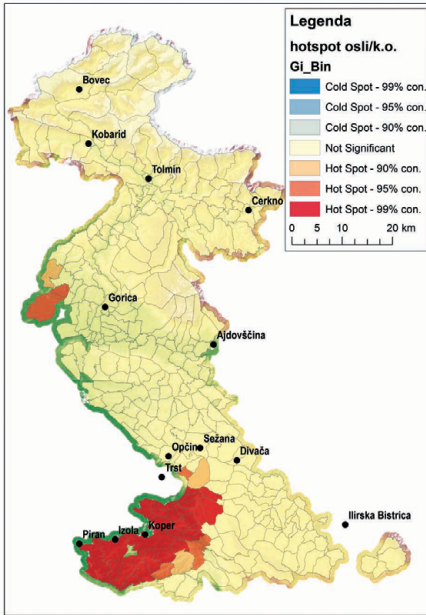
Slike 11.38, 11.39 in 11.40: Število telet po k. o., gostota telet na km² po k. o. in število telet na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

Slike 11.41, 11.42 in 11.43: Elipse standardne deviacije za število posameznih vrst živine po k. o., gostota posameznih vrst živine na km² po k. o. in število posameznih vrst živine na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

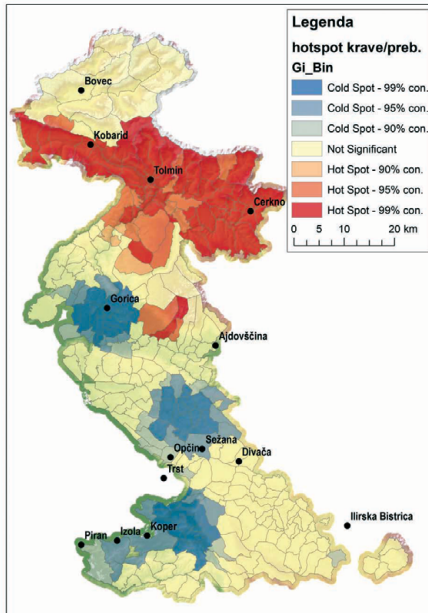
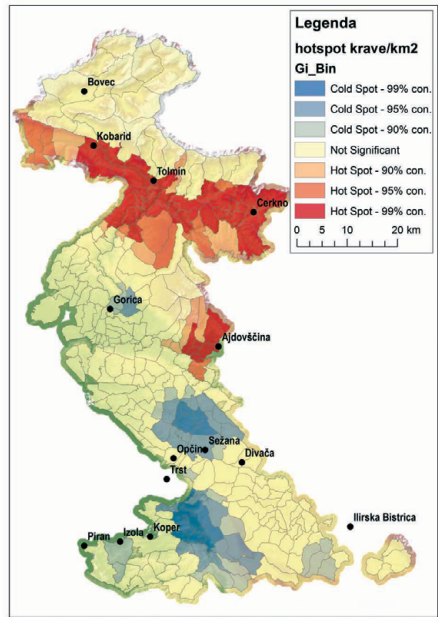
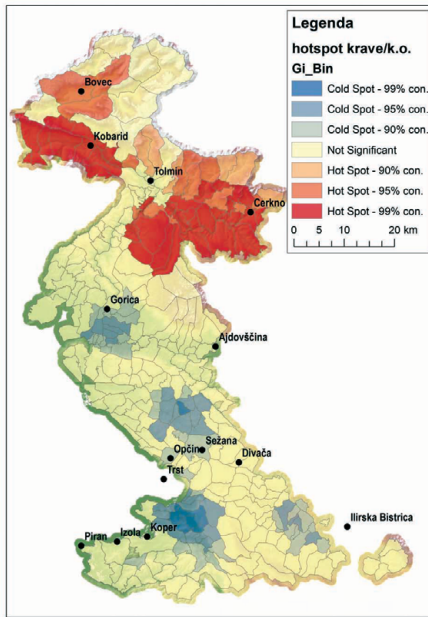

Slike 11.44, 11.45 in 11.46: Analize vročih in hladnih točk za število konjev po k. o., število konjev na km² po k. o. in število konjev na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

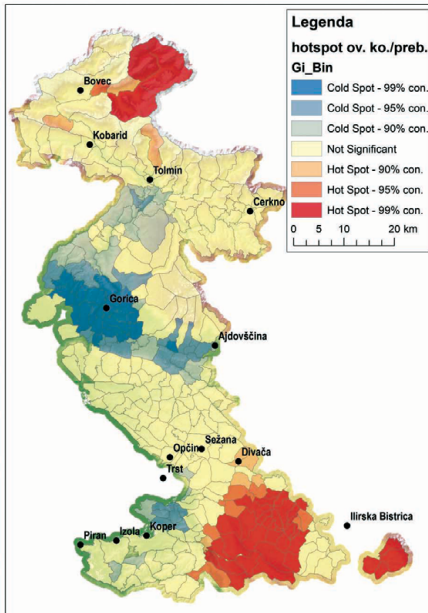
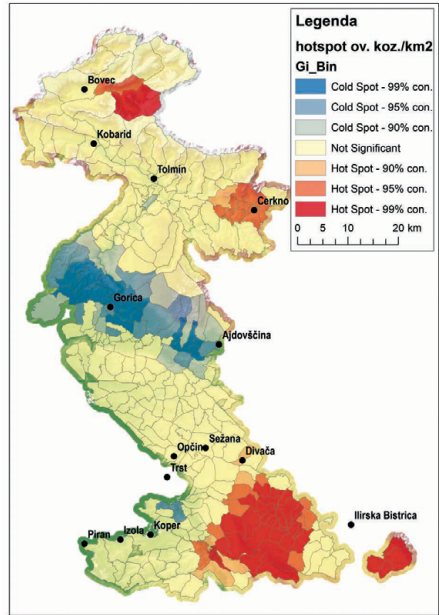
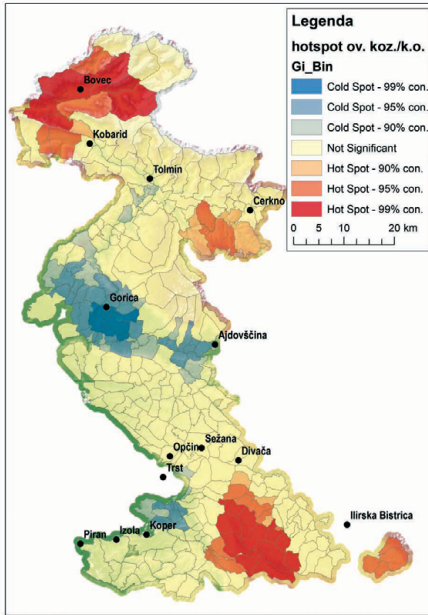

Slike 11.47, 11.48 in 11.49: Analize vročih in hladnih točk za število oslov po k. o., gostota oslov na km² po k. o. in število oslov na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

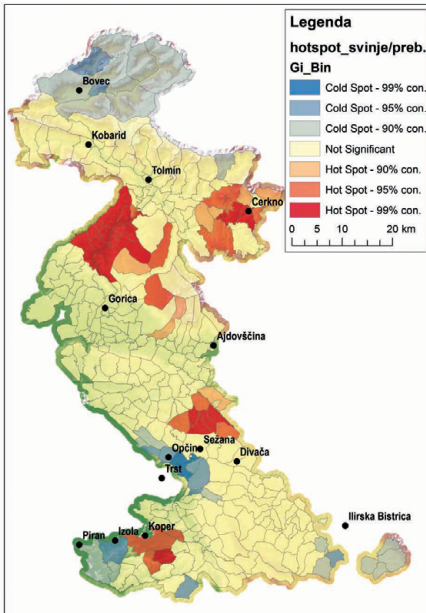
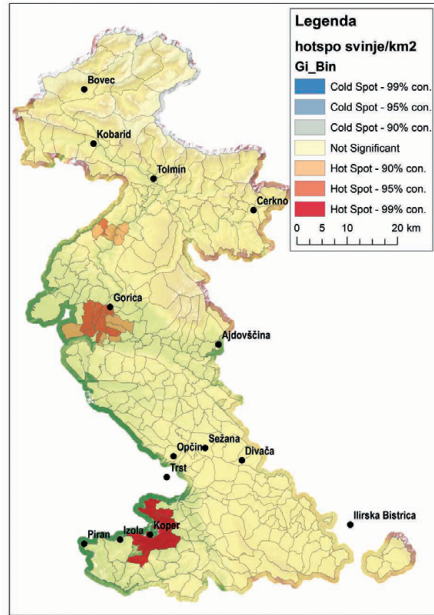
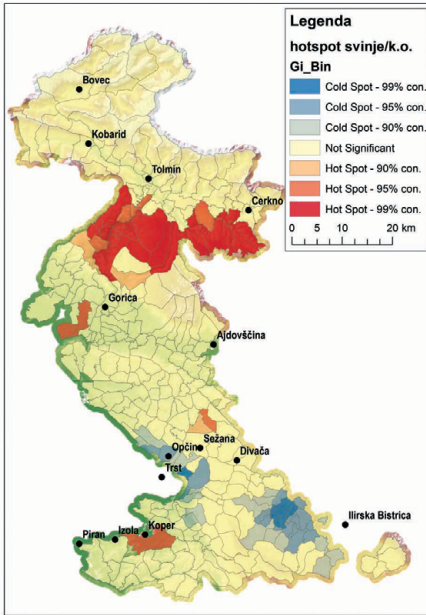

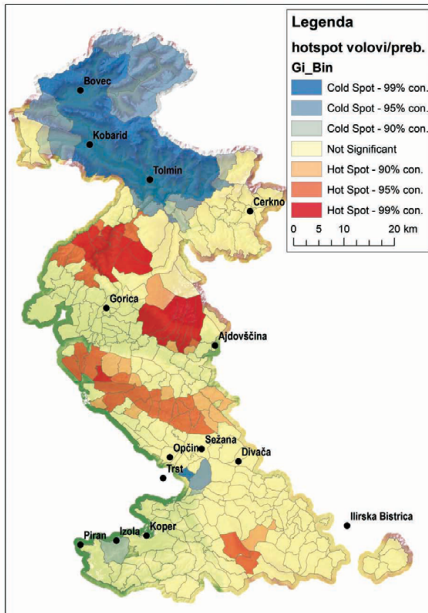
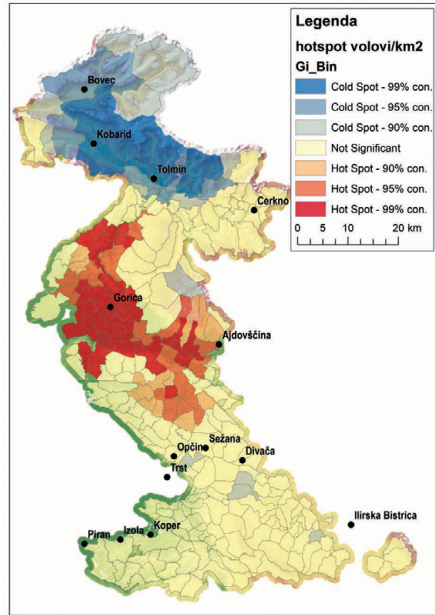
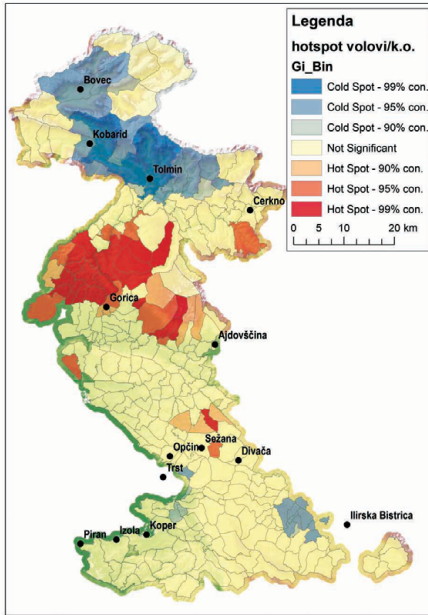
Slike 11.50, 11.51 in 11.52: Analize vročih in hladnih točk za število krav po k. o., gostota krav na km² po k. o. in število krav na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

Slike 11.53, 11.54 in 11.55: Analize vročih in hladnih točk za število ovc in koz po k. o., gostota ovc in koz na km² po k. o. in število ovc in koz na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

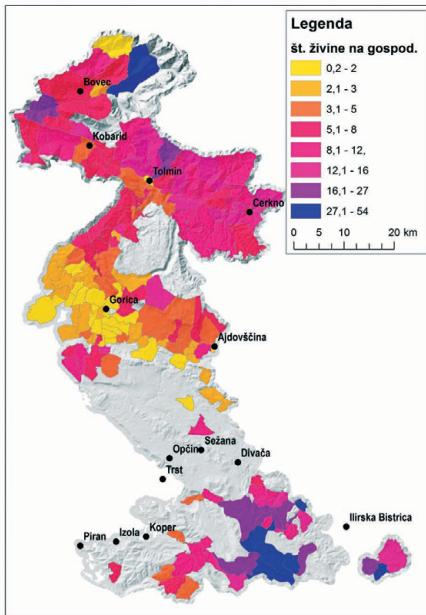

Slike 11.56, 11.57 in 11.58: Analize vročih in hladnih točk za število svinj po k. o., gostota svinj na km² po k. o. in število svinj na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlage: GURS)

Slike 11.59, 11.60 in 11.61: Analize vročih in hladnih točk za število volov po k. o., število volov na km² po k. o. in število volov na prebivalca po k. o. (avtorica zemljevida: Nataša Kolega, vir podlaga: GURS)

Slika 11.62: Skupno število živine na gospodinjstvo po k. o.

Viri in literatura

Arhivski viri

ASG, C, Elaborati: Archivio di Stato di Gorizia, Catasti secc. XIX–XX, Elaborati (Catasto Franceschino)

b. 5, Biljana, S/5.17.20.21	b. 42, Mirnik, S/5.17.20.21
b. 15, Cerovo, S/5.17.20.21	b. 45, Moš, S/5.17.20.21
b. 22, Doberdob, S/5.17.20.21	b. 40, Opatje selo, S/5.17.20.21
b. 23, Dolenje, S/5.17.20.21	b. 49, Podgora, S/5.17.20.21
b. 24, Fara ob Soči, S/5.17.20.21	b. 51, Pevma, S/5.17.20.21
b. 29, Gabrje S/5.17.20.21	b. 61, Rupa, S/5.17.20.21
b. 30, Gorica, S/5.17.20.21	b. 64, Solkan, S/5.17.20.21
b. 10, Kopriva, S/5.17.20.21	b. 75, Sovodnje, S/5.17.20.21
b. 20, Krmin, S/5.17.20.21	b. 71, Šempeter, S/5.17.20.21
b. 36, Ločnik, S/5.17.20.21	b. 69, Šmaver, S/5.17.20.21
b. 554, Martinščina, S/5.17.20.21	b. 73, Štandrež, S/5.17.20.21
b. 39, Medana, S/5.17.20.21	b. 66, Števerjan, S/5.17.20.21

- b. 86, Dol/Valon, S/5.17.20.21
- b. 93, Vipolže, S/5.17.20.21
- b. 89, Vrtojba, S/5.17.20.21
- b. 90, Vrtojba dolinja, S/5.17.20.21

ASG, C, Mapped: Archivio di Stato di Gorizia, Catasti secc. XIX–XX, Mapped (Catasto Franceschino)

Biljana, 295 – 307	Opatje selo, 2335 – 2345
Cerovo, 662 – 670	Podgora, 2434 – 2441
Doberdob, 965 – 971	Rupa, 2751 – 2753
Dolenje, 1017 – 1031	Solkan, 2836 – 2840
Fara ob Soči, 1072 – 1086	Sovodnje, 3137 – 3139
Gabrje 1295 – 1297	Šempeter, 3074 – 3079
Gorica, 1307bis – 1311bis	Šmaver, 3036 – 3049
Kopriva, 517 – 522	Štandrež, 3083 – 3086
Krmin, 898 – 925	Števerjan, 2920 – 2933
Ločnik, 1934 – 1954	Dol/Valon, 3694 – 3701
Martinščina, 2989 – 2991	Vipolže, 3916 – 3925
Medana, 2120 – 2127	Vrtojba, 3765 – 3767
Mirnik, 2229 – 2242	Vrtojba dolinja, 3772 – 3774
Moš, 2291 – 2301	

AST, CF, Elaborati: Archivio di Stato di Trieste, Catasto Franceschino, Elaborati catastali (1818–1840)

b. 8, Ajba, S 5.17.20.21.	b. 42, Batuje, S 5.17.20.21.
b. 10, Ajdovščina, S 5.17.20.21.	b. 959, Bazovica, S 5.17.20.21.
b. 20, Anhovo, S 5.17.20.21.	b. 58, Bilje, S 5.17.20.21.
b. 30, Artviže, S 5.17.20.21.	b. 64, Bodrež, S 5.17.20.21.
b. 14, Avber, S 5.17.20.21.	b. 952, Boljunec, S 5.17.20.21.
b. 954, Bani, S 5.17.20.21.	b. 72, Boršt (pri Koprju), S 5.17.20.21.
b. 714, Banjšice, S 5.17.20.21.	b. 1039, Boršt (pri Trstu), S 5.17.20.21.
b. 38, Barka, S 5.17.20.21.	b. 549, Bovec, S 5.17.20.21.
b. 40, Bate, S 5.17.20.21.	b. 46, Brdo, S 5.17.20.21.

- b. 48, Breginj, S 5.17.20.21.
- b. 84, Brestovica pri Komnu,
S 5.17.20.21.
- b. 82, Brezovica, S 5.17.20.21.
- b. 68, Brje pri Komnu, S 5.17.20.21.
- b. 60, Bukovica, S 5.17.20.21.
- b. 536, Bukovo, S 5.17.20.21.
- b. 187, Cerkno, S 5.17.20.21.
- b. 183, Čadrg, S 5.17.20.21.
- b. 177, Čepovan, S 5.17.20.21.
- b. 164, Črnotiče, S 5.17.20.21.
- b. 488, Čezsoča, S 5.17.20.21.
- b. 185, Čiginj, S 5.17.20.21.
- b. 692, Črni kal, S 5.17.20.21.
- b. 160, Črniče, S 5.17.20.21.
- b. 251, Dane, S 5.17.20.21.
- b. 899, Dekani, S 5.17.20.21.
- b. 253, Deskle, S 5.17.20.21.
- b. 980, Devin, S 5.17.20.21.
- b. 257, Divača, S 5.17.20.21.
- b. 259, Dobljar, S 5.17.20.21.
- b. 261, Dobravlje, S 5.17.20.21.
- b. 474, Dolenji in gorenji Novaki,
S 5.17.20.21.
- b. 1024, Dolina, S 5.17.20.21.
- b. 269, Dolje, S 5.17.20.21.
- b. 452, Dornberk, S 5.17.20.21.
- b. 978, Draga, S 5.17.20.21.
- b. 275, Drežnica, S 5.17.20.21.
- b. 277, Dutovlje, S 5.17.20.21.
- b. 299, Gabrk, S 5.17.20.21.
- b. 301, Gabrje ob Vipavi, S 5.17.20.21.
- b. 982, Gabrovec, S 5.17.20.21.
- b. 303, Gabrovica pri Komnu,
S 5.17.20.21.
- b. 327, Gojače, S 5.17.20.21.
- b. 329, Golac, S 5.17.20.21.
- b. 335, Gorenja vas, S 5.17.20.21.
- b. 339, Gorjansko, S 5.17.20.21.
- b. 337, Gorje, S 5.17.20.21.
- b. 343, Gradin, S 5.17.20.21.
- b. 349, Gradišče, S 5.17.20.21.
- b. 347, Gradišče, S 5.17.20.21.
- b. 341, Grahovo ob Bači,
S 5.17.20.21.
- b. 311, Grgar, S 5.17.20.21.
- b. 989, Gročana, S 5.17.20.21.
- b. 987, Gropada, S 5.17.20.21.
- b. 223, Hotična, S 5.17.20.21.
- b. 231, Hrastovlje, S 5.17.20.21.
- b. 999, Hribi, S 5.17.20.21.
- b. 283, Hrpelje, S 5.17.20.21.
- b. 239, Hruševica, S 5.17.20.21.
- b. 237, Hrušica, S 5.17.20.21.
- b. 247, Huje, S 5.17.20.21.
- b. 359, Idrija ob Bači, S 5.17.20.21.
- b. 361, Idrija pri Kanalu,
S 5.17.20.21.
- b. 357, Idrsko, S 5.17.20.21.
- b. 140, Ivanji grad, S 5.17.20.21.
- b. 366, Izola, S 5.17.20.21.
- b. 994, Jamlje, S 5.17.20.21.
- b. 319, Javorje, S 5.17.20.21.
- b. 313, Jelovice, S 5.17.20.21.
- b. 317, Jesenica, S 5.17.20.21.
- b. 102, Kal nad Kanalom,
S 5.17.20.21.

- b. 106, Kamnje, S 5.17.20.21.
- b. 108, Kamno, S 5.17.20.21.
- b. 110, Kanal, S 5.17.20.21.
- b. 102, Kanalski vrh, S 5.17.20.21.
- b. 132, Kazlje, S 5.17.20.21.
- b. 179, Kneža, S 5.17.20.21.
- b. 116, Kobarid, S 5.17.20.21.
- b. 195, Kobdilj, S 5.17.20.21.
- b. 193, Kobjeglava, S 5.17.20.21.
- b. 201, Komen, S 5.17.20.21.
- b. 976, Kontovel, S 5.17.20.21.
- b. 114, Koper, S 5.17.20.21.
- b. 118, Kopriva, S 5.17.20.21.
- b. 205, Koritnica, S 5.17.20.21.
- b. 209, Korte, S 5.17.20.21.
- b. 136, Kostanjevica na Krasu,
S 5.17.20.21.
- b. 221, Koštabona, S 5.17.20.21.
- b. 100, Kovčice, S 5.17.20.21.
- b. 211, Kožana, S 5.17.20.21.
- b. 213, Kozaršče, S 5.17.20.21.
- b. 217, Kozjane, S 5.17.20.21.
- b. 215, Kožbana, S 5.17.20.21.
- b. 895, Krajna vas, S 5.17.20.21.
- b. 229, Kred, S 5.17.20.21.
- b. 1030, Križ (pri Trstu), S 5.17.20.21.
- b. 233, Križ pri Tomaju, S 5.17.20.21.
- b. 122, Krkavče, S 5.17.20.21.
- b. 438, Kromberk, S 5.17.20.21.
- b. 225, Kubed, S 5.17.20.21.
- b. 368, Labinje, S 5.17.20.21.
- b. 370, Ladra, S 5.17.20.21.
- b. 382, Lazaret, S 5.17.20.21.
- b. 386, Ležeče, S 5.17.20.21.
- b. 394, Lipa, S 5.17.20.21.
- b. 416, Livek, S 5.17.20.21.
- b. 414, Ljubinj, S 5.17.20.21.
- b. 86, Log pod Mangartom,
S 5.17.20.21.
- b. 410, Loka, S 5.17.20.21.
- b. 400, Lokavec, S 5.17.20.21.
- b. 406, Loke, S 5.17.20.21.
- b. 203, Lokev, S 5.17.20.21.
- b. 402, Lokovec, S 5.17.20.21.
- b. 235, Lokve, S 5.17.20.21.
- b. 408, Lom, S 5.17.20.21.
- b. 961, Mačkolje, S 5.17.20.21.
- b. 406, Male Loče, S 5.17.20.21.
- b. 422, Marezige, S 5.17.20.21.
- b. 421, Markovščina, S 5.17.20.21.
- b. 426, Materija, S 5.17.20.21.
- b. 997, Mavhinje, S 5.17.20.21.
- b. 428, Merče, S 5.17.20.21.
- b. 1001, Milje, S 5.17.20.21.
- b. 430, Modrejce, S 5.17.20.21.
- b. 905, Morsko, S 5.17.20.21.
- b. 706, Most na Soči, S 5.17.20.21.
- b. 867, Movraž, S 5.17.20.21.
- b. 950, Nabrežina, S 5.17.20.21.
- b. 468, Naklo, S 5.17.20.21.
- b. 227, Novokračine, S 5.17.20.21.
- b. 480, Obloke, S 5.17.20.21.
- b. 482, Obrov, S 5.17.20.21.
- b. 484, Ocizla, S 5.17.20.21.
- b. 1003, Oltra, S 5.17.20.21.
- b. 1055, Opčine, S 5.17.20.21.
- b. 492, Orehek, S 5.17.20.21.

- b. 597, Orehovlje, S 5.17.20.21.
 b. 496, Osp, S 5.17.20.21.
 b. 500, Otalež, S 5.17.20.21.
 b. 271, Otlica, S 5.17.20.21.
 b. 1005, Padriče, S 5.17.20.21.
 b. 512, Pavlica, S 5.17.20.21.
 b. 516, Peč, S 5.17.20.21.
 b. 514, Pečine, S 5.17.20.21.
 b. 541, Piran, S 5.17.20.21.
 b. 545, Planina, S 5.17.20.21.
 b. 547, Plave, S 5.17.20.21.
 b. 1007, Plavje, S 5.17.20.21.
 b. 551, Pliskovica, S 5.17.20.21.
 b. 553, Podbeže, S 5.17.20.21.
 b. 528, Podbrdo, S 5.17.20.21.
 b. 532, Podgorje, S 5.17.20.21.
 b. 148, Podgrad, S 5.17.20.21.
 b. 914, Podgraje, S 5.17.20.21.
 b. 530, Podmelec, S 5.17.20.21.
 b. 571, Podpeč, S 5.17.20.21.
 b. 563, Police, S 5.17.20.21.
 b. 559, Poljane, S 5.17.20.21.
 b. 567, Poljubinj, S 5.17.20.21.
 b. 510, Pomjan, S 5.17.20.21.
 b. 502, Ponikve, S 5.17.20.21.
 b. 577, Povir, S 5.17.20.21.
 b. 579, Prapetno Brdo, S 5.17.20.21.
 b. 1009, Prebeneg, S 5.17.20.21.
 b. 581, Pregarje, S 5.17.20.21.
 b. 583, Prelože, S 5.17.20.21.
 b. 80, Prešnica, S 5.17.20.21.
 b. 1012, Prosek, S 5.17.20.21.
 b. 585, Prvačina, S 5.17.20.21.
 b. 601, Račice, S 5.17.20.21.
 b. 6, Rakitovec, S 5.17.20.21.
 b. 605, Ravnica, S 5.17.20.21.
 b. 607, Reka – Ravne, S 5.17.20.21.
 b. 603, Renče, S 5.17.20.21.
 b. 1020, Repen, S 5.17.20.21.
 b. 1026, Ricmanje, S 5.17.20.21.
 b. 609, Rihemberk/Branik,
     S 5.17.20.21.
 b. 613, Ritomeče, S 5.17.20.21.
 b. 281, Rjavče, S 5.17.20.21.
 b. 617, Robidišče, S 5.17.20.21.
 b. 621, Ročinj, S 5.17.20.21.
 b. 619, Rodik, S 5.17.20.21.
 b. 623, Rožar, S 5.17.20.21.
 b. 638, Rut, S 5.17.20.21.
 b. 772, Sabonje, S 5.17.20.21.
 b. 1022, Salež, S 5.17.20.21.
 b. 744, Sedlo, S 5.17.20.21.
 b. 752, Sela, S 5.17.20.21.
 b. 750, Sela na Krasu, S 5.17.20.21.
 b. 748, Selo, S 5.17.20.21.
 b. 758, Sežana, S 5.17.20.21.
 b. 738, Skopo, S 5.17.20.21.
 b. 740, Skrilje, S 5.17.20.21.
 b. 764, Slap, S 5.17.20.21.
 b. 766, Slivje, S 5.17.20.21.
 b. 1049, Slivno, S 5.17.20.21.
 b. 768, Smast, S 5.17.20.21.
 b. 774, Soča desni breg,
     S 5.17.20.21.
 b. 774, Soča levi breg, S 5.17.20.21.
 b. 756, Srpenica, S 5.17.20.21.
 b. 454, Stara gora, S 5.17.20.21.

- b. 786, Starod, S 5.17.20.21.
- b. 712, Stomaž, S 5.17.20.21.
- b. 57, Strmec, S 5.17.20.21.
- b. 716, Stržišče, S 5.17.20.21.
- b. 804, Susak, S 5.17.20.21.
- b. 683, Sv. Peter, S 5.17.20.21.
- b. 806, Sveto, S 5.17.20.21.
- b. 742, Šebrelje, S 5.17.20.21.
- b. 658, Šempas, S 5.17.20.21.
- b. 1028, Šempolaj, S 5.17.20.21.
- b. 450, Šentviška gora, S 5.17.20.21.
- b. 12, Škofije, S 5.17.20.21.
- b. 734, Škoflje, S 5.17.20.21.
- b. 732, Škrbina, S 5.17.20.21.
- b. 448, Šmarje (pri Kopru),
S 5.17.20.21.
- b. 656, Šmarje (pri Sežani),
S 5.17.20.21.
- b. 678, Šmartno pri Kojskem,
wS 5.17.20.21.
- b. 660, Štanjel, S 5.17.20.21.
- b. 664, Štjak, S 5.17.20.21.
- b. 794, Štorje, S 5.17.20.21.
- b. 810, Tatre, S 5.17.20.21.
- b. 812, Temnica, S 5.17.20.21.
- b. 24, Tinjan, S 5.17.20.21.
- b. 818, Tolmin, S 5.17.20.21.
- b. 822, Tomačevica, S 5.17.20.21.
- b. 820, Tomaj, S 5.17.20.21.
- b. 823bis, Topolovec, S 5.17.20.21.
- b. 1051, Trebče, S 5.17.20.21.
- b. 829, Trenta desni breg, S 5.17.20.21.
- b. 829, Trenta levi breg,
S 5.17.20.21.
- b. 814, Trnovo, S 5.17.20.21.
- b. 839, Truške, S 5.17.20.21.
- b. 847, Ukanje, S 5.17.20.21.
- b. 857, Utovlje, S 5.17.20.21.
- b. 871, Vareje, S 5.17.20.21.
- b. 877, Vatovlje, S 5.17.20.21.
- b. 267, Veliki Dol, S 5.17.20.21.
- b. 696, Vipavski Križ,
S 5.17.20.21.
- b. 927, Višnjevnik, S 5.17.20.21.
- b. 929, Vodice, S 5.17.20.21.
- b. 1058, Voglje, S 5.17.20.21.
- b. 921, Vogrsko, S 5.17.20.21.
- b. 931, Vojščica, S 5.17.20.21.
- b. 933, Volarje, S 5.17.20.21.
- b. 939, Volče, S 5.17.20.21.
- b. 935, Volčji Grad, S 5.17.20.21.
- b. 853, Vrsno, S 5.17.20.21.
- b. 887, Vrtoče, S 5.17.20.21.
- b. 887, Vrtovin, S 5.17.20.21.
- b. 941, Zabiče, S 5.17.20.21.
- b. 943, Zajelšje, S 5.17.20.21.
- b. 646, Zakriž, S 5.17.20.21.
- b. 780, Zatulmin, S 5.17.20.21.
- b. 726, Zazid, S 5.17.20.21.
- b. 1047, Zgonik, S 5.17.20.21.
- b. 642, Žabče, S 5.17.20.21.
- b. 644, Žablje, S 5.17.20.21.
- b. 648, Žaga, S 5.17.20.21.

AST, CF, Mapped: Archivio di Stato di Trieste, Catasto Franceschino, Mapped catastali (1818–1840)

Ajba, 4	Črni Kal, 447
Ajdovščina, 5	Črniče, 108
Anhovo, 10	Dane, 162
Artviže, 15	Dekani, 576,
Avber, 7	Deskle, 163
Bani, 652	Devin, 662
Banjšice, 461	Divača, 165
Barka, 24	Dobravljje, 166
Bate, 27	Dolenji in gorenji Novaki, 309
Batuje, 28	Dolina, 681
Bazovica, 654	Dolje, 170
Bilje, 39	Dornberk, 293
Bodrež, 44	Draga, 661
Boljunec, 651	Drežnica, 174
Boršt (pri Kopru), 49	Dutovlje, 175
Boršt (pri Trstu), 687	Gabrak, 190
Bovec, 353	Gabrje ob Vipavi, 191
Brdo, 30	Gabrovec, 663
Breginj, 33	Gabrovica pri Komnu, 193
Brestovica pri Komnu, 55	Gojače, 207
Brezovica, 54	Golac, 208
Brje pri Komnu, 58	Gorenja vas, 211
Bukovica, 42	Gorjansko, 213
Bukovo, 345	Gorje, 212
Cerkno, 122	Gradin, 216
Čadrg, 120	Gradišče, 219
Čepovan, 116	Grawdišče, 218
Črnotiče, 447	Grahovo ob Bači, 215
Čezsoča, 316	Grgar, 197
Čiginj, 121,	Gročana, 666
	Gropada, 665

Hotična, 143	Koštabona, 142
Hrastovlje, 150	Kovčice, 66
Hribi, 290	Kozjane, 138
Hrpelje, 178	Kožbana, 137
Hruševica, 155	Krajna vas, 574
Hrušica, 154	Kred, 148
Huje, 160	Križ (pri Trstu), 684
Idrija ob Bači, 230	Križ pri Tomaju, 151
Idrija pri Kanalu, 231	Krkavče, 82
Idrsko, 228	Kromberk, 284
Ivanji grad, 94	Kubed, 144
Izola, 235	Labinje, 236
Jamlje, 670	Ladra, 237
Javorje, 201	Lazaret, 245
Jelovice, 198	Ležeče, 274
Jesenica, 200	Lipa, 251
Kal nad Kanalom, 67	Livek, 266
Kamnje, 70	Ljubinj, 265
Kamno, 71	Log pod Mangartom, 56
Kanal, 72	Loka, 260
Kanalski vrh, 565	Lokavec, 254
Kazlje, 90	Loke, 256
Kneža, 118	Lokev, 132
Kobarid, 79	Lokovec, 255
Kobdilj, 126	Lokve, 152
Kobjeglava, 125	Lom, 258
Komen, 130	Mačkovlje, 655
Kontovel, 660	Male Loče, 256
Koper, 78	Marezige, 271
Kopriva, 80	Markovščina, 270
Koritnica, 134	Materija, 276
Korte, 136	Mavhinje, 669
Kostanjevica na Krasu, 92	Merče, 278

Police, 363	Sežana, 690
Poljane, 360	Skopo, 474
Poljubinj, 365	Skrilje, 476
Pomjan, 332	Slap, 494
Ponikve, 327	Slivje, 692
Povir, 372	Slivno, 497
Prapetno Brdo, 373	Smast, 498
Prebeneg, 675	Soča desni breg, 501
Pregarje, 374	Soča levi breg, 501
Prelože, 375	Srpenica, 487
Prešnica, 53	Stara gora, 294
Prosek, 676	Starod, 506
Prvačina, 376	Stomaž, 460
Račice, 389	Strmec, 56
Rakitovec, 3	Stržišče, 462
Ravnica, 392	Susak, 522
Reka – Ravne, 393	Sv. Peter, 443
Renče, 390	Sveto, 524
Repen, 679	Šebrelje, 477
Ricmanje, 682	Šempas, 426
Rihemberk/Branik, 394	Šempolaj, 683
Ritomeče, 396	Šentviška gora, 292
Robidišče, 398	Škofije, 6
Ročinj, 402	Škoflje, 472
Rodik, 399	Škrbina, 471
Rožar, 403	Šmarje (pri Koprju), 671
Rut, 412	Šmarje (pri Sežani), 425
Sabonje, 500	Šmartno pri Kojškem, 437
Salež, 680	Štanjel, 427
Sedlo, 478	Štjak, 429
Sela, 480	Štorje, 512
Sela na Krasu, 481	Tatre, 526
Selo, 482	Temnica, 527

Tinjan, 12	Voglje, 697
Tolmin, 531	Vogrsko, 589
Tomačevica, 533	Vojščica, 599
Tomaj, 532	Volarje, 600
Topolovec, 534	Volče, 602
Trebče, 693	Volčji Grad, 604
Trenta desni breg, 538	Vrsno, 550
Trenta levi breg, 538	Vrtoče, 570
Trnovo, 525	Vrtovin, 569
Truške, 543	Zabiče, 414
Ukanje, 547	Zajelšje, 608
Utovlje, 553	Zakriž, 416
Vareje, 561	Zatolmin, 503
Vatovlje, 594	Zazid, 468
Veliki Dol, 169	Zgonik, 691
Vipavski Križ, 448	Žabče, 606
Višnjevik, 594	Žablje, 415
Vodice, 596	Žaga, 417

Literatura

- Arhiv Republike Slovenije 2017. »Franciscejski kataster za Kranjsko, 1823–1869 (Fond).« Dostop 15. avgusta 2017. <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?id=23253>.
- Čeh, M. 2002. »Analiza geodetskih podatkovnih zbirk za potrebe kmetijstva.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.
- ESRI Inc. 2008. »Natural breaks (Jenks).« Dostop 9. septembra 2017. [http://webhelp.esri.com/arcgisdesktop/9.2/index.cfm?TopicName=Natural_breaks_\(Jenks\)](http://webhelp.esri.com/arcgisdesktop/9.2/index.cfm?TopicName=Natural_breaks_(Jenks)).
- ESRI Inc. 2013. »ArcGIS 10.2.1 Help.« ArcGIS 10.2.1.
- Ferlan, M. 2005. »Geodetske evidence«. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo Univerze v Ljubljani.
- Feucht, R. 2008. »Flächenangaben im österreichischen Kataster«. Diplomski naloga, Technische Universität Wien.

- Fuhrmann, S. 2007. »Digitale Historische Geobasisdaten im Bundesamt für Eich-und Vermessungswesen (BEV): Die Urmappe des Franziszeischen Kataster«. V *Vermessung & Geoinformation* 1, uredil S. Klotz, 24–35. Wien: Österreichische Gesellschaft für Vermessung und Geoinformation.
- Geodetska uprava Republike Slovenije 2001. »Digitalni model višin – DMV 12,5«, območje Primorske.
- Geodetska uprava Republike Slovenije 2004–2015. »Državna topografska karta 1 : 50.000.«
- Geodetska uprava Republike Slovenije 2009. »Digitalni ortofoto posnetki, 1 : 5000, območje Primorske.«
- Geodetska uprava Republike Slovenije 2014. »Digitalni ortofoto posnetki, 1 : 2500, območje Primorske.«
- Geodetska uprava Republike Slovenije 2016. »Državna pregledna karta 1 : 1.000.000.«
- Geodetska uprava Republike Slovenije 2017. »Podatkovni sloj Katastrske občine, območje Primorske.«
- Geografski inštitut Antona Melika SAZU 2016. »Podatkovni sloj mej katastrskih občin iz časa FK«, delovno gradivo.
- Mlakar, G. 1986. »Kataster 1, Zemljiški kataster in zemljiška knjiga.« Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- Ribnikar, P. 1982. »Zemljiški kataster kot vir za zgodovino.« *Zgodovinski časopis* 36 (4): 21–337.
- Triglav, J. 2009. »Geodetsko-katastrski fondi Arhiva Republike Slovenije.« V *Geodetski vestnik* 53 (2): 347–361.
- Verdeber, D. 2013. »Študija možnosti uporabe arhivskih gradiv Franciscejskega katastra za analizo sprememb v prostoru.« Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani.

Imensko kazalo

A

Abel, W. 25, 292

Agapito, G. 251, 252, 267

B

Baedeker, K. 253, 259

Barbina, G. 291

Barthomeuf, L.-T. 115, 117

Baš, A. 64, 77, 81, 84

Baš, F. 81

Battigelli, F. 291

Béaur, G. 285

Beguš, I. 9, 11, 16, 222, 224, 227, 240,
242

Belingar, E. 85, 86

Berengo, M. 243

Bianco, F. 223, 224, 225, 229, 231, 232,
233, 238, 239, 243, 292, 293

Bilimovič, A. 195

Bizjak, M. 10, 11, 19, 130, 131, 132, 133, 134,
135, 136, 137, 138, 139, 145, 146, 147

Blaznik, P. 19, 37, 51, 59, 60, 62, 64, 79,

81, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 146, 147, 155, 230

Boegan, E. 268

Bogataj, J. 76, 77, 80, 81, 82, 83, 87

Bohinjec, J. 200

Bojnec, Š. 11, 91, 93, 94, 104, 114, 118

Bonin, F. 65

Bonin, Z. 65, 66

Bras, L. 68, 77, 80, 81, 83, 84, 87

Bratko, I. 203

Braudel, F. 189

Brecelj, A. 182

Breschi, M. 166, 168, 171

Brodmann, G. 161, 165, 167

Brusse, P. 285

Bufon, M. 181, 182

Bugarič, B. 85, 86

Bull, A. 92

C

Campagne, P. 92

Carreere, G. 92

Castellarin, B. 231

Celli, L. 181
 Cerno, L. 229
 Chevet, J. M. 285
 Coppola, G. 41, 42, 43, 44
 Corazzol, G. 239
 Corbellini, R. 229
 Corner, P. 92
 Costa, E. H. 259

Č

Čajanov, A. V. 45
 Čeč, D. 256
 Čeh, M. 306
 Čepič, Z. 51, 59, 81
 Černič Istenič, M. 79
 Čuk, A. 249, 251, 255, 256, 259

D

Damiani, J. B. 224
 Darovec, D. 65, 66
 Dasler, C. 129
 Davis, D. 92
 Della Bona, G. B. 157
 De Rosa, D. 181
 de Vries, J. 38, 42, 43, 45, 75, 77, 299
 Dopsch, A. 142
 Dorsi, P. 180, 185
 Dries, L. 104
 Drnovšek, M. 68
 Dular, A. 77

E

Edeles, E. 259
 Ellis, F. 92
 Erich, J. 134
 Erjavec, F. 196

F

Faber, E. 139, 164

Fanfani, T. 280, 284
 Ferlan, M. 306
 Fertó, I. 93, 118
 Feucht, R. 306
 Fornasin, A. 10, 239
 Francks, P. 92

G

Gašperšič, J. 59, 60
 Geremek, B. 290, 291
 Gestrin, F. 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 28,
 29, 30, 37, 38, 39, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 69, 79,
 81, 133, 134, 144, 145, 194, 195, 224,
 230, 231, 286, 295, 299
 Giacomello, A. 232
 Giorgetti, G. 238
 Golec, B. 67
 Golob, F. 78
 Gomiršek, T. 11, 60, 281, 282, 292, 294,
 296, 298
 Goody, J. 291
 Gosak, I. 211
 Gradišnik, M. 68
 Graeub, B. E. 92
 Grafenauer, B. 20, 24, 25, 26, 28, 30, 31,
 32, 39, 51, 54, 55, 56, 57, 69, 79, 81
 Granda, S. 11, 67, 283, 292
 Grebenc, J. M. 144, 145

H

Habe, F. 251, 256
 Hacquet, B. 79
 Hassinger, H. 23
 Herkov, Z. 145
 Hirsch, Th. 135
 Hodnik, M. 59, 63
 Hoyle, R. 293
 Hrobat Virloget, K. 9, 11, 85, 86, 271

I

Iancis, P. 157
 Ilčič, S. 195, 196

J

Jamnik, A. 198, 199
 Jingzhong, Y. 92

K

Kačičnik Gabrič, A. 68
 Kalc, A. 9, 11, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 168, 171, 175, 179, 180, 181, 182
 Kandler, P. 180
 Kariž, S. 256
 Karlovšek, J. 210
 Kaspret, A. 130, 132, 145
 Kavčič, I. 62
 Kavrečič, P. 9, 11, 86, 249, 251, 252, 255, 256, 264, 268, 308
 Kinsella, J. 92
 Klemenčič, V. 85, 86
 Klun, V. F. 142
 Knežević Hočevar, D. 79
 Knific, K. 91
 Kociančič, Š. 280, 281
 Kolega, N. 9, 11, 159, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348
 Kolenc, P. 61
 Kosi, M. 18, 26, 27, 32, 67, 144, 146, 147, 148
 Kos, M. 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 146, 157, 172
 Kožuh, T. 147
 Kranjc, A. 251, 264
 Krašovec, S. 95

Krivos-Lombar, A. 210

Kresal, F. 200
 Križanič, F. 200
 Kuhar, B. 78

L

Larsson, J. 8, 10, 11, 44, 45, 91
 Latruffe, L. 91, 114
 Lavallée, J. 250
 Lazarevič, Ž. 10, 11, 23, 25, 84, 198, 201, 206, 289
 Legiša, Z. 182
 Limberger, M. 10
 Lorenzetti, L. 10
 Ložar, R. 81

M

Maček, J. 194
 Maister, H. 196, 197, 200
 Makarovič, G. 22, 291
 Makarovič, M. 77, 79, 84, 87, 296, 299
 Malanima, P. 23
 Markun, A. 208, 209, 211
 Mathieu, J. 10
 Matičetov, M. 68
 Melik, V. 79, 194, 195, 261, 285, 295
 Merkú, P. 158
 Mihelič, D. 10, 59
 Milano, A. 10, 232
 Mlakar, G. 306
 Mocarelli, L. 8, 10, 11, 44, 45, 91
 Moder, J. 210
 Möderndorfer, V. 200
 Mohorič, I. 59, 192, 210
 Montanelli, P. 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 171
 Monte, M. 239, 240
 Morell, M. 10
 Müller, F. 263, 264, 266

Murayama, S. 10

Murray, J. 259, 266, 267

N

Navarra, E. 162, 166, 168, 171

Nećak, D. 51, 59, 81

Nordhaus, W. 191

Novak, A. 78, 81, 133, 134

Novak, V. 210

O

Ogorelec, B. 211

Orel, B. 68, 81

Orožen, I. 137, 138, 139, 144, 145

Otorepec, B. 68, 130, 142, 143

Overton, M. 299

P

Pahor, M. 65, 66, 158, 159, 183, 184

Panjek, A. 8, 9, 10, 11, 16, 22, 23, 43, 44, 45, 51, 53, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 68, 69, 76, 91, 158, 162, 180, 181, 184, 223, 231, 233, 244, 250, 251, 272, 281, 295, 299

Paravicini, W. 134, 135

Patik, L. 211

Pavlin, V. 131, 132, 137, 138, 139, 147, 283

Pavlovec, R. 279

Pazze, P. A. 264, 265, 266

Pevec, A. 200

Pickl, O. 23

Pirc, I. 201, 202

Pretnar, J. 211

Puc, M. 251, 263, 264, 267, 268, 269, 270, 271

R

Račić, B. 210

Raggio, O. 293

Rajšp, V. 60

Ratkajec, H. 9

Redfield, R. 293

Redlich, O. 129

Ribnikar, P. 306, 307, 308, 311

Romano, R. 23

S

Samuelson, P. 191

Sava, C. 229

Savnik, R. 251, 255, 256, 257, 259, 260, 264

Schaffenrath, A. 257

Schwind, E. 142

Sedej, I. 78, 79, 80, 81, 82, 87

Seiser, G. 294

Semerani, L. 181

Senjur, M. 190, 191

Seume, J. G. 253

Shaw, T. R. 249, 251, 252, 253, 255, 259, 264, 267, 269

Simoniti, V. 16, 18, 25, 33

Sirk, D. 301

Skrinjar, P. 183

Slavec Gradišnik, I. 77, 78, 79

Smerdel, I. 77, 79

Spufford, P. 146

Strehlke, E. 135

Š

Šmitek, J. 60

Šorn, J. 15, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 35, 36, 37, 53, 59, 292, 299

Štih, P. 16, 18, 25, 33, 129, 145

Šumrada, J. 230

T

Tagliaferri, A. 220, 230, 231

Tenenti, A. 23

Terpin, M. 63
 Thoen, E. 45
 Tobin, J. J. 253
 Toppen, M. 135
 Trček, F. 193, 194
 Triglav, J. 306
 Trošt, J. 68, 210

U

Umek, E. 67
 Uratnik, F. 199, 206

V

Valceschini, E. 92
 Valenčič, V. 16, 22, 26, 36, 59, 60, 68, 82, 157
 Valentinitzsch, H. 21, 23
 Valvasor, J. V. 52, 58, 59, 63, 64, 66, 67,
 68, 83
 van Bavel, B. 293
 van der Ploeg, J. D. 92
 Verbič, M. 21, 26, 62, 63, 231
 Verdeber, D. 306
 Vilfan, S. 27, 56, 64, 65, 67, 129, 144,
 146, 223, 282
 Vogrič, I. 182
 Voje, I. 35, 63
 Volpi Lisjak, B. 179, 182
 Vošnjak, J. 208
 Vrhovec, I. 54

W

Wiessner, H. 135

Z

Zahn, J. 134, 147
 Zanini, A. 232, 233
 Zdovc, H. 210
 Zubini, F. 180
 Zwitter, F. 51, 54, 129, 130, 155, 164

Ž

Žiberna, J. 270, 271
 Žitko, S. 65
 Žižek, A. 130, 134
 Žontar, J. 15, 28, 34, 35, 38, 51, 54, 55, 56,
 57, 59, 61, 62, 64, 130, 144, 231

Žarko Lazarević

raziskuje na Inštitutu za novejšo zgodovino in kot redni profesor predava na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Ukvarja se z gospodarsko zgodovino, vsebinsko posega na različna področja gospodarskega razvoja, od razvoja kmetijstva, združništva in denarnih zavodov ter procesa industrializacije do dolgoročnega strukturnega spreminjanja gospodarsko-socialne podobe Slovenije.

Aleksander Panjek

je doktor gospodarske zgodovine in redni profesor na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Raziskuje ekonomsko in socialno zgodovino novega veka, vsebinsko se osredotoča na agrarno gospodarstvo, kmečko družbo, kulturno krajino in nasploh zgodovino podeželja posebej primorskega prostora. Je slovenski član strokovnega odbora Mednarodnega združenja za zgodovino Alp.

ISBN 978-961-7023-81-7

